ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2021
№3 (63)

BAKI-2021

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Александр Пухкал (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırılі (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2021
№3 (63)

BAKU-2021

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

"GEOSTRATEGY" journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.***
The socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 327

"VİLAYƏTİ-FƏQİH" NƏZƏRİYYƏSİNƏ ƏSASƏN İRANIN ALİ DİNİ LİDERİNİN XARİCİ SİYASƏT MƏSƏLƏLƏRİNDƏKİ VƏZİFƏLƏRİNƏ DAİR

ELDAR ƏMİROV
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: eldar.ado.85@mail.ru

Giriş

"Vilayəti-fəqih"nəzəriyyəsi və onun formalaşma tarixçəsi

Ərəb dilindən tərcümədə "Ədalətli fəqihin (ilahi hökmləri dərindən mənimsəmiş, şəriətin tələblərinə müvafiq həyat tərzi keçirən din aliminin, dini rəhbərin) hakimiyyəti, səlahiyyəti" mənalarını verən ***"Vilayəti-fəqih"*** anlayışı 1979-cu il İran İslam İnqilabının lideri Ayətulla Xomeyni tərəfindən işlənib-hazırlanan eyniadlı dini-siyasi nəzəriyyənin təməl elementini təşkil edir. "Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinin başlıca müddəa və prinsipləri İmam Xomeyninin "İslam hökuməti" adlı kitabında öz əksini tapmışdır. Kitab Xomeyninin İraq mühacirəti dövründə, daha dəqiq desək, 1969-1970-ci illərdə Nəcəf şəhərində ilahiyyat tələbələrinə oxuduğu mühazirələr toplusundan ibarətdir. Hal-hazırda "Vilayəti-fəqif" nəzəriyyəsi İran İslam Respublikasının dövlət idarəçiliyinin başlıca ideoloji komponenti hesab olunur. [5; s.19].

"Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinə əsasən yer üzündə mütləq hakimiyyətin mənbəyi Allahdır və o, öz qanunlarını, iradəsini peyğəmbərləri vasitəsilə bəşəiyyətə çatdırmış və yer üzündə bərqərar etmişdir. Allahın sonuncu elçisi, İslam peyğəmbəri Hz.Məhəmmədə (s) nazil edilmiş "Qurani-Kərim" və peyğəmbərin öz sünnəsi (qərarları, davranışları) ümumilikdə şəriəti təşkil etməklə yanaşı, səmavi qanunlar sisteminin ən mükəmməl nümunəsidir. Peyğəmbərin vəfatından sonra ilahi qanunların düzgün təfsiri və onların ədalətli icrasına nəzarət onun nəslindən gələn imamların (Əhli-beyt) üzərinə düşür. Şiə inancına görə isə imamların xəttində Mehdi adlı XII imamın naməlum zamana qədər qeybə çəkilməsinədək tarixi fasilə meydana çıxmışdır. Lakin şiələr inanırlar ki, Mehdi nə zamansa mütləq zühur edəcək və Allahın qanunlarının icrasına əngəl törədən qüvvələri aradan qaldıracaq. Həmin zühur dövrünə qədər isə şiələr mütləq dini hökmlərini dərindən mənimsəmiş, öz həyatında, qərar və davranışlarında onları rəhbər tutan mötəbər din alimlərinə, fəqihlərə tabe olmalıdırlar. Çünki, həqiqi islam alimləri imamların varisləridir və onların ümmətin taleyüklü məsələlərinə dair həlledici qərarlar vermək səlahiyyəti var. İmam Xomeyninin nəzərincə bu səlahiyyətlərini tam mənada və effektiv bir şəkildə icra edə bilmək üçün vilayəti-fəqih, yəni dini rəhbər ölkənin birbaşa siyasi hakimiyyətinə başçılıq etməlidir. "Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsi siyasətlə din arasındakı ayrılmanı birmənalı şəkildə rədd edir, dini rəhbərin şəriətin hökmlərini bərqərar edə bilməsi üçün siyasi hakimiyyətə sahib olmasını mütləq şərt kimi irəli sürür. [4; ss. 80-86].

Maraqlıdır ki, İmam Xomeyni "İslam hökuməti" əsərində "Vilayəti-fəqih" haqqında bəhs edərkən, onun səlahiyyətlərini Məhəmməd peyğəmbərin (s) və məsum imamların siyasət, idarəetmə sahəsindəki haqlarına bərabər tutur. O, bildirir ki, gələcəkdə qurulacaq İslam dövlətində "Vilayəti-fəqih" məhz bu cür geniş hüquqlara sahib olmalıdır. [1; s.64].

Qeyd etmək lazımdır ki, İran konstitusiyasında ali dini rəhbərin hüquq və səlahiyyətlərinə, həmçinin vəzifələrinə dair müvafiq müddəalar da məhz bu nəzəriyyənin prinsiplərinə uyğun işlənib-hazırlanmışdır. Xomeyninin "Vilayəti-fəqih" üçün tələb etdiyi geniş səlahiyyətlər, xüsusilə də, hakimiyyətin bütün qollarına total nəzarət hüququ İran konstitusiyasının 57-ci maddəsilə rəsmiləşdirilmişdir. Həmin maddədə bildirilir ki, İran İslam Respublikasında hakimiyyətin bir-birindən asılı olmayan 3 qolu var – qanunverici, icraedici və məhkəmə. Həmin qolların hamısına nəzarət isə "Vilayəti-fəqih", yəni ölkənin ali dini rəhbəri tərəfindən həyata keçirilməkdədir. [8]. "Vilayəti-fəqihin" səlahiyyət dairəsi yalnız hakimiyyət qollarına nəzarətlə yekunlaşmır. Belə ki, güc nazirlərini vəzifəyə təyin və azad etmək, ölkədə keçirilən prezident seçkilərinin nəticələrini təsdiqləmək, müharibə elan etmək və sülh bağlamaq, dövlət maraqlarına təhlükə törətdiyi təqdirdə ölkə

prezidentini vəzifəsindən kənarlaşdırmaq, İranın ümumi dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək, məhkəmə rəhbərlərinin təyinatları, dövlətin vəqflərinə və xeyriyyə təşkilatlarına nəzarəti həyata keçirmək İran konstitusiyasına əsasən "Vilayəti-fəqihin" müstəsna səlahiyyətlərinə aid məsələlərdir. [2; s. 926].

Vəqflərə və xeyriyyə qurumlarına nəzarət "Vilayəti-fəqihi" ölkənin yalnız siyasi deyil, həm də iqtisadi həyatında həlledici söz sahibinə çevirir. Tədqiqatçıların ümumi hesablamalarına əsasən İranda dövlət və xeyriyyə vəqflərinin sərəncamında olan vəsait ümumilikdə İranın maliyyə potensialının təxminən 40%-ə bərabərdir. [2; s. 926].

Tarixi arayış məqsədilə bir vacib məqamı vurğulamaq lazımdır ki, "Vilayəti-fəqih" anlayışı ictimai-siyasi dövriyyəyə və şiə fiqhinə Xomeynidən təxminən 150 il öncə, XIX əsrdə, Qacarlar dövründə yaşamış tanınmış şiə ruhanisi Molla Əhməd Nəraki (ö.1829) tərəfindən gətirilmişdir. "Mənacihül – Üsul və Əvaidül-Əyyam" adlı əsərində Molla Əhməd Nəraki fəqihin fəqihin yalnız dini mahiyyət daşıyan hadisələrə deyil, həm də siyasi proseslərə münasibət bildirmək haqqına sahib olduğu fikrini irəli sürmüş, özü də onun əməli nümunəsini təqdim edərək, 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsinin başlanması ərəfəsində ruslarla hərbin vacibliyinə dair fətva vermişdir. [4; s. 79].

Doğrudur, Nərakinin Qacar hökmdarı Fətəli şahla isti münasibətlərinin olması onun bu məsələdə nəzəriyyədən çox da uzağa getməsinə mane oldu. Şiə ruhanisi hökmdarın iradəsini kölgədə qoya-caq, onu ikinci plana salacaq hökm və xütbələrdən çəkinərək, öz təlimini nəzəriyyə çərçivəsində inkişaf etdirməklə kifayətləndi. Üstəlik bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, Qacarlar sülaləsi dövlət idarəçiliyi məsələlərində nüfuzlu din xadimlərinin mövqeyinə daim böyük hörmət və həssaslıqla yanaşır, şiəliyi müdafiə edir və onun yayılmasına hər cür şərait yaradırdılar. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Qacarlar zamanında təhsil və məhkəmə sisteminin əhəmiyyətli hissəsi şiə ruhanilərinin nüfuz dairəsinə daxil idi. Sözügedən dövrdə təhsil sisteminin əsasən mədrəsələrdən ibarət olması, həmçinin əksər cinayət işlərinin şəriət məhkəmələrinin icraatında olması ruhanilərin cəmiyyətdəki təsirini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdi. O dövrdə istər məişət xarakterli, istərsə də siyasi əhəmiyyətli cinayət işlərinə şəriət məhkəmələri baxırdılar. Onların bu məsələlərdəki rəyi yekun qərar hesab olunurdu və əsla dəyişdirilə bilməzdi. 1906-1907-ci illərdə İran konstitusiyasına qəbul edilmiş əlavələrdə isə ruhanilərə hətta qəbul edilən qanunlara veto qoymaq hüququ verilirdi. [7; s. 121].

Əlavələrin I maddəsində isə qeyd olunurdu ki, şah mütləq şiə məzhəbinə mənsub olmalı və onu himayə etməyə borclu idi. [7, s. 121].

Şiə ruhanilərinin belə bir vəziyyətdə özlərinə daha artıq səlahiyyətlər tələb etmələri, yekunda şahla onlar arasında ciddi münaqişəyə gətirib çıxara və mütləqiyyətə kölgə sala bilərdi. Bu vəziyyət Nərakinin "vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinə əsas etibarı ilə uyğun olduğundan ruhanilərin etirazları üçün xüsusi səbəblər yox idi.

Ancaq bütün hallarda Nərakinin meydana qoyduğu baxışlar "Vilayəti-fəqih" anlayışının formalaşmasında mühüm mərhələ kimi yadda qaldı və Xomeyninin müvafiq nəzəriyyəsi üçün baza rolunu oynadı. Təsadüfi deyil ki, İmam Xomeyni də "Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinin müəllifi kimi özünü yox, məhz Molla Əhməd Nərakini göstərir, baxışlarını əsaslandırmaq üçün hər zaman onun kitabına istinad etməyi üstün tuturdu. [5; s.19-20].

İmam Xomeyni "Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinin müəlliflik hüququnu hər nə qədər Əhməd Nərakinin adı ilə bağlamağa çalışsa da, bu iki alimin baxışları arasındakı kəskin fərq açıq-aşkar ortadadır. Bu fərqi qısa şəkildə səciyyələndirməli olsaq, deməliyik ki, Əhməd Nəraki fəqihin siyasi proseslərdə və dövlət idarəçiliyinə dair qərarların qəbulunda fəal iştirakını müdafiə edirdisə, Xomeyninin təlimi fəqihin bilavasitə dövlətə rəhbərliyi ideyasının üzərində qurulub. Qeyd etmək lazımdır ki, istər müasirləri, istərsə də sonrakı dövrün müsəlman alimləri arasında Xomeyninin baxışlarına etiraz edən kifayət qədər nüfuzli müctəhidlər olmuşdur ki, onlardan Ayətullah Şəriətmədarinin, Ayətullah Xoinin, Ayətullah Müntəzirinin, Ayətullah Beyat Zəncaninin və digərlərinin adlarını çəkmək mümkündür. [3].

1. Xomeyninin "Vilayəti-fəqih" konsepsiyasında dini rəhbərin xarici siyasət məsələlərindəki vəzifələri

"Vilayəti-fəqih" nəzəriyyəsinin konseptual müddəaları arasında xarici siyasət məsələləri olduqca mühüm yer tutur. İmam Xomeyniyə görə, "Vilayəti-fəqihin" xarici siyasətdə həll etməli olduğu bir neçə vacib məsələ var. Onlardan birincisi müsəlman dövlətləri və xalqları arasında möhkəm vəhdətin təmin edilməsilə bağlıdır. Vəhdəti

təmin etməyin yeganə yolunu İmam Xomeyni müsəlman dünyasında hakim olan və Qərbin kuklası funksiyalarını icra edən mürtəce rejimlərin devrilməsində görür. O, belə hesab edir ki, əgər həmin rejimlər devrilməsə və müsəlman ölkələrində xalqın həqiqi mənafelərinə xidmət edən, imperialist təfəkkürə qarşı olan, İslam təəssübkeşliyi çəkən hökumətlər qurulmasa ümmətin vəhdətini təmin etmək üçün atılacaq bütün cəhdlər iflasa uğrayacaqdır: "Müsəlmanların vəhdət və hürriyyətini təmin edə bilmək üçün zalım, oyuncaq dövlətləri yıxmaq, onların yerində xalqın xidmətində dayanacaq adil bir İslam dövləti qurmaq lazımdır. Dövlətin qurulması müsəlmanların vəhdətini qorumaq, birlik və nizamlarını mühafizə etmək üçün lazımdır". [1; s.48].

İmam Xomeyninin nəzərincə "Vilayəti-fəqih" fasiləsiz olaraq çalışmalı, bütün imkanlarını səfərbər etməlidir. Çünki, müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində mövcud olan, Qərbin dəstəklədiyi və imperialist dairələr tərəfindən himayə edilən oyuncaq rejimlər sıradan çıxarılmadıqca nəinki ümmətin vəhdəti mümkün olmayacaq, həm də İslam dininin özünün gələcəyi təhlükə altına düşəcəkdir. İmam Xomeyni belə hesab edirdi ki, bənzər rejimlərin hakimiyyəti altında yaşayan müsəlmanların həyatlarını dinin hökmləri əsasında, əqidələrinə müvafiq tənzimləmələri qeyri-mümkündür. [1; s.47].

İslam dünyasını əsarətdə saxlamağa çalışan, onun təbii sərvətini talamağa can atanlarla müasibətlərdə "Vilayəti-fəqih" mütləq şəkildə güzəştsiz mövqedən çıxış etməli, onlara aldanmamalı və müstəmləkəçilərdən ədalət gözləməməlidir. Həmin qüvvələrin çıxaracağı hökmün "Vilayəti-fəqih" nəzərində hər hansı qanuni hökmü ola bilməz. Çünki, "Vilayəti-fəqih" üçün bütün məsələlərdə olduğu kimi xarici siyasət istiqamətində də yeganə hökm sahibi Allahdır. Allahın hökmünə zidd olan heç bir hökm və təklif İslam dövlətinin başçısı üçün məqbul deyildir. [1; s.108].

"Vilayəti-fəqihin" xarici siyasət sahəsindəki digər prioritet vəzifələrindən biri isə dinindən və irqindən asılı olmayaraq zülmə, istismara məruz qalmış xalqların qurtuluş mübarizəsinə yardım etməkdən ibarətdir. İslam nöqteyi-nəzərindən zülm Uca Allahın nəzərində ən böyük günahlardan biri hesab olunur və bu səbəbdən də zülmlə mübarizə müsəlmanların rəhbəri qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdəndir. [1; s. 48].

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, zülmlə mübarizə, məzlum xalqların hüquqlarının bərpası, yer üzündə ədalətin və haqqın, Allahın hökmünün bərqərar edilməsi, mənəviyyatın islahı İmam Xomeyninin nəzərində İslam dövlətinin, onun başçısının ən mühüm hədəfi olmalıdır. İmam Xomeyni "Vilayəti-fəqihin" İslam alimləri arasından seçildiyini qeyd edir, fəqihlərin isə Allah qarşısındakı ən böyük vəzifələrinin zülmlə, haqsızlıqla mübarizə olduğunu xatırladaraq sözügedən hədəfin mühümlüyünü təkidlə vurğulayır. Bu mənada dövlət və siyasi hakimiyyət "Vilayəti-fəqih" üçün məqsəd yox, Allahın müəyyən etdiyi hədəflərə çatmaq, vəzifələri həyata keçirmək üçün bir vasitədir. Həmin prinsip istər daxili, istərsə də xarici siyasət məsələləri üçün keçərlidir. [1; s. 69-70]

Təbliğat işinin düzgün bir şəkildə qurulması, İslam hökmlərinin təhriflərdən və xarici qüvvələrin ideoloji təxribatlarından mühafizə edilmiş bir şəkildə həm ümmətə, həm də başqa xalqlara çatdırılması Xomeyninin fikrincə, "Vilayəti-fəqihin" mühüm vəzifələri sırasına aid məsələlərdəndir. İdeoloji mübarizənin effektiv şəkildə aparılmasına, düşmənlərin İslamı gözdən salmaq, müsəlmanlarda ruh düşkünlüyü yaratmaq istiqamətindəki cəhdlərinin qarşısının vaxtlı-vaxtında alınmasına birbaşa "Vilayəti-fəqih" cavabdehdir. O, müsəlmanların əqidəsinin təmizlinin qorunmasına, döyüş əhval-ruhiyyələrinin qorunmasına xüsusi həssaslıqla yanaşmalı, onların öz düşmənlərini yaxşı tanımalarına kömək etməlidir. [1; s.151-152].

Əgər biz İmam Xomeyninin "Vilayəti-fəqihin" xarici siyasət məsələlərindəki vəzifələrinə dair baxışlarını ümumiləşdirsək, əsas məğzin total nəzarətlə bağlı olduğunu görə bilərik. Yəni, Xomeyninin fikrincə, "Vilayəti-fəqih" daxili siyasətdə olduğu kimi, xarici siyasətin ana xəttinin müəyyənləşdirilməsində və onun icra metodlarının seçilməsində həlledici söz sahibi olmalıdır.

2. İran konstitusiyasının müddəalarına əsasən "Vilayəti-fəqih" və xarici siyasət məsələləri

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, İran konstitusiyası "Vilayəti-fəqihə" xarici siyasət sahəsində iki mühüm səlahiyyət vermişdir. Onlardan birincisi, İran İslam Respublikasının ümumi dövlət siyasətinin müəyyənləşdirilməsilə, ikincisi isə həmin siyasətin düzgün icrasına nəzarətlə bağlıdır. [6; s. 36]. Konstitusiyanın dini rəhbərə verdiyi sözügedən hüquqlar ona istənilən vaxtda həm prezidentin, həm də İslam Şura Məclisinin (parla-

mentin) xarici siyasətlə bağlı atacaqları addımlara və qəbul edəcəkləri qərarlara müdaxilə etməyə imkan verir. Həmçinin, İran Konstitusiyasında "Vilayəti-fəqihin" həyata keçirməli olduğu xarici siyasət kursunun başlıca ideoloji konturları və hədəfləri də aydın bir şəkildə öz əksini tapmışdır. İranlı tədqiqatçı A.Məniçöhri İran konstitusiyasında xarici siyasətlə bağlı 4 hədəfi xüsusi olaraq vurğulayır: 1. Ölkənin qeyri-şərtsiz suverenliyinin təmin edilməsi və dünya dövlətlərindən hər hansı asılılıq formasının yaranmasına mane olmaq. 2. Dünya müsəlmanlarının haqlarının müdafiəsi və bütün dünyada əzilmiş xalqların hüquqlarının təmənnasız şəkildə qorunması. 3. "İslam inqilabı" ideyalarının ixracı. 4. Fələstin xalqının azadlıq mübarizəsinin bütün vasitələrlə dəstəklənməsi [6; s. 186].

"Vilayəti-fəqih", yəni İranın ali dini lideri konstitusiyasının 153-cü maddəsinə görə ölkənin yeraltı və yerüstü sərvətləri, mədəni irsi, ordusu və iqtisadiyyatı üzərində hər hansı xarici qüvvənin nəzarətini ehtiva edən bütün növ saziş və müqavilələrin qarşısını almağa borcludur. Konstitusiyanın 156-cı maddəsinə əsasən isə dini rəhbər nə İran üzərində hər hansı xarici qüvvənin, nə də İranın hər hansı xarici dövlət üzərində hegemonluğunun yaranmasına imkan verməməlidir. Ana qanunun 154-cü maddəsinə əsasən isə "Vilayəti-fəqih" əzilmiş xalqların işğalçı dövlətlərə qarşı apardıqları mübarizəni dəstəkləməli, həmçinin başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini əməli baxımdan təmin etməlidir. [6;s. 186-187].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ali dini rəhbərin xarici siyasətin icrası sahəsində olduğu kimi, ona nəzarət məsələsində də kifayət qədər geniş hüquqları var. Bu hüquqlar ona həm birbaşa, həm da dolayı yolla xarici siyasəti korrektə etməyə, ona yön verməyə imkan yaradır. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, ana qanunun 110-cu maddəsi ölkənin ali dini liderinə dövlətin maraqlarına zidd siyasət yürüdəcəyi təqdirdə prezidenti vəzifəsindən kənarlaşdırmaq hüququ verir. [6; s. 36].

Həmçinin, İran parlamentinin xarici siyasət məsələlərinə dair qəbul edəcəyi istənilən qərar da ali dini rəhbərə tabe olan Konstitusiyaya Nəzarət Şurası tərəfindən təsdiqlənməlidir.

İranın siyasi sistemi kimi konstitusiyası da ali dini rəhbərin xarici siyasət sahəsində ciddi nəzarətini həyata keçirməyə imkan verəcək bir şəkildə formalaşdırılmışdır.

Nəticə

İmam Xomeyninin "Vilayəti-fəqih" konsepsiyasının təhlili göstərdi ki, bu təlimin müddəaları dini rəhbərə dövlət idarəçiliyinin bütün sahələri kimi, xarici siyasət məsələlərində də geniş hüquqlar vermişdir. Bu hüquqlar İranın ana qanunu – Konstitusiyasında da öz əksini tapmış və ali dini rəhbəri ölkənin hakimi-mütləqinə çevirmişdir. İranın dövlət strukturunda yaradılan idarəetmə nərdivanı prezidentin və xarici işlər nazirinin ölkənin xarici siyasətinə kardinal şəkildə müdaxilə imkanlarını sıfıra endirir. Müasir İranın siyasi sisteminə nəzər saldıqda əminliklə demək olar ki, 1979-cu il İslam inqilabının rəhbəri Ayətullah Xomeyninin mühacirət və təqib illərində yorulmadan təbliğ etdiyi ideyalar reallaşaraq, bu ölkənin danılmaz siyasi gerçəkliyinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *"Vilayəti-fəqih", Ayətullah Xomeyni, Molla Əhməd Nəraki, İran İslam İnqilabı, siyasi hakimiyyət, xarici siyasət,konstitusiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İmam Humeyni. Velayet-i Fakih (İslam devleti) // https://ankara.icro.ir/uploads/islamic_government.pdf

2. Kılınç A. İran Anayasa hukukunun genel esasları // Gazi Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi, C.XII, Yıl 2008, Sayı 1-2, ss. 907-948.

3. Loui Hadi Khodabandeh. İranda dini otorite ve meşruiyet tartışmaları // Anadolu Ajansı – 20.04.2018 - https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-da-dini-otorite-ve-mesruiyet-tartismalari/1123778.

4. Uyar M. Velayet-i Fakihin ortaya çıkışı ve değerlendirilmesi // Dini Araştırmalar Dergisi, Ocak-Nisan, 2000, C.2, ss. 77-98.

5. Üstün İ. S. Velayeti-fakih // TDV İslam Ansiklopedisi, c.43, Ankara, 2013, ss. 19-22.

6. Манучихри А. Политическая система Ирана. Санкт-Петербург, 2007.

7. Миланян М.Д. Государственный строй современного Ирана. Москва, 1973.

8. Конституция Ирана - https://constitutions.ru/?p=140.

Амиров Эльдар Гурбан оглы,
доктор философии по политическим наукам,
доцент (Азербайджанский университет
языков)

РЕЗЮМЕ

В статье «Об обязанностях Верховного духовного лидера Ирана в вопросах внешней политики с точки зрения концепции Виляти-факих» рассматривается вопрос о роли и месте «Виляти-факих», то есть Верховного руководителя Ирана в определении и проведении внешней политики этой страны, в соответствии с одноименной религиозно-политической концепцией, разработанной в годы ссылки и преследований верховным лидером Исламской революции 1979 года. Автором дан подробный анализ этой концепции и рассмотрена история ее становления, начиная от Молла Ахмеда Нараки (ум.1829 г.) известного шиитского богослова эпохи Каджаров до самого Хомейни.

Анализ основных положений данной концепции показывает, что Хомейни в своем учении отвел ключевую роль верховному религиозному лидеру в системе исламского государства, закрепив за ним все права и полномочия, главы государства и механизмы тотального контроля за внешней и внутренней политикой страны. Основные положения этого религиозно-политического учения впоследствии нашли свое отражение в Конституции Исламской Республики Иран. Так, за духовным лидером признается право формировать и контролировать общегосударственную линию Ирана в вопросах внешней политики, утверждать внешние договора, корректировать действия президента и министра иностранных дел, заботиться об экспорте идей исламской революции и т.д.

С уверенностью можно сказать, что концепция «Виляти-факих» как в политическом, так и правовом отношении обеспечила верховному лидеру Ирана неограниченную власть в государственной иерархии, воплотив тем самым в жизнь идеи Хомейни яро проповедуемые им в годы ссылки и преследований.

Ключевые слова: *Виляти-факих, Айтолла Хомейни, Молла Ахмед Нараки, Иранская Исламская революция, политическая власть, внешняя политика, конституция*

Amirov Eldar Gurban oglu
Doctor of Philosophy in Political Science,
Associate Professor
(Azerbaijan University of Languages)

SUMMARY

The article "On the duties of the Supreme Spiritual Leader of Iran in foreign policy issues from the point of view of the Vilyati-Fakikh concept" examines the role and place of the "Vilyati-Fakikh", that is, the Supreme Leader of Iran in determining and conducting the foreign policy of this country, in accordance with a religious and political concept of the same name, developed during the years of exile and persecution by the supreme leader of the 1979 Islamic Revolution. The author gives a detailed analysis of this concept and examines the history of its formation, from Moll Ahmed Naraki (died 1829) of the famous Shiite theologian of the Qajar era to Khomeini himself.

An analysis of the main provisions of this concept shows that Khomeini in his teaching assigned a key role to the supreme religious leader in the system of the Islamic state, securing to him all the rights and powers, heads of state and mechanisms of total control over the country's foreign and domestic policy. The main provisions of this religious and political doctrine were subsequently reflected in the Constitution of the Islamic Republic of Iran. Thus, the spiritual leader is recognized as having the right to form and control the national line of Iran in foreign policy, to approve foreign agreements, to correct the actions of the president and the foreign minister, to take care of the export of the ideas of the Islamic revolution, etc.

It can be said with confidence that the concept of Vilyati-fakikh, both politically and legally, provided the supreme leader of Iran with unlimited power in the state hierarchy, thereby realizing the ideas of Khomeini, fiercely preached by him during the years of exile and persecution.

Keywords: *Vilyati-fakih, Aytollah Khomeini, Molla Ahmed Naraki, Iranian Islamic Revolution, political power, foreign policy, constitution*

UOT 327

ALTERNATİV VƏ BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU

TƏHMİNƏ MƏSİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Email: tahmina_rustamova@yahoo.com

Enerji amili yüz illərdir ki, insanların mövcudluğunun davam etdirilməsində ən önəmli və təməl qaynaqlar arasında öz yerini qorumuşdur. Günümüzdə də bu amil öz əhəmiyyətini qorumaqda davam edərək ölkələrin inkişafında əsas strateji rol oynamaqdadır. Bu günə qədər ənənəvi enerji mənbələri enerjiyə olan ehtiyacın əksər hissəsini qarşılamışdır. Ancaq bu mənbələrə hər ölkənin sahib olmaması, idxal, ixrac və tranzitin yüksək maliyyə tələb etməsi, ehtiyatların tədricən azalması və ətraf mühitə dəyən ziyan səbəbindən enerji istehsalında yeni mənbələrə ehtiyac çoxalmışdır. Enerji resurslarının məhdud olduğuna görə hər bir ölkə enerji təhlükəsizliyi problemi ilə qarşılaşır.

Son onilliklərin elmi tədqiqat məhsulu olan "enerji təhlükəsizliyi" anlayışının meydana çıxması bütün tarixi dövr ərzində ayrı-ayrı aspektlərdən qiymətləndirilsə də, vahid konseptual mənada izahlı ifadəsini tapmamışdır.

Beynəlxalq Enerji Agentliyi (BEA) qeyd edir ki, enerji bəşəriyyətin inkişafı və iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün olduqca vacib amil olduğundan geniş anlamda "enerji təhlükəsizliyi" dedikdə kifayət qədər olan, adekvat, əlçatan və etibarlı enerji resursları ilə təminat başa düşülməlidir. (5, s. 160-161)

E. Telegina və L. Studenikina tərəfindən hazırlanmış "Enerji təhlükəsizliyi və XXI əsrdə Avrasiyanın energetik inteqrasiyası: Asiya profili" kitabında belə bir tərif verilmişdir ki, enerji təhlükəsizliyi ehtiyacların lazımi həcmdə, tələb olunan keyfiyyətdə və iqtisadi cəhətdən sərfəli qiymətlərlə, həmçinin fövqəladə hallarda minimal vacib ehtiyatlar şəraitində yanacaq-enerji resursları ilə zəmanətli təminatıdır. (12, s. 107)

2030-cu ildə dünya əhalisinin bu gün istehlak etdiyindən 45% daha çox enerjiyə ehtiyac duyacağı düşünülür, bununla bağlı yeni enerji istehsalının artan tələbatı ödəyə biləcəyinə dair narahatlıqlar yaranır. (2, s. 1-2)

Bu baxımdan bərpa olunan enerji növü enerji istehsalında bərpa oluna bilməyən enerjiyə alternativ olaraq ön plana çıxdı. Bütün dövlətlərin enerji ehtiyaclarının müəyyən bir hissəsini öz imkanları hesabına ödəyə bilmək qabiliyyəti müsbət şəkildə qarşılandı, lakin bərpa olunan enerji istehsalı bütün dünyaya yayılmamış və istənilən ölçüyə çatmamışdır. Ancaq müəyyən bir zamandan sonra bərpa olunan enerjinin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artacağını söyləmək səhv olmaz. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə ətraf mühitin qorunması baxımından da xeyli əhəmiyyətlidir.

Yeni alternativ enerjilərin əvəz etdikləri mənbələrə nisbətən az çirkləndirici olmasına ehtiyac duyulduğundan bərpa olunan enerji təbii olaraq mərkəzi plana keçir. Ən azı dörd onillikdir ki, mövcud olan bərpa olunan enerji mənbələri, ekoloji cəhətdən dağıdıcı və qeyri-insani sayılan mərkəzləşdirilmiş enerji mənbələrinə (məsələn, kömür, nüvə enerjisi) konseptual bir alternativ olaraq getdikcə daha geniş yayılmışdır. (4) Ənənəvi enerji mənbələrinə kömür, neft, təbii qaz və nüvə yanacağı, bərpa olunan enerji mənbələrinə isə su, günəş, külək, biokütlə enerjiləri və geotermal enerji aid edilir. (1, s. 29)

BEA bərpa olunan enerjini "təbii proseslər nəticəsində əldə edilən və istehlakdan daha sürətli bərpa olunan enerji" olaraq təyin edir. (6)

Yeniləbə bilən texnologiyaların regional, milli və qlobal səviyyələrdə ətraf mühit hədəflərinə çatarkən enerji təhlükəsizliyinə töhfə verə biləcəyini nəzərə alsaq (7), beynəlxalq əməkdaşlıq platforması rolunu oynamaq üçün 2009-cu ildə IRENA (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Rəsmi Müşahidəçisi) təsis edilmişdir. (9) Bərpa olunan enerji mənbələri hazırda güc və investisiya baxımından sürətlə böyüyür. Qlobal bərpa olunan enerji şüuru rəqəmlərlə göstərilir: 2018-ci ilin sonuna qədər 169 ölkə milli, ştat və ya kənd səviyyəsində bərpa olunan enerji hədəflərini qəbul (ya tətbiq) etdilər. Bundan başqa, 135 ölkə enerji tənzimləmə siyasəti yürüdür. (8)

Bərpa olunan enerji mənbələri şübhəsiz ki, bir ölkənin qlobal enerji bazarlarından daha az az asılı olması və karbohidrogen yanacaq ehtiyatlarından

və bahalı nüvə enerjisi texnologiyalarına çıxışından asılı olmayaraq enerji ilə təminat hədəfinə yaxınlaşması üçün ən yaxşı fürsətdir. (11, s. 99)

Bərpa olunan enerji ənənəvi enerji təminatında fasilələr olduğu təqdirdə enerji xidmətlərinin qorunmasına və davamlı təmin olunmasına kömək edərək enerji təhlükəsizliyinin təminində mühüm rol oynayır. Enerji kəsintisi səbəbləri təbii, texnoloji və ya insanın fəaliyyətindən qaynaqlana bilər, misal olaraq hava hadisələrini, kiber hücumları və qlobal bazarın təlatümlərini göstərə bilərik.

Təbii fəlakətlər: Quraqlıq və fırtına kimi ağır hava hadisələrinin daha kəskin və dağıdıcı olacağı proqnozlaşdırılır. Bu hadisələr enerji tədarükünü azalda və ya kəsə bilər və enerji infrastrukturuna ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, ABŞ-da kəskin hava elektrik enerjisinin kəsilməsinin bir səbəbi olaraq qalmaqdadır.

Kiberhücumlar: Enerji sektoru daha da avtomatlaşdırılır, rəqəmsallaşdırılır və bir-biri ilə əlaqələndirilir. Kiberhücumlar çox rast gəlinəndir və enerji sektoru olduqca müasir və əlaqəli olduğu üçün daha böyük bir təhlükə yarada bilər.

Geosiyasət: Dövlətlərarası qarşıdurmalar enerji təhlükəsizliyini təhdid edə bilər. Məsələn, 1973-cü il neft böhranı, OPEK-in ABŞ-a tətbiq etdiyi embarqo ilə nəticələndi. Yanacaq istehsal edən ölkələrdəki siyasi qeyri-sabitlik enerji qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərir.

Yanacaq qiymətlərində dalğalanmalar: Yanacaq qiymətlərindəki dəyişikliklər (məsələn, iqtisadi və ya digər amillərlə əlaqəli) bir dövlətin və ya cəmiyyətin yanacaq almaq qabiliyyətinə təsir edərək enerji təhlükəsizliyini təhdid edə bilər.

Uzunmüddətli iqlim dəyişiklikləri: Havanın istiləşməsi, suyun temperaturu və suyun mövcudluğu kimi ətraf mühit şəraitinin dəyişməsi enerji sistemlərində stressə səbəb ola bilər.

• Temperaturun yüksəlməsi havanın süni yolla soyudulmasına (kondisionerlərdən istifadə) olan tələbatı artırır və bu da yayda enerjiyə olan tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təsir göstərir.

• Su enerji istehsalı üçün lazımdır. Hidroelektrik sistemlər axından asılıdır və bəzi elektrik istehsal sistemlərinin soyutma üçün suya ehtiyacı var. Azalmış yağıntı və ya artan su temperaturu, elektrik stansiyasının gücünü məhdudlaşdıraraq tədarükə təsir edə bilər. Qar əriməsi (yəni yazda ərimə və axma vaxtı) hidroelektrik sistemlərin pik istehsalını dəyişdirir.

Enerji sistemləri hər zaman pozuntulara məruz qala bilər, iqtisadi inkişaf üçün enerjidən istifadə ilə bağlı potensial imkanlara təhlükələr artır: hava hadisələrinin intensivləşməsi və getdikcə daha çox şəbəkələşən enerji sistemlərinə qarşı geniş miqyaslı kiberhücumların sayı artır. Bu təkamül yeni enerji texnologiyaları, planlaşdırma və tətbiqetmələrdəki tendensiyaları və zəif nöqtələri anlamağı vacib edir.

Arzu olunan səviyyəyə hələ çatılmasa da, enerji istehsalında bərpa olunan enerjinin payı və bu baxımdan şüur zamanla artır. Məsələn, Dünya Enerji Şurasının məlumatlarına görə, bərpa olunan enerjinin ilkin enerji təminatındakı payı 1993-cü ildə 12%, 2011-ci ildə isə 13% olmuşdur. (10) İqlim və Enerji Həlləri üçün Mərkəzin hesablamalarına görə bərpa olunan enerjinin enerji təminatındakı payı 2017-ci ildə 17,1 % olmuşdur. (14) BEA-nın verdiyi məlumatlara əsasən qlobal elektrik istehsalında bərpa olunan mənbələrin payı 2019-cu ilin birinci rübündə 26%-dən 2020-ci ilin birinci rübündə təxminən 28%-ə yüksəlmişdir. (16) Əvvəllər, əsasən bərpa olunan enerjiyə hidroelektrik enerjisi çərçivəsində baxılsa və digər mənbələr vahid başlıq altında toplanılsa da, indi isə geniş əhatədə baxılır. Buna görə bərpa olunan enerji mənbələrini bir-bir qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

Minilliklədir ki, yer üzünə istilik və işıq verən günəş sonsuz bir enerji mənbəyi kimi bilinir. Günəş enerjisi dünyada ən əlverişli mənbələrdən biridir və xüsusilə, günəşli ərazilər üçün daha perspektivlidir. Dünyaya günəşdən çata bilən şüaların kiçik bir hissəsinin belə enerjiyə çevrilə bilməsi bəşəriyyətin enerji ehtiyaclarını böyük ölçüdə qarşılaya bilər.

Digər bərpa olunan enerji mənbəyi olan külək müxtəlif yollarla enerji istehsal etmək üçün hava axınlarının gücündən istifadə edir. Şübhəsiz ki, külək dünyanın hər yerində olur, ancaq küləyin vacib bir enerji mənbəyi olaraq qəbul edilməsi üçün müəyyən bir intensivliklə əsməli və daha çox davamlı olmalıdır. Belə xüsusiyyətlərə sahib yerlərdə quraşdırılmış külək turbinləri ilə ucuz enerji istehsal etmək mümkündür və bir çox dövlətlər son illərdə enerji ehtiyacının əhəmiyyətli bir hissəsini küləkdən əldə etməyə başlamışlar. Bu enerji mənbəyindən istifadəyə görə Almaniya dünya ölkələri arasında birincidir. Külək enerjisi həm də digər alternativ enerji mənbələrinə nisbətən maya dəyərinə, ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə

görə ən perspektivlisidir. Almaniya, İspaniya və Danimarka kimi Avropa ölkələrinin külək enerjisinin istehlak edilməsi sahəsində addımlarını digər ölkələr yaxından izləyirlər. (3)

Su elektrik enerjisi çərçivəsində ən çox tanınan bərpa olunan enerji növüdür. Hidravlik enerji, dalğa enerjisi, qabarma-çəkilmə enerjisi və okean (termik) enerjisi kimi mövzuları araşdırmaq səmərəlidir.

Bərpa olunan başqa bir enerji növü, yerin müxtəlif dərinliklərində mövcud olan, müxtəlif minerallar və kimyəvi maddələr ehtiva edən nüvənin istiliyi ilə qızdırılan su, buxar və qazların enerjisi olan geotermal enerjidir. Hava şəraitindən təsirlənməmək, birbaşa istifadə etmək, bir çox istifadə sahəsinə sahib olmaq və kifayət qədər davamlı olmaq kimi səbəblər geotermalı bərpa olunan enerji növü kimi fərqli bir yerə çıxarır.

Bərpa olunan enerji daxilində bəhs edilməli olan başqa bir mövzu da biokütlə enerjisidir. Günəş enerjisini istənilən şəkildə saxlayan bioloji materiallar və tullantılar biokütlə enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Biokütlə enerjisi dünyanın ən geniş yayılmış bərpa olunan enerji növüdür və yaxın dövrlərdə istilikdən elektrik istehsalına, nəqliyyat vasitəsi yanacağından mövcud neft-kimya məhsullarının istehsalına qədər geniş bir sahəyə sahib olması gözlənilir. (15)

Artıq bəzi Avropa ölkələrində əhalinin sıx yaşadığı yerlərdə zibilləri emal etməklə ondan enerji alınır. Zibillərin yandırılmasından alınan enerji hesabına ətrafdakı yaşayış məntəqələri istilik və elektrik enerjisi ilə təmin edilir. Yandırılmış tullantıların qalıqlarından isə gübrə kimi torpaqların münbitliyini artırmaq məqsədilə geniş istifadə olunur.

Bərpa olunan enerjinin istixana qazı emissiyası profilinə görə daha sərfəli olmasına baxmayaraq digər texnologiyalar kimi də ətraf mühitə təsiri var. Külək və günəş enerjisi seyrək yanacaqdır və geniş ərazilərə ehtiyac duyur. Qurudakı külək stansiyalarının inşası quru sahələrini tısbağalar, quşlar, yarasalar və s. kimi canlıların təsirlərinə qarşı tədbirləri zəruri edir. Külək və günəş işığı fasiləsiz olduğu üçün əsas enerji mənbəyi rolunu oynayacaqları təqdirdə depolanmalıdır. Külək turbinlərinin ömrü təxminən 20-26 ildir, bundan sonra inşaatında istifadə olunan polad, sement və digər materiallar təkrar emal edilməli və ya lazımi qaydada utilizasiya olunmalıdır. Bu təsirlər, bir ölkənin enerji balansında bərpa olunan enerjinin iştirakının mənfi ekoloji təsirlər yaratması deməkdir. (17)

Yanacaq növlərinin şaxələndirilməsi, fasilələrin bərpası, xarici tədarüklərdən asılılığın, qiymət dəyişkənliyinin minimuma endirilməsi və davamlılığın qorunması komponentlərinin hamısı elektrik enerjisi istehsalı üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi ilə dəstəklənir. Bərpa olunan enerjilər, yuxarıda göstərilən enerji təhlükəsizliyinin beş ölçüsündən ən az üçü üçün perspektivləri yaxşılaşdırır.

Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələrinin yüksək potensialına malik olan ölkələrdəndir. Belə ki, ölkəmizdə iqtisadi cəhətdən əlverişli və texniki cəhətdən istifadəsi mümkün olan bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı 26 940 MVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3 000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23 040 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt həcmində qiymətləndirilir.

Azərbaycan külək enerjisi qurğularının tətbiqi baxımından əlverişli şəraitə malik ölkələrdən biridir. Xüsusilə, ölkənin Abşeron yarımadası, Xəzər dənizi sahili zolağı və şimal-qərb hissəsində olan adalar, Azərbaycanın qərbində Gəncə-Daşkəsən zonası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur-Culfa ərazisi bu baxımdan əlverişli ərazilərdir.

Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti də günəş enerjisindən istifadə etməklə, elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar açır. Belə ki, günəşli saatların miqdarı il ərzində Azərbaycanda 2400-3200 saatdır, yəni Azərbaycan ərazisinə düşən günəş şüalarının miqdarı digər ölkələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edir ki, bu da günəş enerjisindən istifadənin tətbiqinə sərmayələrin cəlb edilməsinin səmərəlilik meyarlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər. Günəş enerjisindən istifadənin inkişafı Azərbaycanın bir çox rayonlarında enerji problemini qismən həll edə bilər.

Azərbaycanda biomaddələrin aşağıdakı mənbələri mövcuddur: yanma qabiliyyəti olan sənaye tullantıları, meşə təsərrüfatı və ağac emalı sahələrinin tullantıları, kənd təsərrüfatı məhsulları və üzvi birləşmə tullantıları, məişət və kommunal sahələrinin tullantıları, neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş sahələrdən alınan tullantılar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın

bütün sahələrində istehsal tullantılarının tərkibinin çox hissəsini biokütlə maddələri təşkil edir. Həmin biokütlə maddələrindən elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan bioqaz, biomaye və bərk biokütlənin alınması mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında hər il tullantıların zərərsizləşdirilməsi poliqonlarına 2,0 milyon tondan çox bərk məişət və istehsalat tullantıları atılır. Bakı və ölkənin iri sənaye şəhərlərində ictimai binaların qızdırılmasındakı çətinlikləri bərk məişət və istehsalat tullantılarının emal edilməsi qismən aradan qaldıra bilər.

Yer qatından çıxan istilik (geyzerlər, palçıq vulkanları) bir çox ölkələrdə sənaye, kənd təsərrüfatı, məişət və kommunal sahələrdə və təbabətdə geniş istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının ərazisi termal sularla zəngindir. Bunlar Böyük və Kiçik Qafqaz dağları, Abşeron yarımadası, Talış dağ-yamac zonası, Kür çökəkliyi və Xəzəryanı-Quba ərazisi kimi geniş sahələrdə yayılmışdır. Göstərilən ərazilərdə olan termal suları istifadəyə cəlb etməklə, məişətdə və digər sahələrdə istilik enerjisinə olan ehtiyacın bir hissəsini ödəmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının ümumi enerji sistemində su-elektrik stansiyalarının istehsal gücünün xüsusi çəkisi hazırda 17,8 faiz təşkil edir. Ölkədə indiyə qədər istifadə edilməmiş hidroenergetika ehtiyatlarının mənimsənilməsi üçün geniş imkanlar var. Su-elektrik stansiyalarının tikintisi nəticəsində sel suları tənzimlənir, ekoloji cəhətdən təmiz elektrik enerjisi istehsal edilir və yeni suvarma sistemləri yaradılır. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki çaylar kiçik su-elektrik stansiyaları üçün əlverişlidir. (13)

Enerji resursları ilə zəngin olmasına və dünyada enerji resurslarının ixracatçısı kimi tanınmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə də diqqət edilir.

Ölkəmizdə bərpa olunan enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə atılmış əsas addımlardan biri 2004-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı"nın qəbul edilməsi olub. Proqramın qəbulu bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsində köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə və ölkəmizin bu sahədəki potensialının dəyərləndirilməsinə geniş imkanlar yaratdı.

Bu məqsədlə Azərbaycan 10 iyun 2009-cu il tarixində yeni yaradılmış Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinə qoşulub. (18) 10 noyabr tarixində isə Sənaye və Energetika Nazirliyinin Alternativ Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyinin (indiki adı Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi) təsis edilməsi barədə fərman imzalanıb. (20)

Azərbaycanın ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücü 7516 MVt, iri su elektrik stansiyaları daxil olmaqla bərpa olunan enerji mənbələri üzrə elektrik stansiyalarının gücü 1278 MVt-dır ki, bu da ümumi gücün 17%-ni təşkil edir. Hidroenerji gücü 1135 MVt (22 ədəd stansiya, 12-si kiçik su elektrik stansiyası), külək enerjisi gücü 66 MVt (5 stansiya, 1-i hibrid), bioenerji gücü 38 MVt (2 stansiya, 1-i hibrid), günəş enerjisi gücü 37 MVt (9 stansiya, 1-i hibrid) təşkil edir. 1 ədəd hibrid elektrik stansiyasında (Qobustan) külək – 2,7 MVt, günəş – 3 MVt və bioenerji – 1 MVt əsaslı qurğular quraşdırılıb. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi gücü 24 MVt olan 3 günəş elektrik stansiyası istismar edilir. İri su elektrik stansiyaları daxil edilmədən bərpa olunan enerji mənbələri üzrə qoyuluş gücü 2019-cu ildə 166,3 MVt olmaqla ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücünün 2,2%-ni təşkil edib.

2019-cu ildə respublika üzrə istehsal edilən elektrik enerjisi 26,1 milyard kVt·saat olub ki, bunun da 1,9 milyard kVt·saat-ı bərpa olunan enerji mənbələrinin payına düşüb. İl ərzində külək elektrik stansiyalarında 105,4 mln. kVt·saat, günəş elektrik stansiyalarında 44,2 mln. kVt·saat, bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodunda isə 195,9 mln. kVt·saat elektrik enerjisi istehsal olunub. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunmuş elektrik enerjisi ümumi istehsalın 7.3%-ni təşkil edib. Kiçik su elektrik stansiyalarında (ümumi güc 25,3 MVt) enerji istehsalı 53,6 milyon kVt·saat təşkil edib.

İri su elektrik stansiyaları daxil edilmədən bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunmuş elektrik enerjisi 2019-cu ildə 399,1 milyon kVt·saat olmaqla ümumi elektrik enerjisi istehsalının 1,5%-ni təşkil edib. Bu stansiyalar, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən 20 MVt-lıq günəş elektrik stansiyası, 2018-ci ildə “Azərişıq”

ASC tərəfindən istismara verilən 50 MVt gücündə külək elektrik parkı ölkə iqtisadiyyatının və əhalisinin elektrik enerjisi ilə təminatında və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda elektrik enerjisinin istehsalı üçün istifadə olunan təbii qaz və digər resurslara da ciddi şəkildə qənaət edilməkdədir.

2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilib. Bu hədəfə nail olmaq üçün dövlət investisiyası ilə yanaşı, özəl, o cümlədən xarici investisiya hesabına yeni istehsal güclərinin istifadə verilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

"Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 may 2019-cu il tarixli 1209 nömrəli Sərəncamı ilə Energetika Nazirliyinə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviq edilməsi, bu sahədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi tədbirlərinə dair təkliflərin hazırlanaraq təqdim edilməsi tapşırılıb.

Eyni zamanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində qanunvericilik bazasının formalaşdırılması məqsədi ilə adıçəkilən sərəncamla "Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsinin hazırlanması barədə tapşırıq verilib. Müvafiq sahədə dövlət siyasətinin əsas məqsədlərini, dövlətin vəzifələrini, təşviqedici mexanizmləri və digər əsas məsələləri özündə ehtiva edən qanun layihəsi hazırlanıb. Qanunvericiliyin hazırlanmasında dövlət qurumlarının, məsləhətçi şirkətin, beynəlxalq şirkətlərin və maliyyə təşkilatlarının nümayəndələri yaxından iştirak edib. Sahənin inkişafının təmin edilməsi üçün bərpa olunan enerji mənbələri potensialına malik ərazilərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilib. Ümumi gücü təqribən 750 MVt olan 8 ərazi müəyyənləşdirilib, 3 sahədə pilot layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər görülür.

"Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində pilot layihələrin həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 5 dekabr tarixli 1673 Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında külək və günəş enerjisi üzrə elektrik stansiyalarının tikintisi ilə bağlı pilot layihələrin həyata keçirilməsi və icrasının əlaqələndirilməsi məqsədilə Komissiya yaradılıb.

Təqdim edilmiş təkliflərin səmərəliliyi və xüsusi ilə də qiymət təkliflərinin ölkəmizdə külək və günəş enerjisi üzrə mövcud olan topdan satış qiymətləri çərçivəsində olduğu nəzərə alınaraq, 2020-ci ilin 9 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetində Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanının "ACWA Power" və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkətləri arasında bərpa olunan enerji üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı İcra müqavilələri imzalanıb. Müqavilələrə uyğun olaraq "ACWA Power" şirkəti ilə 240 MVt gücündə külək, "Masdar" şirkəti ilə isə 200 MVt gücündə günəş stansiyalarının tikintisi ilə bağlı pilot layihələr icra ediləcək. Külək və günəş enerjisi layihələri üzrə ümumilikdə, təxminən, illik 1,4 mlrd. kvt·saat elektrik enerjisinin istehsalı proqnozlaşdırılır. (19)

Kömürdən günəşə, odundan neftə qədər geniş bir enerji qaynağına sahib olmaq və ya bunlara ən ağlabatan yollarla çatmaq bütün ölkələrin enerji təhlükəsizliyi siyasətinin ilk və əsas prinsipidir. Ənənəvi enerji mənbələri kimi təyin olunan karbohidrat yanacaqları və nüvə enerjisinin bəzi iqtisadi, siyasi, hərbi, ekoloji və sosial təhlükəsizlik problemlərinin olması, bərpa olunan enerjiyə yaxından marağın artmasına səbəb olmuş və bu tendensiyanın davam edəcəyi də tamamilə gözlənilən və təbiidir. Bərpa olunan enerjinin yaxın və ya orta müddətdə enerji istehsalının hakim qüvvəsinə çevrilə biləcəyini və karbohidrat yanacaqların taxtını ələ keçirəcəyini söyləmək həddən artıq nikbinlik olardı. Buna baxmayaraq enerji istehsalında bərpa olunan enerjinin payı tədricən artır. Bərpa olunan enerji enerji təhlükəsizliyində potensial oyun dəyişdiricisi sayılır.

Beləliklə, yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və iqlim şəraiti Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz alternativ enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinə imkan verir. Bu, istilik elektrik stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacağa qənaətlə yanaşı, ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarını da xeyli azaldar. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə alternativ ener-

ji mənbələrinin elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişaf istiqamətlərində mütərəqqi dəyişikliklər etməyə imkan yaradar. Respublikamızın təbii potensialından istifadə etməklə alternativ enerji mənbələrinin elektrik və istilik-enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Energetikanın inkişafı, hələlik, başlıca olaraq bərpa olunmayan enerji mənbələrinə, yəni karbon tərkibli və ya uran yanacaqlarına əsaslanır. Bu mənbələrin ekoloji çatışmazlığı qeyri-ənənəvi (alternativ) bərpa olunan ekoloji təmiz enerji mənbələrindən daha geniş istifadənin tədqiqini tələb edir.

Azərbaycanda hazırda energetika ilə bağlı müxtəlif yeni layihələr hazırlanır, həyata keçirilir. Eyni zamanda, köhnə elektrik stansiyaların gücünün daha da artırılması işləri nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: *Enerji, enerji təhlükəsizliyi, alternativ və bərpa olunan enerji, Azərbaycan Respublikası*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yaşar Demirel, Energy: Production, Conversion, Storage, Conservation, And Coupling, Springer, Belin, 2012, 416 p.

2. Gal Luft, Anne Korin, Energy Security: In the Eyes of the Beholder, Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook, Santa Barbara Praeger Security International, California, 2009, 341 p.

3. Hal Marcovitz, Can Renewable Energy Replace Fossil Fuels?, Reference Point Press, San Diego, 2011

4. Harjanne A, Korhonen JM. Abandoning the concept of renewable energy, Energy Policy, 2019

5. İnternational Energy Agency, World Energy Outlook 2007-Global Energy Prospects: Impact of Development in China and India, ch. 4, The World's Energy Security, Paris, 2007, 663 p.

6. International Renewable Energy Agency (IRENA), A New World, The Geopolitics of the Energy Transformation, Global Commission on the Geopolitics of Energy Transformation,2019 https://geopoliticsofrenewables.org/assets/geopolitics/Reports/wpcontent/uploads/2019/01/Global_commission_renewable_energy_2019.pdf

7. Ölz S, Sims R, Kirchner N. Contribution of Renewables to Energy Security. Paris: OECD/IEA; 2007

https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/so_contribution.pdf

8. REN21, Renewables 2019 Global Status Report, Paris: REN21 Secretariat; 2019 https://www.ren21.net/wp-content/uploads/2019/05/gsr_2019_full_report_en.pdf

9. Scholten D, Bosman R. The geopolitics of renewables: Exploring the political implications of renewable energy systems, Technological Forecasting and Social Change, 2016

10. World Energy Council, World Energy Resources: 2013 Survey, WEC, İngiltere, 2013

11. Zhao H. Energy security: From energy independence to energy interdependence, In: Zhao H, editor, The Economics and Politics of China's Energy Security Transition, 1st ed. London, UK: Academic Press; 2019, 394 p.

12. Телегина Е. А. , Студеникина Л. А. Энергетическая безопасность и энергетическая интеграция в Евразии в XXI веке: азиатский профиль, Москва: Информ-Знание, 2006, 223 с.

13. http://anl.az/down/meqale/ses/2010/may/120338.htm

14.https://www.c2es.org/content/renewableenergy/#:~:text=Renewables%20made%20up%2017.1%20percent,come%20from%20wind%20and%20solar

15. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/276249

16. https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020/renewables

17.https://www.intechopen.com/books/renewable-energy-resources-challenges-and-applications/energy-security-and-renewable-energy-a-geopolitical-perspective

18. https://www.irena.org/newsroom/articles/2009/Jun/IRENA-welcomes-Azerbaijan-as-93rd-Signatory

19.https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade

20. https://president.az/articles/40895

THE ROLE OF ALTERNATIVE AND RENEWABLE ENERGY SOURCES IN ENERGY SECURITY

SUMMARY

In 2030 the world's population is expected to need 45% more energy than it consumes today, raising concerns that new energy production could meet growing demand. Against this background, renewable energy comes to the fore as an alternative to non-renewable energy in energy production. The article deals with the role and dangers of alternative and renewable energy in energy security, as well as the potential of alternative and renewable energy in the Republic of Azerbaijan.

Key words: *Energy, energy security, alternative and renewable energy, the Republic of Azerbaijan*

РОЛЬ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ И ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Ожидается, что в 2030-ом году населению мира потребуется на 45% больше энергии, чем оно потребляет сегодня, что вызывает опасения по поводу того, что новое производство энергии может удовлетворить растущий спрос. На этом фоне возобновляемые источники энергии выходят на первый план как альтернатива невозобновляемым источникам энергии в производстве энергии. В статье рассматриваются положительные и отрицательные аспекты альтернативных и возобновляемых источников энергии для обеспечения энергетической безопасности, а также потенциал альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *Энергетика, энергетическая безопасность, альтернативные и возобновляемые источники энергии, Азербайджанская Республика.*

UOT 327;930.22

DÖVLƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRDƏ DİPLOMATİYANIN ROLU

EMİL KAZIMOV
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı

E-mail: mirrena54@yahoo.com

Diplomatiyanı müəyyən edən digər bir qurum ölkə parlamentidir ki, burada da diplomatiyanın hüquqi əsasları, qanunvericilik əsasları formalaşır. Diplomatiya qanunvericiliklə hüquqi status əldə edir. Dövlətin xarici siyasətinin icrasını həyata keçirən ümumiləşdirici qurum isə xarici işlər nazirlikləri və xarici siyasət ofisləridir.

Diplomatiyanın bir peşə sahəsi kimi tarixi qədimdir. Dövlətlər yaranandan indiyə qədər beynəlxalq münasibətlər olub. Diplomatiya tarixən dövlətlər arasında əlaqələri yaradan vasitə kimi əhəmiyyət kəsb edib. Diplomatiya dövlət siyasətinin tərkibini özündə cəmləşdirən aktlardan ibarətdir.

Hər bir anlayış kimi, diplomatiyanın da tərkib anlayışları, elementləri mövcuddur. Diplomatiya anlayışının konseptuallığı bundan meydana gəlir. Diplomatiya anlayışı özündə dövlətçilik konsepsiyalarını, qanunvericilik sistemini, beynəlxalq münasibətlərdə subyekt və obyekt kimi anlayışları, beynəlxalq hüquq anlayışını, o cümlədən beynəlxalq müqavilələr, danışıqlar anlayışlarını cəmləşdirən universal anlayışdır. Eyni zamanda məxsusi anlayışları da vardır: səfir, elçi, konsul, nunsi, internunsi, aqreman, ekzekvatura, göndərən ölkə, təyinat ölkə, immunitetlik, toxunulmazlıq kimi anlayışları da özündə cəmləşdirir.

Diplomatiya bir anlayış olaraq özündə: siyasət, bu baxımdan təmsilçilik, (ölkəsinin və təşkilatın təmsil olunması), missiyaçılıq (sülh missiyasının, digər siyasi missiyaların həyata keçirilməsi), vasitəçilik (münaqişəli tərəflərin barışdırılması), əlaqələndiricilik (dövlətlərin strukturlarının əlaqələndirilməsi), barışdırıcılıq (sülh missiyası), icraçılıq (dövlət siyasətinin icrası) kimi strateji və taktiki məsələləri ehtiva edir. Diplomatiyanın tərkibi olan konsulluq fəaliyyəti də siyasət aktlarından ibarətdir. Konsulluq mülkü sahədə dövlət siyasətinin əsaslarını həyata keçirir. Təyinat ölkədə yaşayan vətəndaşların mülki maraqlarını təmin edir, gediş-gəliş (viza) məsələlərini tənzimləyir. Mülki aktlar da dövlət siyasətinin tərkibini təşkil edir. (1,s.123)

Diplomatiya danışıqlar aparmaq məharətini özündə əks etdirən bir sahədir. Diplomatiya etiketləri, beynəlxalq mənəvi məsələləri özündə cəmləşdirir. Diplomatiya dövlətin nümayəndəliyi məsələsini özündə ehtiva edir. Diplomatiya beynəlxalq əlaqələrdə dövlətin identifikliyini yaradan bir sahədir. Diplomatik gedişlər taktiki uduşlara və strateji nailiyyətlərə yönəlir. Diplomatiya etika və estetika məsələlərini özündə əks etdirir. Diplomatiya təyinat ölkədə şəraiti öyrənmək, vəziyyəti öyrənmək funksiyasını həyata keçirir.

Diplomatiya (burada xarici işlər qurumları və səfirliklər, elçiliklər, diplomatik müşavirlər, konsulluqlar) öz fəaliyyətini milli qanunvericilik normaları (diplomatiya və konsul xidmətləri haqqında göndərən ölkənin qanunvericilik normaları ilə), təyinat ölkənin müvafiq qanunvericilik normaları və beynəlxalq hüquqla müəyyən edir. Diplomatiya beynəlxalq normaların hazırlanmasında iştirak edir (müqavilə və sazişlərin hazırlanmasında xarici işlər qurumları iştirak edirlər) və şəraitə uyğun təkliflərlə çıxış edir. Diplomatiya dövlətin beynəlxalq hüquqa (məsələn, konvensiyalar və onların protokollarına qoşulma) qoşulmasını təmin edir.

Diplomatiya təmsilçilik sahəsi olduğundan, burada dövlətin (təmsil olunan dövlətin) bütün elementləri əks olunmalıdır. Diplomatiya dövlətin (göndərən ölkənin) xarakterik xüsusiyyətlərini və xalqın mental cizgilərini özündə ehtiva edir. Diplomatiya həm beynəlxalq, həm də milli elementləri özündə daşıyır. Milli mədəniyyət modelini təqdim edir və digər tərəfdən də beynəlxalq normalara əməl etməklə beynəlxalq etiketi əks etdirir.

Diplomatiya milli elementlərin təqdimatını həyata keçirən bir etik və estetik fəaliyyət sahəsidir. Diplomatiya milli mədəniyyəti və dünya mədəniyyətini tərənnüm edən bir sahədir. Hər bir xalqın mədəniyyətini dünyada həm də onun dövlətinin diplomatiyası həyata keçirir. Deməli, diplomatiya tanıtım vasitəsidir. Xalqın həyata

keçirdiyi diplomatiyanın məzmunu ilə həmin xalqın xarakterini müəyyən etmək olar.

Diplomatiya bir elm obyekti kimi, öyrənmə sahəsi olaraq beynəlxalq münasibətlərə aiddir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətləri olduğundan diplomatiya da dövlətə aiddir. Bu baxımdan bir siyasət fəaliyyəti kimi diplomatiyanı politologiya öyrənir. Beynəlxalq hüquq da hüquqşünaslıqla yanaşı, poltologiya elminin tərkibində öyrənilir. (2,s.234-243)

Diplomatiya - dövlət başçılarının, hökumətlərin və xarici əlaqələr üzrə xüsusi orqanların prinsipial fəaliyyəti olub, dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməkdən və dövlətin hüquq və maraqlarını xaricdə müdafiə etməkdən ibarətdir. Diplomatiya dedikdə əsasən beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olan dövlət və qrupların səlahiyyətli nümayəndələri arasında danışıqların aparılması sənəti və təcrübəsi nəzərdə tutulur. Diplomatiyanın predmeti, subyekti, obyekti də dunyanın siyasi xəritəsində öz yerini tutmuş dövlətlərdir. Diplomatiya tarixinin başlıca məqsədi dövlətlərarası münasibətlərin yaranması, inkişafı və pozulma prosesini öyrənməkdən ibarətdir.

Müasir dünyada dövlətlər öz mənliyini, mövcudluğunu 2 yolla təsdiq etdirir:

• 1) dövlətlər arası münasibətlər, yəni ikitərəfli diplomatiya;

• 2) çoxtərəfli münasibətlər, yəni subregional, universal təşkilatlar vasitəsi ilə tanınma.

Ən qədim zamanlardan diplomatiya işi imtiyazlı dairələrin, saray elitalarının əlində olmuş, böyük bir tarixi inkişaf yolu keçərək mərasimləşmiş və məcəlləşmişdir. Tədricən dövlətlərarası münasibətlərin qayda və normalarının hüquqi bərkintisindən ibarət beynəlxalq hüquq elmi meydana gəlmişdir ki, qədim Romada bu elmi "Xalqlar hüququ" adlandırmışlar. Diplomatiya tarixinin vəzifələri çox spektrli olub bilavasitə məqsədin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Diplomatiya müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələrini özündə saxlamaqdadır ki, bunlara Mani və Hammurapi qanunlarını göstərmək olar.

Fransalı diplomat Qarden diplomatiyanın tam kursunda yazır :

“Diplomatiya sözün geniş mənasında dövlətin xarici əlaqələri haqqında elmdir, daha dəqiq mənada isə danışıqların aparılması elmi və sənətidir.”

Bir sıra müəlliflər isə diplomatiyanın tərifinə subyektiv xüsusiyyətlər də əlavə edir. Məsələn : İngilis diplomatı E.Satau diplomatiyanı müstəqil dövlətlərin hökumətləri arasında rəsmi münasibətlərin aparılmasına ağlın və taktın (taktiki gedişlərin) tətbiqi kimi müəyyən edir. Digər ingilis diplomatı Q.Nikolson da yazır ki, söz nə xarici siyasəti, nə də beynəlxalq hüququ deyil, yalnız danışıqlar məharətini ifadə etməlidir.

Keçmiş sovet ədəbiyyatlarında isə diplomatiya daha çox xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi təyin olunur. (3, 78-89)

Diplomatik lüğətdə diplomatiyanın tərifi aşağıdakı kimi verilir :

“Diplomatiya – həll olunan məsələnin xarakterini və konkret şərtləri nəzərə almaqla tətbiq olunan üsul və vasitələrin, qeyri-hərbi praktiki mərasimlərin məcmuusundan ibarət olan dövlətin xarici siyasətini həyata keçirmək üsuludur. İkinci tərifə əsasən diplomatiya-dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsi, dövlətin, onun xaricdəki müəssisə və vətəndaşlarının hüquqlarının və maraqlarının qorunması üzrə dövlət və hökumət başçılarının, xarici işlər nazirinin, xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərin, beynəlxalq konfranslardakı nümayəndə heyətlərinin rəsmi fəaliyyətidir.” (4,s.55-59)

Bir çox yerlərdə diplomatiya dar mənada dövlətlər arasında danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq məharəti, bacarığı kimi də qiymətləndiilir.

Diplomatiya və xarici siyasət anlayışlarını bir-birinən fərqləndirmək vacibdir. Xarici siyasət daha geniş anlayışdır və diplomatiya onun həyata keçirilməsinin vasitəsi rolunu oynayır. Diplomatiyadan başqa dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin fərqli üsul və vasitələri də mövcuddur; iqtisadi əməkdaşlıq, hərbi güc, kəşfiyyat, xarici siyasi təbliğat və s. Lakin diplomatiyadan fərqli olaraq onların bir çoxu xarici siyasətə münasibətdə müstəqil məqsəd və vəzifələrə sahib olurlar.

Xarici siyasət dövlətin beynəlxalq məsələlərdə ümumi kursudur. O dövlətin məqsəd və vəzifələrini, onun beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, həmçinin istər sülh, istərsə də müharibə dövründə bu fəaliyyətin forma və metodlarını müəyyən edir.

Deyilənlərdən aydın olaraq görünür ki, diplomatiya xarici siyasətə münasibətdə daha dar anlayışdır, çünki onun realizəsinin vasitələrindən

sadəcə olaraq biridir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, diplomatiyanı xarici siyasətin digər üsulları ilə qarşılaşdıranda diplomatiya xarici siyasətin əsas vasitəsidir və yalnız onun məqsədlərinə xidmət edir.

Lakin bu üsul beynəlxalq hüququdan fərqlənir. Diplomatiya hət hansı bir dövlətin xarici siyasət maraqlarını başqa dövlətlərə (onların hökumətlərinə, ayrı-ayrı siyasi dairələrinə, ictimai fikrə) mənəvi siyasi təsir vasitəsilə həyata keçirməyə, bu maraqların təmin olunması üçün onları başqa dövlətlərin xarici siyasət maraqları ilə razılaşmağa çalışır. Diplomatiyanı beynəlxalq hüquqdan fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, beynəlxalq hüquq bütün hallarda vahid tənzimləmə sistemi kimi çıxış edir və bütün beynəlxalq aləm üçün eynidir, lakin məlumdur ki, "hər kəs üçün ümumi olan diplomatiya mövcud deyil". Hər dözvlətin özünəməxsus diplomatiyası vardır ki, onların da effektivliyi həmin dövlətlərin diplomatiya məharətindən asılıdır.

Diplomatiya təbiətinə əsasən beynəlxalq münasibətlərin siyasi tənzimləmə vasitəsidir və zor işlətməyin və zorla hədələmənin qadağan olunduğu müasir dövrdə xrici siyasətin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir.

K.K.Sandrovskiy diplomatiyanın bir sıra spesifik cəhətlərini ayırır. Bunlara aiddir :

– Beynəlxalq işlərdə dövlətin fəaliyyətinin rəsmi xarakteri;

– Diplomatik fəaliyyətin dövlətin istənilən orqanları vasitəsilə deyil, yalnız və yalnız bu məqsədlə yaradılmış xüsusi orqanlar – xarici əlaqə orqanları vasitəsilə həyata keçirilməsi;

– Diplomatiyanın bütün hallarda, yalnız dinc vasitələrlə həyata keçirilməsi.

Xarici siyasəti həyata keçirmək üçün digər dinc vasitələr də mövcud olduğu üçün sülh xarakteri təkcə diplomatiyaya xas olan cəhət deyildir, lakin buna baxmayaraq o, mühüm və müəyyənedici cəhətdir. (5,s.45)

Müasir beynəlxalq hüquqda ikitərəfli və çoxtərəfli diplomatiya anlayışı mövcuddur. İki dövlət arasında diplomatik fəaliyyəti tənzimləyən ikitərəfli diplomatiyadan fərqli olaraq, çoxtərəfli diplomatiya beynəlxalq təşkilatlar, konfranslar və müşavirələr çərçivəsində bir neçə dövlət dövlətlər qrupu tərəfindən həyata keçirilir və çoxtərəfli əsasda dövlətin danışıqları, məşvərətləri ilə müşayiət olunur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və digər beynəlxalq təşkilatların yaradılması ilə çoxtərəfli diplomatiya da böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

– İştirakçıların razılaşdırdığı xüsusi proseduralar əsasında həyata keçirilir;

– İştirakçıların mövqeyi fikir mübadiləsi, açıq çıxışlar və şəxsi görüşlər əsasında işlənib hazırlanır;

– Qərarlar ya məcburi qüvvəyə malik olan, ya da tövsiyyə xarakteri daşıyan hüquqi aktlar formasında qəbul edilir.

Diplomatiya sahəsi çox genişdir və onun izahını bir məqalədə vermək mümkün deyil. Amma yekunda bu yazını Birləşmiş Ştatların 1842-1914-cü illərdə yaşamış diplomatı Ambros Biers`in (Ambroce Bierce) aşağıdakı sətirləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm :

"İnsanın öz vətəni üçün yalan deməsi bir sənətdir. Buna DİPLOMATİYA deyilir."

Elə bəlkə də günümüzdə dövlətlərin çoxunun diplomatiyasının sirri bu sətirlərdə gizlidir. (6.s.124)

Diplomatiyanın tarixi beynəlxalq münasibətlərdə sülh tarixini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da bu elm obyekti tarixşünaslıq tərəfindən də öyrənilir. Diplomatiya həm də fəlsəfi məzmundur. Burada etika və estetika, dövlət maraqları, diplomata beynəlxalq səviyyədə hörmət olunması kimi məsələlər bu sahənin fəlsəfi məzmununu yaradır.

Diplomatiya sahəsi özündə diplomatik vəzifələri (səfir, elçi, konsul, müşavir, katib, attaşe) və diplomatik rütbələri əks etdirən bir strukturdur. Diplomatiya özündə protokol qaydalarını (nümayəndələrin qəbulu və yola salınması qaydaları), diplomatik korpusun (təyinat ölkədə xarici ölkələrin diplomatlarının məcmusu) əsaslarını müəyyən edir.

Hər bir anlayış kimi diplomatiyanın da tərifi mövcuddur. Diplomatiyanın tərifi onun konsepsiyasından, əhatəliliyindən və strateji və taktiki məzmunundan formalaşır. (7.s.98-99)

Nəticə etibarı ilə diplomatiyanın universal (geniş məzmunlu) və konkret (tərkibli) tərifi mövcuddur.

– Diplomatiya dövləti başqa dövlətlərdə və təşkilatlarda təmsil edən nümayəndəli bir siyasət sahəsidir;

– Diplomatiya xüsusi dövlət qulluğu sahəsi olmaqla, bir dövləti başqa bir dövlətdə və təşkilatda təmsil etmək sahəsi və vasitəsidir;

– Diplomatiya dövlət başçısının başqa dövlətlər

başçıları yanında təmsil edən əsas nümayəndəli və hüquqi statuslu bir vasitədir;

– Diplomatiya göndərən ölkənin hökumətini başqa dövlətlərin hökumətləri yanında (məsələn, konsulluqlar) təmsil edən siyasət vasitəsidir. Qeyd: mülki işlər, iqtisadi işlər, sosial və mədəni məsələlərin tənzim olunması siyasət fəaliyyətinin obyektidir. (8,s.111)

– Diplomatiya bir dövlətin daxili qurumları (hakimiyyət qolları və onların aparatları) ilə digər dövlətin daxili qurumları arasında əlaqələrin imkanlarını öyrənən və öz dövlətinə məlumat verən bir vasitədir. Dövlətin təyinat ölkəyə qarşı siyasətinin konturlarının müəyyən olunmasında diplomatiya müəyyən təkliflərlə çıxış edir;

– Diplomatiya (burada xarici siyasətdə iştirak edən və onu ümumiləşdirən, koordinasiya edən qurumlar) dövlətin xarici siyasətini sistemli olaraq həyata keçirən bir akt sahəsidir;

– Diplomatiya səlahiyyətli, fövqəladə statuslu, vəzifəli, öhdəlikli olmaqla, immunitet (şəxsi toxunulmazlıq, əmlak və əşyaların toxunulmazlığı, diplomatik poçtun toxunulmazlığı) və imtiyaz imkanlarına malik olan siyasət sahəsidir;

– Diplomatiya dövlətin mənafeyini qoruyan və onun maraqlarını beynəlxalq aləmdə, başqa dövlətlərdə və təşkilatlarda müdafiə edən siyasət vasitəsidir;

– Diplomatiya öz dövlətinin və təşkilatın elementlərini özündə cəmləşdirməklə, beynəlxalq aləmdə hərəkət edən və dövlətin və xalqın xarakter-tik xüsusiyyətlərini özündə daşıyan bir vasitədir;

– Diplomatiya dövlətin başqa dövlətlərdə əmlakını müdafiə edən, qoruyan və mülki məsələləri tənzim edən bir fəaliyyət sahəsidir;

– Diplomatiya milli maraqları beynəlxalq hüquq əsasında digər milli maraqlarla sintez edən fəaliyyət sahəsidir;

– Diplomatiya göndərən və təyinat ölkədə siyasi prosesləri analiz edən və proseslər arasında uyğunluğu öyrənən və proseslər axarına təsir edən proseslər barədə ölkəsinə təkilf verən siyasət fəaliyyətidir;

– Diplomatiya öz ölkəsinin və xalqının mental dəyərlərini nümayiş etdirən bir mədəniyyət modelidir və vasitəsidir;

– Diplomatiya missiyaçılıq məqsədini təmin edən bir vasitədir;

– Diplomatiya vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən bir vasitədir;

– Diplomatiya öz ölkəsi ilə təyinat ölkədə fəaliyyət göstərən diplomatik qurumlarla əlaqələndirən bir vasitədir. Diplomatik korpus daxilində diplomatiya öz ölkəsinin maraqlarını genişləndirir və müdafiə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Elşən Nəsibov "ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası" Bakı, 2006 s.269

2. Дипломатический словарь. 2-е изд. - Т.1.- М., 2009. - С. 479

3. A.N.Abbasbəyli "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Qloballaşma" Bakı, 2007 s.268

4. A.N.Abbasbəyli "Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri" Bakı, 2006 s.409

5. Avropa Şurası və Azərbaycan, Sülh, təhlükəsizlik və demokratiya naminə. Bakı, 2000 s.196

6. Дипломатический словарь. 2-е изд. - Т.1.- М., 1971. - С. 479

7. Ковалев Ан. Азбука дипломатии. 5-е изд., переработанное и дополненное — М., 1988.

8. Попов В. И. Современная дипломатия: Теория и практика: Курс лекций. Ч. 1: Дипломатия — наука и искусство / ДА МИД РФ. — М.: «Научная книга», 2003.

SUMMARY

Diplomacy is the practice of influencing the decisions and conduct of foreign governments or intergovernmental organisations through dialogue, negotiation, and other nonviolent means. Diplomacy usually refers to international relations carried out through the intercession of professional diplomats with regard to a variety of issues and topics. Diplomacy is the main instrument of foreign policy and Global Governance which represents the broader goals and strategies that guide a state's interactions with the rest of the world. International treaties, agreements, alliances, and other manifestations of foreign policy are usually the result of diplomatic negotiations and processes. Diplomats may also help shape a state's foreign policy by advising government officials.

Modern diplomatic methods, practices, and principles originated largely from 17th century Eu-

ropean custom. Beginning in the early 20th century, diplomacy became professionalized; the 1961 Vienna Convention on Diplomatic Relations, ratified by most of the world's sovereign states, provides a framework for diplomatic procedures, methods, and conduct. Most diplomacy is now conducted by accredited officials, such as envoys and ambassadors, through a dedicated foreign affairs office. Diplomats operate through diplomatic missions, most commonly consulates and embassies, and rely on a number of support staff; term diplomat is thus sometimes applied broadly to diplomatic and consular personnel and foreign ministry officials.

Key words: *Diplomacy, foreign governments,organisations, Vienna Convention, Diplomats*

РЕЗЮМЕ

Дипломатия - это практика влияния на решения и поведение иностранных правительств или межправительственных организаций посредством диалога, переговоров и других ненасильственных средств. Дипломатия обычно относится к международным отношениям, осуществляемым через заступничество профессиональных дипломатов в отношении самых разных вопросов и тем. Дипломатия является главным инструментом внешней политики и глобального управления, который представляет более широкие цели и стратегии, которые направляют взаимодействие государства с остальным миром. Международные договоры, соглашения, союзы и другие проявления внешней политики обычно являются результатом дипломатических переговоров и процессов. Дипломаты также могут помочь сформировать внешнюю политику государства, консультируя правительственных чиновников. Современные дипломатические методы, практики и принципы возникли в основном из европейского обычая XVII века. Начиная с начала XX века дипломатия стала профессиональной; Венская конвенция о дипломатических сношениях 1961 года, ратифицированная большинством суверенных государств мира, обеспечивает рамку для дипломатических процедур, методов и поведения. В настоящее время дипломатия в большинстве случаев осуществляется аккредитованными должностными лицами, такими, как посланники и послы, через специальное отделение по иностранным делам. Дипломаты работают через дипломатические представительства, чаще всего консульства и посольства, и пользуются услугами ряда вспомогательных сотрудников; таким образом, термин «дипломат» иногда широко применяется к дипломатическому и консульскому персоналу и должностным лицам министерства иностранных дел.

Ключевые слова: *Дипломатия, иностранные правительства, организации, Венская конвенция, дипломаты*

UOT 32:316.77; 32:070; 32.049.5; 32:316.65

PANDEMİYA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÖVLƏT NƏZARƏT MEXANİZMİ

XƏTAİ SALMANOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, doktorant

E-mail: salmanovxetai3@gmail.com

Nəzarət qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağı təmin edən proseslərin məcmusudur. Nəzarət fəaliyyəti norma və standartların müəyyənləşdirilməsi, əldə olunmuş faktiki nəticələrin müəyyən edilmiş standartlarla müqayisəsi və müqayisə nəticəsində meydana çıxan fərqlərin aradan qaldırılması üçün lazımi addımların atılmasından ibarətdir. Nəzarət olmadan inkşafa və uğura nail olmaq mümkün deyil. Nəzarətin zəruriliyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

1. Nəzarət daxili və xarici qeyri-müəyyənliyi azaldır. Eyni zamanda nəzarət dəyişən şəraitə hazır olmaq və həmin dəyişikliklərə lazımi reaksiya vermək üçün ən effektiv mexanizmlərdən biridir.

2. Nəzarət böhranlı situasiyaların meydana çıxması haqqında xəbərdarlıq edir. Əgər mövcud daxili vəziyyətin təhlili nəticəsində aşkarlanmış neqativ və qanunazidd hallara qarşı zamanında tədbirlər görülməzsə, həmin problemlər daha da dərinləşəcək və tənəzüllə gətirib çıxaracaq. Bu mənada nəzarət gələcəkdə baş verə biləcək böhranlı vəziyyət haqqında əvvəlcədən xəbərdarlıq edir.

3. Nəzarət təşkilatı hərtərəfli və istənilən neqativ təsirlərdən qoruyur [4].

İdarəetmə fəaliyyətində həyata keçirilən nəzarət prosesi özündə aşağıdakı funksiyaları daşıyır:

• Mövcud olan və baş verə biləcək nöqsanların, qanunazidd halların qarşısının alınması məqsədilə yoxlamaların həyata keçirilməsi;

• Qarşıya qoyulmuş hədəflərə və arzulanan nəticələrə çatmaq üçün fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi;

• Qəbul edilən qərarların icrasının yoxlanılması və qanun aliliyinin təmin edilməsi;

• Resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək [7].

Nəzarət fəaliyyətində şəffaflığı və effektivliyi təmin etmək üçün bir sıra prinsiplərə riayət olunmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1.Müstəqillik prinsipi
2.Qanunçuluq prinsipi
3.Obyektivlik prinsipi
4.Aşkarlıq prinsipi
5.Məxfilik prinsipi
6.Səmərəlilik prinsipi

Müasir dövrdə idarəetmə fəaliyyətinin bütün (istər dövlət idarəçiliyi, istərsə də dövlətin ictimai, sosial, siyasi, iqtisadi, hüquqi) sahələrində şəffaf nəzarət sisteminin mövcudluğu labüddür. Nəzarət sisteminin formaları idarəetmə fəaliyyətinin inkşafında mühüm rol oynayır. Nəzarət prosesi aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Dövlət nəzarəti
2. Prezident nəzarəti
3. Sosial nəzarət
4. İctimai nəzarət
5. Məhkəmə nəzarəti
6. Konstitusiya nəzarəti
7. Maliyyə nəzarəti

Dövlət nəzarətinin əsas formalarından biri də fövqəladə vəziyyətlərə qarşı dövlətin həyata keçirdiyi nəzarət fəaliyyətidir. Fövqəladə hallar dedikdə, təbiət hadisələri (zəlzələ, sel, daşqın, torpaq sürüşməsi, vulkan püskürməsi, qar uçqunu, sunami, fırtına), genişmiqyaslı yanğınlar, partlayışlar, yoluxucu xəstəliklər, pandemiyalar və s. nəzərdə tutulur. Baş verən fövqəladə hallar zamanı hər bir dövlətin əsas məqsədi itkilərin qarşısının alınması və mövcud vəziyyəti nəzarətdə saxlamaqdır[2].

İlk öncə baş verə biləcək fövqəladə hallara hazırlıqlı və planlı olmaq lazımdır. Bu məqsədlə fövqəladə hallara qarşı strategiya planı olmalı və strategiya planında səmərəli nəzarət tədbirləri yer almalıdır. Yalnız bu təqdirdə fövqəladə hallar zamanı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq və vəziyyətdən minimum itkilərlə çıxmaq mümkün ola bilər.

Baş vermiş əksər fövqəladə vəziyyətlər dövlətin iqtisadi, sosial sahələrinə mənfi təsir göstərdiyi üçün hər bir dövlətin fövqəladə hallardan

sonrakı vəziyyətlə də bağlı tədbirlər mexanizmi olmalıdır[1].

Fövqəladə hallar ərazi xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayrılır:

- Yerli
- Regional
- Qlobal

Yerli fövqəladə vəziyyət dedikdə, kiçik əraziləri əhatə edən, əsasən mövsumi və müvəqqəti xarakter daşıyan hallar nəzərdə tutulur. Yerli fövqəladə vəziyyətlər zamanı güclü dağıntılar və ciddi təhlükəlilik dərəcəsi olmur. Belə fövqəladə hadisələrə misal olaraq daşqınlar, zəlzələlər, sel, torpaq sürüşməsini və s. göstərmək olar. Regional fövqəladə vəziyyət dedikdə, müəyyən regionu əhatə edən, əsasən orta təhlükəlilik dərəcəsinə malik olan hadisələr nəzərdə tutulur. Orta təhlülələlik dərəcəsinə malik olmasına baxmayaraq, regional fövqəladə hallara qarşı zamanında müvafiq tədbirlər görülməzsə, vəziyyət nəzarətdən çıxa bilər. Regional fövqəladə vəziyyətə xəstəliklər, regional yanğınlar və s. misal olaraq göstərmək olar.

Qlobal miqyaslı fövqəladə vəziyyət dedikdə, dünyanın bir çox ölkələrində müşahidə olunan və yüksək təhlükəlilik dərəcəsinə malik olan hadisələr nəzərdə tutulur. Belə fövqəladə halların qarşısının alınması məqsədilə, dünya ölkələri bir araya gələrək qlobal problemin aradan qaldırılmasının həlli yollarını axtarmağa çalışırlar. Eyni zamanda qlobal miqyaslı fövqəladə halların aradan qaldırılması üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlar da yaradılır. Qlobal miqyaslı fövqəladə hallara misal olaraq pandemiyaları, ozon qatının deşilməsini, içməli su problemini və s. göstərmək olar[5].

Müasir dövrdə geniş və sürətli şəkildə yayılmış qlobal miqyaslı fövqəladə hallara yoluxucu xəstəlikər və pandemiyalar daxildir. Yoluxucu xəstəliklərə və pandemiyalara vəba, taun, ebola, COVID-19 koronavirus pandemiyasını misal olaraq göstərmək olar. Bu növ xəstəliklər içərisində COVID-19 koronavirus pandemiyası xüsusilə fərqlənir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlət nəzarət mexanizminin mövcudluğunun zəruri olduğu sahələrdən biri də pandemiya ilə mübarizədir. Xüsusilə son dövrlər dünyanın dörd bir yanına ayaq açmış koronavirus pandemiyası bu sahəyə olan dövlət nəzarətinin əhəmiyyətini daha artırdı.

Çində meydana çıxan COVID-19 koronavirus pandemiyası, 2019-cu ilin dekabr ayından etibarən qısa müddət ərzində bütün dünyanı öz cənginə aldı. Pandemiyanın qısa müddət ərzində bütün dünya ölkələrinə sürətli şəkildə yayılması dünya dövlətlərini qəti və zəruri addımlar atmağa məcbur etdi. Bu məqsədlə ilk olaraq COVID-19 koronavirus pandemiyasının yarandığı Çin dövləti pandemiyanın qarşısını almaq məqsədilə təcili nəzarət tədbirlərinə başladı. Bu nəzarət tədbirləri aşağıdakılardır:

- Keçirilməsi nəzərdə tutulan və planlaşdırılan olimpiyadalar, bir sıra beynəlxalq yarışlar təxirə salındı;
- Şəhərlərarası yeraltı və yerüstü nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti müvəqqəti olaraq dayandırıldı;
- Kütləvi tədbirlərin, iclasların, toplantıların keçirilməsi qadağan edildi;
- İnsanlar arasında sosial məsafənin saxlanılması, maskalardan və digər dizenfeksiya vasitələrindən istifadə edilməsi tövsiyyə olundu.

Çin hökuməti tərəfindən həyata keçirilən zəruri nəzarət tədbirləri və məhdudiyyətlər nəticəsində vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq mümkün oldu. COVID-19 koronavirus pandemiyasının tüğyan etdiyi dövlətlərdən biri olan Amerika Birləşmiş ştatlarında pandemiyanın qarşısının alınması və vəziyyətin nəzarətdə saxlanılması üçün bir sıra zəruri və təxirəsalınmaz nəzarət tədbirlərinin icrasına başlanıldı. Bu məqsədlə Amerika dövləti aşağıdakı nəzarət tədbirlərini həyata keçirdi:

- 10 nəfərdən artıq insanın bir yerdə toplaşması qadağa edildi;
- vətəndaşlara beynəlxalq səyahət etməkdən çəkinmək tövsiyyəsi olundu;
- məktəblər və digər təhsil müəssisələri müvəqqəti bağlandı;
- sərgilər, konvensiyalar, musiqi festivalları və konsertlər, idman tədbirləri və digər ictimai tədbirlər ləğv olundu[3].

COVID-19 koronavirus pandemiyasının vurduğu iqtisadi təsirləri nəzərə alaraq ABŞ dövləti tərəfindən bir sıra iqtisadi tədbirlərin, güzəştlərin icrasına başlanıldı. Bu məqsədlə işsizlik müavinətləri, bütün sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrə maddi yardımlar göstərildi. Eyni zamanda hər bir ABŞ vətəndaşına min iki yüz ABŞ dolları məbləğində birdəfəlik ödəmələr verildi. ABŞ dövləti tərəfindən həyata keçirilən zəruri nəzarət tədbirləri nəticəsində pandemiyaya yoluxanların və

pandemiyadan ölənlərin sayında azalma müşahidə olunmağa başlandı[6]. COVID-19 koronavirus pandemiyasının təsirləri Azərbaycan Respublikasından da yan keçmədi. Dünyanı cənginə almış COVİD-19 pandemiyasının qarşısını almaq və yaranmış vəziyyətdən minimum itkilərlə çıxmaq üçün Azərbaycan dövləti tərəfindən təcili tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıldı və pandemiyaya qarşı dövlət nəzarət mexanizmi yaradıldı. Həmçinin vətəndaşları koronavirus pandemiyasının vurduğu iqtisadi zərərlərdən qorumaq, əhalinin sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra sosial-iqtisadi tədbirlərin icrasına başlanıldı. Sosial iqtisadi tədbirlər çərçivəsində müddəti bitmiş əlilliyi olan, işsizliklə bağlı sığorta alan, peşə hazırlığına cəlb olunanlar vətəndaşların ödəniş müddəti iki ay müdətinə uzadıldı. Əhaliyə tətbiq olunan elektrik enerjisinin limiti artırıldı. Həyata keçirilən xüsusi karantin rejimi ilə əlaqədar bir sıra dövlət və özəl sektorların müəyyən sahələri öz fəaliyyətlərini müvəqqəti olaraq dayandırmalarına baxmayaraq, həmin sahələrdə çalışan işçilərin iş yerləri və əmək haqları qorunub saxlanıldı. Həyata keçirilən maliyyə dəstəyi nəticəsində özəl sektorda çalşan 760 min nəfərin və dövlət sektorunda çalışan 900 min nəfər işçinin işsizliklə üzləşməsi problemi aradan qaldırılmışdır.

Sosial tədbirlər çərçivəsində koronavirus pandemiyası səbəbilə öz gəlir mənbələrini itirən və qeyri-formal şəkildə işləyən şəxslərə minimum yaşayış məbləği miqdarında (190 manat) birdəfəlik ödəmələr verildi. Birdəfəlik ödəmələr sərt karantin rejiminin (16 şəhər və rayon - Bakı, Cəlilabad, Gəncə, Lənkəran, Masallı, Sumqayıt, Yevlax, Abşeron Goranboy, Göygöl, Mingəçevir, Bərdə, Xaçmaz, Samux, Siyəzən, Şəki.) tətbiq edilməsi səbəbilə aprel-may aylarında 600 min vətəndaşı əhatə etməklə ümumilikdə 225 milyon manat vəsait, iyul ayında 290 min vətəndaşı əhatə etməklə 55 milyon manat vəsait, avqust ayında isə 279 min vətəndaşı əhatə edtməklə 53 milyon manat vəsait şəklində ödənilmişdir. Ümumlikdə COVİD-19 pandemiyasının yayıldığı gündən etibarən vətəndaşların sosial-rifahının qorunması və pandemiyanın təsirlərinin azaldılması məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən nəzarət tədbirləri 5 milyona yaxın insanı əhatə etmişdir[9].

Koronavirusla mübarizə tədbirləri çərçivəsində dövlətin nəzarətdə saxladığı əsas sahələrdən biri də səhiyyə sahəsi oldu. Koronavirus pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına göstərdiyi mənfi təsirlərə baxmayaraq, ölkə prezidenti Cənab İlham Əliyevin göstərişlərinə uyğun olaraq səhiyyə sahəsində həyata keçirilən operativ nəzarət tədbirləri Azərbaycan dövlətinin öz vətəndaşına və ümumilikdə insan amilinə verdiyi yüksək dəyərin əyani sübutudur.

Koronavirus xəstələrinə xidmət edən 46 xəstəxanadan 40-ı son on beş ildə tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Eyni zamanda koronavirus xəstələrinə xidmət etmək üçün 16 modul tipli xəstəxana da istismara verilmişdir. Koronavirus testlərinin götütrülməsi üçün xəstəxana laboratoriyalarının sayı altı dəfə artırılmışdır.

Azərbaycan dövləti tərəfindən koronavirusla mübarizə çərçivəsində həyata keçirilən nəzarət tədbirləri, atılan məntiqli və ardıcıl addımlar Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və beynəlxalq miqyasda koronavirus pandemiyası ilə mübarizə çərçivəsində nümunə olaraq seçilmişdir. Azərbaycan dövləti tərəfindən pandemiya təsirlərindən əziyyət çəkən və pandemiyanın ciddi zərər vurduğu 30 ölkəyə humanitar yardımlar göndərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan dövləti tərəfindən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına fərdi şəkildə olmaqla iki dəfə ianələr köçürülmşüdür[8].

Azərbaycan Respublikası ərazisində COVİD-19 infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınması, koronavirusla mübarizə tədbirlərinin genişləndirilməsi, gücləndirilməsi və koronovirusla mübarizə sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sisteminin maliyyə dəstəyi ilə təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu yaradılmışdır. Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondunda yığılmış vəsaitlərin səmərəli və şəffaf xərclənməsini təmin etmək və xərclənən maliyyə vəsaitləri haqqında cəmiyyətin mütəmadi məlumatlandırılması məqsədilə İctimai Nəzarət Şurası yaradıldır. İctimai Nəzarət Şurasının tərkibi Nazirlər Kabineti yanında ictimaiyyəti təmsil edən beş və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahı təmsil edən iki nümayəndədən ibarət olmaqla yeddi üzvdən ibarətdir.

Koronavirus pandemiyası ilə bağlı vəziyyəti

nəzarətdə saxlmaq məqsədi ilə ölkə ərazisində bir sıra çevik və sistemli tədbirlərin tətbiqinə başlanıldı. Belə ki, paytaxt ərazisində, ictimai nəqliyyatda, qapalı məkanlarda gücləndirilmiş nəzarət-profilaktik tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlərin davamı olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində bir sıra xüsusi karantin rejimləri elan edildi. Xüsusi karantin rejimi çərçivəsində aşağıdakı nəzarət tədbirləri həyata keçirildi:

- Yaşı 65 -dən yuxarı olan insanların evdən çıxması qadağan olundu. 65 yaşını keçən, tənha yaşayan vətəndaşlara isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş formada sosial xidmətlərin göstərilməsi təmin olundu.
- Bakı və Sumqayıt şəhərinə, Abşeron rayonuna giriş və çıxış (xüsusi təyinatlı, o cümlədən təcili tibbi yardım, qəza-bərpa, xilasedici, habelə yük daşıyan avtomobillərin hərəkəti istisna olmaqla) məhdudlaşdırıldı.
- Ölkə üzrə rayon və şəhərarası sərnişindaşınma fəaliyyəti dayandırıldı.
- Küçələrdə, bulvarlarda, parklarda və digər ictimai yerlərdə insanların qrup halında cəmlənməsi (10 nəfərdən artıq) qadağan olundu.
- Ünsiyyət və təmas zamanı iki metrlik sosial məsafənin saxlanılması, maskalardan istifadə tövsiyyə olundu.
- İctimai iaşə müəssisələri yeni iş saatlarında fəaliyyət göstərməyə başladı. Belə ki, qəbul edilmiş yeni qərara əsasən müştərilərə saat 12.00-15.00 arasında yerində xidmət saatları müəyyən olundu. Evə götürmə, çatdırılma və onlayn ticarət kimi xidmətlərə isə məhdudiyyətsiz icazə verildi;
- Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən iri ticarət mərkəzlərinin və “Mall”arın (supermarketlər, ərzaq mağazaları və apteklər istisna olmaqla) fəaliyyəti müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

Müəyyən edilmiş bu tədbirlərə riayət olunmasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə olundu [10].

2020-ci il aprel ayının 5-dən etibarən isə ölkə ərazisində SMS-icazə sistemi tətbiq olunmağa başladı. Sms icazə sisteminə əsasən vətəndaşlar yaşayış yerini SMS-icazə alaraq tərk etməlidirlər. Vətəndaşlar SMS icazəni yaşayış yerini təxirəsalınmaz tibbi zərurətlə və hər hansı bir qrafik üzrə müalicə almaq üçün, ərzaq və digər gündəlik tələbat mallarının, habelə dərman vasitələrinin, bank və poçt xidmətlərinin istifadə edilməsi və yaxın qohumun dəfnində iştirakla əlaqədar olaraq iki saat müddətində ala bilərlər.

Sonralar isə xüsusi karantin rejimləri mərhələli şəkildə olmaqla mövcud yoluxma sayına uyğun tətbiq olunmağa başladı. Tətbiq edilən xüsusi karantin rejiminin effekt verməsi - koronavirus pandemiyasına yoluxma tempinin aşağı düşməsi, xəstələrin sağalma dinamikasının yüksəlməsi səbəbilə bir sıra məhdudiyyətlərin yumşaldılması da həyata keçirildi.

Pandemiyanın başladığı ilk günlərdən etibarən məsələni xüsusi diqqətdə saxlayan Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş düzgün qərarlar və tətbiq edilən bir sıra rejimlər nəticəsində vəziyyəti nəzarətdə saxlmaq mümkün oldu. İlham Əliyev mütəmadi olaraq koronavirus pandemiyasının nəticələri barədə online konfranslar, müşavirələr keçirmiş və mövcud vəziyyətlə əlaqdar müvafiq tapşırıqlarını vermişdir. Keçirilən belə müşavirələrin birində çıxış edən Cənab Prezident İlham Əliyev koronavirusla mübarizə çərçivəsində həyata keçirilən nəzarət tədbirləri haqqında bu fikirləri söyləmişdir: ”Görülmüş bütün tədbirlər müsbət nəticə verir, vəziyyət bu günə qədər nəzarət altındadır”.

Açar sözlər: *Pandemiya, mexanizm, dövlət, mübarizə*

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu // – Bakı: Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. İqtisadiyyat və audit jurnalının nəşri, -2009. - 474 səh.

2. Dövlət idarəçiliyində səmərəli nəzarət mexanizmi // – Bakı: Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən Avropa İttifaqı və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ilə birgə SIGMA (Rəhbərlik və İdarəetmədə Təkmilləşdirməyə Dəstək) proqramı.- 2019

3. Ələkbərov, U.K. İnklüziv inkişafın idarəedilməsinin əsasları: Ali Məktəblər üçün dərslik -Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı,- 2018,- 216 s.

4. Ələkbərov, U.K. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları: Ali Məktəblər üçün dərslik -Bakı: Təhsil nəşriyyatı, -2013, - 265 s.

5. Əliyeva, Y. Ə. Menecmentin əsasları: Dərslik.- Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, - 2012. -264 s.

6. Əlirzayev, Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi: -Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, -2010, 326s.

7. Rzayev, Ə.H. Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika.- Bakı: "Elm" nəşriyyatı, -2008. -310 s.

8. Səmərəli dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları // – Bakı: Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Türkiyə Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA): Elm və Təhsil nəşriyyatı, -2012.- 622 s.

9. http://www.maliyye.gov.az

10. https://www.meclis.gov.az

Механизм государственного контроля в борьбе с пандемиями

РЕЗЮМЕ

Контроль - это совокупность процессов, которые обеспечивают достижение целей и направляют управленческую деятельность в желаемую форму. Контрольные мероприятия включают установление норм и стандартов, сравнение фактических результатов с установленными стандартами и устранение несоответствий, выявленных в результате сравнения. В наше время мировой опыт показывает, что одним из направлений, где применение механизма государственного контроля крайне необходимо, является борьба с пандемиями. В частности, недавняя пандемия коронавируса, распространившаяся на другие части мира, повысила важность и усиление государственного контроля в этой области.

Ключевые слова: пандемия, механизм, государство, драться

The mechanism of state control in the fight against pandemics

SUMMARY

Control is a set of processes that ensure the achievement of goals and direct management activities to the desired form. Control activities include the establishment of norms and standards, the comparison of actual results with established standards, and the elimination of discrepancies identified as a result of the comparison. In modern times, world experience shows that one of the areas where the application of the state control mechanism is extremely necessary is the fight against pandemics. In particular, the recent coronavirus pandemic, which has spread to all parts of the world, has increased the importance and strengthening of state control in this area.

Keywords: *Pandemic, mechanism, state, struggle*

Tarix

UOT 94(479.24)

FARSDİLLİ MƏNBƏLƏR AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ HAQQINDA (XIII – XVII ƏSRLƏR)

RAMİL AĞAYEV
AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: ramilmahir@gmail.com

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin tarixi və etnik coğrafiyası ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Etno-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsi haqqında ilkin yazılı qaynaqlarda, xüsusilə, farsdilli mənbələrdə maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Həmin məlumatları araşdırmazdan əvvəl "Azərbaycan" tarixi – coğrafi anlayışı və onun hüdudları haqqında qısa şəkildə bəhs etməyə ehtiyac duyulur.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İran İslam Respublikasının şimal-qərb hissələrini əhatə edir. "Azərbaycan" məfhumu vahid bir coğrafi-siyasi anlayış kimi əsrlər boyu formalaşmış, onun hüdudları bu və ya digər səbəblərdən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

VII əsrdə Azərbaycan torpaqları Ərəb xilafəti tərəfindən istila edilərək onun tərkibinə iki vilayət – "Azərbaycan" (Cənubi Azərbaycan) və "Arran" (Şimali Azərbaycan) vilayətləri kimi daxil edildi. Lakin ərəb mənbələri həmin ərazilərdən vahid ölkə kimi bəhs edərkən onu məhz "Azərbaycan" adlandırırdılar. Ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlara əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan dedikdə həm Araz çayından cənubdakı ərazilər, həm də Araz çayından şimaldakı Dərbəndə qədər olan ərazilər başa düşülürdü. Məsələn, ibn Havqəl yazır: "Sonra Azərbaycanın xəritəsini dərc etdim, oradakı dağları, yolları, Kür və Araz kimi şirin sulu çayları, həmçinin Xilat (Van) və Kəbuzan (Urmiya) göllərini də təsvir etdim. Bu göllərin hər ikisi heç biri dənizlə birləşmir, elə oradaca mən Qabq dağını (Qafqaz) göstərdim" (1, 7).

Göründüyü kimi, ibn Havqəl, Azərbaycanın şimal sərhədlərini Qafqaz dağları, qərb sərhədlərini isə Van gölü hüdudları ilə əlaqələndirir. Beləliklə, indi Ermənistan adlandırılan ərazi və ermənilərin iddia etdikləri Qarabağ bölgəsi, eləcə də hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının tərkibindəki bəzi torpaqlar tarixi Azərbaycan ərazisinin hüdudları daxilində, yəni onun həm də "Arran" adlandırılan Araz çayından şimaldakı torpaqlarında yerləşmişdir.

V.V.Bartolda görə, orta əsrlərin ikinci yarısından etibarən ilkin mənbələrdə "Arran" əvəzinə tez-tez "Qarabağ" tarixi-coğrafi anlayışı işlədilməyə başlanmışdır (2, 214). İlkin yazılı mənbələrin araşdırılması V.V.Bartoldun bu fikrinin qismən doğru olduğunu söyləməyə imkan verir. Çünki XIV – XV əsrlərdə yazılmış ərəb və farsdilli mənbələrdə əvvəllər Arran adı altında təqdim edilən şimal ərazilərimizin yalnız Kür və Araz çayları arasında olan hissəsi bu ad altında göstərilməkdə davam edirdi. Bununla belə, Kür və Araz çayları arasındakı bütün üçbucağın Qarabağ adlandırılmasını iddia etmək doğru deyildir.

Yazılı qaynaqlarda Arran Qarabağı və yaxud sadəcə olaraq, Qarabağ haqqında bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq biz burada yalnız farsdilli mənbələrdə rast gəlinən faktlardan bəhs edəcəyik. Həmin mənbələrdə Qarabağ vilayətinin əsl yaşayış yerləri, təxmini sərhədləri, şəhərləri, kəndləri, dağları və çayları haqqında maraqlı faktlara rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələrdə Qarabağ adı və yaxud onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif şəkillərdə təqdim edilmişdir. Şübhəsiz, bu ilk növbədə yerli əhali tərəfindən verilən adın həmin əcnəbi dillərə uyğun olaraq tərcümə edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Farsdilli mənbələrdə təsvir edilən hadisələr və bu hadisələrlə bağlı Qarabağ və yaxud Arran Qarabağı anlayışlarının işlədilməsi, bu istilahların Arran torpaqlarında, Kür və Araz çayları arasındakı üçbucaqda yarandığını təsdiq edir.

Arran Qarabağı dedikdə heç də "Düzən Qarabağ" deyil, Arranda yerləşən Qarabağ (Arranın Qarabağı) başa düşülür. Başqa sözlə, burada mənsubiyyət bildirilir, yəni haqqında bəhs olunan Qarabağın məhz Arrana aid olduğuna, Arranda yeləşdiyinə işarə edilir və XIII –XV əsrlərdə yazılmış farsdilli mənbələrdə də elə bu şəkildə - "Arran Qarbağı" ("Qarabağ-e Arran") şəklində təqdim olunur.

Orta əsr müəlliflərinin Arran Qarabağı ifadəsini işlətməkdə məqsədləri onun həm Azərbaycanın Arran vilayətində yerləşdiyini göstərmək, həm də onu türk xalqalarının məskunlaşdığı coğrafiyadakı "Qarabağ" adlanan digər ərazilərdən fərqləndirmək idi. Məsələ burasındadır ki, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə başqa "Qarabağlar" da olmuşdur. Bu Qarabağlar sırasında "Səlmas Qarabağı" (3, 767), "Badğis Qarabağı" (3, 868) və başqalarını misal göstərmək olar.

Zahirəddin Babur öz əsərində "Kabil Qarabağı" (4, 149-150) və Qəndəhar yaxınlığındakı Qarabağ vadisindən bəhs etmişdir (4, 177). Mənbələrdə hətta "Təbriz Qarabağı" ifadəsinə də rast gəlinir (5, 212; 6, 18). Nizaməddin Şaminin əsərində Qarabağ və Arran Qarabağı ifadələri (5, 248; 6, 31) ilə yanaşı Kür çayı sahilindəki "Kiçik Qarabağ" adlı ərazidən də bəhs edilmişdir (5, 100; 6, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi ifadələrə, yəni bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin hansı vilayətə, ölkəyə məxsus olduğunu göstərən qoşa adlara ərəb və farsdilli müəlliflərin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Həmdullah Qəzvininin əsərində eyni epizodda həm "Arran Qarabağı", həm də "Azərbaycan Təbrizi" ifadəsinə rast gəlinir (7, 56). Bir sıra mənbələrdə isə Dərbəndin Şirvana aid olduğunu göstərmək üçün tez-tez "Şirvan Dərbəndi" ifadəsi işlənirdi (8, 102).

Beləliklə, "Arran Qarabağı" tarixi-coğrafi anlayışının qaynaqlarda tez-tez işlədilməsi sübut edir ki, həmin ərazi tarixən Azərbaycanın Arran vilayəti ilə bağlı olmuş, sonrakı dövrlərin inzibati-ərazi bölgüsündə də Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi öz əksini tapmışdır. Hər bir ölkənin düzənlik, dağlıq, dərə-təpə ərazilərə malik olaması isə təbiidir. Buna görə də Qarabağın daha çox dağlarla əhatə olan hissəsini əsas götürərək qondarma "Dağlıq Qarabağ" termininə qarşılıq olaraq tarixi mənbələrdə rast gəlinən Arran Qarabağını "Düzən Qarabağ" kimi izah etməyə heç bir əsas və ehtiyac yoxdur. Çünki mənbələrdə Dağlıq Qarabağ ifadəsi yoxdur. Yazılı mənbələr onun düzən hissəsindən də, dağlıq hissəsindən də elə vahid Qarabağ kimi bəhs edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, nisbətən sonralar bu və ya digər səbəblərdən Azərbaycanın başqa bölgələrinə və Kiçik Asiyaya köçmüş qarabağlılar həmin ərazilərdə yeni-yeni "Qarabağ" adlı yaşayış məskənləri salmışlar.

Bəzi məlumatlara görə, Azərbaycan xalqının öz doğma torpağının bir parçasına verdiyi "Qarabağ" adına bu şəkildə ilk dəfə VII əsrə aid mənbələrdə rast gəlinmişdir (9, 11). R.Yüzbaşov "Qarabağ" adının söz kimi VII əsrdən, əyalət kimi XIII əsrdən işlədilməsindən bəhs edərək yazır ki, vaxtilə Araz çayının sahilində Qarabağ adlı şəhər də olmuşdur (10, 63-64; 11, 92). Əlbəttə, "Qarabağ" adının VII əsrdə işlədilməsi və daha qədim tarixə malik olması mümkündür. Lakin hələlik, ərəb və farsdilli mənbələrdə bu barədə dəqiq məlumata rast gəlinməmişdir.

Qarabağ adlı ayrıca şəhərin də olması mümkündür. Lakin XIII – XV əsrə aid farsdilli mənbələrdə hələlik, "Qarabağ şəhəri", "Qarabağ kəndi" kimi ifadələrə rast gəlinməmişdir. Müəlliflərin demək olar ki, hamısı ərazidən geniş bir bölgə kimi bəhs edir və onun daxilində yerləşən bir sıra şəhər və kəndlərin adlarını çəkirlər.

Orta əsr farsdilli mənbələrdə tez-tez Qarabağ bölgəsi ilə Qaradağın qarşı-qarşıya yerləşdiyinə işarə edilir. Belə ki, Xudafərin körpülərinin sağından Cənubi Azərbaycandakı Qaradağ silsiləsinə, solundan isə Şimali Azərbaycandakı Qarabağ bölgəsinə giriş başlanır. Təsadüfi deyildir ki, Aşıq Qurbani öz şeirlərindən birində (12, 20) yazır:

İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm.

Ərəbdilli müəllif Sədrəddin əl-Hüseyninin əsərində Səlcuqlar dövründə, hicri 455-ci (1063) ildə baş verən hadisələrindən bəhs olunarkən "Qarabac" adına rast gəlinir. Mənbənin naşirinin fikrincə, bu ad əslində "Qarabağ" şəklində oxunmalıdır. Lakin burada Arrandakı Qarabağdan deyil, "Badğis Qarabağ"ından bəhs edilir (13, 26).

Vaxtı ilə V.F.Minorski belə hesab edirdi ki, bu ada ilk dəfə Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsərində rast gəlinir (14, 166). Lakin sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, Qarabağ adına ilk dəfə Fəzlullah Rəşidəddinin "Cəmi ət-təvarix" əsərində h.682-ci ilin şəvval ayından (18.I.1284), 683-cü

ilin məhərrəm ayınadək (7.IV.1284) Hülakülər dövlətinin hökmdarı Əhməd xanla (1282-1284) bağlı hadisələrdən bəhs edilərkən rast gəlinir. Buradan məlum olur ki, Əhməd xana qarşı sui-qəsd təşkil etmək istəyənlər üzərində "Arran Qarabağında altı gün davam edən məhkəmə prosesi qurulmuşdur" (15, 104). "Cəmi ət-təvarix" əsərində Qarabağın adına ikinci dəfə h.694-cü (1295) ildə baş vermiş hadisələrdən bəhs edilərkən rast gəlinir. Müəlif burada "bütün saray adamlarının Arran Qarabağına yığışıb hiyləgərlik və ikiüzlülük olmadan İslam hökmdarına (Qazan xana) xidmət etməyə razı olduqlarını" qeyd edir (15, 166). Fəzlullah Rəşidəddin h.701-ci (1301) il hadisələrindən bəhs edərkən "İslam hökmdarının (Qazan xanın) Arranda – Qarabağ yurdunda düşərgə salmasını" yazmaqla "Arran Qarabağı" tarixi-coğrafi anlayışının əsl mahiyyətini də göstərir (15, 188).

Qarabağ adına həmin müəllifin "Məktublar" adı altında çap edilmiş yazışmalarında da bir neçə dəfə rast gəlinir. Onun oğlu Məcd əd-Dinə yazdığı məktubda Qazan xanın (1295-1304) qışlamaq üçün Qarabağda dayanmasından (16, 231) və ayr-ayrı vilayətlərinin əhalisinin, o cümlədən Qarabağ elatlarının ordunun ehtiyacları üçün təhvil verməli olduğu bağ-bostan məhsullarının miqdarından bəhs olunur (16, 244). Müəllifin Mövlana Sədr əd-Din Məhəmməd Türkə yazdığı cavab məktubunda isə Azərbaycanın 25 vilayəti sadalanır və bu vilayətlər sırasında Qarabağ, Arran və Şəki ilə yanaşı "Ərməniyə" də Azərbaycanın tərkibində göstərilir (16, 270). Müəllifin adı çəkilən hər iki əsərində Qazan xanın qışlamaq üçün Qarabağda düşərgə salmasından bir neçə dəfə bəhs olunmuşdur.

Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsərində Sultaniyədən Bab əl-Əbvaba (Dərbəndə) aparan yollar haqqında məlumat verilir. Burada "Ərdəbildən Arran Qarabağına", "Qarabağdan Gəncəyə", və "Qarabağdan Əhərə" gedən yollardan, xüsusi olaraq, bəhs edilmişdir. Əsərdə "Qarabağ yolu" ifadəsinə də rast gəlinir (7, 56 və 180-182).

Arran Qarabağı tarixi-coğrafi anlayışı haqqında məlumata XIV – XV əsrlərdə yazılmış bir sıra digər farsdilli qaynaqlarda da rast gəlinir. Nizaməddin Şami ilə yanaşı, Teymurilər dövrünün digər məşhur bir tarixçisi Şərəf əd-Din Yəzdi də öz əsərində Qarabağla bağlı məsələlərə geniş yer vermişdir.

Onun əsərində Qarabağın adına ilk dəfə hicri 688-ci (1386) ildə Hülakü hökmdarı Arğun xanın hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq rast gəlinir (17, 175). Əsərdən məlum olur ki, Qarabağ Hülakülərin tənəzzülü dövründə baş vermiş hadislərin mərkəzində idi və hökmdarların seçilməsi ilə bağlı çağrılan qurultaylar burada keçirilirdi (17, 193-196).

Müəllif öz əsərində hicri 789-cu (1387) ildə Əmir Teymurun gürcü hökmdarı Baqratı əsir alaraq Gürcüstan səfərindən qayıdarkən Qarabağda dayanmasından, onu İslama dəvət etməsindən və Şirvanşah İbrahimlə dostluq münasibətlərindən, xüsusi olaraq, bəhs etmişdir (17, 406-408).

Qarabağda baş verən hadisələr haqqında məlumat verən müəllif Ağdam və Bərdə nahiyələrindən daha çox bəhs edir. Onun əsərində Əmir Teymurun "Beyləqandan Qarabağa yola düşməsi", xüsusi olaraq, qeyd edilmişdir. Zənnimizcə, burada Qarabağ hüdudlarının Beyləqandan sonra başlandığına açıq-aşkar işarə edilir (17, 833). Əsərdə Kür sahilindəki "Surxab Qarabağı"ndan da bəhs edilmişdir (17, 406).

Qarabağdan bəhs etmiş müəlliflər sırasında Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin "Tarix-e Şeyx Üveys" əsəri, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Əsərdə Qarabağ adına dəfələrlə rast gəlinir. Müəllif onu həm Azərbaycan ölkəsinin, həm də onun Arran vilayətinin tərkibində göstərir. Əl-Qütbi əl-Əhərinin Qarabağ haqqında ilk məlumatı Hülakü hökmdarı Əhməd xanın (18, 196), son məlumatı isə Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysin fəaliyyəti ilə bağlıdır (18, 245). Onun əsərindəki "Qarabağ Arranın paytaxtıdır" ("Qarabağ dar-ul-mulk-e Arran əst") ifadəsi, xüsusilə, diqqəti cəlb edir (18, 245). Müəllif Hülakü hökmdarı Əbu Səidin və Çobanilərin ağalığı haqqında məlumat verərkən bölgəni həm "Qarabağ", həm də "Arran Qarabağı" şəklində təqdim edir (18, 209-218). O, Hülakü hökmdarı Məməmməd xan tərəfindən "Qarabağ qapısından Gürcüstan qapısınadək ərazini" əmir Surxan adlı şəxsin nəzarətinə verildiyini də göstərir (18, 223).

Farsdilli müəlliflər Qarabağın XIII – XIV əsrlər tarixindən bəhs edərkən onu Elxanilər dövlətinin tərkib hissəsi kimi təqdim edirlər (19, 40-43). Mənbə məlumatlarından məlum olur ki, Qarabağ Elxanilər dövründə baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdur. Həmin yazılı qaynaqlar Hülakülərin tənəzzülü və Çobanilərin ağalığı dövrü hadisələrindən bəhs edərkən Qarabağda baş verən hərbi-siyasi hadislərə də yer ayırmışlar (19, 57-66; 20, 66).

XV əsr müəlliflərindən Fəzlullah ibn Ruzhehan Xunəci (21), Hafiz Əbru (3) öz əsərlərində Qarabağ bölgəsindən dəfələrlə bəhs etmişlər. Həmin əsərlərdə Qarabağla bağlı verilən məlumatlar Teymurilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlularla bağlıdır. Lakin farsdilli mənbələrdə XV əsrdən etibarən Arran Qarabağı ifadəsinə daha az rast gəlinir və əsasən, Qarabağ termininə üstünlük verilir. Məsələn, Hafiz Əbrunun əsərində Qarabağ adına dəfələrlə, Arran Qarabağı adına isə yalnız üç dəfə rast gəlinir. Fəzlullah ibn Ruzhehan Xunəcinin əsərində isə yalnız Qarabağ ifadəsinə (15 dəfə) rast gəlinir.

XVI-XVII əsrlərdə yazılmış farsdilli mənbələrdə də Qarabağ ərazisində baş vermiş hadisələr mühüm yer tutur. Həsən bəy Rumlu da öz əsərində həm əvvəlki dövrlərdə, həm də yaşadığı dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı Qarabağ istilahından dəfələrlə bəhs etmişdir. Bunun əksinə olaraq, Arran terminindən isə cəmi dörd dəfə istifadə etmişdir. Onlardan yalnız biri XVI əsrdə baş verən hadisələrlə bağlıdır. Belə ki, hicri 984-cü (1576) ildə, I Təhmasibin dövründə baş verən hadisələrlə bağlı Arran (Aran) vilayətinin adı çəkilir (22, 1529). Müəllif hicri 945-ci (1538) ildə I Təhmasib tərəfindən Şirvanşahlar dövlətinə son qoyulmasından bəhs edərkən Şirvana göndərilən qoşunlar sırasında “Qarabağ qoşunu”nun da olduğunu, xüsusi olaraq, qeyd edir (22, 1262).

I Şah Abbasın (1587-1629) tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin “Tarix-i aləmaray-yi Abbasi” əsərində Qarabağın adına ilk dəfə h.896-cı (1490) ildə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq rast gəlinir. Müəllif burada Səfəvi şeyx Heydərə “hörmətsizlik etmiş” Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun Qarabağda vəfat etdiyini bildirir (23, 22). Bəzi mənbələrdə onun həm də Sultanbud adlanan Sultani adlı yaşayış məntəqəsində öldüyü qeyd edilir. Həmin yaşayış məntəqəsinin Bərdə ilə Ağdam arasında və Beyləqanda yerləşməsi haqqında fikirlər mövcuddur (21, 142). İsgəndər bəy Münşi Həsən bəy Rumludan fərqli olaraq, Şirvana göndərilənlər sırasında “Qarabağ qoşunu” deyil, “Qarabağ camaatı” olduğunu yazır (23, 80).

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIV – XVII əsrlərdə yazılmış bütün farsdilli mənbələrdə Qarabağın türkmənşəli müsəlman hakimlər tərəfindən idarə olunduğu dönə-dönə qeyd edilir. İsgəndər bəy Münşinin əsərində də bunun şahidi oluruq. O, Qacarlar nəslindən olan bir neçə Qarabağ hakiminin, o cümlədən hicri 961-ci (1554) ildə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Şahverdi sultan Ziyadoğlunun (23, 76) adını çəkir. İsgəndər Münşi Qarabağda olan yerli hakimlər sırasında türkmənşəli qazaq tayfasından olan Dönməz sultandan da bəhs etmişdir (23, 141).

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVI – XVII yüzilliklərdə də Qarabağda qacarlar və qazaxlarla yanaşı, qaramanlı, baharlı tayfaları, zülqədər elinin şəmşəddinli obası, otuz iki və iyirmi dörd oymaqları da məskunlaşmışdı (24, 358). Məsələn, İsmayıl Səfəvi hələ dövlət yaratmamışdan əvvəl, hicri 906-cı (1500) ildə Ərdəbildən Ərzincana gedərkən Qarabağda Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəslindən olan Sultan Hüseyn Barani ilə görüşmüşdü (23, 27).

Bu qəbildən olan faktlar ermənilərin ərazi iddialarının əsassız olduğunu bir daha sübut edir. Fars mənbələrində ermənilərin Cənubi Qafqazda döyüş əməliyyatlarında iştirakı, onların nəinki Qarabağ bölgəsində ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında varlığı haqqında heç nə deyilmir. Başqa sözlə, nə Qarabağ, nə də hal-hazırda ermənilər yaşayan digər vilayət və rayonlar heç bir zaman dini, etnik və mədəni baxımdan ermənilərlə bağlı olmamışdır.

XVI əsrin 70-ci illərində baş verən hadislərdən danışan İsgəndər bəy Münşi Qarabağda yerləşən bir sıra yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən Meydancuq (23, 279), Qarakütəl (23, 237) kimi yaşayış məskənlərinin də adlarını çəkir. Ümumiyyətlə, İsgəndər bəy Münşinin əsəri Qarabağ adına ən çox rast gəlinən orta əsr mənbəsidir. Arran adına isə əsərdə yalnız üç dəfə rast gəlinir.

XVII əsr müəlliflərindən Nadirin şah Əfşarın (1736-1747) tarixçisi Məhəmməd Kazım da Qarabağ və onun ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verir. O, yazır ki, şah 1736-cı ildə Təbrizdən Qarabağa getmək üçün Xudafərin körpüsündən keçdi və Qarabağın ilk nahiyəsi sayılan Bərgüşad qalasında məskən saldı (25, 652).

Farsdilli mənbələrin verdiyi məlumata görə, Səfəvilər dövründə bütün Azərbaycan torpaqları vahid şəkildə birləşdirildikdən sonra vaxtilə mənbələrdə vilayətlərə, mahallara bölünən, geniş bir əraziyə aid edilən Arranın özü artıq müəyyən bir inzibati-ərazi vahidinin, yəni Qarabağın tərkib hissəsi kimi işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycanın bölündüyü dörd

bəylərbəylikdən biri Arran deyil, Qarabağ adlanırdı. Bu zaman Arran özü Qarabağ bəylərbəyliyinin tərkib hissəsi sayılırdı (26, 113-114).

XVII əsr müəlliflərindən Mirzə Səmiə Səfəvilər dövlətin idarəetmə sistemindən bəhs edərkən Qarabağ bəylərbəyliyi, onun əhatə etdiyi nahiyələr, bəylərbəyliyin qoşunu və arazidən əldə edilən vergilər haqqında da mühüm məlumatlar verir. Buradan məlum olur ki, bəylərbəyliyə daxil olan nahiyələr sırasında həm Qarabağ vilayətinə daxil olan, həm də onun hüdudlarından kənarda yeləşən ərazilər var idi. Bəylərbəyliyə daxil olan ərazilər aşağıdakılar idi: Zəyəm, Ağstafa, Cavanşir, Bərgüşad, Qarağac, Lori, Pəmbək, Arasbar, Bəyazidli, Simavi, Tərkür (14, 101-102).

Beləliklə, farsdilli mənbələrin izlənməsi göstərir ki, Azərbaycanın tarixi vilayəti olan Arranın torpaqlarının bir hissəsinin adı kimi yaranmış Qarabağ anlayışı getdikcə daha geniş mənada işlənməyə başlanmışdır. Bunun əksinə olaraq, Arran (Aran) adının tədricən məhdudlaşdığının şahidi oluruq. Belə ki, XVI – XVII yüzilliklərin yazılı qaynaqları Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdən bəhs edərkən Arran deyil, daha çox Qarabağ anlayışına üstünlük verirdilər.

Arran (Aran) tarixi-coğrafi anlayışı tədricən sırf şəkildə coğrafi anlayışa çevrildi, xalq arasında “aran” şəkilində işlənməyə başlandı, nəticə etibarı ilə Azərbaycanın Kür-Araz ovalığındakı düzən və isti ərazilərinə şamil edildi. Elə bunu da əsas götürən bəzi mütəxəssislər, yanlış olaraq, Arran Qarabağı anlayışını Arranın Qarabağı deyil, “Düzən Qarabağ” şəklində izah etməyə çalışmış və bunu qondarma “Dağlıq Qarabağ” anlayışının qarşılığı kimi təqdim etmişlər. Əslində isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda orta əsrlərdə düzən Qarabağ və dağlıq Qarabağ adlı tarixi-coğrafi bölgü olmamışdır. Əksinə Qarabağın həm dağlıq hissəsi, həm düzən hissəsi Arran Qarabağı (Arranın Qarabağ), ya da sadəcə olaraq Qarabağ adlanmış və bütün dövrlərdə Azərbaycan türklərinin Vətəni olmuşdur. Qarabağın düzən və dağlıq ərazilərinin bir-birindən inzibati vahid kimi fərqləndirilməsi sonrakı dövlərin, xüsusilə, XX əsrin əvvəllərinin məhsuludur və məqsədyönlü şəkildə gündəlik həyatımıza daxil edilmişdir.

XIV – XVII əsr farsdilli müəlliflərin əsərlərindən və Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) fərmanlarından məlum olur ki, Qarabağ əhalisi əsasən, türkmənşəli elatlardan ibarət idi. Həmin fərmanlarda elatlar üzərinə qoyulan çobanbəyi vergisinin miqdarından bəhs edilir (27, 41-42). Mənbələr Qarabağ əhalisini həm də türkmanlar və tərəkəmələr şəklində də təqdim edirlər.

Nadir şah Əfşarın qısa müddət üçün dörd Azərbaycan bəylərbəyliyini vahid şəkildə birləşdirməsinə baxmayaraq, Səfəviər dövrü Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII yüzilliyin ortalarında Qarabağ xanlığının yaranması üçün tarixi-coğrafi özül rolunu oynamışdır.

Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Camal Cavanşir özünün “Qarabağ tarixi” (1847) adlı əsərində Qarabağ vilayətinin Azərbaycanın “Aran məmləkətinin bir hissəsi olduğunu” və sərhədlərinin cənubda Xudafərin körpüsündən şimal-qərbdə Sınıq körpüyə qədər, şərqdə isə Kürlə Arazın qovuşuğu yerə qədər uzandığına işarə edir (28, 122). Əlbəttə, burada sırf şəkildə Qarabağ vilayətinin deyil, Səfəvilər dövründə yaradılmış Qarabağ bəylərbəyliyinin hüdudları nəzərdə tutulurdu. Mirzə Camal Cavanşirin özü də qeyd edir ki, keçmiş əsrlərdə ərazini ələ keçirən ayrı-ayrı dövlətlərin hökmdarları vilayətin hüdudlarını dəyişdirmiş və onun üçün fərqli sərhədlər müəyyən etmişlər (28, 122).

Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal, 1822-ci ildə isə ləğv edildikdən sonra “Qarabağ əyaləti” kimi imperiyanın tərkibinə qatıldı. Rusiya imperiyasının süqutundan sonra, 1918-1920-ci illərdə isə ərazi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində idi. Göründüyü kimi tarixən “Dağlıq Qarabağ” adlı coğrafi və inzibati bölgü olmamışdır. XX əsrin əvvəllərinə kimi ərazi coğrafi məkan kimi tam halda Qarabağ adlanmışdır. Bu vəziyyət 1920-ci ildə Azərbaycan SSR yaranana kimi davam etmişdir. Nəhayət, Azərbaycanın sovet rəhbərliyinin acizliyi, ermənilərin “arzusu”, Moskvanın təzyiqi ilə 1921-1923-cü illərdə qondarma Dağlıq Qarabağ inzibati bölgü vahidi yaradıldı.

“Qarabağ” birmənalı şəkildə türkmənşəli sözdür. Lakin bu adın etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçıların irəli sürdüyü başlıca elmi mülahizəyə görə, Qarabağın adı Azərbaycan türk dilindəki “qara” və “bağ” sözlərindən əmələ gəlmişdir və “qara” sözü vaxtilə böyük, sıx, qalın, qərb və s. mənalarda da işlənmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu adın mənaları haqqında bir sıra tədqiqatçılar (V.V.Bartold, V.F.Minorski, M.Bayar, S.Aşurbəyli, Ş.Cəmşidov, R.Göyüşov, M.Seyidov, Y.M.Mahmudlu, K.K.Şükürov, İ.Q.Məşədiyev,

Ə.Çingizoğlu, Ş.Sədiyev, Q.Ə.Qeybullayev, B.Həsənov, B.Dədəyev, C.Mahmudlu, S.Əbilov və başqaları) tərəfindən kifayət qədər fikirlər səsləndirildiyinə və bizim istifadə etdiyimiz farsdilli mənbələrdə bu adın mənası ilə bağlı xüsusi, tutarlı məlumata rast gəlinmədiyinə görə bu məsələ üzərində ətarflı şəkildə dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik. Bununla belə, "Qarabağ" adının "bağ-bağatlı" yer mənasında işlənməsi fikrinin həqiqətə daha yaxın olduğunu qeyd etmək istərdik. Çünki farsdilli mənbələr Qarabağı doğurdan da axar-baxarlı yaylaq və qışlaqları olan, yaşıllıqlara bürünmüş, laləzar bir bölgə kimi təqdim edir və onun təbiətini digər ərazilərdən fərqləndirirlər. Məsələn, Məhəmməd Kazım Bayat və Şahbulağı kimi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən yaşıllıqlara və bağ-bağatlı olmasına görə Qarabağı behşitə bənzədir və əsərində "Qarabağ bölgəsi baharda Gülüstani-İrəmdən bir nümunədir" (Məhəl-e Qarabağ dər fəsl-e bahar numune-yi əst əz Gülüstan-e İrəm) cümləsinə də yer verir (25, 1040) .

Beləliklə, etno-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsi haqqında farsdilli ilkin yazılı qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir. İlkin mənbələrin, eləcə də mövcud elmi ədəbiyyatın araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ bölgəsi siyasi, coğrafi və etnik baxımdan həmişə Azərbaycanla sıx şəkildə bağlı olmuşdur və onun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Arran, Qarabağ, Xudafərin, türk.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İbn Havqəl. Kitab surət əl-ard. Əl-qism əl-avval. Leyden: Brill, 1967.

2. Бартольд В.В. Азербайджан и Армения. Сочинения в 9-ти томах. Т. VII. Москва: Наука, 1971.

3. Əbru Hafiz. Zubdət ət-təvarix. Cilde dovvom. Tehran: 1372

4. Бабурнаме. Записки Бабура.Ташкент: Изд-во АН Узб. ССР, 1958.

5. Nizaməddin Şami. Zəfərnamə. Tehran; Bamdad, 1363.

6. Nizaməddin Şami. Zəfərnamə. Bakı: Elm, 1992.

7. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Nüzhət əl-qulub. Tehran: Dünyaye Kitab, 1362.

8. Пириев В.З. Об исторической географии Азербайджана XIII – начала XV вв. / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.98-109.

9. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar və sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005.

10. R.Yüzbaşov., K.Əliyev., Ş.Sədiyev. Azərbaycan coğrafi adları. Bakı. 1972,

11. Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin toponimikası // Azərb SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1969, № 12.

12. Qurbani.Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

13. Sədr əd-Din əl-Hüseyni. Əxbar əd-daulət əs-Səlcuqiyyə. Lahor: 1933.

14. Təzkirət əl-muluk. Persian text in facimile. Translated and explained by V.Minorski. London 1943.

15. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том. 3. Перевод персидского А.К.Арендса. Москва-Ленинград: Изд-во АН ССР, 1946.

16. Рашид ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной. Москва: Изд-во Наука, 1971.

17. Şərəf əd-Din Əli Yəzdi. Zəfərnamə. Cilde əvvəl və dovvom. İsfahan,1387.

18. Əl-Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri. Tavarix-e şeyx Uveys. Təbriz: 1379.

19. Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360- cı illər). Bakı: Elm, 1978.

20. Nəcəfli T. H. XV – XVII yüzilliklərdə Qarabağın ictimai-siyasi həyatı / Qarabağ: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Şərq-Qərb, 2010. s.65-87

21. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбехан. Тарих-и алам ара-йи Амини. Баку:1987.

22. Həsən bəy Rumlu. Əhsən-üt-təvarix. Cilde sevvom. Tehran: Əsatir, 1384.

23. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Şamil cild-e əvvəl və nim-i əz cilde dovvom . Tehran: Əmir Kəbir, 1382.

24. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: Dövlət quruluşu. Bakı: Füyuzat, 2020.

25. *Məhəmməd Kazım. Aləm aray-e Nadiri. Cilde dovvom. Tehran: 1364.*
26. *Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанских государств в XV – XVI вв. / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.110-119.*
27. *Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı: Elm, 1977.*
28. *Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.*

Рамил Агаев

Персоязычные источники о Карабахском регионе Азербайджана (XIII-XVII вв.)

РЕЗЮМЕ

Письменные первоисточники, в том числе персоязычные источники дают нам ряд интересных сведений о Карабахском регионе Азербайджана, об исторической географии этого региона, о военно-политических событиях, произошедших в этом регионе.

Употребление в персоязычных источниках выражения «Арранский Карабах» наряду с термином «Карабах» свидетельствует о том, что этот термин возник на территории Аррана, на «треугольнике», находящемся между реками Араз и Кюр.

Таким образом, многочисленные сведения персоязычных источников свидетельствует о том, что Карабах является одним из исторических регионов Азербайджана и на протяжении многих столетий сыграл важную роль в политической и социально-экономической жизни нашей страны.

Ключевые слова: *Азербайджан, Арран, Карабах, Худаферин, тюрк.*

Ramil Agayev

Persian-language sources about the Garabagh region of Azerbaijan (13th – 17th centuries)

SUMMARY

Primary written sources, including Persian-language sources, provide us with a number of interesting information about the Garabagh region, its historical geography and military-political events occurring in the region.

The use of the term “Arran Garabagh” along with “Garabagh” in Persian-language sources confirms that this term had originated in the lands of Arran, in the triangle between the Araz and Kura rivers.

Thus, numerous data provided us by Persian-language sources show that Garabagh was one of the historical regions of Azerbaijan and played an important role in the political and socio-economic life of the country.

Key words: *Azerbaijan, Arran, Garabagh, Khudaferin, Turk.*

UOT 94(479.24)

TİFLİS VƏ ƏTRAFI VIII-XVIII ƏSRLƏRDƏ

RƏŞAD MUSTAFA
AMEA Tarix İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: reshadmustafa@gmail.com

Ərəb yürüşlərindən sonra Tiflis və ətrafı: Ərəb yürüşlərindən sonra da Qərbi Azərbaycan və Borçalı bölgəsi Arrana – Şimali Azərbaycana aidiyyətini qoruyub saxlamışdır. İbn Xordadbehin qeydlərinə görə, ərəblər Cənubi Qafqazın I valiliyinə Arran adlandırdıqları tarixi Albaniya ərazisinə Sisəcan (Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi olan Zəngəzur və Göyçə torpaqları), Arran, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şərvan və Tiflisi (Borçalı torpaqlarını) daxil etmişdilər (17, s.122; 24, s.18).

IX əsr tarixçisi əl-Bəlazuri də Cənubi Qafqazın inzibati bölgüsü haqqında məlumat verərkən Gürcüstanı II əmirlikdə, Tiflisi (Borçalını) isə Arran və Sisəcanla (Qərbi Azərbaycanla) birlikdə I əmirliyin tərkibində göstərmişdir (6, s.273; 7, s. 153).

Məsudi (ö. 956) Tiflisin ətrafındakı kəndlərin yalnız X əsrdə gürcülərin əlinə keçdiyini və Tiflisin müsəlman sərhəd şəhəri olduğunu qeyd edir (9, s.155; 24, s. 60-61).

İstəxri (X əsr) Tiflis şəhərini Arran şəhərləri arasında qeyd edir. O qeyd edir ki, Arranda Bərdə, Bab əl-Əbvab (Dərbənd) və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur (8,s. 187; 24, s.89 və eyni zamanda, o qeyd edir ki, Arranın sərhədi şərqdən qərbə Bab əl-Əbvabdan Tiflisə qədərdir.

İbn Havqəl (X əsr) İstəxrinin fikirlərini təkrar edir: "…Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən böyük şəhərlər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, Şəmaxiyə, Şərvan, Abxaz (Ləican), Şəbəran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkur və Hunan isə mühüm olmayan vilayətlərdir; şəhərləri gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldardır, geniş, yararlı təsərrüfat sahələrinə malikdir". İbn Havqəl eyni zamanda Tiflisdə (Borçalıda) İslamın hədis elminin geniş yayıldığını, bu elmlə məşğul olanlara hörmət edildiyini, tiflislilərin qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini qeyd edir(16, s.243; 24, s.110).

Əl-Müqəddəsi (d. 946–ö. 1000) isə belə yazır: "Bərdənin (Şimali Azərbaycanın) şəhərləri: Tiflis, Qala, Hunan, Şəmkur, Cənzə ... Qəbələ, Şəkki, Malazkərd, Təbla (Telavi) ... Arran (Xəzər) dəniz(i) və Araz çayı arasında adaya oxşayır və bütün iqlimin 1/3-ni təşkil edir... Paytaxtı Bərdədir"(10, s. 374; 24, s. 130).

Bu dövr ərəb müəllifləri də Azərbaycanın yerli əhalisinin türklərdən ibarət olduğunu qeyd etmişlər. Belə ki, Əbu Muhammədd Əbdulməlik ibn Hişamın "Kitabu-l Tican fi muluk Himyər" adlı tarix əsərində I Müaviyənin Ubeyd ibn Şəriyyə əl-Curhumi ilə dialoqu zamanı ortaya Azərbaycanla bağlı sual çıxır. Sualın ortaya çıxmasının səbəbi Ubeyd ibn Şəriyyənin Yəmən padşahı Raiş zamanında Şimr ibn əl-Qəttafın yüz min nəfərlik ordu ilə türklərlə döyüşə-döyüşə Azərbaycana daxil olması idi. Müaviyə soruşur: "Azərbaycan haqqında ələqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir?" Ubeyd belə cavab verir: "Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər" (3, s.56; 4, s.174; 34, s.87). Z.M.Bünyadov bənzər məlumata 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də rast gəlindiyini qeyd edir. Bu imzasız əsər müəllifi Himyari padşahlarından Raiş haqqında məlumat verərkən deyir: "Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir" (4, s.74).

IX–XI əsrlər dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi ərəfəsində bölgə: Xilafətin zəifləməsi dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri dirçəlir və Sacoğulları, Salarilər, Şəddadilər kimi sülalələr, Tiflis əmirliyi kimi dövlətlər Qərbi Azərbaycan və Borçalını idarə edir.

Tiflis bölgəsi VIII–IX əsrlərdə müasir Gürcüstanın Kaxetiya bölgəsi istisna edilməklə, bütün şərq və cənub torpaqlarını əhatə edirdi və bəzən hüdudları daha da genişlənirdi. IX əsr mənbələrində Tiflisdə əmir olan İshaq ibn İsmayılın Cənubi Qafqazın hakimi olub Tiflisdə oturduğu qeyd edilir. Əmir İshaq ibn İsmayıl (830–853) dövründə Tiflis əmirliyi o qədər güclənmişdi ki, xəzərlərin yardımı ilə Bizans hakimiyyətindən qurtularaq müstəqil olan abxazlar da ona vergi ödəyirdilər (13, s.174). Stefan Asogik qeyd edir ki, Bizans imperatoru Feofilin (829–842) orduları Vənənd (Qars və ətrafı) ərazisinə daxil olduqları zaman "İsmailin oğlu

Sahak tərəfindən darmadağın edildilər". Bununla da əmir İshaq nəinki Borçalı, eyni zamanda Qars və ətrafı daxil olmaqla Qərbi Azərbaycanı da nəzarətə götürmüşdü. İbn Xordadbeh və ondakı məlumatı təkrar edən Müqəddəsi qeyd edir ki, Xəlifə Vasiq Yəcuc-Məcuc səddində yarıqlar açıldığına dair yuxu görmüş və 30 dil danışan Səlləm ət-Tərcümanı ora getməsi və vəziyyəti tədqiq etməsi üçün vəzifələndirmişdi. Səlləmə bu işlərdə yardım etməsi və xəzərlərlə və dağ hökmdarları ilə münasibət qurmaqda kömək etməsi üçün Xəlifənin məktubunu Tiflisdə oturan "Cənubi Qafqaz sahibi" İshaq ibn İsmayıla çatdırmışdı. Bu qeydlər Tiflis əmiri İshaqın dövründə əmirliyin sərhədlərinin qərbdə Qarsa, Qarsdan Dəryal keçidinə – əl-Lana qədər uzandığını sübut edir (10, s. 362; 17, s. 163; 5, s.206-207; 13, s.177). Lakin IX əsrdə Abbasilər xilafətinin türk sərkərdəsi Buğanın hücumundan sonra Tiflis və ətraf ərazilərin müsəlman-türk tayfaları qərb torpaqlarının bir hissəsini itirirlər.

Qərbdə əmirliyin sərhədləri Trialetiyə qədər uzanırdı. X–XI əsrlərdə Tiflis əmirliyinin şimal sərhədi Diqom vadisinə qədər uzanırdı. Msxeta bəzən onların nəzarətində, bəzən isə nəzarətdən kənarda qalırdı. Belə ki, təxminən 853-cü ilə aid Diqom düzənliyindəki Maçxan kilsəsinin divarında Tiflis əmirinin məmuru Huməd ibn Kitrin adının yazılması bu ərazilərin Tiflis əmirliyinə aid olduğunu deməyə əsas verir(33, s. 341). Şərqdə əmirlik İsani düzənliyini, Avçalanı, Qabırrı çayının (İori) qərb sahillərini əhatə edirdi. Şərqdə əmirliyin qonşusu digər Azərbaycan dövləti olan Şəki məlikliyi idi (15, s. 120). Cənubda isə Rustav, Dumanis, Şəmşəddil (Samşvilde) və Loru (Lori) torpaqları bu əraziyə daxil idi. Bundan əlavə, Tiflis əmirliyinə tabe Rustavi, Dumanis, Hunan şəhərlərində müsəlman əmirlər də var idi (33, s. 341).

Azərbaycanın qərb torpaqları 889-cu ildən etibarən Sacilər sülaləsinin tabeliyində olur. Bu dövrdə Azərbaycanın qərb torpaqlarını narahat edən və mərkəzləri Van gölü ətrafında yerləşən Baqratuniləri Sacilər dəfələrlə məğlub etmişdi. Bunlardan ən əhəmiyyətliləri 893-cü ildə Məhəmməd ibn Əbu Sacın Dəbil yaxınlığında (indiki İrəvandan qərbdə) erməni katolikosu II Georqu, 896-cı ildə Anidə (indiki Qars yaxınlığında) Baqratuni hökmdarı I Smbatın arvadını, başqa qohumlarını, eləcə də hökmdarla qaçmış bir çox erməni zadəgan ailələrini əsir almasıdır (23, s. 132). Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu Sacın dövründə isə 907-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyinin varlığını təhdid edən bütün gürcü feodalları zərərsizləşdirilir. Eyni zamanda, 914-cü ildə Baqratuni hökmdarı I Smbat edam olunur, Qərbi Azərbaycanın – Dəbil və ətrafının təhlükəsizliyi tamamilə təmin edilir (27, s. 113).

Qərbi Azərbaycan 951 və 971-ci illərdən etibarən Şəddadilər sülaləsinin tabeliyində olmuşdur. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Səlcuq imperatoru Alp Arslanın Anadolu yürüşləri zamanı bölgəni yaxından tanıdığı üçün Ani (Qars yaxınlığı) və ətrafını öz yaxın müttəfiqi Şəddadilərə vermişdi (20, s. 21).

Bölgə Səlcuqlular dövründən sonra: XI əsrdən etibarən bu ərazilərə oğuz türklərinin axını baş verir. Oğuz türkləri yerli türklərlə qaynaşaraq burada yerli etnosa çevrilirlər. Lakin oğuz türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması daha qədim dövrlərə aiddir. Davidin tarixində oğuz türklərinin Asisfor, Klarcet, Şavşet, Acarıstan, Samsxe, Kartli, Araqveti, Samokalako və Çkondidiyə yayıldıqlarını, bunun böyük türkləşmə – "didi turkoba" olduğu deyilir (28, s. 277; 14, s. 307). Xüsusilə Məlikşah dövründə səlcuqlu türklərin bu ərazilərə daha kompakt və sıx şəkildə yerləşdiyi nəzərə çarpır.

XII əsrin əvvəllərində IV David (1089–1125) səlcuqlulara qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini anlayıb "türkü türkün əliylə vurmaq siyasəti"ni həyata keçirdi və bölgəyə qıpçaqları dəvət etdi. Həmin qıpçaqlar Tiflis və ətrafına yerləşdirilmişdi və sonradan həm gürcülərin, həm də Azərbaycan türklərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolları olacaqdı. Belə ki, IV David 1104–1105-ci illərdə etnik olaraq erməni əsilli yoldaşından boşanaraq qıpçaq bəyi Şaraqanın oğlu Atrakın qızı ilə evlənəcəkdi və bu nikahın sayəsində Atrakın başçılığıyla 10 minlərlə qıpçaq ailəsi bölgəyə köçərək Davidə xidmət edəcəkdi (2, s. 129-130). Bir sıra tarixçilərin, xüsusilə Z.M.Bünyadovun fikrincə, qıpçaqların Azərbaycana gəlməsi VII əsrdə də baş verib (21, s. 37). IV Davidin dövründə köçürülən döyüşçülərin 40-45 min ailə olması qıpçaqların sayca ən azı ərazidə yaşayan xristianlar qədər və hətta daha artıq olduğunu göstərirdi. Belə ki, IV Davidin ordusu 40 mini qıpçaqlardan ibarət olmaqla 60 min nəfərə, gürcü əsgərlərin sayı isə bu orduda cəmi 20 minə çatırdı (30, s. 98). IV Daviddən gürcü çariçası Tamaraya qədər çardan sonra ikinci əhəmiyyətli şəxslərin, ordu rəhbərlərinin Kubasar, Kutlu Arslan kimi qıpçaq türklərinin olması hələ bu dövrdə

ərazidə qıpçaqların həm sayca, həm də qüvvəcə gürcülər üzərindəki üstünlüyünü göstərir. Qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da Gürcüstan doqquz tümən Gürcüstan – doxsan minlik və ya doqquz vilayətlik Gürcüstan kimi qeyd edilir (18, s. 104). İ.Cavaxaşvilinin, C.Stepnadzenin hesablamalarına görə, bu dövrdə IV David orta hesabla 225 min qıpçaq türkünü köçürmüşdü, Q.Ançabadze isə qıpçaqların sayını 200–250 min nəfər qeyd edənlərin düzgün nəticəyə gəldiklərini müdafiə edir (2, s. 133). F.Kırzıoğlu isə qıpçaqların təxminən 300 min nəfər olduğunu qeyd edir(11, s. 115; 2, s. 135; 25). Həm ordu, həm əhali arasında qıpçaqların açıq-aydın üstünlüyü nəzərə çarpır. Bir neçə on min qıpçaq ailəsi bir də III Georgi (1156–1184) tərəfindən Gürcüstan və ətraf ərazilərə köçürülmüşdü ki, bu gələn qıpçaqları gürcülər "kivçakni axalni" – yeni qıpçaqlar adlandırırdılar (29, s. 12; 25). İstisna edilmir ki, müasir Gürcüstanın şərqində gürcülərin Kvemo-Kartli, Azərbaycan türklərinin Borçalı-Börü Çala-Qurd dərəsi adlandırdığı ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türklərinin, eyni zamanda Axıska türklərinin, Şimal-Qərbi Azərbaycanda Şəki–Zaqatala ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin əcdadları arasında qıpçaqlar olmuşdur. Qıpçaqların daha çox heyvandarlıqla məşğul ola bilməsi və yürüşlər edə bilməsi üçün əsasən IV Davidin onları krallığının cənub və cənub-qərb sərhədlərinə yerləşdirməsi haqqında məlumatları bunu təsdiqləyir. Eyni zamanda, M.D.Lordkipanidzenin qıpçaqların əsasən sərhədlərə, yeni işğal edilən ərazilərə – Ereti, Tiflis ətrafı və şimalına yerləşdirilməsi fikri də bu iddianı dəstəkləyən mahiyyətdədir (2, s. 131). Toponimlər də eyni şeyi deyir. Qaxda qıpçaqlarla bağlı Qıpçaq adlı kənd mövcuddur (19, s. 140). Qıpçaqlardan əncə vəya öncələrin adı ilə adlandırılan Qax rayonunda Oncallı kəndi, eyni tayfa ilə bağlı Şəkidə İncədağ, İnçə kəndi, Qazax rayonunda İncə dərəsi, Goranboy rayonunda İncədzor kəndi adlarında rast gəlinir (19, s. 145-146; 21, s. 38). Gürcüstanın Axalsıx rayonunda isə Edincə və İncəblə kənd adlarında əncə tayfalarının izinə rast gəlinir (25). Qıpçaqlardan qullar adlanan tayfa adı ilə bağlı isə Azərbaycanda Ağdam, Bərdə, Qusar və şimal-qərbdə Balakəndə Qullar kənd adları ilə yanaşı, Gürcüstanda Akullar və Dağıstanda Kullar kənd adları var (21, s. 39). Məhz qıpçaqlarla güclənən yeni ordu sayəsində IV David 1122-ci ildə Tiflisi, 1123-cü ildə Dumanis və Ani (Qars) şəhərlərini işğal edir. Təkcə Ani şəhərinin işğalı zamanı 20 min müsəlmanı qətl edirlər (22, s. 271-272).

Qıpçaqlarla güclənən xristian qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq Atabəylər dövründə bir sıra problemlərə çevrilir. İlk hökmdarlar dövründə (Atabəy Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan) Qərbi Azərbaycan və Borçalı üzərinə olan işğalşı yürüşlər dəf edilsə də, XIII əsrin əvvəllərində intensivləşən yürüşləri dəf etmək mümkün olmur. Bu dövrdə Loru (Dağ Borçalı) əyaləti və ətrafının idarəsi gürcülər tərəfdə vuruşan türk-qıpçaq Kubasarda (Qurdbasar) idi. Eyni zamanda, Axıska–Ərdəhan bölgələrini də qıpçaq bəyləri idarə edirdi (14, s. 336). Xarəzmşah Cəlaləddin 1225-ci ildə Dəbili geri almaqla Qərbi Azərbaycanın böyük hissəsini xristianlardan təmizləyir. 1226-cı ildə isə Tiflisi geri almaqla Borçalını təmizləməyə nail olur. Lakin Cəlaləddin geri qayıtdıqdan sonra 1227-ci ildə Tiflis şəhərinə hücum edərək buranı tamamən yandırırlar. Bu qırğın o qədər şiddətli olur ki, Cəlaləddin Tiflisə qayıdanda şəhərdə bir nəfər də sağ adam görmür. Bu hadisədən sonra şəhərdə demoqrafik vəziyyət xristianların xeyrinə dəyişir (22, s. 283).

Səfəvilər və əfşarlar dövründə: Monqolların yürüşü ilə oğuz tayfalarının mərkəzi Şimali Azərbaycandan (Muğandan, Arandan) Qərbi Azərbaycana, eyni zamanda sonrakı dövrdə Anadoludan Azərbaycana köçmə prosesi daha da intensivləşdi. Nəticədə Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olan sadlu/səədlular İrəvan və ətrafında məskunlaşdılar. Bununla da Çuxur Səəd (səədluların çuxuru, obası) yaşayış məntəqəsi adı meydana gəldi. Səfəvilər dövründə Çuxur Səəd dörd Azərbaycan bəylərbəyliyindən biri olmuşdu (Təbriz – Cənubi Azərbaycan, Qarabağ – Gəncə, Şirvan – Şamaxı və Çuxur Səəd – İrəvan bəylərbəylikləri). Bu bəylərbəyliyinin ərazisi Qərbi Azərbaycan və Axıskaya qədər Borçalının bir hissəsini də əhatə edirdi. Səfəvilər dövründə Çuxur Səəddə idarəçilik əsasən ustaclılara və qacarlara verilmişdi. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə bölgənin hakimi qacarlardan olan Sarı Aslan ləqəbli Əmir Günə bəy idi (12, s. 146-147). 1555-ci il Səfəvi və Osmanlı arasında bağlanan Amasya sülh müqaviləsinə görə Borçalı torpaqları Səfəvilərin tərkibində qalmışdı (31, s. 54). Borçalı bölgəsinin də idarəçiləri əsasən qacarlardan təyin edilirdi. Borçalı özü inzibati vahid kimi Gəncə bəylərbəyliyinə daxil edilmişdi və

bəylərbəyləri əsasən qacarlardan olan Ziyadoğlular arasından seçilirdi.

XVIII əsrdə Borçalı gürcü və Azərbaycan feodalları arasında mübarizə meydanına çevrilir. Bunun əsas səbəblərindən biri gürcü zadəganlarının İslamı qəbul edirmiş kimi görünməsi, qadınları vasitəsilə Səfəvi sarayına və hərəmxanasına yol tapmaları, bununla da bölgədə idarəçiliyi ələ keçirmə cəhdləri idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1722-ci ildə I Pyotr Azərbaycana yürüş edəndə Kartli çarları Səfəvi imperiyasına xəyanət edərək Borçalı bölgəsini ələ keçirməyə çalışdılar (31, s. 61-62). Lakin I Pyotr geri çəkildiyi üçün gürcülər də bölgəni Gəncə bəylərbəylərindən ala bilmədilər.

1736-cı ildə Nadir şah Əfşar Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətini ləğv edib taxta özünün keçdiyini elan edəndə Gəncə bəylərbəyliyinin irsi sahibi olan Ziyadoğlu qacarlar tayfası buna etiraz edir. Nadir şah Əfşar cəza olaraq Borçalı bölgəsini Qazaxla bir yerdə o dövrdə idarəçiliyi sadəcə kağız üstündə olan, vali statusu daşıyan və Nadirin Tiflisdəki naibindən asılı olan Kaxetiya (Şərqi Gürcüstan) hakimi II Teymuraza verir (26, 186). Teymurazın belə əhəmiyyət qazanmasının səbəbləri arasında qərbdən hücum edən Osmanlı qoşunu ilə daim həvəslə mübarizə etməsi, eyni zamanda Nadirə qarşı üsyan qaldıran Səfəvi şahzadəsi Sam Mirzəni Nadirə təhvil verməsi də var idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Nadir narahat qızılbaş-türk əmirlərindən fərqli olaraq, onu özünə sadiq təbəə kimi görürdü. Hətta Nadir şah 1744-cü ildə Kartlinin (Qərbi Gürcüstan) idarəsini də Teymuraza tapşırır (31, s. 74), Kaxetiyanın idarəsini isə öz yanında saxladığı Teymurazın oğlu II İrakliyə verir. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra onun təbəələri olmuş Kartli çarı Teymuraz və oğlu Kaxetiya çarı II İrakli qarışıqlıqdan istifadə edərək müstəqil oldular və Borçalı bölgəsini işğal etdilər. Şəki xanı Hacı Çələbi 1752-ci il döyüşü nəticəsində qısa müddətliyə Borçalı bölgəsini Azərbaycana geri qaytarsa (32, s. 67; 1, s. 201) da, Azərbaycan xanları arasında daimi mübarizə bölgənin Azərbaycan sərhədləri daxilində qalması şəraitini aradan qaldırdı. Gəncə xanlarının da Borçalı mübarizəsi bir nəticə vermədi. Əksinə, II İrakli Rusiyaya arxalanaraq Qərbi Azərbaycana – İrəvan xanlığına da dayanmadan qarətçi yürüşlərə başladı. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə II İrakli Rusiya himayəsinə keçdi. Bununla da Borçalı bölgəsinin Azərbaycan torpaqlarına birləşdirilməsi çətinləşdi. Müqavilə, bir növ, təbəəçilik xarakteri daşıyırdı. Əvvəllər Səfəvi və Əfşar valisi olan II İrakli və ataları indi Rusiyanın valisi hesab edilirdilər, Gürcüstan torpaqları artıq Rusiyanın himayə etdiyi ərazi idi. Ağa Məhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Tiflisi tutur, Borçalını geri – Gəncə xanlarına qaytarır, lakin sonradan Rusiyanın 1783-cü il müqaviləsini əsas gətirərək bölgəyə müdaxilə etməsi yenidən tarazlığı gürcülərin xeyrinə dəyişir (1, s. 221-223).

Açar sözlər: *Tiflis, Arran, Borçalı, Azərbaycan, türk*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı: Kitab klubu, 2018

2. Alasania G. Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler. Trabzon: KTU-Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü yayınları. Atalay matbaası, 2013

3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989

4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989

5. Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge yayınları, 2008

6. Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitab Futuh əl-Buldan. Haqqaqahu və şərəh. Abdullah Ənis Tubba. Beyrut: Muəssəsətu-l Muaf. 1987

7. Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII–IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Hikmət Əkbərov / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005

8. Əl-İstəxri, Əbu İshaq əl-Farisi. Kitab əl-Məsalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1870

9. Əl-Məsudi. Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-Məktəbət-ul Asriyyə, 2005

10. Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhamməd ibn Ahməd ibn Əbi Bəkr. Əhsən ət-təqasim fi mə'rifəti-l əqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877

11. Fahrettin M. Kırzıoğlu. Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992

12. Faruk Sümer. Oğuzlar (Türkmenler). Ankara Üniversitesi yayınları, 1972

13. Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri.

Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007
14. Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), notlar: M.F.Brosset, trc. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003
15. Hacıəli Ş. Şimal–Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınadək). Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007
16. İbn Havqəl. Kitab əl-Məsalik və-l Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1872
17. İbn Xordadbeh, Əbu-l Qasim Ubeydullah ibn Abdullah. Kitab əl-Məsalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1889
18. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1988
19. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: "Azərnəşr", 1993
20. Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1953
21. Nuriyev E.B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1989
22. Rəşad Mustafa. Tiflis əmirliyi. Bakı: Turxan NPB, 2019
23. Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: Turxan NPB, 2015
24. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm" nəşr., 1974
25. Yunusov Arif. Axıska (Mesxeti) türkləri: İki dəfə deportasiya edilmiş xalq (rusca) http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml
26. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Том 2. С.Петербург, 1869
27. Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861
28. Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетеишвили // Символ, 1998, № 40
29. История Князей Орбельян. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XIII в. Пер. с. Армянского Х.Иоаннесов. Москва: Тип. быв. А. В. Кудрявцевой, 1883г
30. Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974
31. Мехрибан Аббасова. История Борчалинского махала. Баку: Sabah, 2006
32. Мирза Адигезаль-Бек. Карабаг-Наме. Баку, 1950
33. Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.II. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мусхелишвили. Тб., Издательство «Мецниереба»: 1988
34. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – Этногенез и формирование народа. Баку: Изд. «Элм», 1990

SUMMARY

According to Arabic sources that Tbilisi and the surrounding areas - Borchali region belonged to the administrative division of Arran - Northern Azerbaijan during the Caliphate. During the weakening of the caliphate, the Emirate of Tiflis was established in the region. During the Seljuk period, there was migration of numerous Turkic tribes to the region. Although the region was occupied by David IV and his successors during the weakening of the Seljuks, the area was mainly inhabited by Kipchak Turks. Before the Russian occupation, the political control of the region belonged to Azerbaijan.

Ключевые слова: *Тифлис, Арран, Борчалы, Азербайджен, турк*

РЕЗЮМЕ

Согласно арабским источникам, Тбилиси и его окрестности - Борчалинский район входили в состав административного деления Аррана - Северного Азербайджана во время Халифата. В период ослабления халифата в регионе был основан Тифлисский эмират. В период сельджуков в этот регион мигрировали многочисленные тюркские племена. Хотя этот регион был оккупирован Давидом IV и его преемниками во время ослабления сельджуков, в этом районе в основном проживали тюрки-кипчаки. До российской оккупации политический контроль над регионом принадлежал Азербайджану.

Key words: *Tiflis, Arran, Borchali, Azerbaijan, turk*

UOT 94 (479.24)

XƏZƏR XAQANLIĞINDA DİNLƏR

ELÇİN NECİYEV
Muş Alparıslan Universitetinin doktoru
E-mail:eneciyev@yahoo.com

MƏHƏRRƏM ƏHMƏDOV
Azərbaycan Milli Elimlər
Akademiyasının dissertantı
E-mail:maqerram@lenta.ru

Giriş

Dünya tarixşünaslığında mühüm yeri olan Xəzər xaqanlığı Türk dövlətçilik tarixində ən uzunömürlü imperiyalardan biridir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu qüdrətli imperiyanı Qərbi Türk xaqanlığının varisi hesab edir. Xəzər xaqanlığını dünya tarixində yaşadan bir sıra səbəblər vardır. Onlardan birincisi, xəzərlərin Bizansın Sasani imperiyası qarşısındakı məğlubiyyətinin, qalibiyyətlə əvəzlənməsindəki roludur. İkinci, Xəzər xaqanlığının 100 il Ərəb xilafətinə qarşı mübarizə apararaq, onların Şərq Avropaya hücumlarının qarşısını almaqla, Avropanı ərəb işğalından xilas etməsidir. Əgər, ərəblər xəzər maneəsini dəf etsələrdi, Şərqi Avropada onları qarşı duracaq qüvvə yox idi. Üçüncüsü, onlar, dəfələrlə Bizans imperiyasını Ərəb xilafətinin zərbələri nəticəsində məhv olmaqdan xilas etmişdi.

651-ci ildən 965-ci ilədək parlaq tarix yaratmış xəzərlər, müxtəlif dinlərlə qarşılaşmış, onları mənimsəmişdir. Xəzər tarixinin müxtəlif sahələri tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Həmin sahələr arasında öndə gələn, Xəzər xaqanlığında din problemi olmuşdur. Xaqanlıq ərazisində çoxlu xalqlar yaşadığı kimi, müxtəlif dinlər mövcud olmuşdur. Həmin dinlərdən İslam, Xristian, Yəhudi və bütpərəstliyi qeyd etmək olar. Xəzər xalqının bütün dinlərə qarşı tolerant münasibəti, dözümlülüyü xaqanlığın uzun ömürlü olmasını təmin edən amillərdən biridir. Digər qüdrətli dövlətlər, Bizans imperiyası və Ərəb xilafətinə baxarsaq, onlada baş verən dini və məzhəblər arası qarşıdurma Xəzər xaqanlığının bü sahədəki önəmini sübut etmiş olur. Yuxarıda adları çəkilmiş dinlər, heç bir maniə olmadan Xəzər xaqalığında öz mövcudiyyətini mühafizə edə bilirdi.

Dünya tarixində dinin önəmi böyükdür. İnsanlıq mövcud olduğundan bəri, insanlarda fövqəl güc inancı mövcud olmuşdur. Bu inanclar müxtəlif formada öz varlığını göstərmişdir. Əsrlər boyudur ki, alimlər dinin nə olduğunu və insan həyatında onun rolunu izah etməyə çalışırlar [13, s. 5]. Qudratov O.Q dini "məhv olmayan inamın mənbəyini təşkil edən ideya sistemi " adlandırır [15, s. 6]. Dünya tarixində etnos və din insan cəmiyyətinin ən həssas problemi sayılmışdır. Din və etnos insan sosial birliyinin özünə məxsus formasıdır. Onlar dəqiq və tam şəkildə müəyyənləşmiş bir sıra parametirlərlə bir-birindən fərqlənir. Etnosun ən mühüm göstəricisi dil və mədəniyyət birliyidir [13, s. 38].

Xəzərlərdə din

Xəzərlər Türk xalqlarından biri olduğu üçün, türklərin qədim dinlərinə nəzər yetirilməsi vacibdir. Ərəb tarixçilərinin konkret məlumatlarında xəzərlərin Türk olması öz təsdiqini tapır [19, s. 27]. Cənubi Qafqazdakı Ərəb-Xəzər müharibəsinin gedişinə baxarsaq, ərəblərin xəzərləri türklərin bir hissəsi kimi gördüyünü deyə bilərik [8, s. 161].

Bilindiyi kimi, qədim türklər geniş sahələrdə yayıldığına görə, onlar müxtəlif dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Onların ilk dini Şamançılıq olmuşdur [7, s. 48]. Qədim türklərdə bir peyğənbər və müqəddəs kitab olmadığı üçün, şamanların vəzifələri və böyük nüfuzları vardı [7, s.54]. M.Q.Maqamedov xəzərlərdə din məsələsinə toxunarkən, bildirir ki, "Xəzər xaqanlığında yaşayan xalqların dini baxışları haqqında ədəbiyyatlar azdır" [21, s. 155]. Lakin o, özünün və digər arxeoloqların tədqiqatlarına əsaslanaraq, xəzərlərdə Tenqri xan inancının olduğunu bildirir [21, s. 156; 1, s 80]. Novoselçev bildirir ki, Tenqri xan türkdilli xalqların (Türk, Azərbaycan, Türkmən, Yakut, Çuvaş) inancıdır. Onun bildirdiyinə görə, xəzərlərdə bütpərəstlik müxtəlif mənşəli olduğu üçün mürəkkəb ayinləri özündə əks etdirdirdi [22, s. 145-146]. Bizcə, müəllifin diqqət çəkmək istədiyi məqam Xəzər xaqanlığında müxtəlif xalqların yaşaması və onların bütpərəst olmasıdır. Bilindiyi

kimi, Xəzər xaqanlığı təşəkkül tapdığı dövürdə onun ərazisində müxtəlif xalqlar yaşayırdı. Onlar bütpərəst olsada, müxtəlif dilli xalqaları təmsil edirdilər. Onlar, əsasən, Türk dilli və Hindi Avropa dilli xalqların təmsilçiləri idi. Təbiidir ki, müxtəlif xalqların milli adət və ənənələri onların dini ayinlərinə təsir edirdi. Ayinlərin müxtəlif şəkildə olması, bununla izah edilə bilər.

Türklərdə Tenqrixan inancına görə, o, qəhrəmanlıq, güc, cəsurluq, uğur və bolluq rəmzidir [12, s. 11]. Kevin Allan Brooka görə, xəzərlərdə, hunlarda və bulqarlarda olduğu kimi, Tenqri inancı olmuşdur. Tenqri dünyanı yaradan, ölümsüz varlıqdır. Ona müxtəlif heyvanlar qurban kəsilirdi, əsasən də at [4, s. 203-204]. Biz diqqət edərsək, görərik ki, Tenqriyə verilən zati sifətlər bütpərəstlik və ilahi din arasındakı bir mərhələni xatırladır.

Xəzər xaqanlığında yayılan dinlərdən biridə Xristian inancı idi. Tədqiqatlardan bilindiyi kimi, xaqanlıq ərazisində çoxlu sayda xalqlar yaşamışdır və onlar əsasən bütpərəst idi. Xristian dininə sitayiş edən əhali isə Krım yarmadasında yaşayanlar idi. Xəzərlər arasında Xristian inancının yayılması, Bizans imperiyası və Cənubi Qafqazdan qaynaqalanırdı. Göründüyü kimi, bu missiyonerlik hərəkətlərinin arxasında müxtəlif siyasi güclərin dini və siyasi maraqları dayanırdı. Bilindiyi kimi, Bizans imperiyası istər Sasani imperiyasına, istərsə də Ərəb xilafətinə qarşı mübarizədə xəzərlərin hərbi qüdrətindən məharətlə istifadə etmişdir. Bəzi tədqiqatçıların gəldiyi nəticəyə görə, Xəzər xaqanlığı lazımı anlarda müdaxilə etməsələrdi, Bizansında talehi Sasani imperiyasının aqibəti kimi olacaqdı. Təbiidir ki, bu qüdrətli gücü idioloji olaraq özünə bağlamaq, Bizans imperiyası üçün geniş imkanlar yaradardı. Bizansa təhdid, təkcə Ərəb xilafəti tərəfindən deyildi. Avar xanlığı, Bulqar xanlığı, slavyanlar, pəçənəklər ayrı-ayrılıqda Bizans üçün təhdit mənbəyi idi. Dərin dövlətçilik tarixi olan bizanslılar, bu problemləri xəzərlər vasitəsilə həll etmək istəyirdilər. Bəzən Bizans imperiyası Xəzər xaqanlığının leyhinə torpaqlarını itirməyidə qəbul edə bilirdi. Belə ki, xəzərlərin Xerson şəhəri xaric bütün Krım yarmadasını Bizansdan alması buna misal ola bilər. Xəzərlər bu əraziləri ilhaq etsələr də, orada yaşayan əhalinin dini baxişlarına qarşı hər hansı məhdudiyyət qoymadılar. Onlar, ərazi baxımından xaqanlığı tabe olsalarda, dini yöndən Bizans imperiyasının nəzarətində idilər. Bəzən Bizans imperiyası bu üstünlükdən faydalanmağa cəhd edirdi. Bizans Qotiyada 7 eparxiyanı birləşdirərək, Mitropoliya yaratmışdı [23, s.61]. 784-cü ildə İonna Qotskinin başçılığı altında xəzərlərə qarşı üsyan oldu. O, Bizans imperatriçası, Afinalı İrina tərəfindən buna təşviq edilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, o, Bizans imperatoru Lev Xəzərin (775-780) dul qadını idi. Lev Xəzərin anası Xəzər xaqanını qızı idi. Xəzər ordusu bu üsyanı yatıra bildi. Qotiya əhalisidə bu üsyanın yatırilmasında maraqlı idi. İmperatriçanın arzusu Krımı yenidən Bizans imperiyasının nəzarətinə keçirmək və ya, xəzərləri zəiflətmək olsa da, əksinə, xəzərlər orada dahada möhkəmləndi və həmin ərazilərə bulqarlar köçürüldü [18, s. 146].

Cənubi Qafqaz dövlətlərinə gəlincə, Albaniya çarlığı onlar arasında ən qüdrətlisi və ilk olaraq Xristian dinini qəbul etmiş dövlət idi [2, s. 18]. Alban knyazlığının şimal hissəsində yerləşən Dərbənd şəhəri Cənubi Qafqazda Xiristian mərkəzlərindən biri idi. Sonralar türklərin hücumları nəticəsində Bərdə şəhərinə köçürüldü. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, xəzərlər Qərbi Türk xaqanlığına tabe olanda da, sonralar müstəqil xaqanlığa çevriləndə də, Cənubi Qafqazı özünün nüfuz dairəsi hesab edirdi. Bu hücumlardan ən çox zərər çəkən dövlət Albaniya idi. B.N.Zaxoder bildirir ki, "Alban kilsəsinin xarici siyasəti Albaniya hökumətinin xarici siyasətinə uyğun aparılırdı" [17, s. 50]. Alban hakimiyyətinin əsas məqsədi Xəzər xaqanlığının hücumlarının qarşısını almaq idi. Alban dövləti bunun üçün bir çox vasitələrdən istifadə edirdi. Bu vasitələrə xərac, ailə diplomatiyası və Xristian dinini aid etmək olar. Sonuncu cəhd, Alban knyazı Cavanşirin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra, Xəzər xaqanın hücumunun nəticələrini aradan qaldırmaq üçün, knyaz Varaz-Trdat, Alban katalikosu Yelizar və yepiskop İsralin birgə diplomatik və missioner fəaliyyəti olmuşdur. Missionerlik işi uğurlu şəkildə aparılmışdır [2, s. 156-157]. Dağıstan ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmış M.Q. Maqomedov bildirir ki, "yazılı məlumatlar və arxeoloj qazıntılar şahidlik edir ki, ilk zamanlar xəzərlərin ibadətləri kilsədə olmamışdı. Təbiidr ki, köçərilər üçün tanış olmadıqları yaradana üstü örtülü məkanlarda ibadət etmək, çətin olmuşdu. Onlara ibadət etmək üçün üstü açıq kilsələr inşa edilmişdir" [21, s. 169]. Onun fikrincə, xəzərlər Xristian dinini qəbul edərkən, tam şəkildə onu qəbul etməkdə çətinlik çəkirdilər.

Göründüyü kimi, Bizans imperiyası və Alban knyazlığının cəhdləri nəticəsində xristianlığın yayılmas, tam şəkildə özünü doğrultmamışdır. Xristian dini digər xalqlarda, slavyanlarda bulqarlarda, macarlarda olduğu kimi, Xəzər xaqanlığında rəsmi dinə çevrilmədi.

Xəzər xaqanlığında İslam dinin yayılması, Xəzər-Ərəb siyasi və ticari münasibətlərinin nəticəsində baş vermişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisi ərəblər tərəfindən işğal olunduqdan sonra, Ərəb xilafəti Xəzər xaqanlığı ilə həm sərhəd oldu. Ərəblərin hücumları nəticəsində Xəzər-Ərəb müharibələri başladı. Ərəblər xaqanlıq ərazisində möhkəmlənə bilməsə də, onlar arasında münasibətlər nəticəsində, xəzərlər arasında İslam dinin yayılması hadisəsi baş verirdi. İslam dinin yayldığı bölgələrdə müxtəlif sivlizasiyaların qarşılıqlı təsiri nəticəsində, ərəbdilli İslam mədəniyyəti yarandı [23, s. 99]. Ərəb fütuhatları yeni monoteist dinin özünə məxsus etik-hüquq sistemini və dini-siyasi insitutlarını yaratdı [10, s. 3]. İslam Cənubi Qafqazda inkişaf etmiş mədəniyyət və fəlsəfi mühakimərə əsaslanan zəngin dini inamla qarşılaşdı [3, s. 42]. Təsadüfü deyildir ki, İslam dinin Dərbəndin şimalında yayılmasında əsas dayaq Azərbaycan olmuşdur. İslamın Dərbənd ərazisində möhkəmlənməsində Məsləmə b. Əbdülməlikin rolu böyük olmuşdur. Dərbənd ərazisində Xəzər məscidinin olması sübut edir ki, artıq Əməvi xilafəti (661-749) zamanında xəzərlər arasında İslam dini yayılmışdı. Baxmayaraq ki, Ərəb və Xəzər münasibətləri çox kəskin idi. VIII əsrin birinci yarısında Dərbənd şəhərində Cüma məscidinin tikilməsi, onun Qafqazda ən böyük müsəlman mərkəzinə çevrilməsinin sübutu idi [24, s. 103]. Xəzər xaqanlığında İslam dinin yayılmasının ən əlamətdar dövrü Mərvan b. Məhəmmədin 737-ci ildə xəzərlərin paytaxtı Beyda şəhəri yaxınlığında xaqanı tam məğlub edərək, onu İslam dinin qəbul etməyə məcbur etməsi hadisəsi idi [23, s. 41]. Lakn Əməvi xilafətində üsyanların kəsknləşməsi və saray daxili hakimiyyət mübarizəsi, İslam dinin Xəzər xaqanlığında yayılmasının qarşısını aldı. Xaqan xilafət daxilindəki qarışıqlıqdan istifadə edərək, İslam dinindən imtina etdi. İslam dinin qəbul etmiş xəzərlər Dağıstan ərazisində də yerləşmişlər. Göründüyü kimi, xəzərlər kütləvi şəkildə olmasada, İslam dinini qəbul edirdilər. Sonralar Ərəb-Xəzər ticari münasibətləri xəzərlə arasında islam dinin yayılmasını sitimullaşdıran səbəblərdən bii olmuşdur.

Xəzər xaqanlığında Yəhudi dini

Xəzərlərin Yəhudi dinini qəbul etməsi, hər zaman xəzərşünasların diqqət mərkəzndə olmuşdur. Yəhudi dinin Xəzər xaqanlığında yayılması hadisəsinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Bəzi tədqiqatçılar bunun ictimai-sosial vəziyyətin diqtəsindən qaynaqlandığını bildirir. Bir qismi iddia edir ki, ruhbanlar Yəhudi dinin xarakterik xüsusiyyətlərini Xəzər xaqanina daha inandırıcı şəkildə təqdim etdiyinə görə, o, digər dinlərdən üstün olduğunu zənn edərək, Yəhudi dinini qəbul etmişdir. Digərləri isə, xəzərlərin bu dini qəbul etmədiklərini, sadəcə olaraq, Yəhudi qadınlarla evlənən hakim təbəqənin sonradan yəhudi din adamları və tacirlərinin təsiri altına düşərək, hakimiyyətini itirib, simvolik xaqana çevrildikləri fikrini irəli sürür. Yəhudi dinin Xəzər xaqanlığında qəbul eilməsini şərtləndirən amillər hansılardı ?

"Gerçək tarixi hadisələrin elimdə doğru-düzgün əks etdirilməsi yalnız vicdanlı, qərəzsiz tədqiqat aparmaq istəyindən, düzgün nəticələr çıxarmaq bacarığından asılıdır" [3, s. 29] Xəzər xaqanlığında yeni dinin qəbul olunması səbəbi nə idi?

Bəzi tədqiqatçıların fkrinə görə, Xəzər xaqanlığının ərazilərini genişləndirməsi, feodal münasibətlərin formalaşması dini dəyişikliyi zəruri edirdi. Xəzər xaqanlığının Bizans imperiyası və Ərəb xilafətilə siyasi baxımdan bərabər səviyyədə olması, yeni dinin qəbul edilməsini tələb edirdi. Təbiidir ki, o, İslam və Xristian dini kimi, bərabər səviyyəli din olmalı idi. M.Q.Maqamedovun rəyincə, xəzərlərdə sosial iqtisadi inkişaf , köçərilərdəki bütpərəstlik baxışlarında dəyişiklər edilməsini zəruri edirdi [21, s. 158]. A.P. Novoselçev bildirir ki, istənilən feodallaşmaqda olan cəmiyyət üçün bu və ya digər monoteist dini qəbul etmək qanunauyğunluq idi. Yaranmaqda olan feodal münasibətlər mərkəzdən qaçma hadisərin qarşısını almaq üçün, politeizmi monoteizmlə əvəzləməyə məcbur idi [22, s. 151]. Tədqiqatçılar bildirir ki, VIII əsrin ilk yarısında xəzərlərin qarşısında yeni bir idealogiya seçmək zərurəti dayanırdı. Bu, Xristian, İslam və Yəhudi dinləri idi. Təbiidir ki, ilk iki dinin mənsubları xəzərləri öz dinlərində görmək istəyirdi. Xəzərlər üçün ən məqbul olan Yəhudi dini idi. Bununla, onlar Bizans imperiyası

və Ərəb xilafəti kimi, səmavi din qazandılar. İkinci, Yəhudi dinin arxasında hər hansı bir dövlət gücü dayanmamışdı. Əks halda, xəzərlər Bizans imperiyası və ya Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşə bilərdi [8, s. 360-361]. Həqiqətəndə, Xəzər-Yəhudi yazısındanda görünür ki, Bizans və ərəblər xəzərləri öz dinlərinə çəkmək üçün müxtəlif vastələrdən istifadə edirdilər. "Edom imperatoru (Roma) və ismaillilər böyük miqdarda hədiyyələr və öz müdrüklərini göndərərək, bizi özlərinə məxsus dinlərə dəvət edirlər" [20, s. 77]. Xəzərlər monoteist dini qəbul edərək, daxili inkişafı və birliyi təmin etməklə bərabər, xarici siyasət və ticarətdə geniş imkanlar əldə etdilər [21, s. 158].

Digər tədqiqatçıların fikrinə görə, xəzərlər Yəhud dinini qəbul etməmişdilər. Onlar bu dinə yaxşı münasibət bəsləsələr də, onu qəbul etməmişlər [5, s. 9]. Zəkəriyyə Kitapçı bildirir ki, Qafqaz ərazisinə gəlmiş yəhudilərin dininə xəzərlər heç bir maraq göstərməmişlər [6,s. 11]. L.N.Qumilyov Xəzər xaqanın və yaxınlarının yəhudiliyi qəbul etmək hadisəsini, xaqanların gözəl yəhudi qızları ilə evlənmələri və yəhudi ruhbanların və tacirlərinin fəaliyyətinin nəticəsi kimi dəyərləndirir. Təbiidir ki, qeyd olunan fikirlərin əsaslı olduğunu görmək üçün, Yəhudi dinin xarakterik xüsussiyətlərinə diqqət etmək lazımdır. Xalqın, toplumun pisxalogiyasını bilmək, başa düşmək üçün onun dini inancını bilmək lazımdır [9, s. 13].

Yəhudilər genioloji olaraq, İbrahim və Saranın oğlu İsakın nəvələridir. İsakın oğlu Yaqubun dörd arvadından 12 övladı olmuşdur. Yəhudilər özlərini həmin 12 nəslin varisləri hesab edir [15, s. 24]. Yəhudilərin dinləri səmavi din qurpuna aid olsada, tarixi proseslər nəticəsndə milli dinə cevrildi. Yəhudi dini bir ideologiya kimi, İsrail oğulları mədəniyyətinin mühüm bir elementidir. Bu, yəhudilər milli –siyasi müstəqilliklərini itirdikdən sonra, onlara özünü qorumaq imkanı verdi [13, s. 323]. Onlara görə, yəhudilər Allahın seçdiyi və digər millətlərdən üstün tutduğu millətdir. Yəhudilərin əziyyət çəkmələrinin səbəbi onların yaradana qaşı verdikləri vədi çeynəməkləridir. Buna baxmayaraq, onlar yenədə seçilmiş xalqdır, Yəhva onları bağışlayacaq və bütün insanlardan üstün tutacaqdır. Yəhudi dini səmavi dinlər arasında yeganə dindir ki, mllət və din anlamı birləşib. Yəhudi dinində missiyonerlik fəaliyyəti yoxdur. Nəslin davamı ana xəttilədir. Milli dinlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə gəlincə, bu dinlərdə əsas subyekt millət və ya xalqdır. İkinci, etik qayda və qanunlar bütün sosial təbəqələrin yer üzündəki vəzifələrini və əbədiyyətdə ruhların xoşbəxtliyini müəyyənləşdirir. Üçüncü, onun dini fəlsəfəsi və ayinləri hər kəs üçün aydın olur. Sonuncu, o, milli baxışlara əsaslanır.

Tədqiqatçıların müxtəlif baxışlarını tədqiq, təhli etdiyimizdə, hər iki baxışda haqlı və məntiqli yanaşma görürük. Ancaq iki fərqli baxışda, müştərək əlamətlərin olması mümkündür. Həqiqətin ortaya çıxması üçün, tarixi hadisəni sonadək izləyib, nəticəni təhlil etdikdən sonra həqiqəti tapmaq olar.

Məlumdur ki, Yəhudi dini milli bir dindir, özünü ən yüksək din, məlum 12 qəbiləni seçilmiş millət hesab edir. Digər millətlərdən üstün olduğunu iddəa edir. Soy isə anailə bağlanır. Bu halda xəzərləri nə üçün yəhudi hesab edirlər?

Xaqan Yusifin özünü hansı soya aid etdiyinə baxarsaq, "biz Yafəsin oğlu Toqarmanın nəslindən gəlirik. Toqarmanın on oğlu olmuşdur. Aqiyor, Tiras, Avar, Uqin, Biz-l, T-r-na, Xazar, Z-nur, B-l-q-d, Savir. Biz Xəzərin övladlarından gəlirik . Onun zamanında biz az saylı olmuşuq" [20, s. 74]. Müəllif məktubun əvvəlində özünü Aoronun oğlu Toqarma çarı kimi ifadə edir [20, s. 72]. Buradan nəticə almaq olar ki, xaqan Yusif özünü bütün türklərin çarı hesab edr. Tarixi məlumatlara görə, e.ə. ozlərini yəhudi adlandıran samiriləri yəhudilər özlərindən hesab etmirlər. Çünki onlar on iki qəbiləyə aid deyillər. Yəhudi dinin milliləşmə hadisəsi Babil sürgünündən sonra olmuşdu. IX əsrdə xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmələri sual doğurur.

Xəzərlərdə dini dəyişklik Ərəb tarixçilərinə görə IX əsrin əvvəllərində Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti zamanında baş vermişdir. Qeyd etməliyik ki, Abbasi-Xəzər münasibətləri daha mülayim olmuşdu. Xəzərlər daha çox ticari gəlirlər vastəsilə xəzinəni doldururdular. Dini dəyişiklikdən sonra, Xəzər xaqanlığında ikili hakimiyyət yarandı. Türk taixçisi Osman Karatay Xəzər xaqanlığındakı iki hakimiyyətliliyi Osmanlı imperiyası tarixinin ikincin yarısılə müqayisə edərək, sədrəzəmin səlahiyyətlərinin İşanın səlahiyyətləilə eyni olduğunu bildirir. Onun fikrinə görə, xaqan Aşina sülaləsindən, ikinci şəxs isə Yəhudi idi [5, s. 68]. Bu fikir, təkcə Osman Karatayla məhdudlaşmır,

Artur Kostler həmin fikri dəstəkləyir. Ordu sistemi dəyişildi, 12 minlik muzdlu orduya üstünlük verildi. Xəzər xaqanlığında dini və milli zəmində qarşıdurmalar yarandı. Böyük bir imperiya Rus durjinasının zərbəsilə məhv oldu. Bütün baş verənlər hansısa səbəbin nəticəsi idi. Bizcə, birinci fikirlə müqayisədə, ikinci fikri təsdiqləyən məlumatlar daha məntiqlidir.

Xəzər xaqanlığına yəhudi icmasının varlığı heç bir sual doğurmur. Bilindiyi kimi, Sasani imperiyasında baş verən Məzdəki hərakatında yəhudilərdə iştirak etmişlər. 529-cu ildə Sasani imperiyasında yəhudi icmasının başçısı Mar Zutra asıldıqdan sonra, yəhudilər Qafqaz ərazisinə köç etdilər [16, s. 269]. Digər yəhudi köçü Ərəb-Sasani savaşları dövründə baş vermişdir. Bundan başqa zaman-zaman yəhudilər Bizans imperiyasından dini zəmində təqiblərə görə, Xəzər xaqanlığı ərazilərinə köç etmişdilər. Bu, VII əsrin 20-ci illərində imerator I İraklinin zamanında, VIII əsrin başlanğıcında III Levin zamanında baş vermişdi. Onlar üçün ən təhlükəsiz yer Xəzər xaqanlığı idi [18,s. 152]. Onların dini dözümlülüyü yəhudilərə rahat yaşamağa imkan verirdi. Təsadüfü deyildir ki, şərqşünas V.V. Qriqoriyev Xəzər xaqanlığını Avropa qaranlığında yanan metroidə bənzədir. Bütün xalqlar bu imperiyada özünün milli və dini kimliyini təhlükəsiz ifadə edə bilirdiidi [14].

Xəzər xaqanlığında Yəhudi dinin qəbul olunması tarixi qaranlıq qalmaqdadır. Bunun səbəbini müxtəlif tərəflərin siyasi maraqları ilə izah etmək olar. Xaqan Yusifin məlumatına görə, onlar yəhudiliyi hakimiyyətindən 340 il əvvəl qəbul etmşlər. Bu isə təqribən VII əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. O zaman İslam dini yaranmamışdır. Bulanın Ərdəbilə hücumu 730-cu ilə təsadüf edir. XII əsrdə yaşamış Yəhuda Qalevi təqrbən 400 il əvvəl qəbul edildiyin yazır. Ərəb tarixçləri Harun ər- Rəşid zamanında baş verdiyini bildirir. Halbu ki, onun valisi Xəzər xaqanın qızı ilə evlənmişdir, onun yəhudi olduğu haqqınnda heç bir məlumat yoxdur. Bəzi müəlliflərə görə, VIII əsrin 30-cu illərində xəzərlərdə dini dəyişiklik üçün heç bir cəhd olmamışdı. Əslində buna ehtiyac da yox idi. "Bütpərəst xəzərlər məharətlə müharibə edib, qələbələr qazanır və zənginləşirdilər. Demək ki, allahları öz işlərini məharətlə yeinə yetirirlər " [22, s. 148].

Sonda Oleq Ivikin uzun illər arxeoloji qazıntıları təhlil edərək, gəldiyi nəticəyə diqqəti cəlb etmək istəyirik. "Arxeoloqlar Xəzər xaqanlığında yəhudilərin olduğuna şahidlik edən heç bir qalıntı tapmamışlar. Tapilan məlumatlar o qədər azdır ki, Xəzər xaqanlığında yəhudiliyinn mövcud olduğunu yazan ərəb müəlliflərinin fikrlərini qəbul etməyə əsas vermir. Əldəki məmulatlar, bunun Yəhudi dinin aparıcı olduğu ölkənin əhalisinin mirası yox, az saylı tacirlərin keçərkən, saxladıqlarını xatırladır" [18, s. 175]. Qeyd edilməlidir ki, bu fikri L.N.Qumliyovun "Otkrıtie Xazarii" əsərində də rast gəlirik. Lakin müəllif onların arxeoloji qazıntılar lazımı məkanda axtarmamalar ilə bağlı olacağını bildirir [16, s. 162]. Tədqiqatçılardan bəziıləri bildirir ki, Xəzər xaqanlığında Yəhudi dini məsələsini qabartmağa çalışanlar, o cümlədən, Xəzər-Yəhudi yazıları din tarixini ön plana çəkərək, qüdrətli bir imperiyanın yaranma və inkişaf tarixini kölgələyrlər [11, s. 127].

Nəticə

Xəzər xaqanlığında dini dəyişiklərin doğurduğu nəticələrə gəlincə, tədqiqatçıları əksəriyyəti onu mənfi dəyərləndirir. Onlara görə, bu, xəzər elitasında parçalanmalara səbəb oldu. Onun nəticəsində xaqan təkləndi və saray yəhudi elitasının əlinə keçdi. Onlar bundan istifadə edərək, xaqanı hakimiyyətdən kənarlaşdırdılar. Yeni hakmiyyətlə digər xalqlar və dini konfesiyalar arasında gərginliklər yarandı. Hakimiyyət dövlətçilik maraqlarından deyil, qurup maraqlarından çıxış edirdi. Xəzərlər hərbi elitadan kənarlaşdırıldı və yerinə 12 minlik muzdlu qvardiya yaradıldı. Onlar da müsəlman türklər idi. Qvardiyanın şərtlərinə görə, onlar müsəlmanlara qarşı vuruşmayacaqdılar. Deməkdir ki, hakimiyyətin İslam dövlətlərilə hər hansı problemi yox idi. Xəzər xaqanlığını milli zəmində vətəndaş müharibələri bürüdü. Dini zəmində münaqişələr isə hakimiyyət tərəfindən körüklənirdi. Xalqa dayanmayan hakimiyyətin ömrünün uzun olmayacağını, tarix sübut etmişdir. Qüdrətli Xəzər xaqanlığı 965-ci ildə Svyotaslavın başçılığı altındaki bir Rus durjinasının zərbəsilə tarixə qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyeva. N. Azərbaycanda İslam mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 488 s.

2. Moisey Kalankatyuklu. Albaniya Tarixi, Mixtar Qoş. Alban Salnaməsi Bakı: Elm, 1993, 269 s.

3.Paşazadə A.Ş. Qafqazda İslam. Bakı: Azərnəşr, 1991, 224 s.
4. Brok K.A. Bir Türk imaratorluğu: Hazar yahudileri. İstanbul: Nokta kitap, 2005, 455 s.
5.Karatay Osman. Hazarların musevileşmesine dair belge : Keniz mektubu // Kara deniz araştırmaları. Sayı -18, 2008, s 1-17.
6.Kitapçı Zekeriyye. Hazrlar hakkında yeni tarihi gerçekler. İstanbul: TDA, Özrenk matbaası: 2005, s 111-164.
7.Turan Osman. Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi. İstanbul: Hakışları yayın evi, 1973, 646 s.
8. Артамонов М.И. История Хазар. СПб: Лань, 2001, 688 с
9.Бартольд В.В. Тюрки.Москва: МГУ им. Ломоносов, 2015, 240с
10. Большаков О.Г. История Халифата. В 4 томах. Том 1.
11. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа VI-X вв. Ленинград: Издательство ЛГУ,1979, 216 с.
12.Гмыря Л.Б. «Царство Гуннов» в Дагестане. Москва: 1980, 21 с. автореформат.
13.Горохов С.А, Христов Т.Т. Религии народов мира. Москва: КН ОРУС, 2014, 424 с.
14. Григорьев В.В. Обзор политической истории Хазар (Россия и Азия), СПб: 1876, с 45-65.
15.Гудратов О.Г., Гудратов Н.О. Мировые религии: Ислам. СПб: «Диля», 2008, 640 с
16. Гумилёв Л.Н. Открытие Хазар. Москва: Айфис, 2007, 412 с
17. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о восточной Европе. Москва: Наука, 1962, 279 с
18. Ивик Олег, Ключников Владимр. Хазары. Москва: Ломоносов, 2015, 336 с.
19.Калинина Т.М., Флёров В.С., Петрухин В.Я. Хазария в косскультурном пространстве. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2014, 208 с.
20.Коковцев П.К. Еврейско-Хазарская переписка в X в. Ленинград: 1932, 134 с.
21. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. Москва: 1983, 223 s.
22. Новосельцев А.П. Хазарский Каганат. Москва: Ломоносов, 2017, 272 с. 23.Шыхсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана. Махачкала: ГУ Дагестанское книжное издательство, 2008, 560 с

РЕЗЮМЕ

Религии в Хазарского каганата

На территории Хазарского каганата существовали исламские, христианские, еврейские и языческие верования. Несмотря на существование разных религий, хазары терпимо относились ко всем религиям. Неслучайно что, Хазарский Каганат можно было уподобить метеориту, сияющему во тьме Европы. В статье автор исследует религии, существовавшие в Хазарском Каганате. Он затронул причины распространения среди каспийцев иудаизма, христианства и ислама.

Ключевые слова: *Хазары, религии, ислам, христианства, иудаизм*

SUMMARY

Religions in the Khazar Khaganate

Khazar Khaganate is one of the long-lived Turkish Empires. The representatives of many nationalities were under the control of the Empire as it has a big territory. In Khazar Khaganat there were many religions because of the multinationalism of the country. The first belief system of khazars was Tenqri belief as in other Turkish nations. There were Islamic, Christian, Jewish and pagan beliefs in the territory of the Khazar Khaganate. Despite the existence of different religions, the Khazars were tolerant to all religions. It is no coincidence that the Khaganate is considered as ametroid shining in the darkness of Europe. In the article, the author examines the religions that existed in the Khazar Khaganate. He noticed the reasons for the spread of Judaism, Christianity and Islam among the.

Key words: *Khazars, religions, Islamic, Christian, jewish*

UOT 94

"YEDDİİLLİK" MÜHARİBƏNİN KANADA ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ

NƏRGİZ ƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Regionşünaslıq (Amerika üzrə) ixtisası
üzrə II kurs magistrant

E-mail: nargiz.aliyeva-7@bsu.edu.az

Giriş

İngiltərə və Fransanın Avropada hegomonluq uğrunda apardıqları rəqabət müvafiq olaraq Şimali Amerikada XVII əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Ticarətdəki rəqabət, qeyri – müəyyən sərhədlər həmçinin üçüncü tərəf kimi iştirak edən hinduların köməyi ilə münaqişələr adətən daha da alovlanırdı. Lakin Auqusburq liqası və Fransa arasında müharibənin baş verməsi (1689 - 1697) ardınca İspan irsi uğrunda aparılan müharibənin (1702 - 1713) yekun nəticələri ilə daha da çıxılmaz vəziyyət halını almışdır. Belə ki, Utrex sülhünü Fransa kralı XIV Luinin Şimali Amerikada İngiltərə ilə apardığı müstəmləkə işğalları rəqabətində ən böyük məğlubiyyəti adlandıra bilərik. Çünki, Utrex sülhü Şimali Amerikadakı fransız mülkü olan Akadiyanın İngiltərə ağalığına keçməsini rəsmiləşdirir. Buna baxmayaraq, fransızlar Atlantika sahillərindəki Keyp Bretonda Luisburq qalasını tikdirməklə, özlər üçün yeni əhəmiyyətli hərbi post həmçinin ticarət məntəqəsinin əsasını qoyurlar.

1740-cı ildə Prussiya kralı II Fridixin Sileziyanı işğal etməsi ilə Avropada Avstriya irsi uğrunda müharibənin başlanması, 1744-cü ildə Şimali Amerikada da öz təzahürünü tapır. 1745-ci ildə Yeni İngiltərə koloniyaları öz hərbi birləşmələrinin hesabına fransızların strateji iqamətgahı sayılan Luisburqu ələ keçirsələr də, 1748-ci ildə opponentlər arasında imzalanan Axen sülhünə əsasən İngiltərə koloniyaların mövqeyinə əhəmiyyət vermədən Hindistandakı Mədrəs qarşılığında Luisburqu yenidən Fransaya qaytarır.

Son olaraq Kanadanın taleyini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək "Yeddi illik" müharibənin başlanması yenidən Avropadakı sülhün siyasi tarazlığını dəyişir. Beləki, tərəflər arasındakı bu müharibə yalnız Avropa və Şimali Amerikada deyil, həmçinin Hindistanda, Afrika sahillərində də baş vermişdi. Sonda isə qalib Şimali Amerika materikinin əsaslı hissəsinin ağasına çevrildi.

Kanada uğrunda müharibənin başlanması

Avropada Avstriya uğrunda müharibənin bitməsindən sonra, tərəflər Şimali Amerikada qısa müddət içərisində yenidən hərbi hazırlıqlara başladılar. İlk olaraq fransızlar Ohayo vadisindəki ərazi iddialarını rəsmiləşdirmək, həmçinin Ontoria gölü yaxınlığındakı Frontenak və Niaqara istehkamlarına dəstək məqsədilə yetərincə hərbi təchizat ilə təmin edilən Düken qalasının inşasanı yekunlaşdırırlar. Eyni zamanda, hər zaman ingilislərin fransızlar üzərinə hücuma keçdiyi daha bir qaynar nöqtə hesab olunan Appalaçın qərbi idi ki, 1681-ci ildə fransızlar burada Kraun Point qalasını inşa etdirməklə, yaxınlıqda yerləşən ingilislərin əsas ticarət məskənlərindən biri olan Albaniyə qarşı təhlükə mənbəyinə çevrilirlər.

Beləliklə, Ohayo vadisində fransızlar tərəfindən ard – arda əsası qoyulan istehkamları ingilislər xüsusilə Vircinya və Pensilivaniya koloniyaları özləri üçün təhlükə hesab etdiklərindən 1754-cü ildən etibarən fransızlara qarşı müxtəlif ekspedisyalar həyata keçirmək qərarına gəlirlər. Bunlardan ən ciddisi isə, müasir ABŞ – ın banilərindən hesab oluna gənc Corc Vaşinqtonun başçılığı ilə fransız qalasına göndərilən hərbi heyət olmuşdur. Vaşinqtonun qeyri-şərtsiz tələbi isə Vircinya torpaqları hesab edilən Ohayo vadisinin tez bir zamanda boşaldılması idi. İngilislərin bu tələbinə laqeyd yanaşan fransızları cəzalandırmaq məqsədilə Yeni İngiltərə koloniyalarının birləşmiş hərbi qüvvələri Vaşinqtonun başçılığı ilə Ohayo vadisindəki fransız qalasına hücum təşkil etsələr də, Böyük Çəmənliklər ərazisində (Great Meadows) meşədə pusquda gözləyən fransız və hindu müttəfiqlərinin müqavimətini qıra bilmirlər. Beləliklə, gənc Vaşinqtonun ilk döyüş təcrübəsi hesab edilən reyd uğursuzluqla nəticələnməklə yanaşı, Londonda böyük rezonansa səbəb olur. Bu illərdə fransızların hərbi hazırlıqları ingilislərin hazırlıqlarından qat –qat daha yaxşı vəziyyətdə olduğu üçün, əvvəlki illərin təcrübəsindən fay-

dalanaraq İngiltərə höküməti Ohayo vadisinin fransızların əllərindən alınması məqsədilə 1755-ci ildə Şimali Amerikaya İrlandiya əsgərlərindən ibarət iki yeni hərbi kontingent göndərir. [4, s.33] Payız aylarına qədər isə Şimali Amerikada koloniyalardakı kişilərin hesabına iki yeni alay da formalaşdırılmalı idi. Kral Yeni İngiltərədəki ümumi hərbi birləşmənin komandanlığını general – mayor Edvard Baqota tapşırır. Baqotun qarşısında qoyulan hədəflər isə birmənalı idi, belə ki, tez bir zamanda Ohayo vadisindəki, Niaqara və Kraun Point qalalarını ələ keçirib, Bosejur qalasını isə tamamilə məhv etməli idi.

Şimali Amerikaya çatan Baqot, yol boyunca hazırladığı əməliyyat planına əsasən ingilis qüvvələri fransızlar üzərinə eyni vaxtda dörd istiqamətdə hücuma keçməli idilər. Baqotun başçılıq etdiyi əsas qüvvələr Düken qalasını, digər ikisi Niaqara və Kraun Point qalasına doğru hərəkət etməli idilər. Massaçussetts qubernatoru Vilyam Şörli isə Nova Skotyadakı Bosejur qalasını məhv etməli idi. Sonuncu əməliyyat planı digərlərinə nisbətən daha az əziyyət tələb etsə də, yerli fransızları məhv edərək müttəfiqləri mikmak hindularının da müqavimətini qıra bilərdilər. Lakin Baqotun coğrafi mövqenin əlverişsizliyini nəzərə almadan, qərbdə aparılacaq olan döyüş əməliyyatlarının kağız üzərində mükəmməl hazırlanması, gözlənilən nəticəni vermir. Eyni zamanda Parisdə ingilislərin Şimali Amerikaya kontingent göndərilməsindən narahat olan Fransa kralı XV Lui Kanadaya 6 tabor göndərilməsinin əmrini verir. [4, s.35] Beləliklə də, qərb torpaqlardakı düşünülməyən yol şəraiti, həmçinin hərbi ləvazimatların yetərincə çox olmaması nəticəsində ingilislər, özlərindən təxmini üç qat artıq olan fransız-hindu qüvvələrinə tab gətirə bilmirlər.

Şimali Amerikada 1754-1755-ci illər arasında hərbi toqquşmalar baş versə də, Avropada metropolitenlər arasında 1756-cı ilə qədər rəsmi şəkildə başlamış bir mübaribədən söz gedə bilməzdi. Buna baxmayaraq, Avropanın hər iki hegomon ölkəsi, rəqib koloniyalar ilə vuruşmaq naminə hərbi birliklər göndərmişdilər. İki ölkə arasında bir əsrdən çox davam edən müharibələrdən fərqli olaraq, “Yeddi illik müharibənin” ilk təzahürləri Şimali Amerikada öz əksini tapmışdı. Beləliklə də, müharibə abu-havası Şimali Amerikada başlayıb inkişaf etmiş, növbəti iki ildə Avropadakı siyasi tarazlığı alt-üst etmişdir. 1756-cı ildə İngiltərənin Fransaya müharibə elan etdiyi vaxt, hər iki ölkə Şimali Amerikadakı müstəmləkələrin hərbi komandanlığına yeni şəxslər təyin etdilər. Kanada üçün Fransa kralı XV Luinin təyin etdiyi Montkalm Avstriya irsi uğrunda döyüşlərdə əvvəlcə Bohemyada, daha sonra isə İtaliyada xidmət etdiyindən hərbi karyerası yetərincə uğurlu idi. Yeni İngiltərəyə təyin edilən komandirlərdən isə Loudon, Aberkrombi həmçinin Daniel Veb də bir o qədər yanlış seçim idi.

Yeni komandirin gəlişini gözləməyən fransız qubernator Voudrey, Corc və Şampliyen gölü ərazilərində fransızların şəksiz nəzarətini təmin etmək məqsədilə yeni Karillon adlanan (daha çox Tikonderoqa kimi tanınan) bir istehkam inşa etdirir. Bununla bərabər Kanadaya gəlib çatan Montkalm ingilislər üzərinə hücum planları hazırlayır. Plana qərbdə ard-arda yerləşən Ontoria, Osveqo və Corc istehkamlarının müqavimətini qıraraq başlamaq qərarına gəlir. İlk hədəfi Ontoria olduğundan qərb hindularının da köməyindən istifadə edərək qalaya hücum təşkil etsədə, gecə yarı qalanın qarnizon rəhbəri fransızların boşluğundan istifadə edərək qoşunu Osveqo fortuna aparır. Bu səbəbdən də, Montkalm heç bir toqquşma olmadan Ontoria qalasını “fəth” edir. Daha sonrakı hədəf isə ən əsas strateji nöqtə olan Osveqo qalası olur. Osveqoda yerləşən qarnizonun vəziyyəti acınacaqlı olduğundan ingilislər fransız – hindu birləşməsinə uzun müddətli müqavimət göstərməyi bacarmırlar. Osveqo qalasının işğalı ilə fransızlar Ontaria gölünə tam nəzrəti əllərinə alırlar.

İngilislərin Şimali Amerikadakı daha bir önəmli dayaq nöqtəsi sayılan Vilyam Henri qalası fransızların yeni hədəfləri sırasına daxil olmuşdu. Belə ki, bu qalanın işğalı əslində, fransızlar üçün çətin olmayacaqdı. Çünki qalada düşmənə topçu bombardımanına başlamaq üçün kifayət qədər yaxınlaşmasına mane ola biləcək müdafiə baryerləri yox idi, həmçinin qala çox kiçik olduğundan maksimum 500 hərbiçi ala bilirdi. Qalanın zəif təchizatından xəbərdar olan qubernator Voudrey 1757-ci ilin martında Vilyam Henri Fortuna hücum edir və qalanı ələ keçirsələr də, heç bir hərbi birlik buraxmadan geri döndüklərindən qala yenidən ingilislərin nəzarətinə keçir. Bununla belə, bu kiçik “qalibiyyət” fransızların üstünlüklərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməmişdi. Bu arada Loudan,

Luisburqa hücum hazırlıqları içərisində olsa da, Vilyam Henri fortunun fransızlar tərəfindən ələ keçirilməsi ingilislər arasında çaşqınlıq yaradır və tez bir zamanda qüvvələri Vilyam fortuna doğru yönləndirirlər. İngilislər qalanı yenidən təchiz etsələr də, səriştəli Montkalm bu xəbəri eşidib, yenidən qalaya hücum təşkil edir və qeyri- bərabər döyüşdə ingilislər fransızlara məğlub olur. [3, s.52-54] Vilyam Henri fortunun ikinci səfərdə ələ keçirilməsi nəinki Şimali Amerikada həmçinin İngiltərə hökümətində də böyük rezonansın yaranmasına şərait yaratdı. Bu qalibiyyətləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, müharibənin ilk iki ili fransızların tam üstünlüyü ilə bitir. Lakin, bu prosses də uzun çəkmir, belə ki, İngiltərədə rəhbərliyə gətirilən Pitt növbəti bir il ərzində Avropada həmçinin Şimali Amerikada İngiltərənin düşən nüfuzunu qaldırmaq üçün yeni hərbi strateji planların hazırlanmasına başlayır. Eyni zamanda Yeni İngiltərənin ard-arda məğlubiyyətinin əsas baiskarı olan Loudanı 1757-ci ilin dekabrına qədər geri çağırtdırır. İngiltərə hökümətinin əksinə digər cəbhələrdə çətinliyə düşən Fransa kralı XV Lui artıq Şimali Amerikaya yetərincə diqqət göstərməməyə başladı. Bununla da qüvvələr nisbəti tərsinə meyl edirdi. Pittin hazırladığı 1758-ci il planına əsasən ingilislər Şimali Amerikadakı fransızlara Tikonderoqa, Luisburq və Düken qalaları boyunca hücum təşkil etməli idilər. İngilislərin hazırlıqlarından xəbər tutan Montkalm qüvvələrin əksəriyyətini Tikonderoqaya cəmləşdirməsinə baxmayaraq, nə Böyük Göllər ətrafındakı nə də Ohayo vadisində yerləşən qalaların hərbi təchizatına yetərincə önəm vermir. İngilislərin say üstünlüyünü nəzərə alan Montakalm əsas vəzifə kimi, öz üzərinə Yeni Fransanın mərkəzi sayılan Kvebekin qorunmasını götürür. [5, s.76-77]

1758-ci ilin əvvəllərində Aberkrombinin başçlığı altında ingilislər Ticonderoqaya hücum edirlər. Sayca ingilislər fransızlardan qat-qat çox olsalar da, Aberkrombinin bacarıqsızlığı ucbatından həmçinin xeyli insan itkisi ilə geri çəkilməyə məcbur olurlar. Növbəti uğursuz əməliyyatdan sonra ingilislər Frontenak qalasına üz tuturlar, gecə boyunca top atəşinə məruz qalan fransızlar səhər qalanı təslim etməyə məcbur olurlar. Əsas silah anbarlarının itirilməsi ilə Ohayo vadisinə və Göllər vasitəsilə qərbə gedən xəttləri kəsildiyindən fransızlar Düken qalası da daxil olmaqla qərbə və cənuba gedən mövqelərini nə gücləndirə bilirdilər, nə də təmin edə bilirdilər. Sonrakı hədəfləri Ohayodakı əsas qalalardan biri Düken müharibənin əvvəllərində daha yaxşı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, 1758-ci ilin payız aylarında artıq zəif və təcrid olunmuş vəziyyətdə qalır. Qalanın çətin vəziyyətindən istifadə edən ingilis general Forbes Dükeni ələ keçirməklə, [2, s.250-251] Ohayo vadisində ingilislərin mövqelərini gücləndirir. Eyni zamanda Cefri Amherst tərəfindən fransızların Keyp Breton adasındakı əsas postlarından biri sayılan Luisburqda işğal edilmişdi. Amherstin 1759-cu il üçün əsas vəzifələrindən biri Tikonderoqa və Kraun Point qalaların ələ keçirib Şampliyen gölü hövzəsində ingilislərin hökümranlığını təmin etmək idi. Amherstin bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün böyük cəhd göstərməsinə gərək yox idi, belə ki müdafiəsi zəif təşkil olunmuş qalaların müqavimət göstərə biləcək gücləri yox idi. Bu qalaların ələ keçirilməsi özlüyündə, ingilislər üçün əhəmiyyətli olsa da, Vulfun Kvebekə hücumu ərəfəsində ona köməyə gələ bilmirlər. İngilislər tərəfindən hərbi starteji qalaların ələ keçirilməsindən dərhal sonra, əsas hədəfləri isə Kanadanın mərkəzi sayılan Kvebek olur.

Luisburqun ələ keçirilməsində fəal şəkildə iştirak etmiş gənc Ceyms Vulf, İngiltərə hököməti tərəfindən Kvebekin işğal edilməsi missiyasına rəhbər seçilir. Bununla belə, Pitt Kvebekin işğalının bir neçə ay içərisində reallaşdırması üçün Vulfun qarşısına ciddi öhdləliklər qoyur. Lakin, Kvebekin işğalı göründüyü qədər də asan deyildi, baxmayaraq ki, ingilislər Yeni Fransanın kənar hüdudlarını ələ keçirmişdilər. Belə ki, bu missiyanın yerinə yetirilməsi üçün düzgün zamanın seçilməsi daha vacib idi. Çünki qış ayları olduğundan Müqəddəs Lavrentiya çayı buz bağlamışdı, bu isə gəmilərin keçidini qeyri – mümkün hala gətirəcəkdi. Bununla belə, missiyanın uğuru Fransız gəmilərinin Kvebekin köməyinə gəlməsinə maneə törətmək, həmçinin ingilis donanması üçün etibarlı bir keçid təmin etmək üçün Müqəddəs Lavrentiya çayının hövzəsini idarə etməkdən asılı idi.

Yaz aylarında əməliyyat planı hazırlayan Vulf, ordunu üç böyük biriqadaya bölərək, Kvebekə üç istiqamətdən hücuma keçməyi planlaşdırırdı. Lakin planın mükəmməlliyinə baxmayaraq, ərazinin təbii coğrafi mövqeyindən asılı olan şəhərin müqaviməti davamlı top atəşinə tutulsa belə qırıla bilmirdi. Vulf ən yaxşı yolun qalanın

tədarük xəttlərini kəsmək və döyüşə məcbur etmək taktikasının olduğunu düşünürdü. [1, s.146] Gecə boyu qalanı aramsız artileriya atəşinə tutan Vulf beləcə kvebekliləri heç nədən şübhələnməməyə inandırır və gecənin qaranlığından istifadə edərək ordunu balaca qayıqlarda Kvebekdən aralıda quruya çıxarır. Beləcə qalaya arxadan qəfil hücum planlayan Vulf səhərin ilk üfüqlərində böyük bir qoşunla Abraham yüksəkliyində ortaya çıxır. Vulfun bu taktikası qarşısında çarəsiz qalan Montkalm, Monrealdan köməyə gələcək Levisin qoşunlarını gözləmədən hücum əmri verir. Nəhayət üç aylıq mühasirədən sonra darmadağın olan Kvebek ingilislərin əlinə keçir. Hər iki tərəfin komandiri döyüşdə ağır yaralandığından qısa zaman sonra ölürlər. Kvebek ingilislərin əlinə keçsə də 1759-1760-cı illər ərzində təhlükəsizliyini tam təmin edə bilməmişdilər. Fransız qüvvələrinin yeni təyin edilmiş komandiri Levis Kvebekdəki ingilislərə hücum etmək üçün fürsət axtarırdı, lakin fransızların özləri də bildirdilər ki, Kvebekə hücum etmək olduqca çətindir. 1760-cı ildə Levis Kvebekə hücum etsədə, zəif təşkil edilmiş hərbi birliklərlə ingilislərin müqavimətini qıra bilməyib Monreala dönür. Bununla bərabər, ingilis komandir Amherst 10 min nəfərlik ordu toplayaraq Monreala qərb tərəfdən hücuma keçdi. [6, s.191] Kvebek, Niaqara həmçinin Tikonderoqa qalalarının işğalı əslində Monrealın taleyini həll etmişdi, belə ki hər iki tərəfdən müdafiəsiz qaldığından və xarici hücumlara qarşı yetərincə qüvvənin olmaması fransızların əl-qolunu bağlayırdı. Müdafiənin mənasız olduğunu bilən fransızlar, döyüşsüz Monrealı ingilislərə təhvil verirlər. Son məntəqə olan Monrealın da faktiki işğalı ilə bütövlükdə fransızlar Şimali Amerikadakı bütün mülklərini itirmiş olurlar.

Müharibənin sonlanması ilə bağlı 1763-cü ildə İngiltərə və Fransa arasında Paris müqaviləsi bağlanır. Baxmayaraq ki, müharibə eyni zamanda üç qitədə aparılmışdı, amma müqavilənin əsas hissəsini Şimali Amerikadakı müstəmləkə problemləri təşkil edirdi. Buna əsasən, Fransa Şimali Amerikada əvvəllər iddia etdiyi Akadiya, həmçinin bütünlüklə Kanada olmaqla Keyp Breton və Müqəddəs Lavrentiya hövzəsindəki adalardan imtina edir. Yeganə istisna Missisipi çayının sahilində yeləşən Yeni Orlean qəsəbəsi olur. Razılaşmaya əsasən LuizIananın şərqi də İngiltərə hakimiyyətinə keçir. Kanadaya lazımsız mülk kimi yanaşan Fransa hököməti şəkər çuğunduru ilə zəngin Vest İnddəki Qvadalupeni, həmçinin Afrikadakı ticarət postlarını daha üstün tutur. Bununla belə, Paris müqaviləsi Fransanın beynəlxalq aləmdə İngiltərə tərəfindən müəyyən müddətlik təcrid edilməsi ilə nəticələnir. Paris sülhü, Şimali Amerikda ingilislər və fransızlar arasındakı sərhəd münaqişələrin əbədi olaraq aradan qaldırdı. Həmçinin, uzun çəkən danışıqlardan sonra Fransa hököməti Şimali Amerika ilə bağlı İngiltərədən bəzi güzəştlər əldə etməyi bacarır. Beləki, Nyu – Faundləndin cənub sahillərindən bir neçə mil uzaqlıqda yerləşən Sent Pier və Mikelon adaları Fransaya qalır. [1, s.150-151] Bütün XVIII əsrin dəniz donanmaları kimi, Fransız donanması da müharibə dövründə sürətli bir şəkildə istismara verilə biləcək ixtisaslı dənizçilərin hazır təchizatından asılı idi. Balıqçılar vacib bir işçi qüvvəsi idilər və onların çoxu Nyu – Faundlənd sahillərinində işləri ilə məşğul olurdular. Qərbi Atlantik sahillərinin yaxınlığında etibarlı bir yer olmasaydı, fransızlar bu iqtisadiyyatda ciddi itki ilə uzləşəcəkdilər. Həmçinin fransızlar üçün növbəti güzəşt isə, Müqəddəs Lavrentiyadan 45 mil, Keyp Breton və Nova Skotya sahillərindən isə 9 mil uzaqlıqda balıqçılıq ilə məşğul ola bilərdilər. İngiltərə ilə imzalanmış müqaviləyə əsasən qərbi Luiziana Fransa hakimiyyətində qalsada, Fransa tərəfindən qənimət vədi ilə müharibəyə daxil olan İspaniya, Floridanın İngiltərəyə verilməsinə görə Fransadan qərbi Luizinanı alır. [7, s.304-305] Nəticə etibarilə, indi İngiltərə Artikadan Missisipi deltasına qədər Şimali Amerikanın bütün şərq sahillərinin yeganə sahibinə çevrilir. Eyni zamanda müqavilənin şərtlərindən irəli gələrək, Kanadada yaşayan mülki fransızlara Fransaya geri qayıtmaq icazəsi verilmişdi. Bu icazədən sonra zadəganlar, gəmiçilər və yuxarı sinifə mənsub insanlar qayıtsalar da əsasən kəndlilər Kanadada qalmağı üstün tutmuşdular. 1763-cü ildə fransızkanadalıların sayı təxminən 60 minə yaxın idi. İngilislər Kanadada Akadiya təcrübəsini sınaqdan keçirə bilmədiklər üçün, zamanla özlərinə sosial dayaq yaratmaq məqsədilə ingilis kolonistləri yerləşdirməklə bir növ assimiliyasiya prossesini həyata keçirilər.

Paris müqaviləsinin şərtlərindən ən çox Yeni İngiltərə koloniyaları məmnun idi, belə ki Şimali Amerikada bir əsrdən artıq davam edən

müharibənin rəsmi və ya qeyri-rəsmi tərəflərindən biri olduqlarından, koloniyaların sosial-iqtisadi inkişafları yetərincə zəifləmişdi. 1697-ci ildən etibarən Fransanın Şimali Amrikadan qovulduğu ilə qədər rəqiblər arasındakı siyasi tarazlığı davamlı şəkildə qoruya biləcək heç bir sülhdən söz gedə bilməzdi.

Nəticə

Bəzən "Yeddiillik" müharibəni Şimali Amerika inqilabının başlanğıcı kimi qələmə verirlər. Belə ki, Avropanın iki supergücü arasında baş verən bu müharibə, sonda Fransanın Şimali Amerikadan çıxdaş olması ilə nəticələnir. Təxminən 150 il davam edən rəqabət, zaman – zaman metropolitenlərin koloniyalara olan həqiqi münasibətini də ortaya qoyurdu. Fransa ictimaiyəti hər zaman Kanada ilə bağlı iki yerə parçalanmışdır, belə ki ölkənin ali bürokratik zümrəsi buranı Fransaya əlavə yük kimi görmüşlər. Bunun əyani sübutunu isə, Kanadanı "iki akr buz parçası" kimi qələmə verən XVIII əsrin məhşur fransız mütəfəkkiri Volterin sözlərində görə bilərik. İngiltərəyə gəldikdə isə, Kanadanın işğalı ilə böyük ticarət imperiyası yaratmağı bacarsa da, onun bu xoşbəxtliyi çox çəkmir. Belə ki, Kanada timsalında Şimali Amerikanın əsaslı hissəsinin sahibi olsa da, müharibələrdə koloniyalarına göstərdiyi münasibət "Amerika kimliyinin" formalaşmasına, əlavə olaraq isə gələcək on illikdə Yeni İngiltərə koloniyalarının müstəqillik uğrundakı mübarizələrinə təkan vermiş olur.

Açar sözlər: *Kanada, Fransa, İngiltərə, "Yeddi illik müharibə", Şimali Amerika, Kvebek*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Conrad Black – Rise to Greatness (History of Canada from the Vikings to the Present), 2014, 1257 pp*

2. *Fred Anderson – Crucible of War of Seven Year, New York, "Vintage", 2001, 912 pp*

3. *George McKinnon Wrong - The Conquest of New France, A Chronicle of the Colonial Wars, Toronto, "Hard Press", 1919, 246 pp*

4. *Jonathan R. Dull - The French Navy and the Seven Years' War, Lincoln, "University of Nebraska Press Lincoln & London" , 2005, 468 pp*

5. *Roger Riendeau - A Brief History of Canada, Second Edition, New York, "Facts On File", 2007, 465 pp*

6. *Sir Charles Prestwood Lucas - History of the New France 1534-1763, 1900, 388 pp*

7. *William M. Fowler Jr – Empires at War : The French and Indian War and The struggle for North America, 1754-1763, London, "Bloomsbury Publishing", 2006, 368 pp*

SUMMARY

The results of "The seven years war" for Canada

The article examines England – France relations in "The seven years war" and the role of the Canada in these relations. The Treaty of Paris was signed between England and France in 1763. According to the articles of the treaty, France refused colonial lands in North America.

Key words: *Canada, France, England, "Seven Years War", North America, Quebec*

РЕЗЮМЕ

Итоги " семилетней войны" для Канады

В статье рассматриваются англо – французские отношения в "семилетней войне" и роль Канады в этих отношениях. Парижский договор был подписан между Англией и Францией в 1763 году. Согласно статьям договора, Франция отказалась от колониальных земель в Северной Америке.

Ключевые слова: *Канада, Франция, Англия, "Семилетняя война", Северная Америка, Квебек*

UOT 94 (479.24)

QUBALI FƏTƏLİ XANIN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINI BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ

SONA BABAZADƏ
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əyani magistrantı

E-mail: sonababazade42@gmail.com

Yarımmüstəqil inzibati vahid kimi XVIII əsrin sonlarından mövcud olan Quba xanlığının ilk xanı Hüseyn xan 1689-cu ildə vəfat etmişdir. Quba xanlığı Rusiyanın tərkibinə keçdikdən sonra isə Quba xanı Hüseynəli xan olmuşdur [9, s.38-39].

1747-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində vəfatından sonra müstəqillik əldə edən Quba xanlığı iqtisadi və hərbi cəhətdən öz gücünü artırdıqdan sonra ərazilərini genişləndirməyə başlayır. Hüseynəli xanın oğlu Fətəli bəy tərəfindən 1757-ci ildə Salyana təşkil olunan yürüş nəticəsində Salyan Quba xanlığına birləşdirilir.

Hüseynəli xanın vəfatından sonra Qubanın yeni xanı 22 yaşlı Fətəli oldu. Fətəli xan qısa müddətdə özünü bacarıqlı və mahir dövlət adamı kimi sübut edir. Onun apardığı siyasət nəticəsində Quba xanlığının ərazisi genişləndi.

Fətəli xan birləşdirmə siyasətinə Dərbənddən başladı. Dərbənd hakimi Məhəmməd Hüseyn xanın əhali üzərinə qoyduğu ağır vergi yükü ona qarşı narazılıqları artırmışdı. Fətəli xan yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Məhəmməd Hüseyn xanın siyasətindən narazı olan bəylərə bəxşişlər verməklə, onlara diqqət göstərməklə öz ətrafına topladı. Hətta bəzi bəylər Qubaya köçmüşdülər. Həmin bəylərin köməkliyi ilə Dərbənddə özünə sadiq tərəfdarlar toplayan Fətəli xan 1760-cı ildə Dərbəndə hücum edir. Müqavimətlə qarşılaşmayan Fətəli xan ona sadiq şəhər əhalisinin köməkliyi ilə Dərbəndi aldı. Hakimiyyətdən salınmış Məhəmməd xan isə ailəsi ilə bərabər Bakıya gedərək, ömrünün axırına kimi orada yaşayır.

Salyan və Dərbəndin Quba xanlığına birləşdirilməsindən sonra Quba xanlığı daha da gücləndi. Şəki xanı Hüseyn ağa Qazıqumuqlu Məhəmməd tərəfindən 1759-cu ildə hakimiyyətdən salındıqdan sonra yardım istəmək üçün Fətəli xana müraciət edir. A.Bakıxanov yazır ki, Hüseyn ağa Fətəli xanın yardımları və əyanların onun tərəfində olması nəticəsində Şəkidə hakimiyyətini bərpa edə bilir. [4,s.187]

Bakı xanlığının ərazisini Quba xanlığına birləşdirmək istəyən Fətəli xan ilk əvvəl xanlığın iqtisadiyyatına zərbə vurmağı planlayır. Fətəli xan Bakının liman şəhəri kimi mövqeyini zəiflətmək məqsədilə Rusiya ilə ticarəti Dərbənd, Salyan və Niyazabad kimi özünün nəzarətində olan limanlara istiqamətləndirərək Bakını iqtisadi cəhətdən sıxışdırır. Fətəli xan həmçinin diplomatik addımlar ataraq Bakı xanlığını qorumağı öhdəsinə alır. Fətəli xan "nigah diplomatiyası"nın vasitəsilə Bakını dinc yolla özünə tabe edir.

Fətəli xan 1767-ci ildə bacısı Xədicə Bikəni Bakı xanı Məlik Məhəmmədə ərə verir. 1767-ci ildən etibarən Bakı və Abşeron Quba xanlığının tabeçiliyinə keçir. Öz ağlı, dünyagörüşü ilə seçilən xanımlardan olan Xədicə Bikə qardaşı Fətəli xanın tövsiyələri ilə Quba xanlığının xeyrinə Bakı xanlığının idarəetməsində fəal iştirak etmişdir. Məlik Məhəmməd xan Bakıda olmadığı vaxtlarda xanlıq Xədicə Bikə tərəfindən idarə olunurdu. Məlik Məhəmmədin 2 il Qarabağ xanı tərəfindən girov saxlandığı, həmçinin onun Məkkə ziyarəti zamanı Xədicə Bikə xanlığı təkbaşına idarə etmişdir [12,s.103].

Bakının da Quba xanlığına tabe etdirilməsindən sonra Fətəli xana "Quba, Dərbənd, Bakı və Salyan rəisi" deyə müraciət olunurdu [3, s.102-103].

Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının Fətəli xan tərəfindən birləşdirilməsinin ilk mərhələsi Bakı xanlığının tabe edilməsi ilə bitir. Fətəli xanın Şamaxı və Cavad xanlıqlarını özünə tabe etmək uğrunda mübarizəsi isə ikinci mərhələni təşkil edir.

Şamaxı xanlığı ticarətin və sənətkarlığın inkişaf etdiyi, hərbi cəhətdən güclü bir xanlıq idi. Şamaxı xanlığını digər xanlıqlardan fərqləndirən cəhət isə burada ikihakimiyyətliyin mövcud olması idi [5,s.23].

Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək qayəsində olan Fətəli xan üçün Şamaxı xanlığını tabe etmək həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji cəhətdən sərfəli idi.

Dərbənd və Bakının Fətəli xan tərəfindən tabe edilməsindən sonra Quba xanlığının gücü artır. Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən Fətəli xan

Şamaxı xanlığından onları dağıstanlılardan müdafiə etmək qarşılığında illik 10 min manat istəyir. Şamaxı xanı 4 il ərzində bu məbləği ödəməyə razı olduğundan 2 xanlıq arasında bu illərdə gərginlik yaşanmır. [6, s.253; 12, s.103]

Lakin 4 ildən sonra Şamaxı xanı xərac ödəməyi dayandırır və bundan sonra 2 xanlıq arasında 1765-1769-cu illəri əhatə edən qanlı mübarizə başlayır. Şəki xanı Hüseyn xanın bu mübarizədə Şamaxı hakimlərinin yanında olması Fətəli xanın işini daha da çətinləşdirir.

Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xan Fətəli xanla qarşı-qarşıya gəlməkdən çəkinirdi. Fətəli xan Qaraqaytaqdan və Qazıqumuqdan muzdlu qüvvələr gətirməklə öz hərbi gücünü daha da artırmışdı. Fətəli xan tərəfindən Müci qalası tutulduqdan sonra Şamaxı hakimləri Fətəli xana tabe olub, xərac verməyə razı oldular.

Bir müddətdən sonra Şamaxı hakimlərinin saziş üzrə öhdəlikləri yerinə yetirməməsi barışığın pozulmasına gətirib çıxarır. Şəki xanı Hüseyn xanın Şamaxı xanı ilə müttəfiqlik etməsi Fətəli xanın işini çətinləşdirdiyindən Fətəli xan qərara gəlir ki, Hüseyn xanla Şamaxı xanının arasını pozsun. Fətəli xan istəyinə nail olur və Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkir. Fətəli xan müttəfiqi Hüseyn xan ilə birlikdə 1768-ci ilin mayında Şamaxıya hücum edir. Şamaxı xanlığı müttəfiqlərin sürətli hücumu nəticəsində müdafiəni təşkil edə bilmədiyindən xanlıq ərazisi müttəfiqlər tərəfindən alınır. Şamaxı şəhəri də aclıq səbəbindən mühasirəyə davam gətirə bilməyib 1768-ci ilin iyun ayında təslim olmaq məcburiyyətində qalır.

Bakıxanov Məhəmməd Səid xanın əlacsız qalıb Fətəli xanın yanına getdiyini və onun tərəfindən Dərbəndə həbsə göndərildiyini, Ağası xanın isə Hüseyn xanın yanına getdiyini və Hüseyn xan tərəfindən kor edildiyini qeyd edir [4, s.189].

İskəndər bəy Hacınski qələbədən sonra Şamaxı xanlığının ərazisinin müttəfiqlər arasında bölünməsi ilə bağlı yazır: "Fətəli xan köhnə Şamaxını Ağsuya köçürərək, Şirvanı Hüseyn xanla özü arasında böldü; belə ki, Şəki ilə həmsərhəd olan Sədərə və Qəsai mahallarını Hüseyn xana verdi, qalan hissəyə isə özü sahib olub, Qubaya qayıtdı" [10, s.8].

Ağası xanın oğlanları ilə bərabər Bakıya aparılması ilə bağlı göstəriş verən Fətəli xan Şamaxıya gələrək xanlığın idarəsini öz əlində saxlamaqla Məhəmməd Rza bəyi (yeznəsi olan Məhəmməd Səid xanın oğlu) formal olaraq xan elan etdi [10, s.14].

Şamaxı xanlığının ərazisi Hüseyn xan və Fətəli xan tərəfindən bölüşdürüldükdən sonra onlar bu ərazilərin idarəsi üçün naiblər təyin edirlər. Fətəli xan qardaşı Abdulla bəyi Köhnə Şamaxıya naib təyin edir [4, s.189].

1768-ci il sentyabr ayının 10-da Rus konsulluğunun əməkdaşı İvan Matveyev və Yeqor Zamyatin (Həştərxan taciri Stefan Şaripinin prikazçiki) tərəfindən M.Sulyakova göndərilən yazılarda avqustun 17-də 15 minlik qüvvə ilə Yeni Şamaxıya gələn şəhərdən 2 verstlik məsafədə düşərgə salan Fətəli xanın 2 minlik qüvvə ilə Yeni Şamaxıya daxil olaraq şəhəri idarə edən Manaf bəy başda olmaqla bəzi əyanları həbs etdirməsi ilə bağlı məlumat vardır. Əyanların həbs olunmasına səbəb onların Fətəli xana müxalif olması və Hüseyn xana bu səpkidə məktub göndərmələri ilə bağlı idi. Hüseyn xan uyğun vaxtda qala qapılarının bağlanaraq Fətəli xanın tərəfdarı olan ağsaqqalların məhv edilməsini və özü gəlməyincə qala qapılarının heç kimə açılmamasını Manaf bəyə tövsiyə edir. Fətəli xan rəqiblərini qabaqlayaraq 3 kəndxudanı və Manaf bəyi həbs etdirib Dərbəndə göndərir, qardaşı ilə birlikdə Məhəmməd Səid xanı yanında tutur. Y.Zamyatin və İ.Matveyev Şamaxıda olduqları müddətdə eşitdiklərinə əsasən Kərim xan Zənd tərəfindən Təbriz və Ərdəbil xanlarının və bəzi kəndxudaların əhaliyə əziyyət verdiklərindən həbs edilib Şiraza aparıldığını, kəndxudaların digər qisminin isə Ərdəbil və Təbrizi hakimiyyəti altına alması üçün Fətəli xandan nümayəndələri vasitəsilə xahiş etdiyini yazmışdı. Fətəli xan isə Şəki xanı ilə arasındakı məsələləri həll etdikdən sonra Ərdəbilə və Təbrizə hərəkət edəcəyi ilə bağlı vəd verir. İ.Matveyev və Y.Zamyatin Fətəli xanın niyyətinin qardaşı Abdulla bəyi Köhnə Şamaxıya naib təyin etmək, Məhəmməd Səid xana isə Yeni Şamaxının idarəsini tapşırmaq olduğunu yazır. Məhəmməd Səid xan bu təkliflə razılaşmayaraq ailəsi ilə bərabər Dərbənd və Qubada yerləşdirilməsini və iki kəndin ona verilməsi ilə bağlı istəyini Fətəli xana bildirir [12, s.110].

Şamaxını idarə etmək üçün Fətəli xanın qardaşı Abdulla bəy naib təyin edilsə də onun etdiyi özbaşınalıqlar nəticəsində Şamaxıda 1769-cu ildə qiyam baş verdi. Qiyamçıların məqsədi şəkililərin köməyi ilə Şamaxıda Fətəli xanın hakimiyyətinə son qoymaq Sərkərlər sülaləsini hakimiyyətə geri qay-

tarmaq və Yeni Şamaxının idarəsini Şəki xanlığına vermək idi. Qiyama rəhbərliyi Məhəmməd Səid xan edirdi. Fətəli xan Yeni Şamaxıya gələrək Hüseyn xan üzərinə hücum etməyi qərarlaşdırır. Döyüşdən əvvəl gizli müşavirə adı altında Məhəmməd Səid xanı çağırıb həbs etdirir. Şəki xanı üzərinə olan hücum da uğurla sonlanır, Hüseyn xan təslim olaraq Şamaxı xanlığı ilə bağlı iddialarından imtina edir. Bundan sonra qiyamçılara qarşı cəza tədbirləri aparılır, Yeni Şamaxı dağıdılaraq əhalisi Köhnə Şamaxıya yerləşdirilir.

Şamaxıda olan mövcud durum Fətəli xanı çox narahat edirdi. Burada gələcəkdə baş verə biləcək çıxışların qarşısını almaq məqsədi ilə Məhəmməd Səid xan Fətəli xan tərəfindən Dərbəndə sürgün edilir. Onun qardaşı Ağası xan isə Qarabağa qaçır [3, s.228].

Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı olan Avar xanları ilə münasibətlərin kəskinləşməsi və Şamaxının idarəçiliyindən uzaqlaşdırılan Abdulla xanın Dağıstana qaçaraq doğma qardaşı Fətəli xandan sahiblik etdiyi torpaqların yarısını istəməsi Quba xanlığında vəziyyəti çətinləşdirmişdi. Abdulla bəyin 1772-ci ildə vəfatı ilə onun qardaşı Fətəli xana qarşı mübarizəsi sonlansa da, digər narazı qüvvələrə qarşı mübarizə davam etmişdir.

Fətəli xan 1775-ci ildə keçmiş Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xanı Şamaxıya hakim qoyur. “Xan” titulu ilə on il yenidən Şamaxını idarə edən Məhəmməd Səid xandan sonra onun oğlu Məhəmməd Rza bəy bu vəzifəyə təyin edilir. Lakin Fətəli xan 1786-cı ildə burada Sərkərlər sülaləsinin hakimiyyətini sonlandıraraq bura canişin təyin edir və canişin vasitəsilə birbaşa özü Şamaxını idarə edir [3, s.269-270; 6, s.253].

Kürlə Arazın qovşağında yerləşən, o qədər də geniş əraziyə malik olmayan Cavad xanlığı da 1768-ci ildə-Şamaxı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi ilə eyni vaxtda şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarına birləşdirildi. Bu birləşmə Cavad hakimi olan Həsən xanın Fətəli xana könüllü şəkildə asılılığı qəbul etməsi nəticəsində dinc yolla baş tutur və burada xan hakimiyyətinə toxunulmur [10, s.73; 13, s.270].

Qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını Quba xanlığı ətrafında birləşdirmək işini tədricən görürdü. Artıq XVIII əsrin 70-ci illərinə yaxın Fətəli xan Şimali Azərbaycan torpaqlarının yarısını özünə tabe edə bilmişdi. Bu dövrü Quba xanlığının ən qüdrətli dövrü hesab etmək olar.

Qonşu torpaqları birləşdirməklə kifayənlənməyən Fətəli xan Cənubi Azərbaycan torpaqlarını hətta İranın da bəzi yerlərini Quba xanlığına tabe etmək niyyətində idi. Fətəli xan şimali Azərbaycan torpaqlarını tabe etdikdən sonra dövlətin paytaxtını Şamaxıya köçürmək qərarına gəlir. Fətəli xan ailəsi ilə birgə Köhnə Şamaxıya köçmək fikrində idi. O, Quba, Salyan və Dərbənddən güvəndiyi sakinləri buraya köçürməklə özünün və ailəsinin təhlükəsizliyi üçün güvənli şərait yaratmaq niyyətində idi. [3, s.320-321].

Cənuba hücum etməzdən əvvəl Quba və Dərbəndin təhlükəsizliyini gücləndirmək qərarına gələn Fətəli xan Tarki və Buynakla bərabər Cənubi Dağıstanda daha bir dayağa sahib olmaq üçün şamxalla ittifaq bağlayaraq Qazıqumuq xanını devirib Eldar bəyi onun yerinə keçirmək qərarını aldı. Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın qardaşı oğlu olan Eldar bəy Şamaxı xanlığının Qubaya aid olan hissəsinin idarəçiliyi ilə məşğul olurdu. Fətəli xan planı gerçəkləşdiyi halda Təbrizə hücum etmək fikrində idi [3, s.516]. Həmçinin Fətəli xan və müttəfiqləri olan Tarki və Buynak hakimləri Əmir Həmzəni qovmaq və qardaşı Ustar xana idarəçiliyi vermək niyyətilə Qaraqaytaqa hücum etmək barədə də razılaşmışdılar.

Quba xanının artan nüfuzu, öz ərazilərini genişləndirməsi ona qarşı olan qüvvələrin təşvişinə səbəb olmuşdu. Bu siyasətdən daha çox narazı qalanlar isə Qarabağ və Şəki xanları həmçinin Cənubi Dağıstan hakimləri olmuşdur. Fətəli xana qarşı olan qüvvələr iki cəbhə yaratmışdılar. Birinci cəbhəyə Qarabağ, Şəki xanları və Ağası xan daxil idi. Cənubi Dağıstan hakimlərdən Qazıqumuqlu Məhəmməd xan, Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzə, Avar başçılarından Nutsal və Ümmə xan, canqutaylı Əlisultan, tabasaranlı Rüstəm, kostyukovlu Həmzə Əlişov və Tavlin feodalları isə Fətəli xana qarşı ikinci cəbhədə birləşmişdilər. Gürcü hakimi II İrakli birinci cəbhədə yer almışdı. [2, s.528].

Fətəli xan Şəki xanlığına qarşı müttəfiqlik üçün Qarabağ xanı İbrahimə və gürcü hakimi II İrakliyə müraciət edərək düşmənlərini ayrı salmaqla onlar üzərində qələbə qazanmaq niyyətində idi. Lakin hadisələrin gedişi buna imkan vermir. Gürcü çarının işə qarışması, Fətəli xana qarşı Cənubi Dağıstan feodallarının pis münasibəti Fətəli xanı çətin vəziyyətdə qoymuşdu. Sərkərlər sülaləsininin hakimiyyətini bərpa etmək istəyənlərin Şamaxıdakı

fəaliyyətləri də vaxt və qüvvə baxımından Fətəli xanı məşğul edirdi.

70-ci illərin əvvəllərində qarışıq durumla üz-üzə qalan Fətəli xanın gənc yaşlı qardaşını itirməsi ona daha da mənfi təsir göstərir. Qardaşının vəfatından sonra Şamaxı və Qubanın idarəsini naiblərinə həvalə edərək Dərbəndə yollanan Fətəli xan özünü hər şeydən təcrid edərək bir müddət burada yaşamışdı [12, s.122].

Şəki ilə Qarabağ xanlıqlarının və Avar hakimliyinin birləşmiş qüvvələri 1773-cü il noyabrın axırı-dekabrın əvvəllərində Şamaxıya hücum etdilər. Qüvvəsi az olan Fətəli xan Şamaxını tərk etməyə məcbur olur.

Məğlubiyyəti qəbul etməyən Fətəli xan Tabasaran, Aquşa, Quba və Dərbənddən xeyli qüvvə toplayaraq Şamaxı yaxınlığında düşmənləri üzərində qələbə qazanır. Döyüş zamanı avarlar xeyli sayda qurban verib məğlub olurlar. Ağası xan isə özünün Kür sahilindəki həmişəki məskəninə qaçır [10, s.8].

A.A.Bakıxanov bu hadisələr haqqında yazır ki, Ağası xan avarlı Nutsal xanla müttəfiqlik edərək Şamaxını alır. Məğlub olan Ağası xan qaçır. Nutsal xan isə "qədim şəhərin yuxarı hissəsində" bir sığınacaqda gizlənir. Fətəli xan aman vəd edib onu yanına gətirdir. Quba xanlığının qoşununda xidmət edən akuşalılar keçmişdə düşmənçilikləri olduğu Nutsal xanın öldürülməsini Fətəli xandan istəyirlər. Çarəsiz qalan Fətəli xan Nutsal xanı öldürür [4, s.190].

Nutsal xanın öldürülməsi ilə bağlı yaranan vəziyyətdən istifadə edən Əmir Həmzə 1774-cü ildə Fətəli xana qarşı çıxıb avarlı Ümmə xan, kürəkəni qazıqumuqlu Məhəmməd xan, tabasaranlı Rüstəm, canqutaylı Əlisultan və Dişsiz Məhəmmədi özünə müttəfiq edərək Qubaya hücum etdi [3, s.524]. Müttəfiqlərin sürətlə Qubaya doğru irəliləməsi Fətəli xana qüvvə toplamağa imkan vermir. Müttəfiqlər bu hücumda istəklərinin guya öldürülən Nutsal xanın və oğullarının qisasını almaq olduğunu bildirərək əsl niyyətlərini bu cür pərdələmişdilər .

1774-cü ilin iyulunda Xudat yaxınlığında Gavduşan çölündə tərəflər qarşılaşdılar. Döyüş ilk əvvəl Fətəli xanın üstünlüyü ilə keçsə də, usminin oğlu Əli bəyin cəsarətlə hərəkət edərək Quba qoşunun mərkəzinə vurduğu zərbə döyüşün gedişini onların xeyrinə dəyişdi. Döyüş zamanı qazıqumuqlu Eldar bəy, şeyx Əli bəy və Dişsiz Məhəmməd öldürüldü. Fətəli xan döyüşdə məğlub olduğundan və çoxlu qüvvə itirdiyindən Salyana çəkildi [4, s.190-191; 10, s.9].

Əmir Həmzə vuruşmada özünün yaxın müttəfiqi olan Dişsiz Şamxalı itirdikdən sonra Dərbəndə hücum edir. O Fətəli xanın ölümü ilə bağlı yalan şayiə yayır və bu xəbəri Fətəli xanın arvadı eyni zamanda özünün bacısı olan Tutu Bikəyə çatdıraraq Dişsiz Məhəmmədin nəşini Fətəli xanın nəşi kimi bacısına təqdim edir. Bundan sonra isə qalanın ona verilməsini istəyir. Tutu Bikə bu yalanlara inanmır və qalanın qorunmasına birbaşa özü nəzarət edərək düşmənə qarşı mübarizə aparır. Doqquz aylıq bir müddət ərzində Əmir Həmzə qalanı mühasirədə saxlasa da Tutu Bikə inadla müqavimət göstərərək şəhəri müdafiə edir. Şəhər naibi Hacı bəy və Məlik Hacı bəy Dərbəndin müdafiəsində fəal iştirak etmişdilər [7, s.19;1, s.387]. Fətəli xan mühasirənin uzanmasından yararlanaraq Şabran və Müşkürdən keçməklə Dərbəndə geri qayıdır.

Gavduşan döyüşündə məğlub olub Salyana çəkilən Fətəli xan Salyanda olarkən Rusiya ilə diplomatik münasibətləri gücləndirmək məqsədilə və himayə xahişi ilə 1775-ci ilin yazında dərbəndli Mirzəbəy Bayatın rəhbərliyi ilə II Yekaterinanın sarayına elçilər göndərir. Ş.F. Fərzəlibəyli Fətəli xanın Rusiyaya meyl etməsi ilə bağlı yazır "Fətəli xan Rusiyanın qəsbkar siyasətini dərindən öyrəndiyi və bu imperiyanın niyyətlərinə yaxşı bələd olduğu üçün Rusiyaya təmayül edən şəxs idi ki, bu xüsusiyyət də o zaman üçün Azərbaycan birliyi naminə mütərəqqi keyfiyyət idi" [8, s.103]. İyulun 6-da Moskvaya çatan elçilər yaxşı qarşılanır. II Yekaterinanın Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzəyə qarşı general de-Medemin hərəkət etməsi ilə bağlı fərman verdi. Bu fərmanın verilməsinin başqa bir səbəbi də Rusiya EA-nın üzvü Rusiya hökumətinin göstərişi ilə Xəzər sahili bölgələr barəsində gizli araşdırma aparan S.Qmelinin 1772-1774-cü illəri əhatə edən ikinci səyahəti zamanı Əmir Həmzə tərəfindən həbs edilməsi və 1774-cü ildə burada ölməsi olmuşdu. S.Qmelinin həbs olunması isə onun casusluqla məşğul olması və bu fəaliyyətinin Azərbaycan, Dağıstan və Gilan hakimlərinə məlum olması ilə bağlı idi. De-medem 1775-ci ilin martında Fətəli xanın müttəfiqi olan Tarki şamxalı Murtuzəli xanla birlikdə Əmir Həmzəyə qarşı hücuma keçdi. Bu hücum nəticəsində Əmir Həmzə de-Medəmlə mübarizə aparmalı olduğundan Dərbəndin mühasirəsini dayandırmalı oldu. Lakin o de-Medemlə mübarizəsində məğlub oldu. De-

Medem Fətəli xanın ondan Dərbəndi tutması və onu himayəçiliyə götürməsi ilə bağlı təklifini dəyərləndirərək Dərbəndə girdi [2, s.529-530].

Rus hərbi hissəsinin Dərbəndə daxil olması Osmanlı imperiyasında Rusiyanın yeni sülhü pozduğu ilə bağlı narahatlıqlar doğurmuşdu. Rusiya hökuməti Osmanlı ilə münasibətləri yenidən gərginləşdirmək istəmədiyindən II Yekaterina de-Medemə Dərbənddən çıxmağı əmr etdi.

Fətəli xanın apardığı mübarizə nəticəsində 1774-cü ilə qədər olan vəziyyət bərpa edildi. Fətəli xan Dərbənd zindanından azad etdiyi Məhəmməd Səid xana 1775-ci ildə Ağsunun-Yeni Şamaxının idarəsini həvalə etdi. Bu zaman Əlvənddə olan Ağası xan isə zahiri itaət göstərib ətraf ərazilərin idarəçiliyi ilə məşğul oldu [4, s.191-192].

Fətəli xanın qüvvətlənməsi və onun apardığı birləşdirmə siyasəti Mərkəzi İranda hakimiyyətə gəlmiş Kərim xan Zəndi narahat edirdi. Kərim xan həm birləşdirmə siyasətinin qarşısını almağa, həm də Rusiyanın Şimali Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olaraq Quba xanlığını Rusiyadan ayırmağa çalışırdı. Məqsədlərinə dinc yolla çatmaq istəyən Kərim xan rəştli Hidayət xanı hədiyyələrlə Fətəli xanın yanına göndərərək Dərbənd xanının bacısı Fatmanı öz oğluna istəyir və bu təkliflə razılaşağı təqdirdə ona hər cür yardım edəcəyini bildirir.

Fətəli xan və Kərim xan Zənd arasında 1775-1776-cı illərdə elçilər mübadiləsi olur. Fətəli xan İranla münasibətlərin pozulmasını istəmədiyindən böyük ustalıqla Türkiyə, İran və Rusiya arasında manevr edirdi. Fətəli xan Kərim xanın qohumluq barədə təklifinə cavabı bilərəkdən gecikdirirdi. Fətəli xanın niyyətini bilən Kərim xan ona qarşı fitnəkarlıq etdi. İrandakı rus konsulluğunun məmuru 1776-cı ilin iyununda Hidayət xan tərəfindən çağırılaraq ona guya Dərbənddəki rusları qovmaq üçün Fətəli xanın Kərim xandan qoşun istəməsi ilə bağlı məlumat verilir [2, s.534; 12, s.131].

Diplomatik təxribatla istəklərinə nail olmadıqlardan gilanlı Hidayət xan Quba xanlığına qarşı hərbi yürüşə başladı. Muğana hücum edən zaman Hidayət xanın qoşunları keçmiş Şamaxı xanı Ağasının qüvvələri ilə birləşib Cavad xanlığına tərəf yönəldi. Cənubi Dağıstan feodalları ilə də əlaqə yaradıldı. Fətəli xan müqavimət göstərməyə hazırlaşdığı zaman Cənubi Dağıstan hakimləri ona əngəl oldular [2, s.534].

Lənkəran xanı Qara xanla ittifaq yaradan Fətəli xan sonradan bu xanlığı özündən asılı vəziyyətə salmışdır. Buna görə də Fətəli xanın Qarabağ və Gilana olan hücumlarında Qara xan da iştirak etmişdir.

Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti Qarabağ xanı İbrahim xanı da narahat edirdi çünki İbrahimxəlil xan Azərbaycan torpaqlarını Qarabağ xanlığı ətrafında birləşdirmək istəyirdi. Fətəli xan isə bu xanlığı da özünə tabe etməyə çalışırdı. Fətəli xan bu xanlığı tabe etmək üçün diplomatik yollardan istifadə etmək qərarına gəldi.

İbrahimxəlil xanla müqavilə bağlamaqla onu tabe etməyə çalışan Fətəli xan Bakı xanı Məlikməhəmmədin başçılığı ilə 1779-cu ildə Qarabağa elçilər göndərdi. Bu elçiliyin məramını başa düşən İbrahimxəlil xanın Məlikməhəmmədi həbs etməsi iki xanlıq arasında münasibətləri pozur.

Fətəli xan 1780-ci ilin Qarabağ xanlığına hücum etdi. Bu hücum zamanı gürcü çarı II İrakli Qarabağ xanına şahzadə David və Georginin rəhbərliyi ilə qüvvə göndərmişdi. Fətəli xanın qoşununda xidmət edən dağıstanlı muzdlu döyüşçülər şahzadə Davidin təsiri altına düşərək düşərgəni tərk etmişdilər. Beləliklə bu hücum nəticə vermədi. 1781-ci ildə Fətəli xan 2 dəfə Qarabağ üzərinə hücum etsə də, bu yürüşlər də uğursuz olur. Fətəli xanın 1781-ci ilin əvvəlində Qarabağa olan yürüşü zamanı kəndlər talan edilir və xeyli sayda insan və mal-qara Qubaya aparılır [2, s.530; 12, s.142]. Fətəli xanın Qarabağ xanlığına növbəti yürüşü 1783-cü ilin əvvəllərində baş tutur. Fətəli xanın 1787-ci ilin yanvarında da Qarabağa edilən yürüşü uğursuz olur. O, Qarabağa girsə də, irəliləyə bilmir.

Fətəli xan 1784-cü ildə Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olaraq Ərdəbil və Meşkini tutsa da Rusiyanın təzyiqi ilə geri çəkilməli olur [11, s.144].

Fətəli xanın Cənubi Azərbaycan torpaqlarına yürüş etməklə bağlı II İrakli ilə arasında razılıq olsa da, Fətəli xanın ölümü ilə bu baş tutmur.

Fətəli xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş Əhməd və Şeyxəli xanın dövründə Fətəli xanın hakimiyyəti zamanı birləşdirilmiş ərazilər itirilir yalnız Quba və Dərbənd Quba xanlığının tərkibində qaldı.

Açar sözlər: *Quba xanlığı, Fətəli xan, xanlıq, birləşdirmə, nigah diplomatiyası.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan tarixi, yeddi cilddə III cild Bakı, Elm, 2007.*

2. *Azərbaycan tarixi.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə, Bakı, Çıraq, 2009.*

3. *Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотноше-ния его с Россией. Баку, 1965.*

4. *Bakıxanov A. Gülüstani-irəm (M.Əsgərlinin tərcüməsi ilə) Baki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyati, 1951.*

5. *Bayramova N. Şamaxı xanlığı, Bakı, "Təhsil", 2009.*

6. *Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. В 3-х т. ч. I, СПб.,1869.*

7. *Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803, т.II, СПб., 1869.*

8. *Fərzəlibəyli Ş.F. Quba tarixi, Bakı, "Əbilov, Zeynalov oğulları", 2001.*

9. *İbişov S.Ə. Quba xanlığı:əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, Elm, 2012.*

10. *İskəndər bəy Hacınski. "Qubalı Fətəli xan" (Tərcüməçi F.Babayev). Bakı,1959.*

11. *Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948*

12. *Mustafazadə T. "Quba xanlığı" Bakı, Elm, 2005*

13. *Mustafazadə T. "Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi" Bakı, 2011.*

SUMMARY

Sona Babazade

Gubali Fatali khan's policy of unification of Azerbaijani lands

The article examines the struggle of Gubali Fatali khan with neighboring khanates and foreign forces to unite the Azerbaijani lands. Fatali khan was able to unite Derbent, Baku khanate, Javad khanate with bloody struggles, Shamakhi khanate to Guba khanate. The Lankaran khanate also depended on the Guba khanate for some time. Fatali khan marched to the territory of South Azerbaijan and managed to capture Ardabil and Meshkin. However, it withdrew under Russian pressure. After Fatali khan's death, the northeastern Azerbaijani state union created by him collapsed.

Keywords: *Guba khanate, Fatali khan, khanate, merger, marriage diplomacy.*

РЕЗЮМЕ

Сона Бабазаде

Политика Губали Фатали хана по объединению азербайджанских земель

В статье исследуется борьба Губали Фатали хана с соседними ханствами и иностранными силами за объединение азербайджанских земель. Фатали-хан сумел кровопролитными боями объединить Дербент, Бакинское ханство, Джавадское ханство, Шемахинское ханство с Губинским ханством. Ленкоранское ханство тоже какое-то время зависело от Губинского ханства. Фатали-хан двинулся на территорию Южного Азербайджана и сумел захватить Ардебиль и Мешкин. Однако под давлением России он отозвался. После смерти Фатали хана государственное объединение северо-востока Азербайджана было разрушено.

Ключевые слова: *Губинское ханство, Фатали хан, ханство, слияние, брачная дипломатия.*

UOT: 332.142: 336.13.051

AYGÜN QULİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Univesitetinin prorektoru, iqtisad elmləri doktoru

E-mail: aygun.e.guliyeva@hotmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ REGİONLARIN İNKİŞAFININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ TƏMİNATI MEXANİZMLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Postpandemiya dövrü bütün sahələrdə daha təkmilləşdirilmiş və yenilənmiş fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanmasını və tətbiqini şərtləndirir. Bu hazırkı şəraitdə obyektiv reallıq və zərurət kimi baxılmalı, xüsusilə regional inkişafın təmin olunmasında tələb olunan mexanizmlərin tətbiqi məsələləri nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, son onillikdə dünya maliyyə sisteminin dərin transformasiyası, 2008-ci ilin sonlarından başlayan dünya maliyyə böhranının mənfi fəsadlarının təsrinin hələ də davam etməsi maliyyə-kredit sisteminin maksimum təkmilləşdirilməsini, o cümlədən investisiyalar üzrə mexanizmlərin investisiya layihələri iştirakçılarının maraqlarının qorunması şərti ilə yenilənməsi tələb olunur. Maliyyə-kredit mexanizmləri və tətbiq olunan alətlər kifayət qədər etibarlı olmalı, eyni zamanda bu resurslara ehtiyacı olanlar üçün həm də əlçatanlığı ilə fərqlənməlidir. Təəssüf ki, əksər hallarda maliyyə-kredit təşkilatları qısamüddətli gəlirlər arxasınca qaçaraq, ilk növbədə yüksək faizlərdən ibarət istehlak kreditlərinə üstünlük verirlər və eyni təəssüf hissi ilə də demək olar ki, əhalinin əhəmiyyətli hissəsi bu və ya digər amildən asılı olaraq bu kreditlərdən fəal şəkildə istifadə edirlər. Regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq və biznes subyektləri o qədər də iri təşkilatlar və ya müəssisələr deyildirlər və təxminən bu qəbildən olan bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin 90 %-dən çoxu mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləridir, başqa sözlə, əsas üstünlük fərdi sahibkarlığa verilmişdir [1]. Bunun başlıca səbəbi, ümumiyyətlə dünya səviyyəsində regionlarda maliyyə-kredit və investisiya mexanizmlərinin o qədər də əlçatan olmamasıdır [2; 3]. Eyni zamanda, təsərrüfatın genişləndirilməsi, biznesin və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi imkanlarının da zəif olmasını nəzərə alsaq, regionlarda iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi tədbirlərində kompleksliliyin hələ də təmin olunmaması qənaətinə də gəlmək olar [4]. Prioritetlər və hədəflər məlumdur, amma qarşıda duran problemlərin həll olunması, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi məqsədil tələb olunan tədbirlərin və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün əlçatan maliyyə-kredit şəbəkəsinin formalaşdırlması vacib şərtdir [5].

Qeyd edək ki, ölkəmizin regionlarında maliyyə-kredit şəbəkəsinin əlçatanlığı məqsədilə bir sıra amillərin və meyarların nəzərə alınması vacibdir: 1) regionlarda maliyyə-kredit axınlarının hərəkəti, idarə edilməsi və istifadəsi üzrə şəbəkənin qurulması; 2) maliyyə-kredit xidmətlərinin infrastrukturunun və xidmət məntəqələrinin yaradılması; 3) maliyyə-kredit resurslarının təmərküzləşməsi və bölüşdürülməsi funksiyalarını yerinə yetirən maliyyə-kredit təşkilatlarının yaradılması; 4) maliyyə-kredit müəssisələrinin sərbəst balansa malik olmasının təmin edilməsi; 5) regionun iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərinin potensialından qaynaqlanan layihələrin işlənib hazırlanması; 6) regionda təbii və iqtisadi resurslardan səmərəli və məhsuldar istifadəyə imkan verən maliyyə-kredit axını mühitinin yaradılması; 7) region əhalisinin gəlirlərinə adekvat olan maliyyə-kredit xidmətləri paketinin hazırlanması və tətbiq edilməsi; 8) regionda yaşayan həssas əhali qruplarının maraqlarını təmin edən maliyyə-kredit xidmətləri paketinin tətbiqi; 9) real iqtisadiyyat sahələrinin uzunmüddətli perspektivdə rentabelliyi nəzərə alınmaqla sahibkarlıq və biznes subyektləri üçün maliyyə-kredit xidmətləri paketinin tətbiqi; 10) regionun maliyyə-kredit sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində regional və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və s.

Məlumdur ki, dünya maliyyə sistemində, maliyyə resurslarının axınında, maliyyə-kredit sisteminin fəaliyyətində və investisiya resurslarının formalaşdırılmasında yeni trendlər və yanaşmalar

diqqət çəkir. Artıq maliyyə resurslarının doymuş seqmentləri və ya ifrat mənbələri ilə bağlı baxışlar köklü surətdə dəyişməkdədir. Dünya səviyyəsində daha çox maliyyətutumlu bazar olan enerjidaşıcıyılarla bağlı məsələlər, ilk növbədə neft və təbii qaz bazarları, onlarda formalaşan maliyyə resursları heçdə sabitliyi ilə fərqlənmirlər. Məlimdur ki, bu bazarların əsas maliyyə mənbələri güclü və iri iqtisadiyyata malik, həm də daha çox maliyyə və investisiya resurslarının cəmləşdiyi ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir və eyni zamanda dünya siyasətində və təhlükəsizliyində ciddi mövqeyə malik olan super dövlətlərdir. Maraqli bir məqama diqqət lazımdır ki, son 30 il ərzində məhz bu ölkələrdən bir neçə qlobal böhranlar qaynaqlanmışdır və bu böhranların kökündə enerji resursları və maliyyə məsələləri dayanır. Deməli belə çıxır ki, bir müddət ərzində dünya maliyyə və investisiya bazarlarında baş vermiş dinamiklik enerji resurslarının qiymətlərinin artımı və sabitliyi nəticəsində neft və qaz ixrac edən ölkələrin gəlirlərinin artması, valyuta eytiyatlarının güclənməsi və həmin ölkələrə investisiya axınları daha da intensiv xaratker daşıyacaqdır. Amma, müəyyən dövrdən sonra baş verən qlobal təsirlərdən maliyyə itkiləri, qeyri-sabitliyi və digər problemlərin yaranması qacılmaz olacaqdır. Bu isə növbəsində neft dollarının tez "əriməsi"nə gətirib çıxara bilər və ölkənin topladığı valyuta ehtiyatlarrının önəmli bir hissəsi milli valyutanın kursunun sabitliyinə, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə xərclənilməsi məcburi xarakter daşıyır. Həmin amillər səbəbindən milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, maliyyə-kredit resurslarının mənbələrinin alternativliyinin təmin olunması, investisiya fondlarının yaradılmasının, maliyyə holldinqlərinin inkişaf etdirilməsi, maliyyə-sənaye qruplarının formalaşdırılması, ümümilikdə ölkədə maliyyə bazarının dayanıqlılığının artırılması və dinamikliyinin inkişaf etdirilməsi vacib şərtlər kimi ortaya çıxır. Biz bu promlemləri və amilləri Azərbaycanın timsalında və keçdiyi inkişaf proseslərində baxsaq, doğrudan da bu qeyd olunanların əksəriyyətinin ölkəmiz üçün xarakterik olduğunu görərik və bütün bunlar hazırki dövrdə, bundan sonraki şəraitdə maliyyə mənbələrinin daha etibarlı və müxtəlif formalarının təşkili, bunun üçün tələb olunan tədbirlərin sistemli və ardıcıl həyata keçırılməsi məqsədilə maksimum təsirli və məhsuldar mexanizmləirinin tətbiq olunmasını tələb edir. Azərbaycan özünün neft strategiyasının reallaşdırmağa başlayarkən ölkənin müxtəlif sosial-iqtisadi sahələrində fəal şəkildə islahatlara start vermiş və bir çox istiqamərdə bu islahatların səviyyəsini dərinləşdirməyə nail olmuşdur. İqtisadiyyatın əksər sahələrinin institusional islahatlar təmin edilmiş, milli iqtisadiyyatın strukturu təkmilləşdirilmiş, maliyyə ehtiyatları – valyuta ehtiyatları yaradılmışdır, lakin 2008-ci ilin sonlarından başlayan dünya maliyyə böhranı gec də olsa ölkəmizə öz mənfi təsirinin göstərmişdir. 2004-ci ildən başlayaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafının surətləndirilməsi prosesləri reallaşdırılmiş və bu məqsədlə hazırlanaraq həyata keçirilən dövlət proqramları və onların maliyyə mənbələri formalaşdırılmışdır [6]. Amma, bununla belə qeyd etmək istərdik ki, həmin məqsədli regional sosial-iqtisadi inkişad dövlət proqramlarınının başlıca maliyyə mənbələri dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdən ibarət olmuşdur, bunlar isə öz növbəsində əsas etibarı ilə neft pulları hesabına formalaşdırılmışdır. Lakin 2014-ci ildən başlayaraq dünya bazarlarında neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi səbəbindən ölkəmizin maliyyə sistemində, valyuta ehtiyatlarının artımı məsələsində, həm də milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanılmasında ciddi çətinliklər yaranmış və bütün bunlar ozünü 2015-ci il başlayan kimi büruzə vermişdir. Milli valyuta-manat ikiqat devalvasiyaya məruz qalmışdır, maliyyə resurslarının formalaşmasında çətinliklər yaranmışdır, büdcənin gəlirlər hissəsi isə daha çox valyuta ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən də, milli valyutanın kursunun sabitləşdirilməsi və dəyərdən daha çox düşməməsi üçün milyardlarla dollar xərclənməli olmuşdur. Şübhəsiz, bütün bunlar maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi, eyni zamanda dövlət nə qədər səy göstərsə belə, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı layihələri ixtisara salmasa belə, müəyyən layihələrin icrasının ləngidilməsi, maliyyə intensivliyinin qorunub saxlanması o qədər də asan olmamışdır [7]. Regional maliyyə-kredit və investisiya fəallığının daha optimal variantlarının və modellərinin işlənib hazırlanması, müvafiq fondların regional səviyyədə yaradılması və gücləndirilməsi belə situasiyalarda gərginliyin azaldılmasına imkan verə bilərdi. Yəni regional dövlət strukturları və özəl qurumların daha

sıx əməkdaşlıq etməsi, regionda olan təbii və iqtisadi resursların məhsuldar şəkildə və təsərufat maliyyə dövriyyəsinə cəlb olunması, etibarlı və dayanıqlı vergiqoyma mənbələrinin yaradılması, maliyyə hesabatlarının dürüstlüyunün və şəffaflığının təmin olunması, sahibkarlıq və biznes mühütündə işguzar və sağlam rəqabət prinsiplərinin qorunması regionun maliyyə müstəqilliyinin artırılmasına və dövlət büdcəsindən asıllılığının azaldılmasına imkan verər. Təəssüf ki hazirda ölkə regionlarında yerləşən rayonların 70 %-dən çoxu dotasiya ilə fəaliyyət göstərirlər, yəni birbaşa olaraq maliyyə baxımından mərkəzdən asılıdırlar və onların maliyyə-nöqteyi nəzərindən manevrlik qabiliyyəti aşağıdır, eyni zamanda investisiya cəlbediciliyindən söhbət gedə bilməz. İnvestorlar o vaxt regionlara daha çox investisiya yönəldərlər ki, həmin regionda maliyyə-investisiya fəallığı yüksək olsun, müəsisələr zərərlə işləməsin, sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı təmin edilsin və nəticədə qoyulan investisiyaların geriödəmə potensialı formalaşsın. Bundan əlavə, regional maliyyə-kredit resurslarının yerli səviyyədə formalaşması, təmərküzləşməsi və bölüşdürülmsəi funksiyalarını həyata kecirmək səlahiyətlərinə malik olan müvafiq qurumların və strukturların formalaşdırılması və unkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir. Maliyyə bazarlarının müxtəlif seqmentlərinin regional səviyyədə dəyərləndirilməsi, maliyyə-kredit resurslarına əlçatanlığın təmin olunması xeyli vacib məsələlər kimi xarakterizə olunurlar [8]. İndi internet əsridir, yüksək texnologiyalar dövrüdür və ən ucqar kənddə, qəsəbədə belə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə, özünün biznesini və sahibkarlıq fəaliyyətini qurmaq istəyənlər vardır. Amma bunun üçün müvafiq infrastruktur, maliyyə-kredit və investisiya rejiminin adekvat olaraq təşkili vacib xarakterizə edilir. Regionda yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir fərdi sahibkar, iş adamı və biznesmen yerindəcə operativ olaraq maliyyə-kredit xidmətlərində istifadə imkanlarına malik olmalı və hər xırda iş üçün Bakıya getməli deyildir. Hazırda real olaraq vəziyyət belədir və regionlarda olan bank filiallarının fəaliyyəti yarımçıq xarakter daşıyır. Böyük ölcüdə bütün qərarlar həmin bankların mərkəzi ofislərində baxılır, verilir və çox zaman bu qərarların əksəriyyətini uzun müddət gözləmək lazim gəlir. Digər tərəfdən, region səviyyəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq və biznes subyektlərinin əhəmiyyətli hissəsi analoji burokratiyaya qarşı hazır deyillər və buna görə də kredit resursları üçün müraciət etməkdən çəkinirlər.

Qeyd edək ki, hazırkı şəraitdə regionların inkişafından danışarkən və bununla bağlı strateji yanaşmaları müəyyənləşdirərkən, artıq bütün məsələlərin işğaldan azad olunmuş ərazilərlə – Qarabağa regionu ilə bağlı şəkildə baxılması, qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Əslində müasir zəmanəmizdə Qarabağ regionunun dirçəldilməsi və bərpa edilməsi ilə bağlı tətbiq olunan dövlət siyasəti mexanizmləri və yanaşmaları, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin təşkili ilə əlaqəli sistemli və kompleks fəaliyyət istiqamətləri regional inkişafın yeni və daha səmərli-ağıllı texnologiyalar əsasına inkişaf modelinin formalaşdırılması deməkdir [9]. Qürurverici haldır ki, bu proseslər ölkəmizin çox güclü potensiala, o cümlədən təbii resurslara malik olan Qarabağ regionunda baş verir. Belə ki, Böyük Qarabağ zəfərindən sonra Qarabağ regionunda, eyni zamanda ona bitişik 7 rayonda bərpa işlərinin təşkili, işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi və bunlarla bağlı olaraq daha çox investsisiyaların bu regiona cəlbedilməsi kimi problemlər həll olunmalı və bu istiqamətlərdə tələb olunan tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunlarla bağlı bir çox hədəflər öz əksini “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də tapmışdır [10]. Qarabağ regionu keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında, şaxələndirilməsində önəmli mövqeyə malik olmuşdur. Məsələn, kənd təsərrüfatının, bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında, turizm-rekreasiya potensialından istifadədə böyük pay sahibi olmaqla bərabər, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsində və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında xeyli fərqlənmişdir. Buna görə də işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəliş və bərpa işlərinin maksimum nizamlı və mütəşəkkil formada həyata keçirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu qeyd olunan məsələlər ölkəmizdə iqtisadi ədəbiyyatda hələ müharibədən əvvəlki dövrlərdə də aktual olmuşdur və postkonflikt ərazilərin bərpasına dövrün tələbləri prizmasından, eyni zamnda obyektiv reallıqlar bazasında yanaşılması məsələləri üzrə konseptual yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır [11]. Erməni faşıstlərinin işğal dövründəki vəhşilikləri və

vandallıqları sərhəd tanımamışdır, insanlığa qarşı qatı cinayətləri ilə bərabər, həm də Qarabağda, bununla yanaşı işğal etdikləri digər bitişik 7 rayonunun ərazisində talanlar törətmiş, təbii və iqtisadi resurslara qənim kəsilmişlər. Məhz erməni vəhşilikləri və hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min evlər, 7 min ictimai binalar, 693 məktəb, 695 tibb müəssisəsi, 855 uşaq baxçası, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılmışdır. Eyni zamanda, 2670 km avtomobil yolları, 160 körpü, 2,3 min km su xəttləri, 2 min km qaz kommunkiasiyaları, 15 min km elektrik xəttləri dağıdılmış və sıradan çıxarılmış, torpaq sahələri deqradasiyaya uğradılmış, su mənbələri zəhərlənmiş və meşələr məhv edilmişdir [12]. Amma, artıq qüdrətli dövlətimiz Qarabağın dirçəldilməsi və bərpa proseslərinin təşkii istiqamətində intensiv fəaliyyətə başlamış, regionun infrastrukturunun yaradılması və böyük köç üçün hazırlıq tədbirlərinin daha sürətlə icra edilməsi tədbirləri ardıcıl şəkildə reallaşdırılmaqdadır. Şübhəsiz, bu proseslərin daha səmərəli və məhsuldar olması maliyyə təminatı mexanizmlərinin işləkliyindən, tətbiq olunan maliyyə alətlərinin adekvatlığından bilavasitə asılıdır. Düzdür, dövlətimiz xaricdən investisiyaların daxil olmasını və yaxid hansısa beynəlxalq qurumun, dünya dövlətlərinin köməyini gözləmədən öz maliyyə resursları hesabına dirçəliş və bərpa tədbirlərinə başlamışdır və hesab edirik ki, vaxt itkisinə yol verilməməsi baxımından bu cür yanaşma tamamilə düzgün və vaxtında atılmış addımdır. 2021-ci ilin dövlət büdcəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün 2,2 mlrd. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Həmin vəsaitlər əsas etibarı ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun formalaşdırılmasına, o cümlədən elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, digər zəruri infrastrukturların, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması, yaşayış evlərinin tikintisinə yönəldilməkdədir [13]. Hesab edirik ki, təkcə dövlət vəsaitləri və dövlət investisiya qoyuluşları hesabına tamamilə yenidən qurulacaq və dirçəldiləcək Qarabağ regionun və ona bitişik 7 rayonun sosial-iqtisadi reabilitasiyasının təmin olunmasında, tarazlı yaşayış səviyyəsinin formalaşdırılmasında müəyyən ləngimələr yarana bilər və buna yol verməmə üçün alternativ maliyyə mənbələrinin, mexanizmlərinin işlənib hazırlanması, daha çox xarici investisiyaların cəlbedilməsi tədbirləri görülməlidir. Maliyyə təminatı mexanizmləri regional inkişaf hədəflərinə adekvat olmalı və nəzərdə tutulan layihələrin həyata keçirilməsinə ciddi zəmanət və təkanverici amil səviyyəsində qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ

Yaxın perspektivdə regionlarin inkişafinin intensivləşdirilməsində maliyyə təminatı mexanizmlərinin aktual problemlərinin daha çevik və operativ, eyni zamanda səmərəli həll olunması üçün bir qrup prinsipial yanaşmalar və məsələlər xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- Regional səviyyədə maliyyə-kredit və investisiya təminatı mexanizmlərinə konseptual yanaşmanın əsas şərt kimi ortaya qoyulması və dövlət siyasətində öz əksini tapması;
- Regionlarda müstəqil maliyyə-kredit təşkilatlarının, holdinq və birliklərinin yaradılması və inkişafının stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi;
- Regionlarda tam səlahiyyətlərə malik investisiya fondlarının və qruplarının təşkili və motivasiyalaşdırılması sahəsində tədbirlərin görülməsi;
- Regionlarda maliyyə-kredit və investisiya fəallığının müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə çatdırılmasına imkan verən müvafiq infrastrukturun və institusional mühitin formalaşdırılması;
- Regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq və biznes subyektlərinin dürüst və şəffaf maliyyə fəaliyyəti prinsiplərini mənimsənilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin görülməsi və maarifləndirmə işlərinin aparılması;
- Regionlarda maliyyə-kredit və investisiya məsələləri, həmçinin vergi mexanizmləri üzrə müvafiq məsləhət mərkəzlərinin açılması tədbirlərinin görülməsi;
- Maliyyə-kredit və vergi sahəsində müvafiq dövlət orqanlarının yerli strukturları ilə sahibkarlıq subyektləri arasında əməkdaşlığın daha sıx formada təşkil olunması;
- Regional səviyyədə sahibkarlığın və biznesin inkişafına mane olan baryerlərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Regionlarda investisiya-innovasiya yönümlü iri layihələrin daha səmərəli təşkili məqsədilə

ünvanlı qrantların və tenderlərin təşkili, şəffaf olaraq reallaşdırılması;

- Regionlarda yaşayan əhalinin maliyyə-kredit xidmətləri ilə əlçatanlıq məsələsinin ən yüksək səviyyədə həll olunması, əhalinin iqtisadi fəallığının artırılmasının prioritetliyinin təmin edilməsi və s.

Açar sözlər: *regionlar, regional inkişaf, maliyyə təminatı, regionların maliyyə mexanizmləri, regionların maliyyə təminatının aktual problemləri, Qarabağ regionun maliyyə təminatı mexanizmləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Nuriyev, Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf / Bakı: Avropa. – 2017. – 240 s.

2. Аврамчикова Т.Н. Современная региональная политика: опыт зарубежных стран / М.В.Решетнева // Вестник Сибирского государственного аэрокосмического университета имени академика. – 2008, № 4(21). – С. 185-191.

3. Петров, А.В. Зарубежный опыт применения инструментов государственного регулирования по преодолению диспропорций в развитии социально-экономических систем // Вестник Томского государственного университета. Экономика. 2016. №3 (35), С. 7-18.

4. Aliyev Sh.T. Economics of Azerbaijan: upgrading and implementation of effective instruments // Life Science Journal - Acta Zhengzhou University Overseas Edition (Scopus), 2014, Vol.11, №.5, p. 321-326.

5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / – Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

6. Guliyeva, A.E. Problems of financial and investment support modelling of the regional social and economic development// WSEAS Transactions on Business and Economics, Volume 17, 2020, Grecce, Art. №72, p. 741-752.

7. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. Bakı, "Kooperasiya nəşriyyatı", 2016.– 456 s.

8. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.-59 s.

9. Ağıllı şəhər (Smart City) və Ağıllı kənd (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / – Bakı şəhəri, 19 aprel 2021-ci il.

10. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

11. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, Qafqaz nəşriyyat evi, 2010. - 270 s.

12. Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri. https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412/.

13. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il. https://president.az/articles/49859.

РЕЗЮМЕ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСОВОЙ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ В ПРОЦЕССАХ ИНТЕНСИФИКАЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРИОДЕ

В статье исследованы актуальные проблемы механизмов финансовой обеспеченности в процессах интенсификации развития регионов в современном периоде. С этой целью раскрыта сущность регионального развития и актуальные проблемы обеспечения работоспособности и эффективности финансовых механизмов. Рассмотрена важность формирования альтернативных вариантов финансовой обеспеченности регонов для интенсификации решения социально-экономических проблем и повышения экономической активности в регионе. Обоснована необходимость формирования более привлекательной финансово-инвестиционной среды и соответствующей инфраструктуры для развития рынка финансовых услуг в регионах. Отдельно рассмотрены актуальные проблемы и перспективы усиления механизмов финансовой обеспеченности Карабахского региона в связи с освобождением оккупированных территорий от армянских захватчиков. Даны итоговые предложения по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: регионы, региональное развитие, финансовая обеспеченность, финансовые механизмы регионов, актуальные проблемы финансовой обеспеченности регионов, механизмы финансовой обеспеченности Карабахского региона.

SUMMARY
CURRENT PROBLEMS OF MECHANISMS OF FINANCIAL SUSTAINABILITY IN PROCESSES OF INTENSIFICATION OF DEVELOPMENT OF REGIONS IN THE MODERN PERIOD

The main problems of mechanisms of financial sustainability in processes of intensification of development of regions in the modern period are investigated in the article. The essence of regional development and the pressing problems of ensuring the efficiency and effectiveness of financial mechanisms are considered for this purpose. The importance of forming alternative options for financial sustanability of the regions for intensifying the solution of socio-economic problems and increasing economic activity in the region is analyzed. The need to create a more attractive financial and investment environment and appropriate infrastructure for the development of the financial services market in the regions is justified. Topical problems and prospects of strengthening the mechanisms of financial sustainability of the Karabakh region in connection with the liberation of the occupied territories from the Armenian invaders are separately considered. The final proposals on the issues under consideration are given.

Key words: *regions, regional development, financial sustainability, financial mechanisms of regions, main problems of financial sustainability of regions, mechanisms of financial sustainability of the Karabakh region.*

UOT 339.9

QLOBAL İSTİLƏŞMƏNİN QLOBAL ÜDM-Ə TƏSİRİ

TURAL ABDURƏHİMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və
Doktorantura Mərkəzi, magistr
E-mail: baku1922@mail.ru

Giriş

Qlobal olan hər bir problem bütün dünya üçün təhdiddir, dünya iqtisadiyyatının halqası olan istənilən ölkə gec yaxud tez qlobal olan problemlərdən ciddi şəkildə təsirlənməyə başlayır. Qlobal istiləşmə də bu cür problemlərdən biridir. O, istixana qazlarının həddindən artıq istifadəsi nəticəsində atmosferdə toplanan qazların dünyanın ortalama temperaturunun tədricən artması ilə müşaiyət edilən problemdir. Qlobal istiləşmə ilə bağlı alimlərin gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, dünyanın orta temperaturu ildən–ilə artır və bu da öz növbəsində dünya iqtisadiyyatına öz təsirini göstərir. Qlobal istiləşmənin dünyada səbəb olduğu əsas iqtisadi problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu probem onsuz da azalmaqda olan şirin su hövzələrinin azalmasına, nəticədə də dünyada suyun azalması nəticəsində kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli problemin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Əgər kənd təsərrüfatı melyorasiya sistemi ilə təmin olunmasa, bu kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalının azalmasına, nəticədə də qiymətin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Qlobal ÜDM dedikdə müəyyən edilmiş zaman çərçivəsində bütün son məhsulların bazarda gətirdiyi gəlir nəzərdə tutulur. ÜDM hesablanarkən istehlak, sərmaye və dövlət xərcləmələri (ixrac-idxal) nəzərə alınır, başqa sözlə bu üçü birlikdə ÜDM təşkil edir. ÜDM hər hansı bir ölkənin rifah halını ölçmək üçün istifadə olunur. Qlobal ÜDM dünya iqtisadiyyatının halqası olan ölkələrin əldə etdiyi birgə nəticədir. Beləliklə, qlobal ÜDM-yə qlobal istiləşmənin təsirini araşdırmaq bütün dünya ölkələri iqtisadiyyatının bu prosesdən necə təsirləndiyini öyrənmək deməkdir.

Qlobal istiləşmənin iqtisadiyyatdan qaynaqlanan səbəbləri

Qlobal istiləşmənin bir çox səbəbi vardır. Ancaq bu səbəbləri birləşdirərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ✓ Sənayeləşmə;
- ✓ Fosil yanacaqların istifadəsi nəticəsində atmosferdə toplanan qazlar;
- ✓ Meşələrin azalması;
- ✓ Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri (R.Yayar, Ç. Kaplan, Ü. Şimşek, 82)

Bu səbəblər insan qaynaqlı səbəblər sayılır. Sənayeləşmə və kənd təsərrüfatı

fəaliyyətləri birbaşa iqtisadiyyatdan qaynaqlanan səbəblərdir. Sənayeləşmə qlobal istiləşməni surətləndirən ən vacib səbəblərdən biri hesab edilir. Belə ki, sənayeləşmənin başladığı dövrdən etibarən dünyada qlobal istiləşmə də daha diqqətçəkən olmuşdur. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti iqtisadiyyatın mühüm qolu olmaqla yanaşı həm də qlobal istiləşmədən ən çox təsirlənən sahə olacaqdır. Quraqlıq və su qıtlığının birbaşa bu sahəyə təsir göstərməsi qaçılmazdır.

Qlobal istiləşmənin birinci və ən böyük təsiri ekologiyaya olsa da, onun iqtisadiyyata təsiri də böyük olacaqdır. Çünki ekologiya ilə ekonomika bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hələ 1990-cı illərdə Avropada xüsusilə fırtınalar və quraqlıq səbəbi ilə ziyanın həddi on milyon evro olmuşdur. 2000-ci ildən sonra bütün dünyada ekoloji fəlakətlər nəticəsində təkcə 2004-cü ildə iqtisadi zərər 90 milyard dollara çatmışdır (R.Yayar, Ç. Kaplan, Ü. Şimşek, 84).

Dövlətlər iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmaq və iqtisadi dayanıqlılığa nail olmaq üçün sərvətlərin istifadəsini surətləndirirlər, digər tərəfdən dünyanın əhalisinin surətli artımı da təbii resursların istifadəsini artırır. Təkcə son 40-50 ildə neftin istifadəsi (xammal kimi çıxarılması, satışı da daxil olmaqla) 4-5 dəfə, qazın istifadəsi 5-6 dəfə, boksitlər 9-10 dəfə, kömür istehsalı isə 2-3 dəfə artmışdır (T.Xəlilov, M.Zeynalova, 2014, s 55). Təkcə bu fakt göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət qlobal istiləşmənin təməl səbəblərindən birini təşkil etməkdədir.

Qlobal istiləşmə fərqli bölgələrdə və fərqli sektorlarda ciddi təsirə malik olsa da, inkişaf etmiş ölkələrdə bazara daha az təsir edərək, bazar xarici təsirlərin önəmini artırmaqdadır. Ancaq güman olunur ki, qlobal istiləşmə turizmə daha çox

təsir edəcəkdir. Enerji qiymətlərinin artmasına görə səyahət qiymətlərinin də yüksəlməsi qaçılmaz olacaq. Bu isə əlbəttə, dünyanın istirahət mərkəzlərinə neqativ təsir edəcəkdir. Dünyanın bir çox ölkələrinin ÜMM-sini turizm sektoru təşkil etməkdədir. Məsələn, Baham adalarını ÜDM-sinin təxminən 39%ni turizm təşkil edir, Avropa Birliyi ölkələrinin ÜDM-sinin 4% turizmlə bağlıdır, buna görə də bir çox Avropa istirahət mərkəzləri və turizm bölgələrinin qlobal isinmədən təsirlənəcəyi qaçılmazdır (D.Alper, A.Anbar, 2007, s.34).

ÜDM-nin sıx bağlı olduğu proses ixracla bağlıdır. Klassik iqtisadi məktəbin razılaşdığı kimi iqtisadi böyümə ixracın artımı ilə düz mütənasibdir. İxraca söykənən iqtisadi böyümə hipotezi dörd əsas təməl üzərində qurulmuşdur. Bunların ilk ikisində ixracın ÜDM-ni artırması, ÜDM-nin xərcləmələr yolu ilə hesablanması zamanı istehsal səviyyəsinin də yüksəlməsi nəzərdə tutulur. Üçüncü və dördüncü halda isə ixracın iqtisadi istehsalda səbəb olduğu səmərəliliyin artımı ÜDM-nin artmasına səbəb olur. İxracla iqtisadi böyümə arasında əlaqə bir çox alim tərəfindən aparılan tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn, Bilas, Bosnjak və Frank 2015-ic ildə Xorvatiyanın 1996-cı ildən 2012-cı ilə qədərki, Medina-Smit 2001-ci ildə Kosta – Rikanın 1950-ci ildən 1997-ci ilə qədərki, Paul və Chovdru 1995-ci ildə Avstraliyanın 1949-cu ildən -1991-ci ilə qədərki , Avokuze 2003-cü ildə Kanadanın tarixi boyunca, Thronton 1996-cı ildə 1895-ci ildən 1992-ci ilə qədərki Meksikanın, El Aloui 2015-ci ildə Mərakeşin 1980-ci ildən -2013-cü ilə qədərki, Alkthateb, Mahmud və Sultann 2016-cı ildə Səudiyyə Ərəbistanının 1980ci ildən -2013-cü ilə qədərki, Egeli 2007-ci ildə 23 Asiya ölkəsinin 1995-ci ildən 2005-ci ilə qədərki, Konya 2006-cı ildə İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının ölkəsinin 1960-cı ildən 1997-ci ilə qədərki 25 iqtisadi göstəricilərini, Ekanayake 1999-cu ildə inkişaf etməkdə olan 8 Asiya ölkəsinin 1960-cı ildən 1997-ci ilə qədərki olan ÜDM-sini, Qrinvey, Morgan və Rayt 1999-cu ildə 69 fərqli ölkəsi nin 1975-ci ildən 1993-cü ilə qədərki, Ajmi, Aye, Balcılar və Qupta 2015-ci ildə 1911-ci ildən 2011-ci ilə qədərki Cənubi Afrika ölkələrinin, Konstantakopolou 2016-cı ildə Cənubi Avropa ölkələrinin 1960cı ildən -2014-cü ilə qədərki , Seymur Ağayev 2011-ci ildə 12 post-sovet ölkəsinin müstəqillikdən 2011-ci ilə qədərki, Yardımçıoğlu və Gülməz 2013-cü ildə Türkiyə Cumhuriyyətinin 1995-2011-ci ilə qədərki dövrdə ÜDM-si ilə ixrac arasında əlaqəni təhlil edərək bu qənaətə gəlmişlər ki, ixrac birbaşa ÜDM-ni artırır və dolayı yolla idxala da təsir edir (Metehan Yılgör, 2017, 417, 418). Siyahıdakı ölkələr müxtəlif iqtisadi inkişafa malikdir və əslində nümunənin onlar üzərində göstərilməsi bu baxımdan təqdirə layiqdir. Qlobal istiləşmə də öz-özlüyündə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına bu və ya digər baxımdan təsir edərək iqtisadi böyüməni aşağı salırsa, ixrac da aşağı düşür , nəticədə bu ölkənin ÜDM-sini azaldır və bu da son nəticədə qlobal ÜDM-yə öz təsirini göstərir. Qlobal ÜDM dünya ölkələrinin hər birinin ÜDM-sinin ortalamasından yaranan rəqəmdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə ÜDM azaldıqca təbii ki son nəticədə qlobal ÜDM –də aşağı düşməyə başlayır. Ancaq burada bəzi məqamları da nəzərə almaq lazımdır. Ümumilikdə bütün ölkələr qlobal istiləşmədə təsirlənərək iqtisadi düşüş yaşasa da, qlobal istiləşmənin iqtisadiyyata təsiri ölkələrin iqliminə və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə fərqli olacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələr daha çox resursa, ehtiyata sahib olduğu üçün daha az zərər gördüyü halda, inkişaf etməkdə olan və kasıb ölkələr daha ciddi iqtisadi itkilər yaşayacaqdır.

Qlobal istiləşmənin regional effektləri

Qlobal istiləşmənin qlobal ÜDM-ə təsiri məsələsini araşdırarkən bu problemə başlıca olaraq iki aspektdən yanaşlışmışdır.

- ✓ Qlobal istiləşmənin inkişaf etmiş ölkələrə təsiri;
- ✓ Qlobal istiləşmənin inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri.

İqtisadi inkişaf baxımından nəzər salsaq, Avropa və Amerika ölkələri əsasən inkişaf etmiş (bəzi istisnalarla), Afrika və Asiya ölkələri isə inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasına daxildirlər (bəzi istisnalarla). Ancaq iqtisadçıların yekdil fikirlərindən biri ondan ibarətdir ki, qlobal istiləşmə əsasən isti iqlim qurşaqlarında yerləşən və inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında olan daha yoxsul ölkələrə daha ciddi təsir edəcəkdir. Onsuz da büdcələri zəif olan, qıt resurslarla əhalinin yaşayışını təmin etməyə çalışan belə ölkələr qlobal istiləşmənin yaratdığı problemlər qarşısında da təbii olaraq daha aciz qalacaqdır. Məsələn, dünyanın ən isti bölgələrindən biri sayılan, ölkələrə görə inkişaf

baxımından fərqlər olan, həm inkişaf etməkdə olan, həm də yoxsul ölkələrin olduğu Afrika qlobal istiləşmənin artması ilə məhsul istehsalında çətinliklə üzləşəcək, nəticədə əhalini lazımi məhsullarla təmin etməkdə problem yarandığı üçün ixrac da təbii olaraq aşağı düşəcək. Quraqlığa davamlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək isə yenə də bu ölkələr üçün çox çətin olacaq.

Qlobal istiləşmənin iqtisadiyyatlara təsiri və ÜDM arasında əlaqəyə nəzər salarkən görmək olur ki, qlobal ÜDM-ni aşağı salacaq ölkələr başlıca olaraq Afrikanın yarımsəhra ölkələri ilə Asiyanın cənub və cənub-şərqi ölkələridir. Dünya bankının bir neçə dəfə açıqladığı statistikalarda bu ölkələrin qlobal istiləşmə baxımından zəif halqa olduğunu vurğulaması da bu fikrə gəlməyə əsas verir.

Yüksək enlikli ölkələr isə daha az zərərə məruz qalacaq və onlar qlobal ÜDM-yə təsiri neqativ baxımdan olmayacaqdır. Kanada, Rusiya və Skandinaviya ölkələri kimi soyuq şimal bölgələri nəinki qlobal istiləşmədən əziyyət çəkəcək, əksinə bu problem onlar üçün faydalı olacaqdır. Çünki onlar daha normal istilik tələb edən kənd təsərrüfatı məhsullarını rahatlıqla istehsal və ixrac edə biləcəklər.

Qlobal istiləşmənin inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə mənfi təsirini nəzərə alan qlobal iqtisadi güclər 2009-cu ildə keçirilən və uğursuz hesab edilən Kopenhagen İqlim Dəyişikliyi zirvəsində çox mühüm bir nəticəyə nail oldular: zəngin ölkələrin inkişad etməkdə olan ölkələrə maddi yardım etməsi qərara alındı. Burada məqsəd 2020-ci ilə qədər, yəni 10-11 il ərzində milyon dollarlarla pulun varlı ölkələrdən kasıb ölkələrə transferi ilə onların iqlim dəyişikliyinin nəticələrindən daha az təsirlənməsinə nail olmaq idi (A.Cangüzel Taner, 1).

Qlobal istiləşmə və iqtisadi itkilər

Qlobal istiləşmə artdıqca və davam etdikcə ümumilikdə dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir edəcəkdir. Ancaq bu təsirin hansı sahədə hansı dərəcədə əks olunması haqqında fikirlərdə fərqlər vardır. Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif alimlər tərəfindən qarşıdakı 100 -150 il ərzində gözlənilən iqtisadi itkilərin proqnozu verilmişdir.

Cədvəl 1: Qlobal istiləşmə və iqtisadi itkilərin təxmin edilən proqnozu (Keith Wade, 2015, 6)

Tədqiqat	**İstilik dərəcəsinin artımı**	**Təsir (ÜDM %)**
Mendelson, Şlesinger, Morrison, Andoronova (2000)	2060-cı ilə qədər 2.0ºC	2060-cı ildə qlobal ÜDM-in 0,3%-i həcmində kumulyativ təsir
Mendelson, Şlesinger, Villiams (2000)	2100-cü ilə qədər 2.5ºC	2100-cü ildə bazara kumulyativ təsir qlobal ÜDM-nin 0,1%-ni keçmir
Stern (2005)	İlkin ssenariyə görə 2100-cü ilə qədər 2.4 ºC ilə 5.8 ºC	İllik qlobal ÜDM itkisinin ortalama dərəcəsi 5%-ə bərabər olur
Qlobal İqlim Dəyişikliyinin Hökumətlərarası Paneli, (2014)	Təxminən 2.0ºC	İllik qlobal ÜDM düşüşü 0,2%lə 2.0% arasında olur

2000- ci ildə Mendelson, Şlesinqer, Morrison və Andronova tərəfindən aparılan tədqiqata görə 2060 -cı ildə qlobal istiləşmənin 2.0ºC artması ən çox kənd təsərrüfatına zərər vuracaqdır. İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvləri qlobal istiləşmədən fayda götürəcək, dünyanın bütün digər ölkələri isə iqtisadi düşüş yaşayacaqdır. Ayrı-ayrı ölkələrin zərəri hər zaman qitələrin ortalamasının düşməsinə səbəb olmayacaqdır.

Mendelsonun Şlesinger və Villiamsla birgə 2000-ci ildə apardığı digər bir araşdırma isə 2100-cü ilə qədərki dövrdə qlobal istiləşmənin dünyaya təsirini göstərir. Tədqiqatın nəticələri deməyə imkan verir ki, bazar qiymətləri ölkədən-ölkəyə dəyişəcəkdir. Yüksək enliyə malik ölkələrin qazanacağı, alçaq enliyə malik ölkələrin isə qlobal istiləşmədən zərər görəcəyi güman edilməkdədir. Ancaq ümumilikdən dünyanın ortalama istiliyinin 2.0ºCdən qalxmasının faydanı azaldacağı və zərəri artıracağı hər kəs tərəfindən qəbul edilir.

Qlobal istiləşmə ilə bağlı iri həcmli məruzənin müəllifi olan Sternin 2005-ci ildə gəldiyi qənaətə praktiki tədqiqatlara əsaslanmır və qiymətlərin qlobal ÜDM-nin 20%-ni təşkil edəcəyini bildirir. Əgər risklər daha çoxdursa, bu rəqəm də daha çox

arta bilər. Sternin təxminlərinə görə, əsrin ortasında ekstrim hava şəraiti təkbaşına illik qlobal ÜDM-nin 0.5-1%-nə çata bilər.

2014-cü ildə keçirilən Qlobal İqlim Dəyişikliyinin Hökumətlərarası Panelinin qənaətinə görə qlobal istiləşmə dərəcəsinin 3.0ºC-dən yuxarı olduğu hallarda ölkələr arasında ciddi fərqlər nəzərə çarpacaqdır.

Aşağıdakı cədvəldə isə qlobal istiləşmənin dünyaya təsiri nəticəsində qlobal ÜDM-nin ölkələr üzrə necə dəyişəcəyi əks olunmuşdur.

Cədvəl 2: Qlobal istiləşmə (3 ºC) və Dünya ÜDM-si (illər və rəqəmlər)
(T.Kompas, P.V.Ha, T.N.Che 1161-1163)

Ölkələr	**2027-ci il**	**2037-ci il**	**2047-ci il**	**2067-ci il**	**Daha sonrakı dövrlərdə**
Avstraliya	-0.051	-0.107	-0.172	-0.326	-1.098
Yeni Zenlandiya	0.043	0.073	0.087	0.073	-0.798
Okeaniyanın digər ölkələri	-0.452	-0.924	-1.422	-2.470	-5.171
Çin	-0.205	-0.438	-0.692	-1.247	-2.918
Yaponiya	-0.042	-0.100	-0.173	-0.356	-1.335
Cənubi Koreya	-0.025	-0.071	-0.136	-0.313	-1.498
Manqolustan	-0.214	-0.415	-0.631	-1.105	-2.710
Tayvan	-0.535	-1.121	-1.740	-3.034	-5.978
Şərqi Asiyanın digər bölgələri	-0.819	-1.752	-2.752	-4.849	-9.490
İndoneziya	-1.242	-2.594	-4.020	-6.973	-13.267
Laos	-1.039	-2.164	-3.342	-5.765	-10.261
Malayziya	-1.091	-2.293	-3.568	-6.229	-12.118
Filippinlər	-1.206	-2.592	-4.093	-7.275	-14.798
Sinqapur	-0.905	-1.958	-3.106	-5.562	-11.652

Cənub-şərqi Asiyanın digər ölkələri	-1.242	-2.767	-4.237	-7.234	-12.924
Hindistan	-1.023	-2.099	-3.222	-5.532	-10351
Pakistan	-0.483	-1.001	-1.557	-2.753	-6.435
Şri-Lanka	-1.129	2.320	-3.569	-6.154	-11.716
Cənubi Asiyanın digər ölkələri	-1.081	-2.105	-3.133	-5.206	-9.606
Kanada	0.062	0.111	0.151	0.203	-0.218
ABŞ	-0.105	-0.037	-0.067	-0.147	-0.622
Meksika	-0.029	-0.076	-0.147	-0.363	-2.277
Şimali Amerikanın digər ölkələri	0.015	-0.003	-0.033	-0.127	-0.902
Argentina	-0.061	-0.137	-0.228	-0.450	-1.583
Braziliya	-0.319	-0.658	-1.018	-1.782	-3.843
Çili	0.008	0.001	-0.021	-0.112	-1.158
Ekvador	-0.183	-0.380	-0.594	-1.061	-2.599
Paraqvay	-0.630	-1.304	-2.012	-3.482	-6.729
Venesuela	-0.309	-0.636	-0.982	-1.712	-3.614
Cənubi Amerikanın digər ölkələri	-0.028	-0.075	-0.141	-0.321	-1.545
Kosta-Rika	-0.585	-1.277	-2.038	-3.673	-7.871
Qvatamela	-0.215	-0.442	-0.684	-1.206	-2.798

Panama	-0.870	-1.823	-2.838	-4.958	-9.580
Mərkəzi Amerikanın digər ölkələri	-1.163	-2.391	-3.665	-6.285	-11.646
Dominikan	-0.522	-1.150	-1.855	-3.400	-7.934
Yamayka	-0.616	-1.287	-1.999	-3.492	-6.940
Avstriya	0.055	0.107	0.151	0.200	-0.486
Belçika	0.043	0.081	0.108	0.128	-0.540
Kipr	0.025	0.042	0.049	0.024	-0.816
Danimarka	0.037	0.068	0.092	0.112	-0.393
Estoniya	0.018	0.028	0.028	-0.008	-0.750
Finlandiya	0.060	0.117	0.165	0.231	-0.254
Fransa	0.048	0.088	0.117	0.141	-0.455
Almaniya	0.044	0.083	0.112	0.140	-0.415
Yunanıstan	0.108	0.200	0.281	0.402	-0.275
Macarıstan	0.064	0.122	0.168	0.217	-0.590
İrlandiya	0.-055	0.108	0.152	0.196	-0.748
İtaliya	0.070	0.136	0.190	0.255	-0.588
Luksemburq	0.054	0.101	0.138	0.171	-0.600
Niderland	0.054	0.101	0.135	0.169	-0.467
Portuqaliya	0.044	0.083	0.113	0.140	-0.460
Sloveniya	0.041	0.071	0.091	0.097	-0.512

İspaniya	0.044	0.078	0.102	0.113	-0.575
İsveç	0.039	0.074	0.102	0.131	-0.349
Birləşmiş Krallıq	0.034	0.063	0.085	0.101	-0.422
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının digər üzvləri	0.057	0.111	0.154	0.205	-0.421
Xorvatiya	0.010	0.015	0.015	-0.007	-0.454
RF	-0.011	-0.016	-0.027	-0.081	-0.936
Ukrayna	0.057	0.107	0.149	0.204	-0.250
Şərqi Avropanın digər ölkələri	0.175	0.311	0.432	0.639	0.370
Avropanın digər ölkələri	0.104	0.198	0.280	0.401	-0.206
Qazaxıstan	-0.031	-0.058	-0.089	-0.173	-0.820
Qırğızıstan	0.009	0.006	-0.011	-0.083	-0.930
Sovet İttifaqının digər ölkələri	0.012	0.019	0.017	-0.015	0.564
Ermənistan	-0.040	-0.079	-0.126	-0.249	-1.350
Azərbaycan	-0.174	-0.350	-0.538	-0.953	-2.638
Gürcüstan	-0.025	-0.060	-0.106	-0.231	-1.035
İran	-0.167	-0.350	-0.558	-1.047	-3.516
İsrail	-0.198	-0.410	-0.632	-1.102	-2.317

Səudiyyə Ərəbistanı	-0.378	-0.831	-1.332	-2.422	-5.449
Türkiyə	0.007	-0.008	-0.045	-0.180	-1.540
Qərbi Asiyanın digər ölkələri	-0.248	-0.507	-0.783	-1.381	-3.306
Misir	-0.354	-0.714	-1.086	-1.867	-4.000
Şimali Afrikanın digər ölkələri	-0.211	-0.417	-0.630	-1.080	-2.394
Nigeriya	-1.674	-3.422	-5.217	-8.874	-15.723
Qərbi Afrikanın digər ölkələri	-2.334	-4.091	-5.860	-9.409	-15.566
Mərkəzi Afrika	-0.376	-0.783	-1.223	-2.173	-4.977
Cənubi Afrika	-0.130	-0.278	-0.443	-0.823	-2.464
Dünyanın digər ölkələri	-0.078	-0.177	-0.294	-0.577	-1.918

Bu cədvəldə isə qlobal istiləşmənin dərəcəsinə uyğun olaraq iqtisadi bölgələrin və bəzi ölkələrin itkisi əks olunmuşdur.

Cədvəl 3: 2100-cü ilə qədər ölkələrin illik ÜDM itkilərinin ssenarisi (Amerika dolları ilə) (T.Kompas, P.V.Ha, T.N.Che 1169-1170)

Bütün dünya	4ºC	3 ºC	2 ºC
	-23,149.18	**-9,593.71**	**-5,659.47**
Yarımsəhra Afrika	-8,073.68	-2.889.66	-1,927.78
Hindistan	-4,484.96	-2,070.06	-1,149.36
Cənub-şərqi Asiya	-4,158.88	-2,073.09	-1,166.23
Çin	-1,716.91	-701.75	-394.59
Latın Amerikası	-1,371.81	-576.65	-259.82
Cənubi Asiyanın digər ölkələri	-1,157.92	-469.98	-283.78
Yaxın Şərq və Şimali Afrika	-1,032.27	-451.96	-241.12
ABŞ	-697.77	-223.83	-168.48
Yaponiya	-253.18	-54.43	-23.02
Cənubi Koreya	-81.44	-14.72	-7.86
Avstraliya	-117.42	-36.87	-23.72
Okeaniyanın digər ölkələri	-39.65	-14.97	-6.96
RF	-24.49	-10.88	-6.53
Keçmiş SSRİnin digər ölkələri	-9.93	-5.31	-3.85
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası	-8.72	-3.01	-2.16
Şərqi Asiya	-3.35	-1.27	-0.78
Avropanın digər ölkələri	1.49	1.28	0.18
Birləşmiş Krallıq	17.78	4.06	0.35
Almaniya	23.85	5.38	2.46
Fransa	26.92	7.11	1.80
Kanada	45.29	11.40	5.20
Aİ ölkələri	64.19	18.47	9.68

Qlobal istiləşmənin qlobal ÜDM-dəki əks olunması ilə bağlı məsələni təhlil edərkən həm də onun iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına necə təsir etdiyini araşdırmaq lazımdır. Məsələn, dünya ölkələrinin bir çoxunun kənd təsərrüfatında yer tutan çəltik, düyü istehsalının buğda, qarğıdalı, yulaf, meyvə və tərəvəzlərlə ilə müqayisədə daha çox itkiyə məruz qalacağı proqnozlaşıdırılır. Balıqçılıq təsərrüfatlarında, kömür, neft, qaz sektorunda 2027-ci ildən 2067-ci ilə qədər itki də çox nəzərə çarpmayacaq həddə görünsə də, dünya ÜDM-si baxımında əhəmiyyətli rəqəmdir. Dəri istehsalı, kağız istehsalı, neft və kömür , plastik istehsalı isə yuxarıdakı iqtisadı sektorlarla müqayisədə daha az itkiyə məruz qalacaqdır. Hava nəqliyyatı uzun müddətli dövrdə su nəqliyyatı ilə müqayisədə qlobal istiləşmədən nisbətən az təsirlənəcəkdir.

(https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1029/2018EF000922)

Ümumilikdə nəzər saldıqda, istehsalında suyun mühüm olduğu sahələrin daha çox zərərə məruz qalacağını, kənd təsərrüfatının , xüsusilə istehsalında soyuq temperaturun tələb olunduğu istehlak məhsullarının istehsalında fermerlərin daha ciddi problemlərlə üzləşəcəyini görmək mümkündür. Saxlama şəraiti baxımından texnologiya inkişaf etsə də, istehsal prosesində eyni şəraiti yaratmaq çətin olacaqdır. Təbiətə müdaxilə bu baxımdan mümkün deyildir.

Açar sözlər: *qlobal istiləşmə, inkişaf etməkdə olan ölkələr, qlobal ÜDM, turizm, kənd təsərrüfatı, inkişaf etmiş ölkələr*

Nəticə

Bəzi mütəxəssislərin etirazına baxmayaraq dünyanın qəbul etməli olduğu bir reallıq var ki, ildən-ilə dünyanın ortalama istilik dərəcəsi artır, getdikcə dünya əhalisinin sayının artması da bu prosesə öz təsirini göstərir və nəticədə dünyanı gələcəkdə ciddi problem gözləyir. Bu prosesin tədricən olması nə qədər ümidverici olsa da qlobal iqtisadiyyatın təsirlənməsi qaçılmazdır. Məqalədə istilik dərəcəsinə və zamana uyğun olaraq aparılan araşdırma, cədvəllər göstərir ki, istər yaxın , istər uzaq gələcəkdə dünya iqtisadiyyatı qlobal istiləşmədən zərər görəcək və qlobal ÜDM aşağı düşəcəkdir. Şimal enliyində yerləşən bəzi ölkələr üçün bu zərər deyil, əksinə fayda götürə biləcəkləri bir vəziyyət olsa da, uzaq gələcəkdə onlar da eyni problemlə üzləşəcəkdir. Qlobal istiləşmə inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə daha ciddi zərər vurmaqla, inkişaf etmiş zəngin ölkələrə daha uzaq tarixdə və daha aşağı məbləğdə təsir edəcəkdir. Bu məsələni həll etmək yolu isə bütün ölkələrin birləşərək karbon qazı emissiyasını azaltması, zəngin ölkələrin yoxsul ölkələrə müəyyən yardım göstərməsi, eyni zamanda bütün ölkələrin bunun fərdi deyil, qlobal problem olduğunu qəbul etməsindən keçir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ahmet Cangüzel Taner, "Gelişmekde olan ülkeler küresel iklim deyişiklikleri Finansmanları ve faturaları", https://www.fmo.org.tr/wp-content/uploads/2011/07/Geli%C5%9Fmekte-Olan-%C3%9Clkeler-K%C3%BCresel-%C4%B0klim-De%C4%9Fi%C5%9Fiklikleri-

Finansmanlar%C4%B1-ve-Faturalar%C4%B11.pdf

2. Değer Alper, Adem Anbar, "Küresel ısınmanın dünya ekonomisine ve Türkiye ekonomisine etkileri", Dokuz Eylül Universitesi Sosyal bilimlər Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı: 4, 2007, 41 səh

3. https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1029/2018EF000922

4. Keith Wade, The Impact of Climate Change on the Global economy, 2015, https://www.schroders.com/en/sysglobalassets/staticfiles/schroders/sites/americas/canada/documents/wade-climate-change-global-economy.pdf

Metehan Yılgör, "G 8 ülkelerinde gayri safi yurt içi hasila ve ihracat ilişkisi, Route Educational and Science Journal, Vlume 4(8) , December 2017, pp 413-427

5. Rüştü Yayar, Çetin Kaplan, Ümit Şimşek, "Küresel ısınmanın ekonomik, Sosyal ve çevresel etkilerinin farkındalığı, Business and Economic Research Journal, Volume 5 Number 3, 2014, pp 81-95

6. T. Xəlilov, M.Zeynalova (2014), "Qlobal ekoloji problemlər" , Bakı- MBM, 212 səhifə.

7. Tom Kompas, Van Ha Pham, Tuong Nhu Che, "The effects of climate change on GDP by country and the Global Economic Gains From Complying With the Paris Climate Accord, Earth Future, Volume 6, Issue 8, 13 July, 2018, pp 1153- 1173

https://pdfs.semanticscholar.org/4aa8/230b8a227a4a78c94c21e9aa24ec44b9f96e.pdf?_ga=2.195988264.586623447.1610265779-860482184.1610265779

РЕЗЮМЕ

В последние десятилетия глобальное потепление стало одной из мировых угроз и явлений. Хотя в научном дискурсе относительно глобального потепления есть некоторые противоречия и противоречия, в целом признанные в мире ученые, экологи и эксперты в области производства подчеркивают, что влияние глобального потепления на мировую экономику также является важной проблемой. В этой статье обсуждается влияние глобального потепления на мировой валовой внутренний продукт.

Ключевые слова: *глобальное потепление, развивающиеся страны, глобальный ВВП, туризм, сельское хозяйство, развитые страны*

SUMMARY

Global warming is one of the important problems of the last decade which poses great threat to world community. Although there are a lot of different approaches and ideas about global warming famous scientists, scholars who are well –known all over the world emphasize this problem as a important matter of the world. The impact of global warming to global GDP has been discussed in this article.

Key words: *global warming, developing countries, global GDP, tourism, agriculture, developed countries.*

UOT 330.341.4:339.13; 330.341.44;
338.33;334.012;334.7

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ-KREDİT SİYASƏTİNİN ROLU

SƏKİNƏ BABAYEVA
Qərbi Kaspi Universitetinin disertantı
E-mail: mirrena54@yahoo.com

Azərbaycanın dinamik inkişafında kiçik və orta sahibkarlığın, özəl sektorun rolu böyükdür. Sahibkarlığın inkişafında ölkədə müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Maliyyə sistemi - qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən maliyyə münasibətlərinin ayrı-ayrı həlqələrinin məcmusudur. Maliyyə sistemi vasitəsilə pul vəsaitləri fondlarının bölgüsü, formalaşması və istifadəsi həyata keçirilir. Maliyyə sisteminə ölkənin maliyyə fəaliyyətinin və pul tədavülünün tənzimlənməsinə xidmət edən maliyyə idarələri daxil edilir.[14]

Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətləri "Milli bank haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun 28-ci maddəsilə tənzimlənir və aşağıdakıları əhatə edir:

"Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində Azərbaycan Respublikasının maktoiqtisadi və makromaliyyə vəziyyəti təhlil edilir, pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri əks etdirilir. Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində inflyasiyanın səviyyəsinin azaldılması və manatın xarici dönərli valyutalara nisbətən məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi kimi əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1)Mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələri,məcburi ehtiyat normalarını müəyyənləşdirilir;2) Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları aparılır; 3) Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər verilir; 4) Valyuta müdaxiləsi və mübadilə məzənnələri siyasətinin həyata keçirilir".[10]

Qanunda daha sonra göstərilir:" Məhz Milli Bankın valyuta bazarına aktiv alışyönlü müdaxilələri manatın məzənnəsinin kəskin möhkəmlənməsini təmin edir. Milli Bankın sərəncamında olan valyuta ehtiyatlarının həcmi 2006-cı ilin sonuna ilin əvvəli ilə müqayisədə (961,71 mln. ABŞ dolları) 2 dəfə və ya 1005.6 mln. ABŞ dolları artaraq 1967,3 mln. ABŞ dollarına catmışdır".[10]

Bazar iqtisdiyyatlı ölkələrdə iqtisadiyyat özəlləşmə üzərində qurulduğuna baxmayaraq, dövlət iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə müdaxilə etməlidir, yəni iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Bu tənzimlənmə metodlarından biri də gördüyümüz kimi pul-kredit siyasətidir. Bu siyasəti ölkənin Mərkəzi bankı yerinə yetirir. Pul-kredit siyasəti dedikdə, dar mənada Milli bankın iqtisadiyyatdakı pul təklifini tənzimləməsi başa düşülür. Bu siyasətin əsas məqsədi, ölkədəki inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına və pul emissiyasına (kredit ekspansiyası), ya da kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiyasına) yönəldilir. Böhran dövründə Mərkəzi Bank kretit verilməsinin artırılması və faiz normasının azaldılması ilə konyukturanı canlandırmağa çalışır. Əksinə, yüksəliş dövründə isə qiymətlər qalxdığına və iqtisadiyyatda dispriporsiyalar artdığına görə Mərkəzi Bank kreditin verilməsini azaldır.[15]

İndiki dövrdə bu və ya digər ölkələrdə milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəssisələrin kiçik və orta sahibkar biznesinə aid olunması üçün müxtəlif kriteriyalar mövcuddur. Məsələn, "Belçika qanunvericiliyinə görə işçilərin kəmiyyəti vacib sayılır (50 nəfər); müəssisələrdə məşğul olan işçilərin kəmiyyəti Böyük Britaniyada damühüm faktor hesab olunur (50 nəfər). İtaliyada iqtisadiyyatın əsasını kiçik və ortamüəssisələr (məsələn, ümummilli məhsulun 95%-ni) təşkil edir, əsas təsbitedici faktor illik dövriyyəsi (29,2 milyon avro) və müəssisədə çalışanların sayı (250 nəfər) çıxış edir" [8, p.2936]."Çin Xalq Respublikası və Avropa İttifaqı ölkələri isə işçilərinin sayı, illik dövriyyə vəaktivlərin dəyəri göstəricilərinə üstünlük verirlər"[7,c.155]Avropa İttifaqı ölkələrində müəssisələrin müstəqillik səviyyəsinin təsbit olunmasındanda istifadə edilir ki, bu və ya digər iri şirkətlərlə bağlı olan müəssisələr kiçik və orta sahibkarmüəssisələri siyahısından çıxarılsın: nizamnamə kapitalında pay və səsvermə sahibi olmağada xüsusi diqqət yetirilir. "Digər müəssisələrə bəzi istisna hallarında qeyd edilən göstəricilərin ancaq 25%-i aid edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq sektoruna biznes obyektlərininaid

edilməsi kriteriyaları Avropa İttifaqında müəyyən edilmiş göstəricilərə yaxındır, əlavə olaraq mövcud olan keyfiyyət meyarlarını qeyd etmək olar: Azərbaycan Respublikasısubyektlərinin iştirakı payı, həmçinin digər fond və şirkətlərin əsas kapitalda iştirakı payı 25%-dən yüksək olmamalıdır. Müasirdövrdə dünyada müəssisələrin bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsində ümumi razılıqhələ də əldə olunmamışdır."[3,s.140] Kiçik və orta müəssisələr anlayışına kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri kombinasiyasına əsasən yanaşırlar (Rusiya və ABŞ), digər ölkələr konkret iqtisadi sahələr üzrə təsnifatlaşdırma aparırlar (Çin və Yaponiya). Məsələn, "Yaponiyada dağmədən sahəsində kiçik müəssisələrin işçilərin sayı 1000 nəfərdən, topdan satış ticarətmüəssisəsində isə 100 nəfərdən az olmamalıdır"[12]. Təbiidir ki, bir-birinə zidd belə yanaşmaların obyektiv səbəbləri vardır və milli iqtisadiyyatların iqtisadi inkişafındakı fərqlərlə bağlıdır. "Kiçik və orta sahibkarlıq təriflərinə müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur" [5,c.17-18]. Eyni zamanda bildirmək lazımdır ki, "təsərrüfat subyektlərinin kiçik və orta sahibkarmüəssisələri kateqoriyalarına aid edilməsinin kəmiyyət, hüquqi, kəmiyyət-keyfiyyətmeyarlarına əsaslanan yanaşmaları formalaşmışdı" [5,c.19]. Məsələn, kvantativ (kəmiyyət) modelinin əsasında müəssisələrin bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsində kəmiyyət kriteriyaları üstünlük təşkil edir.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif güzəştlər və imtiyazlar tətbiq olunur. Sahibkarların maraqlarının müdafiəsi məqsədiylə "İri, orta və kiçik sahibkarın müəyyən edilməsi qaydaları" nın qəbulu haqqında əsasnamə Nazirlər Kabinetinin 2015 –ci il 5 iyun 215 nömrəli qərarına əsasən təsdiqlənmişdir və həmin qaydalar (meyarlar) aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur:

Cədvəl 1

Saibkarlıq subyektlərinin kateqoriyası	**İşçilərin orta siyahı sayı**	**Sahibkarlıq subyektlərinin illik gəliri**
Kiçik sahibkar	25 nəfərədək	120 min manatadək
Orta sahibkar	25 nəfərdən 125 nəfərədək	120 min manatdan 1250 minmanatadək
İri sahibkar	125 nəfər və ondan çox	1250 manat və ondan çox

Mənbə:http://www.e-qanun.gov.az/framework/30115

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlar, hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət orqanları, yerli idarəetmə orqanları arasında münasibətləri tənzimləmək üçün qanunvericilik səviyyəsində kiçik və orta sahibkarların subyektlərinə, onların infrastrukturuna maliyyə yardımı göstərilir. Sahibkarlıq sahəsində maliyyə-kredit siyasətinin reallaşdırılması zamanı kiçik və orta biznesə, kredit xidmətləri bazarına maliyyə köməyi nəzərdə tutulur. Bu zaman Azərbaycan iqtisadiyyatının sahibkarlıq bölməsində rəqabətədavamlılıq mühiti formalaşır, onların subyektlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait təmin olunur. Kiçik və orta biznesin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizmləri getdikcə təkmilləşdirilir, sahibkar-lıq sektorunun ümumi daxili məhsulda payı artır, büdcə kreditləri və investisiyaları ayrılır, texnoloji və tətbiqi innovasion proseslər modernləşdirilir. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlara dövlət və bələdiyyə yardım fondları, kreditləşməyə yardım fondları, aksioner investisiya fondları yaradılır, müxtəlif səviyyəli subsidiyalar verilir. Ölkədə iqtisadiyyatın ən mühüm sektoru olan sahibkarlığın inkişafının dövlət idarəçiliyi vasitəsi kimi maliyyə-kredit siyasətinin rolu getdikcə artır. Buna görə də dövlət hakimiyyət orqanları konkret maliyyə-kredit tədbirlərilə sahibkarlıq subyektlərinin məqsədli inkişaf proqramlarını vaxtında müəyyənləşdirir.

Dövlət sahibkarlığa maliyyə-kredit yardımı edir ki, risklər minimallaşdırılsın. Sahibkarlığa dövlət yardımının struktur mexanizminə normativ-hüquqi tənzimləmə, maliyyə yardımı, əmlak yardımı, infrastuktur təminat daxildir. Sahibkarlığa dövlət yardımı proqramları iqtisadi inkişaf nazirliyi, bankların güzəştli kreditləşmə proqramları, təminat yardımı proqramları vasitəsilə reallaşır. Sahibkarlığa kreditlərin verilməsi kiçik biznesin əsas mövcudluq amilidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, milli kredit siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: " - kommersiya banklarında yalnız dövri aktivlər almaq üçün deyil, inkişaf üçün uzunmüddətli kredit xəttini təmin etmək üçün ehtiyyat fondları yaradılır; - sahibkarlığa dövlət yardımı üçün krediti təmin etmə metodları müəyyənləşdirilir; - girovsuz vergiyə dair risklərin qiymətləndirilməsi üçün səmərəli bazanın təşkili məqsədilə komersiya bankları tərəfindən kiçik sahibkarlıqla işin təşkili üzrə "risk" fondları yaradılır. Bu cür fondlara dövlət tərəfindən vergi

və digər güzəştlərlə yardım edilir.” [13]Milli kredit siyasəti islahatı variantları sayəsində sahibkarlıq tərəfindən investisiya axını başlayır, pul dövriyyəsi artır, böhran vəziyyəti aşağı düşür.

Beynəlxalq kredit (borc kapitalı) bazarı, əsasən, aşağıdakı formalarda çıxış edir: “ - xarici kapital bazarı; - qiymətli kağızlar bazarı; avrovalyuta bazarı; - pul bazarı; - xarici investisiya bazarı.” [2,s.136]

Azərbaycan sahibkarlığa maliyyə-kredit yardımın dünya təcrübəsindən və modellərindən milli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq istifadə etmişdir. Dünyada ən yüksək modellər ABŞ, Almaniya və Fransa modelləridir. Sahibkarlığa maliyyə-kredit yardımı zamanı aşağıdakılar nəzərdə tutulur: “-dövlət vəsaiti hesabına kiçik biznesə birbaşa yardım edilməsi;- onun dövlət və özəl maliyyələşdirilməsinin müstəqil mövcudluğu, ABŞ-da müxtəli yardım maliyyə şirkətləri və institutları vardır. Bunlar ailə vəsaiti, fondlar, investisiya bank şirkətləri, sığorta şirkətləridir.”[6, c.57]

ABŞ-da kommersiya bankları kiçik biznesə qısamüddətli kreditlər təklif edir. Bu cür kreditlər az müddətə (1 ilə qədər) verilir, bəzən təminat tələb olunmur. Bundan başqa sahibkarlara uzunmüddətli kreditlər də verilir. Həmin kreditlərin müddəti bir ildən artıq olur və onlara aşağıdakı fondlardan uzunmüddətli istifadə etmək üçün maliyyə verilir: ”- binalar, qurğular, tikintilər; - avadanlıq, təchizat, ləvazimat; - torpaq; -avtonəqliyyat və s. Borcun ödənilməsi sahibkarların gəlirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Kiçik və orta sahibkarlıq üçün borc kapitalının mənbəyi aşağıdakılardır: - yüksək rəqabətədavamlı iri müəssisələr; - dövlət-maliyyə-kredit müəssisəsi (ABŞ Ticarət Nazirliyi və Kiçik Biznes Adminstrasiyası); - Kiçik Biznes Adminstrasiyası (İBA)ildə 60 mindən artıq 10 milyard dollara yaxın məbləğində kredit təminatı verir.”[6,c.58]

ABŞ-ın maliyyə-kredit yardım modelinin üstünlüyü və səmərəliyi ondadır ki, bu modeldə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinin dövlət və özəl formaları vəhdət təşkil edir.

Alman maliyyə-kredit yardım modeli dövlət və özəl institutların maliyyə-kreditləşməsinə əsaslanır. Maliyyələşmə və kreditləşmə federativ, federal ərazi, şəhər, dairə, icma səviyyəsində dövlət hakimiyyət orqanları, həmçinin Brüsseldəki Avropa İttifaqı vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə-krediti xüsusi ixtisaslaşmış banklar verir. Almaniyanın təcrübəsi təhlil edilərkən aydın olur ki, burada daha çox dövlət yardım vasitəsi kimi istifadə olunan güzəştli kreditləşməyə üstünlük verilir. “Güzəştli kreditlər gizli maliyyə yardımı kimi çıxış edir. Almaniyada digər gizli maliyyə yardım formaları aşağıdakılardır: - kreditlərə təminat; -kiçik müəssisələrin kapitalında investisiya şirkətlərinin iştirakı.” [6,c.60]

Almaniyada kiçik biznesə kredit verən kommersiya bankları dövlət bankları ilə müqavilə bağlayır. Kreditlər yalnız kredit-qabiliyyətli müştərilərə verilir. Almaniyada kiçik biznesin yaradılması və inkişafı üçün aşağıdakılardan istifadə olunur: “-pulsuz zəruri informasiyaların verilməsi; - məsləhət xidmətləri;- maliyyə yardımı;- nisbətən aşağı faizli və güzəştli ödəmə şərtlərilə kreditlərin verilməsi; - vergi güzəştləri; - öz kapitalının artırılmasının stimullaşdırılması.” [6,c.58]

Almaniyanın kiçik biznesə maliyyə-kredit yardımı modelində 180-dən artıq vergi güzəştinin olduğu vergi siyasəti əsas rol oynayır. Bunlardanbəzilərini qeyd etmək olar: “-komersiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlirə verginin ixtisar edilməsi; - korporasiyaların vergidən azad edilməsi; - əmlak və varislik vergilərinə güzəştlər edilməsi; -gəlir vergisinin sistemli olaraq aşağı salınması.” [6, c.62]

Beləliklə, sahibkarlığa maliyyə-kredit modelinin üstünlüyü ondadır ki, burada güzəştli, investisiyalı kreditləşmə, subsidiyalaşma mexanizmindən geniş istifadə olunur.Bu model əhalinin rifahının yüksəlməsinə və ölkənin bütövlükdə iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir.

Fransada kiçik biznesin maliyyə-kreditini təmin edən struktur təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Ölkədə qarşılıqlı təminat cəmiyyəti mövcuddur. Bu cəmiyyətin təqisatçıları kiçik müəssisələrdir. Cəmiyyətin “fəaliyyət sferası kiçik biznesdir. QTC-nin 30 faiz fəaliyyət həcmi sənaye və tikintiyə, 27 faizi maqazinlərə və nəqliyyata, turizmə, 20 faizi ticarətə aiddir.” [6,c.62]Banklar da kredit verərkən bu cəmiyyətlə sıx əlaqə saxlayır.

Banklar kredit vasitələrinin qaytarılması üçün sahibkarlardan müxtəlif formalarda-ipoteka, torpaq, əmlak formalarında təminat tələb edir. Kiçik müəssisə kommersiya bankına kredit verməsi üçün ona kompleks sənədlər təqdim edir, QTC sənədləri yoxlayır və kredit verilməsi üçün razılığını bildirir. Komersiya bankı kredit üçün həmin zəruri sənədləri Sofaris-ə (dövlət aksioner şirkətinə) təqdim edir, razılaşma sayəsində komersiya bankının kredit riski sığortalanır

və bundan sonra bank kredit verir. Sofaris qarışıq iqtisadiyyat formasıdır: ”- 34 faizi-dövlət -22 faizi-banklar; -22 faizi-sığorta müəssisələri; -22 faizi kredit müəssisələridir.” [9, p.6]

Beləliklə, ABŞ-ın təcrübəsi Azərbaycan üçün bankların kiçik bizneslə əməliyyatları, risklərin idarə olunması üçün baza yaradılması, bankların kiçik müəssisələrə kreditləşməsinin risklərinin azaldılması imkanları verilməsi maraqlıdır. Almaniyanın təcrübəsindən Azərbaycan yeni başlayan müəssisələrə informasiya yardımı, iqtisadi və texniki məsləhətləşmələri, güzəştli kreditləşmədən səmərəli istifadə edə bilər. Fransa təcrübəsi Azərbaycan üçün faydalı olan istiqamətlər aşağıdakılardır: - sofaris tipli qarışıq tipli dövlət səviyyəsində ixtisaslaşmış təşkilatların yaradılması; - sahibkarlara tədris və məsləhət xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi.

Məhz dünyanın qabaqcıl təcrübələri əsasında Azərbaycanda milli maliyyə-kredit yardım modeli uğurla inkişaf edir və dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsində maliyyə-kredit inhisarçılığıaşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir. “- Maliyyə-kredit təşkilatlarının rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran, yaxud gətirib çıxara bilən qeyri-qanuni fəaliyyəti aşağıdakılar hesab olunur: 1) maliyyə ehtiyatlarının çevikliyinin məhdudlaşdırılması, kapitalın bir fəaliyyət sahəsindən digərinə axması qarşısında süni əngəllər yaradılması; 2) kommersiya bankları arasında vahid faiz dərəcəsi siyasəti yeritmək haqqında sazişlər bağlanması; 3) mülkiyyətvə təşkilati-hüquqi formalardan asılı olaraq təsərrüfat subyektlərinin bank krediti almasında əsassız ayrı-seçkilik yaradılması; 4) bank kreditləri almaq istəyənlərin qarşısında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan şərtlərin qoyulması və bu şərtlərin sərtləşdirilməsi; 5) digər maliyyə-kredit təşkilatlarının maliyyə bazarına daxil olması (yaxud bazardan çıxması) üçün maneələr yaradılması; 6) kredit ehtiyatları bazarında süni qıtlıq yaratmaq, yaxud qıtlığı qoruyub saxlamaq, həmçinin kredit dərəcələrini yüksəltməkməqsədilə kredit verilməsinin azaldılması və ya dayandırılması.”[1,s.1]

Cədvəl 2. 2016-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə kiçik və orta müəssisələrin ÜDM və məşğulluqda payı (çəkisi)[3,144]

Ölkələr	Kiçik və orta müəssisələrin ölkə ÜDM-də payı (%-la)	kiçik və orta müəssisələrində məşğul olanların payı (%-la)
AB ölkələri	65	69
ABŞ	50	50
Yaponiya	48	80
Russiya	26,1	14
Azərbaycan	15	1,8

Mənbə: cədvəl M. Seyidov tərəfindən tərtib olunub.

“Fitch” beynəlxalq reytinq agentliyi, Dünya Bankı, Davos İqtisadi Forumu və ABŞ-ın İrs Fondunun son hesabatlarında Azərbaycanda: “Artıq dünyanın reytinq tərtib edən bütün mötəbər qurumları Azərbaycanı MDB-də ən islahatçı ölkə kimi təsbit edirlər.” [11]

Sahibkarlığın təsirilə ÜDM-in artım tempini aşağıdakı cədvəldə görmək olar:

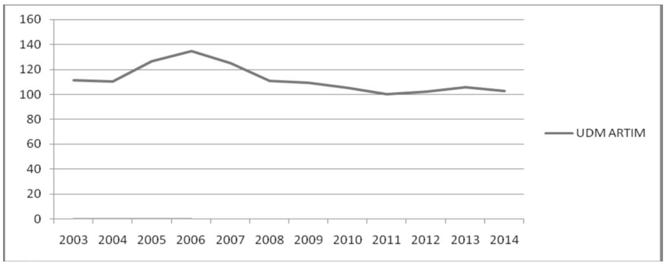

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi - http://www.azstat.org/MESearch/details

Son iki ildə iki kredit reytinq agentliyi “Standard & Poor’s” və “Fitch” Azərbaycanın kredit reytinqini yüksəldib. “Birincisi, kredit reytinqi suveren fondlar, pensiya fondları və digər investorlar tərəfindən Azərbaycanın tədiyyə qabiliyyətini ölçmək üçün yaxşı imkandır. Başqa sözlə desək, kredit reytinqi ölkənin borclanma xərcini müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir. Kredit reytinqi artdıqca ölkənin xarici borclanması zamanı şərtlər də (məsələn, borcun faizi aşağı düşür və s.) yumşalır. İkincisi, yüksək kredit reytinqi tədiyyə balansına, xüsusilə kapitalın hərəkəti balansınamüsbət təsir edir, çünki ölkəyə vəsait axını stimullaşır və əksinə ölkədən vəsaitin çıxarılması tormozlanır. Üçüncüsü,

Azərbaycan dövləti və şirkətlərimiz beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarını genişləndirirlər. Dördüncüsü, manatın sabitliyinin qorunması üçün daha yüksək kredit reytinqi əlverişli şərait yaradır. Təsadüfi deyil ki, "Fitch"in proqnozuna görə, Azərbaycan manatının dollara nisbətdə məzənnəsi növbəti iki il ərzində 1,7 manat səviyyəsində qalacaq. Beşincisi, kredit reytinqi yüksəldikcə qiymətli kağızlar bazarı da inkişaf edir. Altıncısı, kredit reytinqi Azərbaycandakı özəlləşdirmədə xarici investorların iştirakını sürətləndirəcək."[11]

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə onlara " 2007 – 2008 –ci illərdə, həmçinin 2009 - cu il 9 oktyabr tarixindən 2011 – ci il 12 oktyabr tarixinədək, eləcə də 2011 –ci il 13 oktyabr tarixindən 2015 – ci ilə qədər müxtəlif məbləğlərdə güzəştli kreditlər təqdim edilmişdir.[4,44]

Bazar iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olan amillərdən biri məhz sərbəst rəqabətdir. "Rəqabət isə sahibkarın fəaliyyətinin nəticələrinidaha da yaxşılaşdırmaq üçün istehsal və satış sahəsində sahibkara ən əlverişli olan şərtləri əldə etməyə imkan verən firma və müəssisələr arasındakı mübarizə formasıdır" [4,45]

Dunya Bankı tərəfindən Azərbaycan üzrə 2003-2005-ci illər üçün Ölkəyə Yardım Strategiyası təsdiq olunmuşdur. Bu strategiya üzrə nəzərdə tutulan layihələr çərçivəsində artıq 65 milyon ABŞ dolları həcmində kredit sazişi imzalanmış və təsdiq olunmuşdur. Bundan başqa strategiyada nəzərdə tutulan layihələrdən biri də "Yoxsulluğun Azaldılmasına Yardım Krediti"dir. Bu layihə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirləri maliyələşdirmək və struktur islahatlarını davam etdirmək məqsədilə ayrılır. Kreditin məbləği 60 milyon ABŞ dolları təşkil edir və 3 il ərzində hər il 20 milyon ABŞ dolları ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

"Azərbaycan Respublikası Dünya Bankı qrupuna daxil olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası ilə də əməkdaşlıq edir. BMK-nın fəaliyyəti əsasən özəl sektorda cəmləşmişdir və ayırdığı kreditlərin ümumi dəyəri 136,3 milyon ABŞ dolları təşkil edir. BMK Mikromaliyyələşdirmə Bankının 23,75%-lik payla səhmdarıdır." [2,141-142]

Azərbaycan dövləti öz iqtisadi siyasətində sahibkarlıq fəaliyyətinə yardım etmək üçün aşağıdakı dolayı təsir etmə mexanizmindən istifadə etmişdir: -"xarici və daxili investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması; - əhalinin tam məşğulluğunun tənzimlənməsi; -əmtəələrin, xidmətlərin və iş qüvvəsinin idxal və ixracının tənzimlənməsi;- xüsusi növ məhsulların bazar qiymətlərinin tənzimlənməsi;- iqtisadi artım səviyyəsinin tənzimlənməsi; - gəlirlərin yenidən bölgüsünün tənzimlənməsi." [2,159]

Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizdə yeridilən pul-kredit siyasəti öz bəhrələrini verir və gələcəkdə iqtisa-diyyatımızda müşahidə olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması bəzi problemlərin həll edilməsinə, mövcud imkanlarımıza uyğun gələn həyat səviyyəsinə nail olmağa imkan verən sosial yönümlü bazar iqtisadi sisteminin formalaşmasına şərait yaradacaqdır.[16]

Bunlarla yanaşı, dövlət özünün struktur, pul-kredit, büdcə və digər siyasət formaları vasitəsilə göstərilən istiqamətləri tənzimləyir və bu sahədə dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, kiçik və orta biznes,maliyyə-kredit,yardım fondu.hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət orqanları, qanunvericilik, sahibkarlıq subyektləri, maliyyə yardımı*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" 30 sentyabr 2010-cu il tarixli 1083-III QD nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanunu//"Azərbaycan" qəzeti,14 noyabr 2010-cu il № 252, s.1

2. Məhərrəmov A. M. Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı: Nurlar NPM, 2009, 360 s.

3. Seyidov M. Kiçik və orta müəssisələrin müasir fəaliyyəti və təşkilati məsələləri//İPƏK YOLU, No.1, 2018, s.137-146

4. Süleymanli A.M. "Müasir dövrdə Azərbaycanda sahibkarliğin inkişafinin regional problemləri və onun tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri" mövzusunda magistr dissertasiyasi/ Elmi rəhbər:dos.İ.M.Mahmudova .Bakı, 2016,83 s.

Rus dilində

5. Дзбоева Д.П., (2010), Актуальные вопросы развития малых и средних форм предпринимательства, Международный бухгалтерский учет,No.11(143), c.15-21.

6. Заболоцкая В.В. Исследование зарубежных моделей финансово-кредитной поддержки малого предпринимательства и возможность их адаптации в России. // Денежно-кредитная политика, №18 (498), 2012, с.57-67

7. Пихлер, Й.Х. Малые и средние предприятия. Управление и организация / под ред. Й.Х.

Пихлера, Х.Й. Пляйтнера, К.-Х. Шмидта. Пер. с нем. И.С. Алексеевой, Г.И. Токаревой. – Москва: ИНФРА-М, 2002. – 189 с.

İngilis-fransız dillərində

8. Beck T., Demirguc-Kunt A., (2006), Small and medium-size enterprises: Access tofinance as a growth constraint, Journal of Banking & finance, Vol.30, No.11, pp.2931-2943.

9. Nolile D. Le controle de gestion dans une enterprise diassurances et reassuranses, 1976, "L'Argus" 75 p.

İnternet resursları

10. Azərbaycanda pul-kredit siyasəti// https://banknews.az › azerbaycanda-pul-kredit-siyasəti..13.05.2014

11. Qasımlı V.: "Azərbaycanın yüksələn kredit reytinqləri İlham Əliyevin siyasətinə investorların etimadını daha da artırır" // https:// iqtisadi islahat. org/ news/ vusal_ qasimli azerbaycanin _yukselen_ kredit_ reytinqleri_ ilham_ eliyevin_ siyasetine_investorlarin_etimadini_daha_... //11.05.2021

/12. Малый бизнес в развитых странах-США и Японии //https://malbusiness.com/malyiy-biznes-v-razvityih-stranah-chast1//02.06.2014

13. Шопперт К. А.,Юзвович Л. И. Финансово-кредитные инструменты госу-дарственной поддержки малого бизнеса//Фундаментальные исследования. 2019, №10, с. 123-128 //URL: http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=42574[Baxılıb:12.05.2021]

14. N Novruzov, Xanoğlan Hüseynov Maliyyə dərsliyi http://lib.bbu.edu.az/files/book/278.pdf

15. https://banknews.az/azerbaycanda-pul-kredit-siyaseti/

16. https://banker.az/iqtisadi-inkisafda-m%C9%99rk%C9%99zi-bankin-pul-kredit-siyas%C9%99tinin-rolu/

РЕЗЮМЕ

Роль финансов и кредита в развитии предпринимательства в Азербайджане

В статье рассматривается роль малых и средних предприятий, частного сектора в динамичном развитии Азербайджана и меры, принимаемые для развития предпринимательства. В анализе рассматриваются основные направления денежно-кредитной политики малых и средних предприятий, финансовое содействие их инфраструктуре, реализация финансово-кредитной политики в сфере предпринимательства, формирование конкурентной среды в предпринимательском секторе экономики. Он также показывает успешное развитие национальной модели финансово-кредитной помощи в Азербайджане с учетом опыта развитых стран и национальных особенностей. Отмечается, что по мере роста рейтинга страны в области финансово-кредитной помощи предпринимательству растет и интерес к инвестициям. В статье также описывается, какие механизмы влияния использует азербайджанское государство для продвижения предпринимательства в своей экономической политике посредством структурной, денежной, бюджетной и других форм политики.

Ключевые слова: *предпринимательство, фонд помощ, юридические и физические лица, государственные органы, законодательство, основные направления денежно-кредитной политики, малый и средний бизнес, реализация финансово-кредитной политики.*

SUMMARY

The role of finance and credit in the development of entrepreneurship in Azerbaijan.

The article discusses the role of small and medium enterprises, the private sector in the dynamic development of Azerbaijan and the measures taken to develop entrepreneurship. The analysis examines the main directions of monetary policy, small and medium enterprises, financial assistance to their infrastructure, implementation of financial and credit policy in the field of entrepreneurship, the formation of a competitive environment in the entrepreneurial sector of the economy. It also shows the successful development of the national financial and credit assistance model in Azerbaijan, taking into account the experience of developed countries and national characteristics. It is noted that as the country's rating of financial and credit assistance to entrepreneurship rises, so does the interest in investment. The article also describes what influence mechanisms the Azerbaijani state uses to promote entrepreneurship in its economic policy through its structural, monetary, budgetary and other forms of policy.

Keywords: *entrepreneurship, aid fund. legal entities and individuals, government agencies, legislation, business entities, financial assistance, providing financial assistance to their infrastructure, implementation of financial and credit policy in business policy,*

DDC 657; 311.216; 336.717.6

IMPLEMENTATION OF ERP FOR ACCOUNTING AND AUDIT IN PRODUCTION INDUSTRY

ELDANIZ ISMAYILOV
Azerbaijan State University of Economics, master

E-mail: eldenizismayilov25@gmail.com

The ERP System Essentıal For Manufacturıng Industry

In the radical structural change that has emerged with globalization, the industrial society leaves its place to the information society with structural differences, and new structures that show completely differences in quality are formed. In the new society based on different models, factory and material production lose its characteristic of society, instead, the production of knowledge and service gains importance with symbolic elements. Similarly, capital, which has a strategic factor in the industrial society, leaves its place to knowledge, and knowledge becomes an important resource as much as energy and machinery required for an organization.

Integrated information systems are systems developed by using information and communication technologies to ensure that information is obtained, stored, transmitted, and used that is to be questioned and reported, by defined rules and order to increase the efficiency and effectiveness of the business. In the information system, correct information that supports the decision mechanism is fed by real and detailed data.

The contributions of the integrated information system to the business can be listed as follows:

I.Provides competitive advantage;

II. It helps in creating and developing new products based on knowledge;

III. Increases operational efficiency in businesses;

IV. It gives customers the opportunity to provide better service;

V. It allows to recognize and capture new opportunities in the market.

Place of ERP in Integrated Information System. ERP Systems constitute the infrastructure of the Information system pyramid as shown in Figure 1 (Allen & Kern, 2012).

Figure 1: The place of ERP Systems in Information systems. ERP reporting.

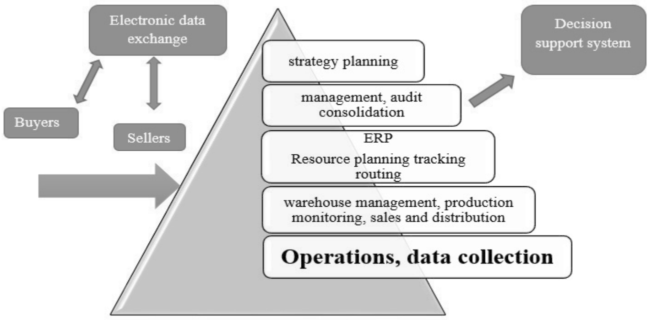

Source: Klaus & Rosemann, 2010

With the increase of international competition, the removal of customs walls, and the spread of international trade, all companies have started to seek and follow new systems and strategies. ERP is one of them. Although there are general concepts on what ERP is understood in an academic context, debates continue on its definition. Although it is possible to make different definitions by looking at different angles for the concept of ERP, it can be defined as commercial software packages that provide the integration of all ongoing information flow in a company (Klaus & Rosemann, 2010).

Critical factors that must be met for ERP to be implemented successfully; ERP teamwork and the quality of the team, senior management support, business plan and vision, review of business processes with minimum adaptation, change of management program and culture, project management, monitoring the development of performance, effective communication, software development, testing and detection of malfunctions, determining the project champion, implementing the business and information technology system (Karadere & Baykoç, 2010).

The project management model below focuses on various components in the integrated process. ERP implementation in the proposed methodology:

Figure 2: Stages of ERP implementation.

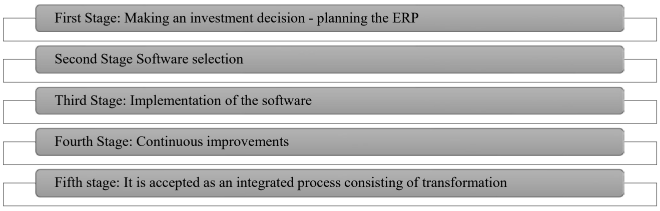

Source: Klaus & Rosemann, 2010

Senior management should be at the forefront of these needed changes. Top management's commitment is important. This commitment should not be limited to the project idea but should continue throughout the project's completion. This commitment should cover the needs of the organization, beyond the technical appearance of the project for successful implementation. In addition to the supply of capital, senior management should identify some of the best and brightest personnel from the business needed to implement ERP at a certain time. It should release these people from their job responsibilities, organize them in an interdisciplinary team and empower them to run the project. It should not be forgotten that the implementation of ERP means that some jobs in the enterprise will change.

Today, many institutions find it difficult to see the whole of their work. Especially in medium-sized organizations, the intensity of daily work and the effort to keep up with constant change causes an increase in operational work and a narrowing of the strategic perspective. At this point, before evaluating the corporate solution, institutions should hold the mirror to themselves and reveal their processes. After this point, the answer to why the institution needs a solution can be given clearly. Some institutions need new solutions due to the insufficiency of business functions, the increasing workforce and number of transactions after growth and development, and the inadequate performance of their existing systems.

ERP systems aim to manage all activities of businesses in integration with each other. The system covers all levels of employee, from the highest level decision maker to a staff member who only performs daily activities. The business is changing by moving to an institutional system with all its staff. Therefore, ERP applications are made depending on the culture of the relevant enterprise. Because all business processes of the enterprise are reinstalled on the software in line with the determined goals. The social side of change is the most important determinant of success or failure. If the business does not adopt the new system, failure is inevitable. Only 20% of the ERP applications are fully successful, and in 20% the project cannot be implemented at all. Successful operation of ERP requires more than the establishment of this system in the enterprise. To achieve optimal results in the economy where the ERP system will be used. Here are 5 important success factors. These are as follows:

- Establishing business practices: simplifying, coding and clarifying business processes,
- To establish a system that will enable consistent and correct transactions,
- Considering formal costs and checking their accuracy,
- Developing and using criteria and standards covering the whole business,
- Testing ERP on a small scale first and then expanding it to the whole business.

In order to identify that they made an ERP implementation project profile that consisted of critical success factors organized in the strategic and tactical framework. The critical success factors were divided under the strategic and the tactical factors of the implementation project.

Table 1: Critical success factors in ERP Implementation

Critical success factors in ERP Implementation	
Strategic	**Tactical**
Legacy systems	Personnel
Business vision	Monitoring and feedback
ERP Strategy	Business process change and software configuration
TOP Management support	Client Consultation
Project schedule/plans	Client acceptance

Source: Shanks, Seddon, Willcocks, 2004.

The implementation process covers project initiation until it's going span. Project initiation starts with the decision to fulfilling of the ERP system project. What can be done in this process is the initiation of the idea to adopt ERP, to improve business cases, search for the project leader, selection of software and implementation partner, project planning, and scheduling.

These applications provide timely responses to customer demands and changes in production capacity as possible. The ERP system reports the list of defects due to the tight integration of the application module and data. Typically adopting ERP is based on the assumption that the business is building all. By accepting, it takes years for the business to make big changes. Although most ERP systems can improve the memory of the enterprise practically, the application part for private enterprises is not good enough. Since ERP software is installed on databases, it provides the opportunity to work with other applications easily.

ERP has greatly improved the integration of different parts of an enterprise and the regular and timely information flow between them. Potential benefits of ERP; Enhanced integration between functional departments, emphasis on core business process, proven and reliable software, and overall strengthened competitiveness. In creating an ERP solution, the business can quickly bring its business process to industry standards (Glenn, 2008).

ERP increases efficiency in the field of production and marketing, which is increasingly competitive. In addition to the ERP production sector, it has become widely used in areas such as education, small entrepreneurship, and electricity and water services. ERP provides real-time information to management, allowing better decisions to be made.

The modules of the ERP systems enable integrated data management by providing access to the central data used in common to prevent data duplication and ensure data integrity. Even if the transactions are made locally, they should be able to be integrated with other processes. Thus, data can be instantly transferred to the point where it is required. In ERP systems, The Production Module has been developed for all kinds of program creation, revision, and monitoring the production needed to produce on time, in the desired quality and quantity.

The system periodically generates invoices based on receipts entered as purchase orders. Invoice control offers a special method for entering vendor business invoices, and this method is faster than the standard transaction. Managing the entire financial structure of the business, the finance module of the system is used for tracking all financial transactions such as cash, check-promissory notes, credit, risk management, cash flow planning, and foreign currency transactions for tracking customers, sellers, and banks. With this module, management of accounts belonging to all customers, vendors, business employees, bank accounts, checks-bills, and valuable papers is provided. With cash management, both cash collection and cash payment transactions are streamlined. It is shown whether the collection will be made from accounts, bank, or check or bill in the portfolio and cash payments will be made from the bank, check-promissory note, or accounts. Recording all transactions in the purchasing-production-sales process that constitute short-term cash flows simultaneously and completely integrated is of great importance in terms of the healthy preparation of cash budgets, which are short-term financial planning tools (Klaus & Rosemann, 2010).

In the computerization era, the audit task becomes very complex. As in many other areas in businesses, it will be necessary to benefit from the computer in the field of inspection. Internal and external auditors must have sufficient knowledge of computer use to effectively and effectively audit the internal control system of the enterprise. The important point of the computer in accounting controls is that the auditor examines and evaluates the structure of internal control in terms of the existence and reliability of the control points in the computer. As a result of the processing of accounting data in electronic media, storing and transmitting them in magnetic media, the auditor is faced with new types of errors and frauds caused by technological developments, unlike traditional methods. These errors and tricks that arise due to information technology have caused the concepts of computer errors and computer tricks to enter the audit literature. Computer fraud can usually be done by wrong data or software manipulation to accounting information systems, or by changing or destroying accounting data and information stored on magnetic media (Vathanophas & Stuart, 2010).

The internal control system in an enterprise directly affects the audit activities carried out in that enterprise. Internal control includes the protection of business assets, the control of the accuracy and reliability of accounting data, the improvement of the efficiency of transactions, and the organizational plan and accepted criteria within the framework of adherence to management policies. Internal control allows a business to go in the direction it wishes to go and prevents it from entering dangerous and surprising paths. Internal control helps an undertak-

ing achieve performance and profitability goals and prevent resource losses, provide reliable financial reporting, comply with laws and other regulations, and avoid notoriety and other negativity.

The intensive use of information technologies in SMEs has deeply affected the functioning logic of accounting information systems in the public sector, and in our country, instead of manual methods, applications such as e-invoices, e-dispatch notes, and e-bills, which emerged with the regulations made in the legal legislation system, are used in keeping accounting records in the public sector. Reveals the importance of using ERP systems in the future in terms of ensuring unity in practice and recording more information. The innovations implemented by the authorities competent in accounting issues in our country are possible with the integration of the existing information systems used by the enterprises or the modules in the ERP systems to the system put into practice by the state.

On the other hand, by standardizing the data of the items related to the financial statements in the system through codes, it allows the business to compare periodically within the context of the relevant accounts and to compare the communication, agreement, and purchasing process with which external supplier (Güroğlu, 2010).

However, due to technical problems arising from automation and integration systems in the information and documents that especially large-scale enterprises operating in the private sector will submit to the regulatory and supervisory authorities, different integrators can be connected. For example, due to the limited access to the automation system of regulatory and supervisory institutions in terms of sending an e-invoice to the relevant institutions by an enterprise using SAP application, a connection is established through integrator companies that will provide a connection between the existing enterprise and the regulatory and supervisory institutions to ensure the continuity of the connection in the application. Since the transaction cost will increase if the company establishes the connection itself, it is necessary to develop ERP sub-modules in this sense (Poston, & Grabski, 2011).

In the following years, it is clear that the development and implementation of modules that will enable the application of ERP systems to spread to a wider area both in the public and private sectors, will bring a new discipline to the national economic structure, and more transparent practices can be implemented.

Conclusions and Recommendations

The article concludes that of developments in information and communication technologies in the globalizing world, the most important problem of businesses is to survive In this direction, the necessity of good management of information becomes important. The need for a management tool that will ensure efficient use of resources with the right information at the right time has led to the emergence of ERP systems.

ERP is a management system that plans the financial and accounting business of SMEs with the help of information technologies and meets all their information needs. Integrating many functions of businesses in a single system, accessing information from a single source, improving communication and interaction with customers and suppliers, globalization trends, adaptation to competitors and competitive pressures and their desire to gain strategic advantage have contributed to the development of ERP systems. Businesses can determine strategies for the future, make the right decisions, and gain a competitive advantage with ERP systems, which are integrated system.

Therefore, the fact that it makes it possible to analyze consistently the processes that are filtered by the data of a relevant account item, based on the operating logic of ERP systems in prepared reports and especially in financial statements, provides significant functionality in the application. In addition, connecting the business activities in the context of departments horizontally and vertically enables the multi-faceted query of information and documents created through the user access system. Based on this, the information contained in the financial statements is obtained from elements such as production, order, purchasing, procurement, accounting and finance, human resources, customer relations, which are the subsystems of the accounting information systems based on ERP systems, and how and to what extent these factors affect which data The ERP systems, which help to determine the risk, provide a high level of assurance to the businesses in terms of potential investors and creditors.

Keywords: *information and communication, SMEs, ERP system, accounting.*

REFERENCES

1. Allen D., Kern T. (2012), Enterprise resource planning implementation, p.324.

2. Buchok J. (2001), "Failed Initiatives." 380 p.

3. Dysart J.W. (2002), "Planning for Real-Time Information." Banking Strategies, 426 p.

4. Glenn G. (2008), ERP 100 Success Secrets: Enterprise Resource Planning 100 Success Secrets, 127 p.

5. Güroğlu, N. (2010), "Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) Projeleri Yönetimi, s.155.

6. Karadere, A. ve Baykoç, Ö. (2010) "Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) Uygulaması Sonrası İşletmelerin Yaşadığı Sorunlar, s.118

7. Klaus, M., & Rosemann, G. G. (2010). What is ERP? Information System Frontiers, p.300.

8. Poston, R. S., & Grabski, S. (2011). Financial impacts of enterprise resource planning implementation. International Journal of Accounting Information Systems, p.520.

9. Razmi J., Sangari M. S., Ghodsi R., (2012), Advances in Engineering Software, p.314.

10. Shanks G., Seddon P.B., and Willcocks L. (2004), Second-Wave Enterprise Resource Planning Systems: Implementing for Effectiveness, 340 p.

11. Vathanophas V., Stuart L., (2010), Enterprise Information Systems, p.412

XÜLASƏ

Məqalədə istehsal müəssisələrdə mühasibat və audit üçün ERP sisteminin tətbiqi təhlil olunur. Mühasibat və audit sahəsində bu sahənin yaxşılaşdırılması ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Tam sürətlə inkişaf etməyə davam edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bu gün özünü hər sahədə göstərir. Dünyada geniş istifadə olunan informasiya texnologiyalarından biri də müəssisə resurslarının planlaşdırılmasıdır. Bu sistemdə, rəqabətin artdığı və müştəri yönümlü işlərin əhəmiyyət qazandığı müasir dünyada mənbələrdən səmərəli istifadə və iş axınlarının inteqrasiyası baxımından əhəmiyyətli bir sistemdir. ERP ilə şirkətlər daha çox məlumata, daha sürətli, vaxtında və daha az xərclə əldə edə bilərlər. ERP sisteminin istehsal sektorunda əsas amillər, iqtisadiyyatda rolları, milli və dünya iqtisadiyyatında ERP sisteminin tətbiqinin mövcud vəziyyətinin təhlili, istehsal sektorunda ERP-nin perspektiv inkişafı mövzusu haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə kiçik və orta müəssisələr üçün beynəlxalq standart yaratmaq fikrinin tarixi inkişafı nəzərdən keçirilir və fərqləndirici xüsusiyyətləri Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının qaydaları ilə müqayisə olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi kiçik və orta müəssisələrdə mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün metodiki alətlər və praktik tövsiyələr hazırlamaqdır.

Açar sözlər: *informasiya və kommunikasiya, kiçik və orta müəsisələr, ERP sistemi, mühasibat.*

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется применение ERP-система для бухгалтерского учета и аудита на производственных предприятиях. Совершенствование этого направления в области бухгалтерского учета и аудита считается одним из самых актуальных вопросов. Использование информационных и коммуникационных технологий, которые продолжают развиваться полным ходом, и сегодня проявляется во всех сферах. Одной из наиболее широко используемых информационных технологий в мире является планирование ресурсов предприятия. В этой системе с точки зрения эффективного использования ресурсов и интеграции рабочих процессов в современном мире- это важная система, где конкуренция растет, а работа, ориентированная на клиента, приобретает все большее значение. С помощью ERP компаний можно получать больше информации- вовремя, быстрее и с меньшими затратами. Основные факторы системы ERP были представлены в производственном секторе- ее роль в экономике, анализ текущего состояния применения ERP в национальной и мировой экономике и перспективы развития ERP в производственном секторе. В статье рассматривается историческое развитие идеи создания международного стандарта для малых и средних предприятий, и сравниваются его отличительные особенности с правилами Международных Стандартов Финансовой Отчетности. Целью исследования является разработка методического инструментария и практических рекомендаций по совершенствованию системы бухгалтерского учета на малых и средних предприятиях.

Ключевые слова: *информация и коммуникация, малые и средние предприятия, система ERP, бухгалтерия.*

UOT 336.71

BANK SİSTEMİNDƏ RİSK QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ FƏALİYYƏTLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

ƏSƏDLİ ZƏRQƏLƏM
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: zerqelem.asadli06@gmail.com

Giriş

Məqalədə bank risklərinə dair, konsepsiyalar və tədbirlər planları və onlarda nəzərdə tutulan tədbirlərin yerinə yetirilməsi proseslərinə nəzər salınmış, araşdırılmışdır. Risk qiymətləndirməsi, bankın fəaliyyətinin müəyyən bir mərhələsində risklərin təzahürü ilə əlaqəli xərclərin kəmiyyət olaraq təyin edilməsidir. Risk qiymətləndirməsinin məqsədi bankın fəaliyyətinin bazar şərtlərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Əsas hissə

Bank riskləri kompleksinin idarə olunması müasir bank sisteminin əsas fəaliyyət sahəsinə çevrilir. Xüsusi idarəetmə vəziyyətində, ehtimal olunan gəlir və zərərlər, eləcə də uğurlu risk idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan mənbələr arasında optimal nisbəti seçmək lazımdır.

Hal-hazırda bank riskləri problemi xüsusilə aktualdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, risklərin idarəedilməsi, banklarda zəif korporativ idarəetmə və daxili nəzarət problemləri çox vaxt ayrı-ayrı banklarda böhranlara səbəb olur və bank sektorunun maliyyə sabitliyini təhdid edir. Bank biznesinin sürətli inkişafının hazırkı şəraitində risklərin idarəedilməsi problemi də Azərbaycanın bank sisteminin vəziyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək ciddi amillərdən birinə çevrilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bank bazarını risk olmadan təsəvvür etmək olmaz. Hər əməliyyatda risk var. Hər hansı bir bank riskini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Kommersiya bankının aldığı risk səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, potensial gəlirliliyi bir o qədər yüksək olar. Praktik bankçılığın əsas vəzifəsi ümumiyyətlə riskin aradan qaldırılması deyil, onun gözlənilməsi, qiymətləndirilməsi və azaldılmasıdır. Bütün hallarda, risk müəyyənləşdirilməli və ölçülməlidir. Risklərin düzgün qiymətləndirilməməsi və ya onlara qarşı təsirli tədbirlərin görülməməsi halında bank üçün mənfi nəticələr yarana bilər.

Risklərin müəyyən edilməsi təcrübəsində əsasən iki metoddan daha geniş istifadə olunur. Bunlardan biri risklərin kəmiyyətcə, ikincisi isə keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi metodlarıdır. İlk növbədə, risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi metodları üzərində dayanmaq daha məqsədəuyğun olardı. Risklərin idarə olunmasında onların kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi əsas yer tutur.

İqtisadi risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi metodlarını iki qrupa bölmək olar. Metodların birinci qrupunun əsasında bu və ya digər vəziyyəti tam və ya qismən formalaşmış prosedurların köməyi ilə ifadə etmək cəhdi dayanır. Bunlar elə prosedurlardır ki, tədqiq edilən hadisələrin inkişaf məntiqini həmin hadisələr arasındakı əlaqəni nəzərə almaq yolu ilə əks etdirir. Bu metodlardan istifadə edilməsi öyrənilən proseslər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin mümkün ola bilən xarakterinə dair işçi fərziyyələrin irəli sürülməsini, nəzərdən keçirilən hadisələrin inkişafını kəmiyyət baxımından əks etdirən riyazi qanunun və ya qaydalar toplusunun formalaşdırılmasını, mövcud informasiya əsasında model qurulmasını nəzərdə tutur. Bu qrupa aid metodların tətbiqi mürəkkəb hesablama aparatının mövcudluğu, hesablama və təhlilin əməktutumunun çox olması ilə səciyyələnir [1].

İkinci qrup metodlar isə, əsasən empirik nəticələrə əsaslanır. Bu zaman gözlənilən riski müəyyənləşdirmək üçün onun keçmiş təcrübə, faktlar və hadisələr bazasında ekstrapolyasiyasından istifadə edilir. Bu qrupa ekspert və statistika metodları daxildir. Ekspert metodları səmərəli qərarlar qəbul edilməsi məqsədilə riskin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinə dair ekspertlərin ümumiləşdirilmiş fikrinin aşkarlanmasına və formalaşmasına yönəlmişdir. Başqa sözlə, daha çox mümkün olan ağır itkilərin göstəriciləri (onların səviyyələrini və ehtimalları) müəyyənləşdirilir. Təhlilin və proqnozlaşdırmanın statistik metodlarından o hallarda istifadə edilir ki, lazımi informasiya öyrənilən hadisələrin müəyyən dövr ərzində vəziyyətinə dair konkret məmulatların işlənilməsi və təhlil əsasında əldə edilsin. Onların

köməyi ilə riskin mövcudluğunu şərtləndirən ən mühüm amillərin aşkara çıxarılması məsələləri həll edilir.

Bank risklərinin təsnifatına gəldikdə, bazar münasibətlərinin inkişafına, bank fəaliyyətinin təşkili sahəsində yeni texnologiyalara, o cümlədən məlumatlara əsaslanaraq daim təkmilləşdirilməlidir. Cədvəl 1 bank risklərinin ümümi təsnifatını əks etdirir [5].

Cədvəl 1: Bank risklərinin təsnifatı

Risk qrupu	**Risklərin tipi**	**Risk kateqoriyası**
Xarici	Əməliyyat mühiti	Tənzimləmə riskləri, rəqabət riskləri, sənaye riskləri, iqtisadi risklər, ölkə riski
Daxili	İdarəetmə riskləri	Dələduzluq riski, səmərəsiz təşkilatlanma riski, bank rəhbərliyinin ağlabatan qərarlar qəbul edə bilməməsi riski
	Maliyyə xidmətləri təchizatı riskləri	Texnoloji risk, əməliyyat riski, yeni maliyyə alətlərinin tətbiqi riski, strateji bank maliyyə riski
	Maliyyə riskləri	Faiz dərəcəsi riski, kredit riski, likvidlik riski, balansdankənar risk, valyuta riski, bankın borc kapitalından istifadə riski

Banklarda risk menecmenti üçün tənzimləyici tələblərin vaxtaşırı sərtləşdirilməsi sektorda risk menecmenti ənənəsini inkişaf etdirmişdir. Lakin mövcud iqtisadi şəraitdə bankların risklərə artan həssaslığı və yeni risk sahələrinin meydana çıxması risklərin idarə olunması təcrübələrinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Banklarda risk menecmentini yaxşılaşdırmaq üçün mövcud prudensial tələblərin Basel Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş tənzimləmə prinsipləri ilə tədricən uyğunlaşdırılması və korporativ idarəetmə ənənələrinin təkmilləşdirilməsi məsələsi getdikcə daha çox aktuallaşır. Kredit riski bankların risk profilində əsas yeri tutur. 2011-2015-ci illərdə NPV nisbəti ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Beləliklə, 2015-ci ildə ümumi portfelin NPV nisbəti yüzdə 13,9, Türkiyədə isə bu göstərici yüzdə 2,8 idi. 2016-cı ilin birinci rübündə Azərbaycanda ümumi portfelin NPV nisbəti 16,8% -ə çatıb.

Ümumiyyətlə satışlar, risklərin idarəedilməsi və anderraytinq prosedurları arasında zəif koordinasiya kredit riskinin artmasına səbəb olan amillərdən biridir. Ən yaxşı praktikada satış, anderraytinq və qərar qəbuletmə arasında səlahiyyətlərin balanslı bölgüsü mövcuddur. Riskin azaldılması üçün istifadə olunan əsas yanaşma, böyük korporativ şirkətlər üçün müştəri mərkəzli bir strategiyanın və kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün standartlaşdırılmış bir strategiyanın həyata keçirilməsidir. Azərbaycanda bütün istehlakçı seqmentləri üçün tədbirlər istehlakçılara əsaslanır və KOM və mikro seqmentlər üçün standartlaşdırma ümumiyyətlə həyata keçirilmir. Kredit riskinin izlənməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Beləliklə, banklar riskləri bir qayda olaraq mexaniki və periyodik olaraq təsnif edirlər. Avtomatlaşdırılmış risk aşkarlama sistemləri geniş tətbiq olunmur. Ən yaxşı təcrübədə, risk aşkarlanması "erkən xəbərdarlıq sistemləri" əsasında avtomatlaşdırılmışdır. Bazar risklərini, xüsusilə valyuta risklərini idarə etmək üçün məhdud hedcinq alətləri bankların risk həssaslığını artırdı. Nəticədə, öhdəliklərin aktivlərdən daha sürətli dollarlaşması, 2015-ci il devalvasiyası zamanı sektor üçün əhəmiyyətli itkilərlə nəticələndi. Bu, bazar riskləri səbəbindən əlavə kapital tamponunu tələb edir.

Kredit riski müştərilərin bank qarşısında kredit borclarını geri ödəyə bilməməsi və ya ödəməməsi hallarında ortaya çıxır və bankın kredit aktivlərinin azalmasına səbəb olur. Bu hal bankın təklif etdiyi istehlak, biznes, ipoteka və s. kreditlərdə baş verə bilər ki, bütün bu kredit riskləri bankı müflis olmağa qədər apara bilər. Banklar üçün kredit riskinin ölçülməsi, bank sistemindəki maliyyə əlaqələrinin vacibliyi səbəbindən olduqca çətindir. Kredit risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər hesablana bilər:

- Qabaqcadan ödənilmə riski: bu risk müştərinin və ya əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan zərər riskidir. Bu zaman zərərin ölçüsü qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Qabaqcadan ödənilmə riski, kredit ekvivalentliyi prinsipinə görə ölçülməlidir və riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir.

- Cari təhlükə: bu əks tərəfin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidən qiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür.

- Potensial risk təhlükəsi: əks tərəf gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Mükəmməl təcrübəyə əsasən, bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, girov və digər kredit vasitələrini (zəmanətlər, akkreditivlər və s.) nəzərə almaqla, riskə məruz dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş alternativ təcrübəyə görə, potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçün qiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər.

- Gözlənilən zərər, mövcud məlumata əsasən bankın üzləşəcəyi ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, bankı uzun müddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir.

2020-ci ilin fevral ayı etibarilə ölkədə vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi məbləği 1,247 milyard manat təşkil etmişdir. 2020-ci ilin dekabr ayında isə bu məbləğ 893,1 mln. manat təşkil etmişdir. 2018-ci ildə 1585,0 mln. manat təşkil etmişdirsə, 2019-cu ildə 1273,1 mln. manat olmuşdur.[6]

Diaqram 1: Vaxtı keçmiş kreditlər

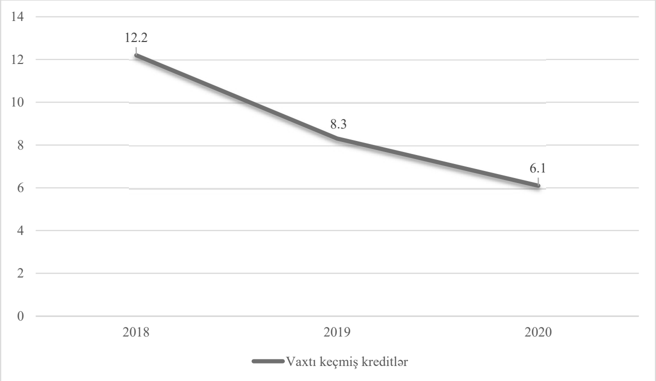

Bakı, Sumqayıt və Gəncə vaxtı keçmiş kreditlər üzrə ilk bölgələrdir. Paytaxtda bu rəqəm 1,061 milyard manat, Sumqayıtda 37,3 milyon manat, Gəncədə 28,8 milyon manat təşkil edib. Lənkəranın qalan hissəsi 14,8 milyon manat, Bərdə 7,1 milyon manat, Abşeron rayonu 5,9 milyon manat tutur. Ölkədə ən az problemli kreditlər Şərur, Lerik, Yardımlı və Xızıdır [6].

Qrafik 1. Regionlar üzrə vaxtı keçmiş kreditlər

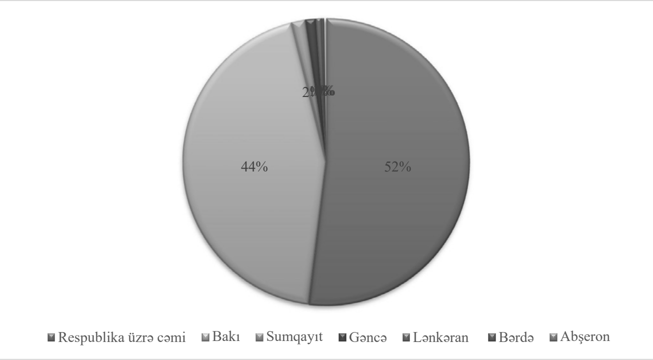

Müasir praktikada müxtəlif müəlliflər bank risklərini qiymətləndirmə metodlarının təsnifatına bir çox yanaşma müəyyənləşdirirlər. Ancaq ən çox istifadə olunan metodlar aşağıdakılardır:

Sxem 1: Bank risklərini qiymətləndirmə metodları

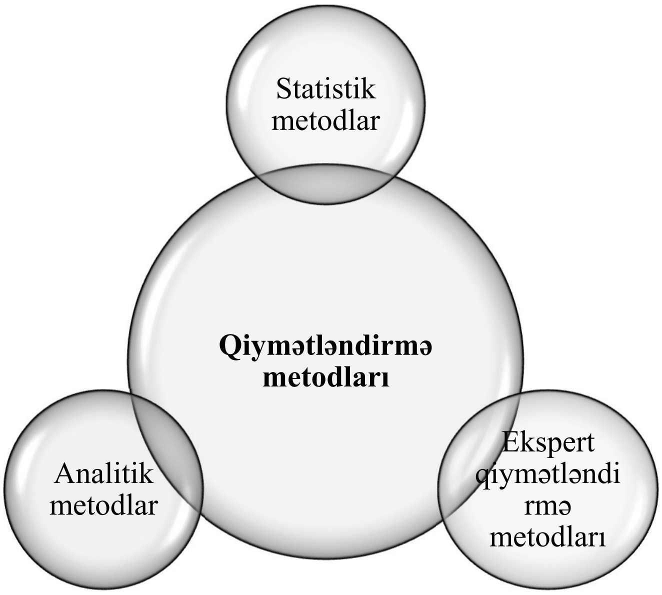

Statistik metod, müəyyən bir bank üçün məqbul və qəbuledilməz risk zonalarını təyin etmək üçün mümkün olan ən uzun müddət üçün statistik nəticələrin təhlilini əhatə edir. Hal-hazırda bəzi banklar müəyyən bir ehtimal dərəcəsi ilə hesablanmış gözləntilərdən maksimum kənarlaşma təhlilinə əsaslanaraq riskləri Value-at-Risk metoduna

(riskə görə dəyər) əsas götürərək qiymətləndirirlər. Tətbiqinin yaxşı başlanğıc şərtlərini nəzərə alaraq, bu texnika fərdi risklərin qiymətləndirilməsindən məcmu iş riskinin analizinə keçməyə imkan verir. Bu metodun stünlüyü, fərdi risklərin dəyərlərinin cəmlənməsinə əsaslanan daha sadə metodlarda nəzərə alınmayan risk şaxələndirmə amillərinin nəzərə alınmasından ibarətdir.

Statistik metod oxşar qərarlar qəbul edərkən meydana gələn zərər və mənfəət statistikasını öyrənmək, müəyyən bir iqtisadi gəlirin əldə edilməsinin böyüklüyünü və tezliyini təyin etmək, sonra ehtimal təhlili aparmaq və gələcək bazar davranışının proqnozunu verməkdir.

Ekspert qiymətləndirmə metoduna ekspert rəylərinin toplanması və işlənməsi, ümumiləşdirilmiş reytinq qiymətləndirmələrinin hazırlanması və müəyyən risk sahələri ilə əlaqələndirilməsi daxildir. Bu metod bütövlükdə iqtisadiyyatda və bank sektorunda sistemli risk faktorlarını müəyyənləşdirmək üçün bank üçün xarici mühitin qiymətləndirilməsinin vacib olduğu yerlərdə xüsusilə vacibdir. Mövcud digər metodlar bu risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün imkanlar yaratmır.

Bu metod bankın müştərilərinin kredit qabiliyyətinin reytinq qiymətləndirilməsini, bank sisteminin iqtisadi standartlarına riayət metodunu, kommersiya bankının kredit portfeli üçün risk məbləğinin hesablanmasını və bankın kredit risklərindən mümkün zərərləri ödəmək üçün tələb etdiyi ehtiyatın ölçüsünü və risk dərəcəsindən asılı olaraq kreditlərin təsnifatını əhatə edir. Analitik metod, hər bir bank əməliyyatı növü və ya onların birləşməsi üçün məqbul risklərin optimal səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün müəyyən edilmiş risk sahələrinin dərindən təhlili deməkdir.

Kompleks risk bankın riskinin bütövlükdə qiymətləndirilməsini əhatə edir. Bunun üçün bankın likvidlik, kapital adekvatlığı və digərlərinin ümumi göstəriciləri hesablanır və bankın riskini qiymətləndirmək üçün bank üçün göstəricilərin hesablanmış dəyərləri tələb olunan standart dəyərlə müqayisə edilir. Bank risklərini qiymətləndirmək üçün hərtərəfli bir metod, müəyyən bir kommersiya bankının məcmu risk qiymətləndirməsinə əsaslanır.

Mərkəzi bankların nəzarəti təcrübəsinə görə son illərdə reytinq qiymətləndirməsi və statistik erkən qarşısını almaq modelləri kimi risklərin qiymətləndirilmə modelləri geniş istifadə edilir. Milliləşmiş nəzarət orqanları bankların miqdar parametrlərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılma üzrə statistik erkən qarşısını almaq modellərini geniş istifadəyə uyğun hesab edirlər. Deyilən üsullara RATE (Böyük Britaniya), CAMEL (ABŞ), PATROL (Fransa), ORAP (Fransa) kimi reytinqli sistemlərin istifadə edilir. Kəmiyyət və keyfiyyət baxımından bank risklərini qiymətləndirmə modellərindən istifadəsi bankların fəaliyyətində zəif və güclü tərəflərini, həm də nəzarət orqanları üzrə təsir üsullarını daha dəqiq və tam müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bank nəzarətləri üzrə Bazel komitəsinin milli nəzarət orqanları işində qeyd edilən modellərdən istifadə etməyi tövsiyə edirlər [2].

Beləliklə, risk qiymətləndirməsi bank risklərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün əsasdır. Bankın etibarlılığı və maliyyə nəticəsi ondan asılıdır. Risk qiymətləndirməsi bankın aktiv və passiv əməliyyatlarından mümkün itkilər ehtimalını müəyyənləşdirir. Ticarət banklarının risklərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün risk səviyyəsinin hesablanması üçün klassik əmsal metodlarından, risklərin modelləşdirilməsi üçün statistik metodlardan və ehtimal metodlarından istifadə edilməlidir.

Açar sözlər: *risk, bank, idarə edilmə, Azərbaycan, sistem, qiymətlədirilmə, tədbirlər planı,ödəmə, kredit, metodlar*

ƏDƏBİYAT SİYAHISI

1. Kazımlı X., Quliyev İ. (2013) İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Baki: "İqtisad Universiteti" 187 səh.

2. Zeynalov V.Z. (2012) "Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti". Bakı, "Azərnəşr" 224 səh.

3. Авраменко С. Раннее предупреждение и стресс-тестирование риска потери ликвидности- 2006. - №16. - С. 39-43.

4. Аленичев В.В., Аленичева Т.Д. Страхование валютных рисков, банковских и экспортных коммерческих кредитов -М.: Ист-сервис, 1994г.

5. Янов В.В., Сорокина И.О. (2014) Применение показателей оценки финансовой устойчивости в классификации коммерческих банков по зонам риска // Финансы и кредит. № 26 602 стр.

6. *https://www.cbar.az/*

Текущее состояние деятельности по оценке рисков в банковской системе.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются концепции и планы банковских рисков и процесс реализации предусмотренных в них мер. Оценка риска - это количественная оценка затрат, связанных с проявлением рисков на определенном этапе деятельности банка. Целью оценки риска является определение соответствия деятельности банка рыночным условиям.

Ключевые слова: *риск, банковское дело, менеджмент, Азербайджан, система, оценка, план действий, платеж, кредит, методы.*

The current state of risk assessment activities in the banking system.

SUMMARY

The article examines the concepts and plans of banking risks and the process of implementing the measures provided for in them. Risk assessment is a quantitative assessment of the costs associated with the manifestation of risks at a certain stage of the bank's activity. The purpose of risk assessment is to determine the compliance of the bank's activities with market conditions.

Key words: *risk, banking, management, Azerbaijan, system, assessment, action plan, payment, credit, methods.*

UOT 657; 311.216;336.717.6

AUDİT NƏZARƏTİNİN İNKİŞAFİNİN AKTUAL İSTİQAMƏTLƏRİ

GÜLARƏ ZEYNALOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti, magistr

E-mail: gularazeynalova.1998@gmail.com

Giriş

Müasir iqtisadiyyat şəraitində mühasiblərin peşə keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə artan tələblər qoyulur. Bundan əlavə, peşəkarlıq proqramı digər tələblər üçün yüksək səviyyədə olmalıdır ; düzgünlük, etibarlılıq, istifadə rahatlığı, açıqlıq, məhsuldarlıq və s. Bütün bu göstəricilər mühasiblərin peşə keyfiyyətinin səviyyəsini xarakterizə edir. Proqramların təhlükəsizliyini yoxlamaq üçün həm ümumi test, həm də keyfiyyət təminatı texnologiyalarından və bu sahələr üçün xüsusi tətbiq olunan vasitələrdən istifadə edilə bilər. Müasir dövrdə inkişaf edən tələblər nəticəsində mühasiblər rəqabət üstünlüyünü yüksək səviyyədə təmin etmək üçün çox səy göstərirlər.

Əsas hissə

Daxili audit nəzəriyyəsi və praktikasında tanınan müəyyən bir audit təsnifatı mövcuddur.

Xarici audit, təşkilatın mühasibat və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını obyektiv qiymətləndirmək üçün audit təşkilatları tərəfindən müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Daxili audit, təşkilatın fəaliyyətinin menecerlərin xeyrinə müstəqil şəkildə nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Daxili auditin məqsədi işçilərin öz funksiyalarını səmərəli yerinə yetirmələrinə kömək etməkdir.

Təşəbbüs auditi - müəssisə rəhbərliyinin və ya təsisçilərinin qərarı ilə həyata keçirilən bir yoxlamadır. Məqsəd - mühasibat, hesabat tərtibindəki çatışmazlıqları müəyyənləşdirməkdir [1].

Məcburi audit - aparılması qanunla tənzimlənən bir yoxlamadır. İndiki çətin vəziyyətdə getdikcə daha çox mühasiblər təşkilatlarının iqtisadi vəziyyətinə tənqidi baxmağa hazırdır. Məhz buna görə böhran vəziyyətində olan mühasiblər itkilərin mənbələrini tapmağa, iş səmərəliliyini və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün daxili imkanları səfərbər etməyə çalışırlar.

Bu baxımdan, bu gün ən uyğun audit növlərindən biri performans auditidir. Performans auditi, həm iqtisadiyyatın özəl, həm də dövlət sektorunda idarəetmənin effektivliyini, səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmaq üçün sonrakı tövsiyələrlə müəssisə rəhbərliyindəki çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin yoxlanılmasıdır. Doğruluğun yoxlanılmasından fərqli olaraq, səhvlərin, pozuntuların, qanun və qaydalardan kənarlaşmaların, vəsaitdən sui-istifadə və istifadənin əlamətlərinin tapılmasının, performans auditi mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin sistematik qiymətləndirilməsinə və səmərəsizliyin səbəblərini və maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanlarını axtarmaq kimi xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Tənzimləməsinə gəldikdə, icra auditi anlayışı tənzimləmə sistemində təsbit olunmur, çünki qanuni mənada audit mühasibat və hesabatların yoxlanılmasına yönəldilmişdir. Fəaliyyət auditi ilk növbədə idarəetmə heyəti üçün nəzərdə tutulub, bu səbəbdən idarəetmə məlumatlarının keyfiyyət meyarı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və icrasının monitorinqi üçün bu məlumatların tələbatı, yetərliliyi və aktuallığıdır. Performans auditinin əsas tədqiqat sahələri bunlardır [3, s. 32]:

1. qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsi;
2. Qanuni tənzimləmələrə uyğunluq;
3. resurslardan iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadə;
4. performans məlumatlarının etibarlılığı;
5. fəaliyyətlərin səmərəliliyinə nəzarət və qiymətləndirmə;
6. aktivlərə zəmanətlərin verilməsi.

Beləliklə, demək olar ki, fəaliyyət auditi, yoxlanılan təşkilatın fəaliyyətin əsas məqsədlərinə çatmaq üçün mövcud mənbələrdən necə istifadə etdiyi məsələlərini araşdırır. Bu vəziyyətdə, ən yaxşı həll müəssisənin vəziyyətini öz-özünə diaqnoz

etməyə çalışmaqdansa, xarici təcrübəli bir auditoru cəlb etmək olacaqdır. Bunu aşağıdakı amillər təsdiqləyir [2]:

1. bir yoxlama təcrübəsinin olması, onlarla oxşar müəssisə ilə müqayisə edilərək zəif cəhətləri görmə qabiliyyəti, sonrakı diaqnostika üçün lazım olan bütün məlumatları toplamağa imkan verən sadələşdirilmiş metodologiyaya əsaslanmalıdır;

2. daxili proseslərdə iştirakın olmaması, rəhbərlik müəssisədə baş verənlər barədə obyektiv bir qiymətləndirmə alır;

3. mühasiblərin əksəriyyəti onsuz da müəssisələrin güclü tərəfləri olan prosesləri mütəmadi olaraq təkmilləşdirir və aşağı səmərəliliyi olan proseslərə əhəmiyyət vermir və kənar auditorun cəlb edilməsi zəif sahələrdəki mövqeyin yenidən nəzərdən keçirilməsinə, fəaliyyətlərin yenidən təşkili və prioritetlərin təyin edilməsinə imkan verir.

Performans auditinin hədəflənməsi qənaət, məhsuldarlıq və effektivlik kimi müəyyən edilə bilər. Bu üç komponentin vahid tərifi yoxdur, lakin bunlar çox vaxt aşağıdakı kimi başa düşülür [4, s. 49].

1. Mənfəətlilik auditi, bir müəssisənin öz resurslarını nə qədər iqtisadi və rasional şəkildə əldə etdiyini, qoruduğunu və istifadə etdiyini, fəaliyyətinin səmərəsizliyini və bunu səbəblərini, şirkətin fəaliyyətinin qənaət və səmərəliliklə bağlı qanun və qaydalara nə qədər uyğun olduğunu qəbul edir.

2. Məhsuldarlıq auditi yoxlanılan şəxsin əldə etdiyi performans səviyyəsini, performansı ölçmək , hesabat vermək üçün hazırlanmış sistemlərin və ya prosedurların adekvatlığını , etibarlılığını , təşkilatın məhsuldarlığı artırmaq üçün imkanları araşdırmaq və həyata keçirmək səylərini qiymətləndirməyi əhatə edir.

3. Fəaliyyət auditi ilk növbədə yoxlanılan şəxsin düzgün işlədiyini və həmin şəxsin optimal nəticələr əldə etmək üçün müvafiq metodlardan səmərəli istifadə edərək məqsədlərə çatdığını yoxlamağa yönəlmişdir. Bu halda audit yalnız maliyyə hesabatlarının hərtərəfli öyrənilməsi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin hərtərəfli təhlilidir və beləliklə yalnız mühasibat qaydalarına rəsmi uyğunluq ifadəsi ilə məhdudlaşmamalı, işin effektivliyini qiymətləndirmək üçün həm də mühasibat məlumatlarını təhlil etmək lazımdır. Performans təftişinin praktikaya tətbiq edilməsindəki uğur ilk növbədə metodoloji bazanın işlənməsindən asılıdır.

Performans auditi prosedurlarının çoxunun səhvlərin, pozuntuların, sui-istifadə əlamətlərinin tapılmasına yönəldilmiş düzgünlük auditindən götürülə bilməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə metodologiyasının hazırlanması daha çətin bir iş kimi görünür. Hər şeydən əvvəl bu, effektivliyi qiymətləndirmək üçün meyarların seçilməsi və formalaşdırılması ilə əlaqədardır. Bir sıra xarici ölkələrdə səmərəliliyin yoxlanılması metodologiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar aşağıdakı əsas nəticələrin çıxarılmasına imkan yaratdı [5, s. 120]:

1. effektivlik auditi metodologiyası ümumiyyətlə qəbul edilmiş beynəlxalq audit standartlarının müddəalarını təkrarlayır;

2. auditin aparılması üçün praktik tövsiyələrin hər bir konkret vəziyyətə uyğunlaşdırılması mövcuddur;

3. fəaliyyət auditi mövcud ən yaxşı təcrübələr, müəyyən edilmiş meyarlar və performans göstəriciləri, daha az

4. auditor rəyi əsasında aparılır.

Performans auditinin aparılması olduqca baha başa gəlir və bir qayda olaraq, çox vaxt əhəmiyyətli mənbələrin və təşkilati dəstəyin cəlb olunmasını tələb edir. Bu baxımdan, auditin nəticələrindən müəssisənin səmərəliliyinin artırılması üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Müasir şəraitdə dünyadakı qloballaşma kontekstində audit əhəmiyyətli bir islahatlardan keçir.

Bəzi ölkələr kimi, Azərbaycan da auditin inkişafında kifayət qədər ciddi nəticələr əldə etmişdir. Bir sıra qanunlar hazırlandı və qəbul edildi, beynəlxalq standartlara yaxın mühasibat qaydaları hazırlandı. Bu baxımdan, son 10 ildə audit bazarının iqtisadiyyatın kifayət qədər sabit və populyar bir sektoruna çevrildiyini əminliklə söyləmək olar və hər il bu bazar böyüyür və inkişaf edir. Həmçinin, audit bazarı bazarın kifayət qədər mühafizəkar bir sektoru kimi anlaşıla bilər. Lakin, eyni zamanda, auditin inkişafını ləngidən və bununla da effektivliyini azaldan bir sıra problemlərin olduğunu söyləyə bilərik. Bu vəziyyətdə, nəticədə bazar iştirakçıları arasında güclü rəqabət mövcuddur ki, bu da bəzi iştirakçıların auditor xidmətlərinin qiymətlərini kəskin şəkildə endirməsinə gətirib çıxarır və bu xidmətlərin istifadəçiləri arasında

kəskin azalmaya səbəb ola bilər. Bu cür qeyd-şərtsiz azalma müvafiq olaraq göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bütün maliyyə hesabatlarının ətraflı və hərtərəfli təhlili əvəzinə bir auditor səthi qiymətləndirmə əsasında müsbət rəy verə bilər. Bəzən ölkələrdəki aşağı dövlət nəzarəti, müştərilərin yoxlamalara xərclədikləri pula qənaət edə bilmək və ümumiyyətlə yoxlama aparmaq istəməməsinə səbəb olur. Bu, bazara və iştirakçılarına böyük ziyan vuran, yoxlama təşkilatının nüfuzunu aşağı salan "qara" adlanan auditdir [6].

Mütəxəssislər audit xidmətləri bazarının gələcək inkişafını proqnozlaşdırırlar və buna bəzi amillər təsir edəcəkdir. Kiçik və orta sahibkarlığın dinamik böyüməsi və əlavə maliyyə mənbələri cəlb etmək istəyi qaçılmaz olaraq iqtisadiyyatda çoxşaxəli şirkətlərin investorlar və kreditorlar üçün daha şəffaf və cəlbedici olmaq istəyinə səbəb olur. Bu baxımdan, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun olaraq hesabatların hazırlanması və auditi üçün xidmətlər getdikcə populyarlaşır. Nəticədə, bazar dayanmır və getdikcə daha çox maliyyə (mühasibat) hesabatı istifadəçisi, MHBS-a uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının mövcudluğuna dair tələblər qoymağa başladı. Ortaq bazarın daha bir meyli müəyyən edilə bilər - yeni hüquqi şəxslərin yaranması və törəmə müəssisələrin yaranması ilə müşayiət olunan müəssisələrin davamlı islahatı və konsolidasiyası proseslərini qurmaq üçün bir sıra xidmətlərə tələbin artmasına səbəb olur: mühasibat, maliyyə strategiyası və maliyyə idarəetmə sisteminin hazırlanması və tətbiqi. İldənilə, böyük biznes şirkətlər tərəfindən, şirkətlərin ilkin kütləvi təklif (IPO) təqdim etməsi üçün audit xidmətlərinə olan tələbi artırır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, audit firmaları mövqelərini kifayət qədər gücləndirmişlər. Ancaq eyni zamanda, daxili auditin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün həll edilməli bir çox vəzifə var. Bunlardan biri də audit fəaliyyətinin standartlaşdırılması problemidir [7].

Auditorlarımız beynəlxalq audit standartları ilə nəyin nəzərdə tutulduğunu zəif başa düşürlər; bütün auditorlar yerli yoxlama qaydalarını (standartlarını) bəzi hallarda yaxşı bilmirlər, baxmayaraq ki, ana dilində nəşr olunur və müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən bir neçə dəfə şərh edilmişdir. Qərb investorlarını investisiya axınına ehtiyacı olan xüsusi təşkilatlara cəlb etmək üçün, əvvəllər müəssisənin maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinin vəziyyəti barədə məlumat verərək investorları investisiya qoyuluşlarının məqsədəuyğunluğuna inandırmaq lazımdır. Müəssisənin vəziyyətini və iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən əsas sənəd maliyyə hesabatlarıdır. Üçüncü tərəf investorların marağı auditin etibarlılığıdır. Nəticə etibarilə, hesabat qərb investorlarının təklif etdiyi qaydalara uyğun olmalıdır və etibarlılığı, qərbdəki kimi prosedurlardan istifadə edərək xarici audit aparılaraq təsdiqlənməlidir. Yerli investorlar da müəssisələrin hesabatlarının etibarlılığı ilə yanaşı, auditinin vicdanlılığı ilə də maraqlanırlar. Bütün bunlar ölkəmizdə və xaricdə audit üçün vahid yanaşmaların olmasına gətirib çıxarır. Burada da çatışmazlıqlar olsa da, əksər müştərilər etibarlılığın obyektiv təsdiqindən daha çox vergi yoxlamaları və vergi optimallaşdırılmasında maraqlıdırlar. Auditin əsas problemləri təsərrüfat subyektləri kimi audit təşkilatlarının işinin səmərəliliyinin aşağı olmasıdır. Bu gün qərbdə yoxlamalar aparmaq üçün müxtəlif növ kompüter texnologiyaları çox yayılmışdır, yoxlama risk modellərinə əsaslanır. Yerli auditorların böyük əksəriyyəti köhnə tərzdə hərəkət edir ki, bu da lazımsız səy tələb edir, vaxt aparır və təbii ki, təşkilatın iqtisadi səmərəliliyini azaldır [8].

Standartları hərtərəfli öyrənməklə, bir audit təşkilatının seçim azadlığı deyilənin ona baha başa gələ biləcəyi ortaya çıxır. Nəticədə, nəzarətçilərin işində bəzi ciddi problemlər yaranır. Bunlardan biri, standartlara əsaslanaraq, auditorların belə bir təşkilatda audit prosesi və auditorun işini əks etdirmək üçün hazırlanmış sənəd formalarını müstəqil surətdə tətbiq edə bilməsidir. Ancaq maddənin digər tərəfi də var, yoxlama zamanı nəzarətçiyə necə sübut ediləcəyi, auditor firmasının bütün sənədləri qanunun tələblərinə uyğun tərtib etməsi və heç bir şeyi pozmaması. Digər məqam odur ki, audit standartlarının məzmunu fərdi sahibkarlarla yanaşı, kiçik audit şirkətlərinin də işinin xüsusiyyətlərini açıqlamır. Özünü tənzimləyən təşkilatlar özləri yoxlamalar zamanı bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hərəkət etməlidirlər.

Son onilliklər ərzində mühasibat və hesabat sisteminin təşkili üçün tələblər xeyli artmışdır. Bu baxımdan kompüter sistemlərindən istifadə daxil olmaqla yeni mühasibat formaları və metodları meydana çıxdı. Kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin

maliyyə və əmlak vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ,istifadəçilər üçün daha da vacib hala gəldi [9, s. 40-42]. Müvafiq olaraq, maliyyə hesabatlarının auditi hesabat keyfiyyətini yüksəltmək üçün ən vacib vasitədir, əsas komponenti etibarlılığıdır. Heç bir ciddi investorun hesabatları bir neçə ildir nüfuzlu bir auditor tərəfindən təsdiqlənməyən bir təşkilatla məşğul olmadığı kimi, heç bir nüfuzlu Qərb bankı yoxlanılmış maliyyə hesabatı olmayan bir müştəriyə borc verməz. Yerli qaydalar (standartlar) beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarından fərqlənir, çünki yerli mühasibat, audit, vergi ödəmələri və hüquqi dəstəyin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Yerli standartlara əvvəllər yaradılmış qaydalara (standartlara) istinadlar daxildir, bu səbəbdən auditin əsas prinsip və metodlarının əks olunduğunu göstərir. Eyni zamanda, etalon audit məqsədinin daha effektiv bir şəkildə əldə edilməsinə və müasir şəraitdə tətbiq olunmasına yönəldilmişdir. “Kompüterlərdən istifadə edərək bir audit aparmaq” qaydasına (standartına) uyğun olaraq, auditor həm əl mühasibatlığı, həm də uçotun avtomatlaşdırılması üçün bir kompüterdən istifadə edə bilər. Nəticə etibarilə, ilk halda, auditorun bütün iş əməliyyatları üçün mühasibat qeydlərinin yoxlanılması üçün lazımi proqram təminatı və ya müvafiq xülasə sənədlərinin (reyestrlərinin) xülasə qeydlərinin olması problemini həll etməlidir. İkinci halda, iqtisadi bir qurumun yoxlanılması üçün yalnız müvafiq informasiya texnologiyalarının müvafiq proqramını tətbiq etmək lazımdır.

Auditdə kompüterlərdən istifadənin əsas məqsədi auditi insan-kompüter qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə həyata keçirilən ənənəvi audit prosedurlarının ardıcıllığı kimi təşkil etməkdir. Kompüterlərdən istifadə etməklə bir audit apararkən, audit firmasının özünütənzimləmə təşkilatları tərəfindən hazırlanmış audit qaydalarına və standartlarına uyğunluğu ilə təmin olunan audit metodologiyasının məqsədi və əsas elementləri qorunur.

Müəssisədə kompüter texnologiyasından və ya audit prosedurlarının ənənəvi versiyasından asılı olmayaraq auditin bir neçə mərhələsi mövcuddur. Audit hazırlıq mərhələsindən başlayır. Ənənəvi audit növü ilə, yəni bir kompüter olmadan, bu mərhələdə, audit üçün planlaşdırma və hazırlıq işləri aparılır, müvafiq olaraq auditor müəssisənin müştərisi ilə əvvəllər razılaşdırılmış bir müddətlə təqdim etdiyi mümkün xidmətləri qiymətləndirməlidir. Lazım gələrsə, auditor müştəri haqqında ilkin məlumatları yoxlayır, məsələn, qanuni ünvanını dəyişdirmiş və ya başqa bir şəkildə. Bu, mümkün riskləri müəyyənləşdirmək üçün edilir. Əgər başqa heç bir problem yoxdursa, müqavilə bağlamaq üçün müştəriyə bir öhdəlik məktubu göndərilir. Nəticə etibarilə tərəflər xidmət müqaviləsi bağlayırlar. Eyni mərhələdə auditor nəzarət obyektini müəyyənləşdirir, yoxlanılması üçün sualların siyahısını hazırlayır, iş cədvəlini, mütəxəssislərin tərkibini və xidmətlərin göstərilməsində çəkəcəkləri xərcləri planlaşdırır. Həmçinin prosedurların siyahısı tərtib edilir və icrası üçün son tarix göstərilir. Audit Planlaşdırma standartına uyğun olaraq bir audit planı tərtib etmə mərhələsini nəzərə alsaq, mühasibat məlumatlarının işlənməsinin avtomatlaşdırılması səviyyəsini, məlumat, proqram təminatı və texnoloji dəstəyin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. iqtisadi subyekt. Məlumatların ötürülməsi və saxlanılması üsullarını, məlumatların işlənməsinin təşkilati formasının xüsusiyyətlərini, o cümlədən şəbəkə və yerli sistemlərin istifadəsini nəzərə almaq lazımdır [10].

Beləliklə, müasir audit informasiya texnologiyaları ilə çox yaxından əlaqəlidir. Bu baxımdan müəssisələrdə mühasibat prosesinin avtomatlaşdırılması dərəcəsi artır. Müvafiq olaraq, kompüterləşdirilmiş mühasibat sisteminin hesabatda yaranan məlumatların düzgünlüyünə və tamlığına təsiri artır. Deyə bilərik ki, auditorların özləri tərəfindən ixtisaslaşdırılmış proqram məhsullarının istifadəsi ilə yoxlamaların səmərəliliyi artır. Auditin aparılması üçün vaxt ənənəvi audit üsulu ilə müqayisədə xeyli azalmışdır. Bu baxımdan, auditlə əlaqəli xidmətlərin siyahısı genişlənir və müştəri xidmətlərinin keyfiyyəti artır.

Audit fəaliyyətində auditorların səmərəliliyini artıra biləcək müxtəlif kompüter alətlərindən istifadə edilə bilər. Avtomatlaşdırılmış proqramlar və kompüter texnologiyaları yoxlamanın düzgün olmasını daha yüksək dərəcədə artırır və yerinə yetirmə müddətini azaldır. İndiyə qədər müasir kompüter proqramlarının istifadəsi ilə nəzarət və audit metodologiyası kifayət qədər işlənməmişdir, bu da prosedurların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Açar sözlər: *audit, nəzarət, mühasib, aktual istiqamət, performans.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Пупко, Г.М. Аудит и ревизия: Учеб. пособие. - 2-е изд., стереотип. - Мн.: Книжный Дом; Мисанта, 2014. 429 с.*
2. *Об аудиторской службе: Закон Азербайджанской Республики от 16 сентября 2004 г.*
3. *Теория финансов: Учеб. пособие / Н.Е. Заяц, М.К. Фисенко, Т.В. Сорокина и др.; Под ред. проф. Н.Е. Заяц, М.К. Фисенко. - Мн.: БГЭУ, 2015. 351 с.*
4. *Хмельницкий, В.А. Ревизия и аудит: Учеб. комплекс / В.А. Хмельницкий. - Мн.: Книжный Дом, 2005. 480 с.*
5. *Лемеш, В.Н. «Ревизия и аудит»: пособ. для студентов экон. специальностей высш. и сред. спец. учеб. Заведений, 2007. 288 с.*
6. *Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете». Баку, 2004*
7. *Официальный сайт Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики http://www. audit. gov.az*
8. *Л.В. Сотникова «Внутренний контроль и аудит», 2014 год*
9. *Кусков, А. «Аудит как инструмент антикризисного управления» / А. Кусков // Финансы, учет, аудит. 2010. № 6. с. 40-42.*
10. *Ю.Ю. Кочинев "Аудит. Теория и практика", 2015 год, с 45-65*

Current trends in the development of audit control
SUMMARY

The use of audit financial control in the context of the development of market relations is important. The creation of enterprises, commercial banks, and other economic structures based on non-state forms of ownership required a solution to the question of the forms and subjects of control over their financial and economic activities in general, since the control of the competent state bodies in these relations is mainly aimed at the interests of the state treasury. At the same time, the business entities themselves are interested in the reliability and quality of accounting and reporting on financial and economic activities. All this ultimately meets the interests of the state and gives the audit control a public character.

Keywords: *audit, control, accountant, topical direction, performance.*

Актуальные направления развития аудиторского контроля
РЕЗЮМЕ

Внедрение аудиторского денежного контроля в критериях становления рыночных отношений содержит весомое смысл. Создание компаний, платных банков, иных домашних структур, основанных на негосударственных формах принадлежности, потребовало заключения вопроса о формах и субъектах проведения контроля за их финансово-хозяйственной работой в целом, потому что контроль разбирающихся муниципальных органов в рассматриваемых отношениях ориентирован ключевым образом на интересы гос казны. В то же время сами хозяйствующие субъекты заинтересованы в достоверности и качественности учета и отчетности по финансово-хозяйственной работы. Все это в конечном счете отвечает заинтересованностям страны и присваивает аудиторскому контролю общественный нрав.

Ключевые слова: *аудит, контроль, бухгалтер, актуальное направление, производительность.*

UOT 336.71

ÖLKƏMİZDƏ PUL-KREDİT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BAŞLICA AMİLLƏRİ

GÜNAY FƏRZƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: farzaliyeva.916@mail.ru

Giriş

İqtisadiyyatın durumu əhəmiyyətli dərəcədə pul-kredit sferasının vəziyyətindən asılıdır. İnstitutların sayına, kredit resursları və əməliyyatlarının həcminə görə bütün pul-kredit sisteminin bazasını kommesiya bankları və digər kredit təşkilatları təşkil edir.

Pul-kredit tənzimlənməsi - dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Mərkəzi Bankın pul-kredit tənzimlənməsi dövriyyədə pul kütləsinin, kredit həcminin, faiz dərəcələrinin və pul dövranı və kreditin digər göstəricilərinin dəyişməsinə yönəlmiş tədbirlər toplumudur.

Məqalənin məlumat bazası, təhsil və elmi ədəbiyyat, yerli və xarici elm adamları pul nəzəriyyəsi və pul tənzimləməsi ilə əlaqəli mövzularda analitik məlumatlar beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici mərkəzi banklar, dövlətin statistik və analitik məlumatları Statistika Komitəsi və Azərbaycan Mərkəzi Bankı Respublikasının məlumatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, pandemiya şəraitində kitabxanalar işləmədiyi üçün mövzu ilə əlaqədar kifayət qədər ədəbiyyatın əldə oluna bilməməsidir.

Tədqiqat prosesində tədqiqat obyektinə və mövzusuna inteqrasiya olunmuş yanaşmadan istifadə edilmişdir, ümumi elmi idrak metodlarından istifadə edilmişdir (induksiya, deduksiya, müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə), həmçinin müqayisə metodları statistik və dinamik analiz, mücərrəd-məntiqi metodlardan istifadə edilmişdir.

Əsas hissə

Pul müasir iqtisadiyyatda, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yaxşılaşmasına, məhsul istehsalının həcminin artırılmasına, onun çeşidlərinin yaxşılaşdırılmasına və hazırlanmasına keçilən xərclərin ixtisar olunmasına stimul yaradır, müəssisə kollektivi və dövlət orqanları tərəfindən resurslardan qənaətlə istifadə edilməsində, pul daxilolma-larının artmasında onların marağını artırır. Pul məcmu ictimai məhsulun bölgüsü və istifadəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaradır.

Mərkəzi bankın müstəqilliyi əksər tədqiqatçılar tərəfindən uğurlu pul siyasəti üçün zəruri amil kimi tanınır. Bir tərəfdən mərkəzi bank dövlətlə sıx bağlıdır. İqtisadi mexanizmin bir hissəsi olaraq, mərkəzi bank bütövlükdə müstəqil bir əlaqə olaraq onun birliyini təmin edir.

Digər tərəfdən, yalnız müstəqil bir iqtisadi qurum deyil, həm də müstəqil bir təşkilatdır, çünki ölkədəki yeganə nağd pul emitenti olmaq üçün müstəsna hüquq verilmişdir.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsindən məsul olan pul bu sahədəki əsas subyekt olaraq, mühakimə və hərəkətlərində müstəqildir.

Bundan əlavə, onun müstəqilliyi, digər fikirləri qəbul edə və nəzərə ala biləcəyindədir, eyni zamanda onların təsirindən azaddır və zərər vermə ehtimalı barədə öz anlayışına əsaslanaraq qərar qəbul etmək hüququna malikdir, ancaq əsas vəzifəsinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Pul kimi istifadə olunan məhsulun və əmtəə kimi məhsulun dəyərinə pul sistemi deyilir. Əmtəə-pul sistemləri tək və iki sistemə bölünür. Bir sikkədən (qızıl və ya gümüş) hazırlanan sikkələr, tək bir metal sistemində istifadə edildiyi təqdirdə, ikincil metal sistemində ödənişlərdə birlikdə istifadə edilə bilər.

Niyə bəzi ölkələr qızıl standartından istifadə edirlər?

- Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi;
- Beynəlxalq qiymət dalğalanmalarından çəkinmək;
- Satış gəlirlərinin ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək;
- Beynəlxalq ticarətin asanlaşdırılması.

Ödəmə balansı, böhran zamanı bu böhranı həll etmək üçün istifadə olunur. Deyək ki, ölkədə ümumi qiymət səviyyəsində və istehsal xərclərində artım var. Bu, qızıl istehsalının maya dəyərini artırır. Beləliklə, qızıl ehtiyatları azalır, pul kütləsi azalır, nəticədə qiymətlər düşür.

Təmsil pulları, ehtiyac olduqda qızıl və ya gümüşə çevrilə bilən ödəmə vasitələridir. Misal üçün;

qızıl və gümüş (Aslanov A.M. 2012: s.111). Malların pul sistemindən istifadə olunduğu günlərdə insanlar pul istehsalçılarına qızıl və gümüşlərini saxlamağı əmanət edirlər, bunun müqabilində qəbzlərini alaraq bu gəlirləri ödəmələrində istifadə edirlər.

Ödənişlərdə qızıl və ya gümüş əvəzinə bu qəbzlərin istifadəsi dövriyyədə pul kimi istifadə olunan malların dövriyyədən çıxmasının qarşısını alır, bir çox malın valyuta kimi istifadəsinə imkan verir və əməliyyatları asanlaşdırır.

Bu sistemdə bankların etibarlılığı və ehtiyac olduqda onların bankda qiymətli kağıza çevirmə qabiliyyəti vacibdir.

Kağız pul sistemində kağız pulu qızıla çevirmək mümkün deyil. Bu sistem inhisarçı istehsal tələb edir. Bu sistemə görə, əmanətin əhəmiyyəti yoxdur, pulun qiyməti isə olduqca vacibdir (Aslanov A.M. 2012: s.65).

Bu vəziyyətdə pul kağızdan da edilə bilər. Kağızın əmtəə kimi dəyəri demək olar ki, sıfıra bərabərdir, lakin hökumət qiymətli kağız olaraq mübadilə vasitəsi kimi istifadə edəcəyini elan etdiyi üçün dəyərlidir.

Pul Siyasəti Komitəsinin vəzifələri:

Qiymət sabitliyini təmin etmək üçün pul siyasətinin prinsiplərini və strategiyasını müəyyənləşdirmək;

Pul siyasəti strategiyası çərçivəsində hökumət ilə birlikdə inflyasiya səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;

Pul siyasətinin məqsədləri və tətbiqləri barədə mütəmadi olaraq hesabatlar hazırlamaq və müəyyən olunmuş prinsiplərə uyğun olaraq hökuməti və ictimaiyyəti məlumatlandırmaq.

Mərkəzi bankın istifadə etdiyi geniş faiz dəhlizi qlobal qeyri-müəyyənlik dövründə kapital hərəkəti dəyişkənliyinin təsirinin azaldılmasına böyük töhfə versə də, pul siyasətinin vəziyyətini başa düşmək üçün bəzi çətinliklər də gətirir. Ənənəvi pul siyasətində siyasət maraqları pul siyasətinin mövqeyini müəyyənləşdirir; Geniş faiz dəhlizində pul siyasəti fərqli maliyyələşdirmə dərəcələrindən asılıdır. Bu, pul siyasətinin vəziyyətini anlamağı çətinləşdirən bir amildir.

Mərkəzi Bank; Qanunla təyin olunmuş vəzifə daxilində qiymət sabitliyi hədəfinə uyğun olaraq maliyyə sabitliyini nəzərə alaraq, ölkə iqtisadiyyatının balanslı və davamlı inkişafı prosesinə töhfə verməyə davam edir. Bu çərçivədə Bank, inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün vaxtında və zəruri dərəcədə tətbiq etdiyi pul və likvidlik siyasətindən istifadə edir.

Pul Siyasəti Komitəsi Azərbaycan manatının daxili və xarici dəyərini qorumaq və xarici valyutalara və qızılla qarşılıqlı münasibətini müəyyənləşdirmək üçün məzənnə rejimini təyin etmək üçün lazımi tədbirləri görməyə cavabdehdir və səlahiyyətlidir.

Pul siyasəti yuxarıda göstərilən pul köçürmə mexanizmləri vasitəsilə iqtisadiyyata müxtəlif təsirlər göstərir. Bu kanalların təsiri maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq ölkələrdən ölkələrə fərqli ola bilər. Həqiqətən, bəzi kanalların zaman keçdikcə ölkədə getdikcə daha əhəmiyyətli bir rol oynadıqlarını görmək mümkündür.

Məsələn, son araşdırmalar göstərir ki, valyuta məzənnəsinin təsiri və bankın kredit kanalının təsiri mühüm rol oynayır. Mərkəzi banklar pul siyasətini inkişaf etdirərkən bu köçürmə kanallarını birlikdə nəzərdən keçirməlidirlər.

Son illərdə aparılan tədqiqat nəticələri göstərir ki, mərkəzi bankın müstəqilliyi və pul tənzimlənməsi pul tənzimləməsinin uğurla həyata keçirilməsi üçün yeganə şərt deyil.

Vergi siyasəti dövlət xərcləri, vergilər, borclanma və büdcə siyasəti kimi məsələlərlə məşğul olur. Pul siyasəti; iqtisadiyyatda pulun miqdarını və dəyərini təyin etmək üçün mərkəzi bankın müraciətlərinə əsasən aparılır. Bu gün bir çox mərkəzi bank qiymət sabitliyinə nail olmaq üçün pul siyasətindən istifadə edir.

Qısamüddətli faiz dərəcələri ümumiyyətlə pul siyasətini idarə etmək üçün istifadə olunur. Qısamüddətli faiz dərəcəsi mərkəzi bankların maliyyə qurumları ilə əməliyyatlarında istifadə etdikləri faiz dərəcəsidir.

Faiz dərəcələrindəki dalğalanmalar faizləri, aktiv qiymətlərini, valyuta məzənnələrini və bankların və digər maliyyə qurumlarının müştəriləri üçün təyin etdikləri gözləntilərə təsir edir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın gedişi, yəni iqtisadi fəaliyyət və qiymətlər ümumi səviyyəyə təsir göstərir (Aslanov A.M. 2012: s.100). Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, ölkəmizdə pul siyasətini təyin etmək səlahiyyətinə və məsuliyyətinə sahib olan yeganə qurumdur. Mərkəzi bank qiymət sabitliyinə nail olmaq üçün pul siyasətindən istifadə edir.

Pul tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi bank, ilk növbədə, bank sisteminin kredit potensialını stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran, iqtisadiyyatın pul resursları ilə doyduğu kommersiya banklarının

resurslarına təsir göstərir.

Pul siyasətini birbaşa həyata keçirən qurumlarla yanaşı, pul siyasəti subyektlərinin sayına dolayısı ilə onun həyata keçirilməsində iştirak edən orqanlar da daxildir. Beləliklə, ölkədəki pul sahəsinin vəziyyəti Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq, Əmanətlərin Sığortalanması Agentliyi və bir sıra digər təşkilatlar kimi qurumlardan təsirlənir.

Mərkəzi bank sərəncamında olan alətlərin ötürülməsi (ötürülməsi) mexanizmləri vasitəsi ilə pul siyasətinin ara məqsədlərinə təsir göstərə bilər. Bu mexanizmlər pul təklifinin iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərdiyi dəyişənlər sistemini təmsil edir.

Pul siyasətinin ötürülmə mexanizmi kanallarının tədqiqatları daxil edilmişdir. Şanzıman mexanizmindəki son əlaqə iqtisadiyyatın real sektorunun məcmularından ibarətdir: istehlak, investisiya, dövlət xərcləri, xalis ixrac və ya ümumi daxili məhsul və ötürmə impulslarının mənbəyi (zəncirdəki ilk əlaqə) müxtəlif maliyyə dəyişkənlikləridir.

İnkişaf etmiş ölkələr, mərkəzi banklar tərəfindən idarə olunan bir impuls mənbəyi kimi maliyyə təsir vasitələrindən istifadə ilə xarakterizə olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və qlobal iqtisadi mühitdən çox asılı olan ölkələrdə real ötürülmə dəyişiklikləri ekzogen dəyişənlərlə müəyyən edilir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın strukturu ötürmə mexanizminin təbiətinə təsir göstərir: endogen (əsas maliyyə göstəricilərindəki süni dəyişikliklər nəticəsində) və ekzogen (makroiqtisadi mühitdə dəyişikliklər olduqda).

Bundan əlavə, pul siyasəti impulslarının bu və ya digər kanaldan keçməsi milli maliyyə (kredit) sisteminin növündən asılıdır: bank sistemi və ya bazar sistemi.

Birinci halda, maliyyə mənbələri əsasən iqtisadiyyatın bank sektoru vasitəsi ilə bölünür, ikincisi, iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsi qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi bir-biri ilə əlaqəli və müəyyən bir sistemi təmsil edən bir sıra elementlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu, pul daxil olmaqla iqtisadiyyatı tənzimləyən hər hansı bir metod üçün tətbiq olunur. Tənzimləmə sistemində aşağıdakılar olmalıdır (Aslanov A.M. 2012: s.169):

- hədəflər;
- bir obyekt;
- mövzu;
- fəaliyyət mexanizmi;
- alətlər;
- metodlar.

Bütün elementlərin olması iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodunun mahiyyətinin daha dolğun və dəqiq tərifini verir.

Dövlət pul siyasətinin aparılması və iqtisadiyyatın pul tənzimlənməsi problemləri ilə bağlı bir çox nəşrlər mövcuddur, lakin "pul siyasəti" kateqoriyasının tərifi, mahiyyəti, məzmunu ilə bağlı fikirlər fərqlidir.

Pul siyasəti qarşısında qoyulan vəzifələrə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasında monetar inkişaf modellərinin qurulması sahəsində kompleks işlər aparılır.

Respublikamızın Mərkəzi Bankı ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən pulkredit sahəsində gedən proseslərin qiymətləndirilməsi üçün ekonometrik metodların tətbiqinə xüüsusi diqqət yetirir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ekonometrik tədqiqat metodları iqtisadiyyatda fundamental tədqiqatlar aparmağa və bunun nəticəsində daha dəqiq və səmərəli iqtisadi siyasət həyata keçirməyə imkan verir. Məhz bu iqtisadi zərurət baxımından Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı monetar idarəetmənin qurulmasında, pul siyasətinin işlənməsində iqtisadi-riyazi modelləri tətbiq etməyə başlayıb.

Bu işlərin nəticəsi olaraq makroiqtisadi tədqiqatların müasir ekonometrik aparatı yaradılmış, riyazi-iqtisadi üsulların geniş tətbiqinə keçilmişdir.

Açar sözlər: *Mərkəzi Bank, inteqrasiya, davamlı inkişaf pul siyasəti, investisiya, makroiqtisadi mühit.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. (2012) "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi". Bakı, "Elm", 494 səh.

2. Aslanov A.M. (2012). "Maliyyə və bank statistikası", Bakı. "Azərnəşr", 169 səh.

3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Banki maliyyə sabitliyi icmalı. Bakı, 2011.

4. Bağırov M.M. (2013). "Bank və bank əməliyyatları". Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, "Elm", 382 səh.

5. Bəşirov R.A. (2014) "Bank işi". Bakı, "Çaşıoğlu", 397 səh.

6. Əliyev A., Şəkərəliyev A. (2012). "Bazar iqtisadiyyatına keçid-dövlətin iqtisadi siyasəti". Bakı,

"Azərbaycan", 130 səh.

7. Əsgərova R. (2014). "Pul, Kredit və Banklar". Bakı, "Çaşıoğlu", 145 səh.

8. Məmmədov N. (2011). "Bank və maliyyə terminləri lüğəti", Bakı, 44 səh.

9. Məmmədov Z. (2011). "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi". Bakı, "Adiloğlu", 348 səh.

10. Məmmədov Z. (2016). "Pul, Kredit və banklar". Dərslik. Bakı, 168 səh.

11. Məmmədov Z., Abbasov Ə., Rzayev R., Həmişəyeva Ş. (2013). "Bank işi və elektron bankçılıq", Bakı, "Azərbaycan", 256 səh.

12. Rzayev R.M. və b. (2010). "Pul, kredit və banklar". Dərslik. Bakı, 201 səh.

13. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. (2013). "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi". Bakı, "Elm", 413 səh.

14. Tağıyev və başqaları. (2009). "Maliyyə, pul tədavülü və kredit", Bakı, "Azərnəşr", 73 səh.

15. Vəliyev D. (2010). " Beynəlxalq Maliyyə", Bakı, "Çaşıoğlu", 131 səh.

16. Vəliyev F.S., Meybullayev M.X., Babayev Ə.P. və b. (2009). "İqtisadi nəzəriyyə", Dərslik, Bakı, 14 səh.

17. http://money.aol.com/news/articles/banking/_a/lost-bank-tapes-may-expose-millions/20080521193009990001

18. http://www.lewrockwell.com/rothbard/frb.html

http://www.piaohaoreport.sampasite.com/china-financial-markets/blog/The-informal-banking-sector-is-g.htm

MAIN FEATURES AND MAIN FACTORS OF MONEY-CREDIT REGULATION IN OUR COUNTRY

Summary

The article examines the main factors of monetary regulation, considers monetary regulation as a key factor of the economy, identifies the main features of the monetary regulation system. In the modern world, the monetary policy of each state is one of the strongest branches of macroeconomic regulation of the national economy.

Historically, it is one of the first forms of economic regulation. Theoretical studies have confirmed the dependence of macroeconomic indicators on monetary variables. The subject of monetary policy can be interpreted in a broad sense - both the state and the narrow sense - the country's government, the government together with the central bank. The independence of the central bank is recognized by most researchers as a necessary factor for successful monetary policy.

On the one hand, the central bank is closely linked to the state. As part of the economic mechanism, the central bank as a whole ensures its unity as an independent link.

Keywords: *Central Bank, integration, sustainable development, monetary policy, investment, macroeconomic environment.*

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Резюме

В статье исследуются основные факторы денежно-кредитного регулирования, рассматривается денежно-кредитное регулирование как ключевой фактор экономики, определяются основные особенности системы денежно-кредитного регулирования. В современном мире денежно-кредитная политика каждого государства является одной из сильнейших отраслей макроэкономического регулирования национальной экономики.

Исторически это одна из первых форм экономического регулирования. Теоретические исследования подтвердили зависимость макроэкономических показателей от монетарных переменных. Предмет денежно-кредитной политики можно толковать в широком смысле - как государство, так и в узком смысле - правительство страны, правительство вместе с центральным банком. Независимость центрального банка признается большинством исследователей как необходимый фактор успешной денежно-кредитной политики.

С одной стороны, центральный банк тесно связан с государством. В рамках экономического механизма центральный банк обеспечивает его единство как полностью независимый субъект.

Ключевые слова: *Центральный банк, интеграция, устойчивое развитие, денежно-кредитная политика, инвестиции, макроэкономическая среда.*

UOT 339.187; 339.13; 658.8

İŞÇİLƏRİN DAVRANIŞ VƏ GÖRÜNÜŞÜNÜN QƏBUL EDİLƏN XİDMƏT KEYFİYYƏTİ VƏ MƏMNUNİYYƏTƏ TƏSİRİNDƏ CİNS AMİLİ (RESTORAN SEKTORU TIMSALINDA)

ALİYƏ HƏSƏNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: aliyagasanli@gmail.com

1.1.Restoran sektorunun nəzəri incələnməsi

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir. Xidmət sektorunun qlobal bazardakı payı əhəmiyyətli səviyyəyə çatmışdır. Lakin, mühüm sektor olsa da, xidmətin hələ də tam bir tərifi yoxdur. Xidmət hər hansı mal, əmtəə deyil, bir fəaliyyət prosesidir.19-cu əsrin ikinci yarısından sonra Sənaye inqilabı ilə sənayeləşmə və şəhərləşmə dövrü başladı. Əvvəlki dövrlə müqayisədə işləyən qadınların sayı artmağa başladı. Bununla da artıq evdən kənarda hazırlanan yeməklərə tələbat da artdı. Restoranların inkişafı elə bu dövrdən başladı. Bundan əlavə turistlərin də axını restoranlara olan tələbatın artmasına səbəb oldu. Bu artım həm müştərilərin gözləntilərinin artmasına,xidmətdə dəyişikliyin edilməsində, yeni müştərilərin cəlb edilməsində və mövcud müştərilərin saxlanmasında yeni strategiyaların inkişaf etdirilməsinə təsir göstərmişdir.(Tuncer İ, Unusan C, and Cobanoglu C, 2020: s.1-29) Restoran yalnız qida satan bir təşkilat kimi deyil, qida və içkilər ilə insanlara xidmət göstərən bir təşkilat kimi qəbul olunmağa başladı. Turistlər milli yeməkləri təcrübədən keçirməyə maraqlı idilər. Bu səbəbdən restoran rəhbərləri müştərilərə fərdi şəkildə yanaşmağa, onların gözləntilərini öyrənməyə çalışır.(Li A və başqaları, 2019: s.369-374)

1.2.İşçi davranışı dəyişkəninin nəzəri incələnməsi

Marketinq araşdırılması aparılan zaman əsas 2 şəxsiyyətə aid davranışlar dəqiq edirlər. Bunlardan biri işçi davranışı, digəri istehlakçı davranışıdır. (Ekinci Y. və Dawes P.L., 2009: s. 503–521) İşçilər şirkətlər onun müştəriləri arasında əlaqələndirici şəxslərdir.Həmçinin,işlərin davranışı xidmət keyfiyyəti haqqında müştəri qərarlarına təsir göstərir. (Alhelalat J. A., HabiballahM. A., və Twaissi N. M., 2017: s. 46–53) Sosial-pisxologiya baxımından işçilər satılan malın və ya göstərilən xidmətin müştəri tərəfindən daha yaxşı başa düşülməsində vacib rol oynayır. Buna görə də xüsusilə xidmət sektorunda müştərilərin daha çox məmnun qalması müştərilərlər birbaşa işləyən işçilərdən asılı olur. Çünki o işçilər müştərilərlə üz-üzə olur və onların davranışı, danışıq tərzi müştərilərdə xidmət keyfiyyəti və şirkətin imici haqqında təsəvvür yaradır. (Ekinci Y. və Dawes P.L., 2009: s. 503–521) məmnuniyyətinin artırılması üçün işçilərin ünsiyyət qabiliyyətiləri artırılmalıdır. Bəzi araşdırmalarda göstərilir ki, işçilərin şəxsi keyfiyyətləri ilə professional keyfiyyətləri müştəri məmnuniyyətinə fərqli təsirlər göstərir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki,işçilərin davranışı:bədən dili,gülümsəmə,salamlaşma və səmimiyyət xidmət keyfiyyətinin daha yaxşı qəbul edilməsində vacib amillərdir.(Alhelalat J. A., HabiballahM. A., və Twaissi N. M., 2017: s. 46–53)

1.3.İşçi görünüşü dəyişkəninin ədəbiyyat incələməsi

İşçi görünüşü xidmət sektorlarında sözlü olmayan bir ünsiyyət vasitəsidir və işçilərin geyimi müştərilərin xidmət keyfiyyəti ilə bağlı gözləntilərinə bir başa təsir göstərir.(Wang Y.-C. və Lang C., 2019: s. 1–9) Restoranlarda işçilərin geyim tərzi və işçilərin ümumi görünüşü əvvəlcədən müştərilərdə restoranın xidmət keyfiyyəti haqqında fikir yaranmasına səbəb olur. Aparılan araşdırmalara görə müştərilər bir restoranın xidmətlərinin keyfiyyətli olmasına və ya işçilərin professional olub olmadığna işçilərin geyimi əsasında ümumi bir qərar qəbul edirlər. Məsələn,bəzi ağ rəngdə geyinən işçilərin olduğu restoranlar digərlərindən daha çox müştəriləri cəlb etdiyini göstərən araşdırmalar da mövcuddur.(Chen Y.-C. D. və Lee, C.-S. 2018: s. 1223–1235)

Xidmət keyfiyyəti haqqında aparılan əksər araşdırmalarda qəbul edilən xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərən amillərdən insanların qarşılıqlı ünsiyyətlərinə nəzərən fiziki

mühit amilinə daha az yer verilmişdir. Lakin Bitner (1992) modeli ilə göstərilmişdir ki, fiziki mühit (interyer dizayn,geyim tərzi,rənglər,işıqlar və s.) işçilərin də,müştərilərin də davranışlarına təsir göstərir. Həmçinin, xidmət sahəsinin və işçilərin görünüşünün təmizliyi və səliqəliyi xidmət keyfiyyəti haqqında müştərilərin qərar qəbul etməsində mühüm təsir göstərir. İşçilərin görünüşünün restoran sektorunda müştəri məmnuniyyətinə təsiri vacibdir. Lakin, buna baxmayaraq, bu təsir çox araşdırılmışdır. Gabbott və Hogg (2000) öz tədqiqatlarında xidmət göstərən işçilərin fiziki cəlbediciliyinin müştəri məmnuniyyəti üzərində əhəmiyyətli təsiri olduğun göstərmişlər. Eləcə də, Koernig və Page (2002) öz araşdırmalarında müştərilərin qəbul etdikləri xidməti qiymətləndirərkən işçilərin geyimlərini, görünüşlərini diqqətə aldıqlarını göstərmişlər.(Söderlund M. və Julander C.-R., 2019: s.216–226)

Xidmət keyfiyyəti bir təşkilatın ümumi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində əsas faktorlardan biridir. Əvvəlki araşdırmalar göstərir ki, xidmət işçilərinin müştərilərin qəbul etdikləri xidməti qiymətləndirməsində əhəmiyyətli rol oynayır. (Luoh H.-F. və Tsaur S.-H., 2009: s. 1093–1104)

1.4.Xidmət keyfiyyəti dəyişkəninin ədəbiyyat incələməsi

Keyfiyyət bütün ticarət sektorlarında müştərilər tərəfindən arzu edilən və gözlənilən nəticədir. Həmçinin, keyfiyyət müştəriləri cəlb etmək və əldə tutmağın başlıca yollarından biridir. Bir neçə tədqiqatçı xidmət və ticarət sektorunda keyfiyyətə fərqli aspektlərdən yanaşıldığın göstərmişdir. Xidmət sektorunda əsas məqsəd göstərilən xidmətin müştəri tərəfindən keyfiyyətli qəbul edilməsidir. Ümumiyyətlə xidmət keyfiyyəti xidmət bazarında rəqabət aparılmasında əsas faktorlardan biridir. Təşkilatlar anlamalıdırlar ki, müştəriləri əldə saxlamaq, onları məmnun etmək yeni müştərilər qazanmaqdan daha sərfəlidir. Çünki, məmnun müştərilər yeni müştərilərin gəlməsi üçün vacibdir. Buna görə də, xidmət göstərərkən mütləq bunu nəzərə almalı, keyfiyyətli xidmət göstərməlidirlər. (Gopi B. və Samat N., 2020: s.1-14)

Xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti xidməti təmin edən zəncirin əsas elementləri kimi müəyyən edilmişdir.Xidmət keyfiyyətinin daha yüksək səviyyədə olması müştəri məmnunluğunun daha yüksək səviyyəsini yaradır ki, bu da müştəri himayəsi və satış gəlirlərinin daha yüksək olmasına səbəb olur. Beləliklə, daha yüksək bir xidmət keyfiyyətinin əldə olunmasına diqqət edilməsi xidmət təşkilatlarının bazarda özlərini daha effektiv şəkildə göstərə bilmələri üçün vacib bir strategiyadır (Chow I-H. və başqaları, 2007: s. 698–710)

Xidmət keyfiyyəti təşkilatların bir-birilə apardığı rəqabətin əsas amilidir. Çünki məmnun müştəri qazanmağın əsas yolu keyfiyyətli xidmət göstərməkdir. Xidmət keyfiyyəti fərqli ədəbiyyatlarda fərqli cür tərif edilmişdir. Bəzi ədəbiyyatlarda xidmət keyfiyyətinin 3 əsas müəyyən edici amilləri var. Bunlar aşağıdakılar:

Fiziki amillər (Restoranın görünüşü, məkan atmosferi, temperatur və s.);

Təşkilatın imici və atributları;

Müştərilər ilə olan əlaqə.(Namin A., 2017: s. 70–81)

1.5.Müştəri məmnuniyyəti dəyişkəninin ədəbiyyat incələməsi

Müştəri məmnuniyyəti müştərinin ona təqdim olunan məhsulu və ya xidməti həddən artıq qiymətləndirməsi kimi müəyyən edilir. (Gustafsson A., Johnson M. D. və Roos, I., 2005: s. 210–218). Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müştəri məmnuniyyətinin müştəriləri saxlamağın əsas meyarlarından olduğu bildirilir. (Anderson E. W., Fornell C. və Mazvancheryl S. K., 2004: s.172-185). Oliver(1981) müştəri məmnuniyyəti ilə bağlı aparılan araşdırmalarında "Təsdiqləmə" modelini tədqim etmişdir. Belə ki,bu modelə əsasən müştəri məmnuniyyəti müştərinin gözləntiləri ilə qavrayışları arasındakı subyektiv müqayisənin nəticəsidir.(Oh H,1999: s. 67– 82)

Xidmət keyfiyyəti barədə ədəbiyyatlarda müştəri məmnuniyyətinin müştərinin aldığı dəyəri qavraması kimi iddia olunub,dəyər və xidmət keyfiyyəti,qiymət kimi xüsusiyyətlərlə birləşməsinə əsaslanır.(Cronin J. J., Brady M. K., və Hult G. T. M., 2000: s. 193– 218).Bundan əlavə,müştəri məmnuniyyətinin gözlənti ilə nəticənin müqayisə olması ilə yanaşı müqayisə prosesi zamanı yaranan emosional bir hiss kimi qiymətləndirilir.(Tam J. L. M.,2004: s. 897– 917)

Müştəri məmnuniyyəti müştəri saxlama və

sədaqət üçün ön şərt sayılır və açıq şəkildə gəlirlilik, bazar payı, investisiya qoyuluşu və s. kimi iqtisadi hədəflərə nail olmaqda kömək edir. (Sureshchandar G. S., Rajendran C. və Anantharaman R.N., 2002: s. 363–379). Belə ki, məmnun müştəri rəqiblərdən daha az təsirlənməyə, daha az qiymətə həssas olmağı və daha uzun müddət sadiq qalmağı düşünür (Ooi K. və başqaları, 2011: s. 410–419) .

Tədqiqatlar xidmət keyfiyyətinin,qavranılan dəyərin hamısının müştəri məmnuniyyətinə,müştəri məmnuniyyətinin də müştərinin sədaqətinə təsir göstərdiyini göstərir.(McDougall G.H.G. və Levesque T. 2000: s. 392– 410). Marketoloqlara görə yeni müştərilərin əldə edilməsi cari müştərilərin əldə saxlanmasına nəzərən daha çox xərc tələb edir. Bu səbəbdən müştəri məmnuniyyətin araşdırılması və ölçülməsi sahəsində fərqli metodlar irəli sürüldü. (Flint D.J., Blocker C.P. və Boutin P. J., 2011: s. 219–230).

1.6.Tədqiqatın dəyişkənləri arasında əlaqənin nəzəri əsaslandırılması və hipotezlər:

Xidmət zamanı həm maddi, həm də qeyri-maddi amillər müştərilərin xidmət təcrübəsini necə qiymətləndirməsində vacib rol oynayır.Müştəri ilə işçilərin əlaqəsi müştərinin qərar qəbuluna təsir göstərən əsas amillərdən biri olsa da, bu əlaqə haqqında çox az sayda araşdırma vardır. Müştərilərin aldıqları xidməti qiymətləndirməsində işçilərin fiziki görüşünü, cəlbediciliyi və s. kimi amillər əsas rol oynayır. (Kim K və . Baker M. A, 2017: s.1-21).

Tədqiqatlar göstərir ki, işçilərin geyimlərinin qəbul edilən xidmət keyfiyyəti üzərində böyük təsiri vardır. Xüsusilə işçi formalarının rəngi müştərilərin cəlb edilməsinə təsir göstərən vacib amillərdən biridir. Qızılı, qırmızı, bənövşəyi rənglərin iştaha təsir göstərdiyi araşdırmalarda öz təsdiqini tapmışdır. (Chen Y.-C. D. və Lee C.-S., 2018: s. 1223–1235)

H1-İşçi davranışı xidmət keyfiyyətinə təsir göstərir.

H2-İşçi görünüşü xidmət keyfiyyətinə təsir göstərir.

. Müxtəlif alimlər işçilərin restoranlarda mükəmməl xidmət göstərməsində oynadığı rolla əlaqədar çox araşdırma aparılmadığını iddia etsələr də, (Alhelalat J. A., Habiballah M. A. və Twaissi N. M 2017: s. 46–53) bir çox tədqiqatlar işçilərin davranışlarının,göstərdikləri xidmətin keyfiyyətinin, müştəri sədaqəti və sədaqətlə əlaqəli davranışlar arasında pozitiv bir əlaqə müəyyən etmişdir.Buna görə də işçilərin davranış və görünüşünün müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsində olan rolu araşdırmanın mərkəzindədir. İşçilərin davranışı dedikdə,əsas diqqət işçinin uğurlu ünsiyyət qabilliyyəti və müştəri ehtiyaclarını vaxtında dəqiq formada ödəmək bacarıqlarına yönəldilmişdir.

H3-İşçi davranışı müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərir.

H4- İşçi görünüşü müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərir.

H5- Xidmət keyfiyyəti müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərir.

Xidmət sektorunda bir müşərinin ona göstərilən xidməti dəyərləndirməsi çox qarışıq qarışıqdır. Çünki müştərilər qiymətləndirməni subyektiv olaraq aparır. Bundan əlavə bir sıra araşdırmalarda göstərilir ki, kişi və qadın müştərilər xidməti fərqli aspektlərdən qiymətləndirirlər. Həmçinin xidmət sahələrinin də müştərinin gözləntilərinin üstündə xidmət göstərməsi çətin prosesdir.Restoran kimi xidmət sektoranlarda yüksək keyfiyyətli xidmətin təmin olunması öndə çalışan işçilərdən çox asılıdır. Xidmətin göstərilməsi zamanı müştəri ilə birbaşa ünsiyyətdə ön sahəsinin işçiləri olduğu üçün, müştərilərin təşkilat haqqında fikir yaranmasına da ən çox onlar təsir göstərirBu baxımdan tədqiqatçılar xidmət sektorunda müştərilərlə birbaşa çalışan işçilər haqqında daha çox araşdırma edirlər. (Bahadur W. və başqları, 2019: s. 1–24)

H6-İşçi davranışının qəbul edilən xidmət keyfiyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır.

H7- İşçi görünüşünün qəbul edilən xidmət keyfiyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır.

H8-İşçi davranışının müştəri məmnuniyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır.

H9- İşçi görünüşünün müştəri məmnuniyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır.

Xidmət keyfiyyəti çox geniş bir termindir. Ona görə bir çox araşdırmanın mərkəz mövzusudur. Xidmət keyfiyyətinə təsir edən faktorlar araşdırılarkən xidmət keyfiyyətinin özünün alt dəyişkənlərinə də diqqət edilir. Belə ki, xidmət

keyfiyyəti bir neçə faktorların birləşməsi nəticəsində ortaya çıxır. Bu faktorlara məkanın fiziki imkanları, interyer dizaynı, atmosferi, qida keyfiyyəti aid edilir. Bu faktorların hamısı müştərilərin məmnuniyyətinə təsir göstərən faktorlardır. (Barber N, Goodman R. J. və Goh B. K., 2011: s. 329–336)

H10-Xidmət keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır.

1.7.2.Tədqiqat modeli

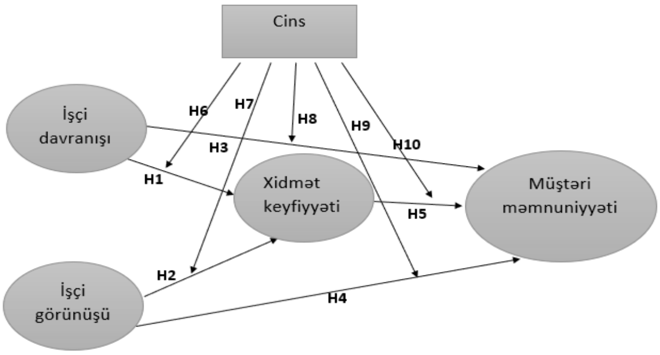

2.1. Demoqrafik məlumatların analizi

Analiz metodları olaraq Frekans, Independent Samples T və One- Way ANOVA testlərindən və SEM, Faktor analizlərində istifadə edilmiş,məlumatların analizində SPSS istifadə edilmişdir.

Demoqrafik amillər götürülərək Frekans analizi edilmişdir. Sorğuda 356 respondent iştirak etmişdir. Onlardan analizdə istifadə edəcəyimiz demoqrafik amillərin frekans analiz nəticələrinə uyğun olaraq iştirakçılardan 209 qadın (58.7%),147 kişi(41.3%) olmuşdur. İştirakçılar arasında ən çox say 18-29 yaşlarında (285), ən az isə 50+ yaşlarında (4) olmuşdur. Digər yaş kateqoriyaları üzrə 30-39 yaş aralığında 56,40-49 yaş aralığında 11 nəfər iştirak etmişdir. İştirakçılardan 341 nəfər ali, 8 nəfər texnikom və ya kollec, 3 nəfər peşə,4 nəfər isə orta təhsilli şəxslərdir.

Gəlir səviyyəsi üzrə respondentlərin 107 nəfəri 0-250,83 nəfər 251-500, 92 nəfəri 501-1000, 39 nəfəri 1001-1500, 35 nəfəri 1500+ gəlir qrupuna aiddir.

2.2 Faktor analizi

Cədvəl 1. Faktor analizi və Güvənirlilik testi

KMO=0.924   Bartlett,df=210, Approximate   Chi-square=4952.658,p<0.001

Factors	Factor loading	Explained variance	Cronbach's alpha	Mean
İşçilərin görünüşü		11.096	0.841	
İşçilər səliqəli geyimdədir.	0.794			4.06
İşçilərin geyimi gigiyenikdir.	0.735			3.83
İşçilərin görünüşləri xoşagələndir.	0.704			3.94
İşçilərin davranışı		18.880	0.891	
Problemləri etməyi həll bacarırlar.	0.843			3.55
Müştərilərin şikayətlərini idarə etməyi bacarırlar	0.824			3.57
Müştərilərin istək və ehtiyaclarına qarşı diqqətlidirlər.	0.763			3.73
Səhvlərə görə üzr istəməyi bacarırlar	0.676			3.75
İşçilərin ünsiyyət qabiliyyətləri	0.670			3.63
yüksəkdir.	0.613			3.22
Olmayan məhsul haqqında əvvəlcədən məlumatlandırırlar		13.580	0.878	
Müştəri məmnuniyyəti	0.808			3.98
Yenidən bu restorana getməyi	0.807			3.93
düşünürəm	0.665			3.44
Bu restoranı dostlarıma da tövsiyyə edirəm	0.622			4.04
Bu restoran digər restoranlarla		13.558	0.817	
müqayisədə ilk seçimimdir.	0.837			3.84
Restoran yeməklərindən məmnun qaldım	0.826			3.90
Atmosfer				
Məkan cəlbedici rənglərlə dizayn	0.663			3.91
edilmişdir.	0.631			3.64
Restoranın interyer dizaynı və dekoru		14.675	0.879	
cəlbedicidir.	0.839			3.85
Məkan havası normal temperaturdadır.	0.825			3.85
Fon musiqisi xoşagələndir.	0.774			4.05
Qida	0.558			4.13
Qidaları təzədir.				
Qidaları təhlükəsizdir.		71.789		
Qidaları təmizdir.				
Yemək ərazisi təmizdir.				
TOTAL VARIANCE EXPLAINED				

İlk öncə, p dəyərinin 0.001-dən kiçik olması və KMO və Bartlett testinin nəticələrinin yüksək olması analizin edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Cədvəl 1-dən da göründüyü kimi, faktor analizi nəticəsində ifadələr 5 faktor da toplanmışdır. Bunlardan işçi davranış,işçi görünüşü müstəqil dəyişkənlər, məkan atmosferi və qida alt dəyişkənləri ilə ölçülən qəbul edilən xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti asılı dəyişkənlərdir. Toplam 21 olmaqla, işçi görünüşü 3, işçi davranışı 6, müştəri məmnuniyyəti 4, məkan atmosferi 4, qida 4 ifadəylə ölçülmüşdür. Güvənirlilik analizi nəticəsində alınan Cronbach's alpha dəyərlərinə baxdıqda, araşdırmanın güvənli olduğu görünür. Bundan əlavə,hər ifadə üzrə ortalama dəyəri alınıb cədvəldə qeyd edilmişdir.

2.2. SEM analizi

SEM analizi üçün SPSS AMOS 26 proqramı istifadə edilmişdir. İşçi davranışı,işçi görünüşü,müştəri məmnuniyyəti və qəbul edilən xidmət keyfiyyəti dəyişkənin alt dəyişkənləri olan

məkan atmosferi və qida dəyişkənləri analizə daxil edilmişdir. Bundan əlavə olaraq, cins moderator dəyişkən kimi analizdə istifadə edilmişdir.

Analizin nəticəsi olaraq Model Fit dəyərləri CMIN/DF=2.224, GFI=0.906, CFI=0.955 və RMSEA=0.059 olmuşdur. Tədqiqatların aparılması üçün qəbul edilən normalara uyğun dəyərlərə uyğun nəticələr alınmışdır. Şəkil 1-də analiz edilən tədqiqat modelinin təsviri göstərilmişdir.

Şəkil 1. Tədqiqat modeli

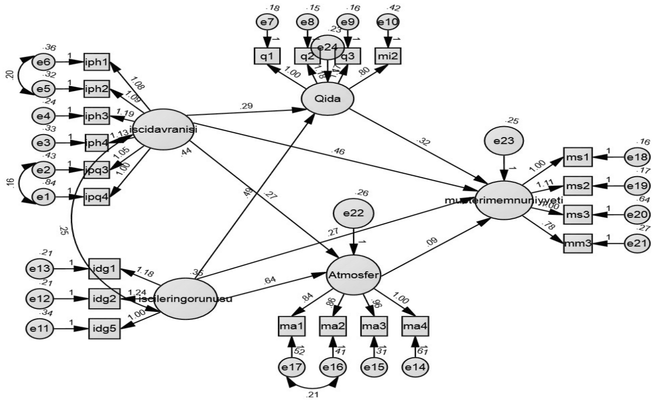

Cədvəl 2. SEM analizi

Model			Estimate	S.E.	C.R.	P
Qida	<---	İşçi davranışı	.293	.069	4.278	***
Atmosfer	<---	İşçi görünüşü	.271	.083	3.252	.001
Qida	<---	İşçi görünüşü	.487	.078	6.233	***
Atmosfer	<---	İşçi görünüşü	.636	.102	6.216	***
Müştəri məmnuniyyəti	<---	İşçi davranışı	.457	.082	5.565	***
Müştəri məmnuniyyəti	<---	İşçi görünüşü	.267	.104	2.572	.010
Müştəri məmnuniyyəti	<---	Qida	.317	.072	4.410	***
Müştəri məmnuniyyəti	<---	Atmosfer	.085	.076	1.117	.264

Cədvəl 2.-də göstərilən P dəyərlərinə baxdıqda işçi davranışın qida,atmosfer,müştəri məmnuniyyəti,işçi görünüşünün qida,atmosfer,müştəri məmnuniyyəti və qidanın müştəri məmnuniyyəti üzərində təsiri pozitiv çıxmışdır. P dəyəri yalnız atmosferin müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirinin ölçülməsində 0.01-dən yüksək olmuş,yəni təsirin olmadığı müəyyən edilmişdir.

Cins amili tədqiqata moderator dəyişkən kimi daxil edilmişdir. Cədvəl 3.-də işçi davranış və görünüşünün müştəri məmnuniyyəti və qəbul edilən xidmət keyfiyyətinin alt dəyişkənləri olan atmosfer və qida,eləcə də qida və atmosferin müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirinin qadın və kişilərdə fərqlilik göstərib-göstərməməsinin nəticələri təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3. SEM analizi (cinsin moderator təsiri)

Model			P	
			Qadın	Kişi
Qida	<---	İşçi davranışı	***	.011
Atmosfer	<---	İşçi davranışı	.062	.005
Qida	<---	İşçi görünüşü	***	***
Atmosfer	<---	İşçi görünüşü	***	***
Müştəri məmnuniyyəti	<---	İşçi davranışı	***	***
Müştəri məmnuniyyəti	<---	İşçi görünüşü	.215	.006
Müştəri məmnuniyyəti	<---	Qida	***	.132
Müştəri məmnuniyyəti	<---	Atmosfer	.769	.174

3.1. Nəticə və təkliflər

Xidmət sektoru beynəlxalq səviyyədə çox tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlarda istər xidmət keyfiyyəti, istərsə qəbul edilən xidmət keyfiyyəti, istərsə də müştəri məmnuniyyəti dərindən araşdırılmış, onlara təsir edən amillər ortaya qoyulmuşdur. Bu tədqiqatda da xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti araşdırılmış, onlara təsir göstərən amillər analiz edilmişdir. Qəbul edilən xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyətinə işçilərin davranış və görünüşlərinin təsirinin araşdırılması tədqiqatı digər araşdırmalardan fərqləndirir.Bundan əlavə işçilərin davranış və görünüşlərinin qəbul edilən xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirində cinsiyyətin moderator rolu da analiz edilmişdir. Yəni tədqiqatda işçilərin davranış və görünüşünün qəbul edilən xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyətinə təsiri kişi və qadın müştərilərdə fərqlilik göstərir. Tədqiqatda çalışdığımız əsas məsələ kişi və qadın müştərilər arasında hansı amillərin nə dərəcədə fərqlilik göstərdiyini ortaya qoymaqdır.

Sorğunun cavabları SPSS proqramı vasitəsilə analiz edilmişdir. Aparılan Independent Sample T və ONE ANOVA testlərinə görə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Müştəri məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə münasibət cins,yaş,gəlir faktoruna görə fərqlilik göstərmir. Yəni, fərqli yaşda fərqli cinsdə olan, gəlir səviyyələri fərqli olan müştərilərin hamısının müştəri məmnuniyyəti və xidmət keyfiyyətinə münasibəti eyni olmuşdur. Restorana getmək məqsədinə görə analizin nəticəsi

göstərir ki, xidmət keyfiyyətin ölçən məkan atmosferi ifadəsinə görə iştirakçılar fərqli münasibət göstərir. Bu nəticəyə əsasən bildirmək olar ki, müştərilərin hansı məqsədlə restorana getməsi onların məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətini necə qəbul etmələrinə təsir göstərməkdədir. Lakin, xidmət keyfiyyətini ölçən digər ifadə-qida keyfiyyətinə münasibət iştirakçıların restorana getmək məqsədlərinə görə fərqlilik göstərmədi.

Faktor analizinin nəticəsi olaraq dəyişkənlər 5 qrupda toplanmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) İşçilərin davranışı
2) İşçilərin görünüşü
3) Qida keyfiyyəti
4) Məkan atmosferi
5) Müştəri məmnuniyyəti

Cədvəl 6-da Faktor analizindən əlavə güvənirlilik testisinin də nəticələri göstərilmişdir. Testin nəticəsinə görə bütün dəyişkənlər üzrə Cronbach Alpha dəyəri 0.05-dən yüksək olduğu üçün aparılan sorğunun analiz üçün yararlı olduğu təsdiqlənmişdir.

Tədqiqatın nəticəsinə görə qoyulan hipotezlər haqqında aşağıdakı kimi olmuşdur:

1) İşçilərin davranışının qəbul edilən xidmət keyfiyyəti üzərində təsiri öz təsdiqini tapmışdır. Analizin nəticələrinə görə işçilərin davranışları göstərilən xidmətin müştərilər tərəfindən keyfiyyətli qəbul edilib-edilməməsinə təsir göstərir. Rajib Lochan Dharın (2015) araşdırmasının nəticəsi olaraq göstərilir ki, işçilərə təlim keçirilməsi onların bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirərək xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Həmçinin, Chih-Ching Teng və Jung-Hua Chang (2013) tərəfindən aparılan araşdırmada göstərilmişdir ki, işçilərin davranışları, vəzifə öhdəliklərini yerinə yetirmələri müştərilərin həmin xidmət haqqında qərar qəbulunda əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir. Eyni nəticə bu tədqiqatda da öz təsdiqini tapmışdır. İşçilərin davranışları müştərilərin qərar qəbuluna təsir göstərməkdədir.Bu nəticəyə əsaslanaraq işçilərə müştərilərlə davranış qaydalarının öyrədilməsi vacib sayılır.

2) İşçilərin görünüşünün qəbul edilən xidmət keyfiyyəti uzərində təsiri də SEM analizində təsdiqlənmişdir. Analizin nəticələrinə görə qəbul edilən xidmət keyfiyyətinin alt dəyişkənləri olan qida keyfiyyəti və məkan atmosferi üzərində təsirində P dəyəri 0.01-dən kiçik olması işçilərin görünüşlərinin qəbul edilən xidmət keyfiyyəti üzərində təsiri olduğun göstərir. İşçilərin fiziki görünüşünün müştəri-işçi əlaqələrinə təsiri barədə olan "How the Employee Looks and Looks at You: Building Customer–Employee Rapport" araşdırmanın nəticəsində göstərilir ki, işçilərin fiziki görünüşü, cəlbediciliyi, işçilərlə müştərilər arasında olan münasibətə böyük təsir göstərir. Bu da öz növbəsində müştərilərin məmnun qalmasına təsir edir. (Kim K və . Baker M. A, 2017: s.1-21).

3) İşçilərin davranışının müştəri məmnuniyyəti üzərində müsbət təsiri vardır. P dəyərinin 0.01-dən aşağı olması işçilərin müştərilərə qarşı davranışının müştərilərin həmin restorandan məmnun qalıb-qalmamaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olduğunu göstərdi. Araşdırmalarda təsdiq olunmuşdur ki, qadın müştərilər kişi müştərilərə nisbətən daha emosional qərarlar verirlər. Yəni bir restoranda onlara xidmət göstərən işçilərin onlarla necə davranması, davranış tərzi, bədən dili həmin müştərilərin o restorandan məmnun qalıb-qalmamasına təsir göstərəcəkdir. Buna görə də məmnun müştərilər qazanmaq işçilərdən çox asılıdır. İşçi seçimində bunları nəzərə alaraq daha proffessional işçilər seçmək, mütəmadi işçilərə təlimlərin keçirilməsi məsləhət görülür.

4) İşçilərin geyimini, vizual görünüş restoran sektorunda müştərilərin məmnuniyyətinə təsir göstərir Müştərilər olduqları restoranları yenidən seçərkən qida keyfiyyəti və digər amillərlə yanaşı, orda çalışanların geyiminin, görünüşünün necə olmasın da nəzərə alırlar. (Wang Y-C və Lang C, 2019: s. 1–9) İşçilərin görünüşünün müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirinin olması analiz vasitəsilə təsdiqlənmişdir. Bunu nəzərə alaraq, restoran sektorunda işçilərin seçimində vizual görünüşə diqqət edilməlidir. Həmçinin təşkilat daxilində geyimlərlə bağlı standartlar yaradıla bilər, vahid formalar hazırlana bilər.

5) Tədqiqatın 5-ci hipotezi xidmət keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirini olmasıdır. Tədqiqatda xidmət keyfiyyəti 2 alt dəyişkənə: məkan atmosferi və qida keyfiyyəti olaraq göstərilmişdir. SEM analizinin nəticəsi olaraq P dəyərinə görə xidmət keyfiyyətinin qida keyfiyyəti alt dəyişkəni müştəri məmnuniyyətinə təsir göstəriri. Jooyeon Ha və Soo Cheong (Shawn)Jang (2010) araşdırmasında da xidmət keyfiyyətinin, xüsusilə də qida keyfiyyətinin

müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri olduğu bildirilmişdir. Bu nəticə də onu göstərir ki, araşdırmanın nəticəsi bundan əvvəl aparılmış tədqiqatın nəticələri ilə uzlaşır. Lakin xidmət keyfiyyətinin digər alt dəyişkəni olan məkan atmosferinin müştəri məmnuniyyəti üzərində təsiri olmadığı nəticədi ortaya çıxmışdır.

6) 2013-cu ildə online maliyyət xidmətləri sektorunda Riadh Ladhari və Andre Leclerc tərəfindən aparılan araşdırma xidmət keyfiyyətinin qəbulunda kişi və qadınlar arasında fərqlilik olduğu göstərilmişdir. Bu araşdırımada işçi davranışının qəbul edilən xidmət keyfiyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqliliyin olması ortaya qoyulmuş və analizdə öz təsdiqini tapmışdır. Analizin nəticəsinə görə belə bir fikir irəli sürmək olar ki, qadınlar kişilərə nisbətən xidmət keyfiyyətini qiymətləndirərkən işçilərin davranışları və proffesional bacarıqlarına da diqqət edirlər. Bu səbəbdən, qadın müştərilərlə danışıq və davranış tərzi kişi müştərilərə nisbətən daha proffesional olmalı, diqqət edilməlidir. Qadın müştəriləri məkanın daha yaxşı yerində yerləşdirmək ola bilər.

7) Fiziki görünüş sözlü olmayan ünsiyyət vasitəsidir. Marketinq araşdırmalarına görə xidmət personalının fiziki cəlbediciliyi, xoş görünüşü müştərilərin qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bundan əlavə, Gallucci və Meyer (1984) cəlbediciliyin sosial cəhətdən arzu olunan bir xüsusiyyət olduğunu və insanların fiziki cəhətdən cazibədar insanlarla ünsiyyət qurmağı və əlaqələr qurmağı üstün tutduqlarını açıqladılar. (Kim K. və Baker M. A., 2017: s.1-21) İşçi görünüşünün qəbul edilən xidmət -keyfiyyətinə təsirində cinsin moderator rolunu araşdırmaq üçün aparılan analizin nəticəsi olaraq P dəyərinin kişilərdə və qadınlarda 0.01-dən kiçik olması hipotezi təsdiq edir. Zeki Yüksekbilgili tərəfindən aparılan Restoran Seçim Ölçütleri Üzerine Bir Araştırmasında da müştərilərin restoran seçimləri kişi və qadın müştərilərdə fərqlilik göstərmişdir.

8) Otel sektorunda işçilərin davranışlarının turistlərin məmnuniyyətinə təsirində cinsin moderatorun təsirini araşdıran Norazah Mohd Suki (2014) qadınların kişilərə nisbətdə işçilərin daha xoş, mülayim davranışına diqqət edirlər. Belə ki, qadın turistlər işçilərin nəzakətli olması və kömək edib-etməmələri daha vacib amillər kimi sayırlar. Bu araşdırmada da işçilərin davranışının müştəri məmnuniyyətinə təsirində cinsin moderator rolu araşdırılmışdır. Analizinin nəticəsinə görə hipotez təsdiqlənmişdir. Belə ki, SEM analiz vasitəsilə işçi davranışının müştəri məmnuniyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik olduğu nəticələndi.

9) İşçi görünüşünün müştəri məmnuniyyətinə təsirində qadın və kişi müştərilər arasında fərqlilik vardır. Hean Tat Keh, Run Ren, Sally Rao Hill və Xuan Li (2013) tərəfindən işçilərin fiziki görünüşünün- gözəllik, gülərüzlük və s. müştəri məmnuniyyətinə təsirini ölçmək üçün tədqiqat aparılmışdır. Bu tədqiqatın nəticəsinə işçilərin daha xoş görünüşdə olması müştərilərin xidmətdən məmnun qalmasında əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu tədqiqatda isə yalnız işçilərin görüşünün müştəri məmnuniyyətində təsiri deyil, həm də bu təsirdə cinsin moderator rolu da araşdırılmışdır. Aparılan analizin nəticəsinə görə işçilərin görünüşlərinin müştəri məmnuniyyətinə təsiri kişi və qadın müştərilərdə fərqli formada təsir göstərməkdədir.

10) Xidmət keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyətinə təsiri bir çox tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Xidmət keyfiyyəti müştəri məmnuniyyətinin mükəmməl bir proqnozlaşdırıcısıdır. Yəni müştəri xidmət keyfiyyətini yaxşı olaraq qəbul edərsə, məmnun qalmış müştəri sayılır. (Setó-Pamies D, 2012: s. 1257–1271)

Bu araşdırmada xidmət keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyətinə təsirində cinsin moderator rolu da araşdırılmış, nəticədə qəbul edilən xidmət keyfiyyətinin alt dəyişkənləri olan qida keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirində kişilər və qadınlar arasında fərqlilik olduğu sübut olunmuşdur. Lakin, xidmət keyfiyyətinin digər alt dəyişkəni olan məkan atmosferinin müştəri məmnuniyyətinə təsirində kişi və qadınlarda fərqlilik olmamışdır.

Tədqiqatın nəticələri bundan sonrakı araşdırmalar üçün nəzəri məlumat üçün mənbə kimi istifadə edilə bilər. Praktiki cəhətdən restoranlar öz strategiyalarında tədqiqatın nəticələrin tətbiq edə bilərlər. Buna misal olaraq işçilərinin görüşünlərinin xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti üzərində təsirini nəzərə alıb işçilərin formalarında dəyişiklik edə bilər, müştərilərə pozitiv enerji verə biləcək formaların olmasını təmin edə bilərlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi araşdırmalarda

olduğu və tədqiqatın nəticələrindən göründüyü kimi işçilərin görünüşlərinin müştərilərin həmin resoran haqqında fikirlərində böyük təsiri vardır. Bəzi araşdırmalarda göstərilir ki, müştərilər işçiləri ağ rəngli forma geyinən restoranlardan digərlərinə nisbətən daha məmnun qalır. Bundan əlavə işçilərinin gigiyenik qaydalara- geyimlərinin, üzlərinin təmiz olması əməl etmələrinə nəzarət etməlidirlər.

Açar sözlər: *restoran, müştəri məmnuniyyəti, işçi, xidmət keyfiyyəti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1) Tuncer, I., Unusan, C., & Cobanoglu, C. (2020). Service Quality, Perceived Value and Customer Satisfaction on Behavioral Intention in Restaurants: An Integrated Structural Model. Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism, 1–29

2) Li, Y., & Shang, H. (2019). Service Quality, Perceived Value, and Citizens' Continuous-Use Intention Regarding E-government: Empirical Evidence from China. Information & Management, 103197.

3) Ekinci, Y., & Dawes, P. L. (2009). Consumer perceptions of frontline service employee personality traits, interaction quality, and consumer satisfaction. The Service Industries Journal, 29(4), 503–521

4) Alhelalat, J. A., Habiballah, M. A., & Twaissi, N. M. (2017). The impact of personal and functional aspects of restaurant employee service behaviour on customer satisfaction. International Journal of Hospitality Management, 66, 46–53.

5) Wang, Y.-C., & Lang, C. (2019). Service employee dress: Effects on employee-customer interactions and customer-brand relationship at full-service restaurants. Journal of Retailing and Consumer Services, 50, 1–9.

6) Chen, Y.-C. D., & Lee, C.-S. (2018). Is it the staff or is it the food? How the attire of restaurant employees affects customer judgments of food quality. British Food Journal, 120(6), 1223–1235.

7) Söderlund, M., & Julander, C.-R. (2009). Physical attractiveness of the service worker in the moment of truth and its effects on customer satisfaction. Journal of Retailing and Consumer Services, 16(3), 216–226.

8) Luoh, H.-F., & Tsaur, S.-H. (2009). Physical attractiveness stereotypes and service quality in customer–server encounters. The Service Industries Journal, 29(8), 1093–1104.

9) Gopi, B., & Samat, N. (2020). The influence of food trucks' service quality on customer satisfaction and its impact toward customer loyalty. British Food Journal, ahead-of-print(ahead-of-print).

10) Hau-siu Chow, I., Lau, V. P., Wing-chun Lo, T., Sha, Z.,Yun, H. (2007). Service quality in restaurant operations in China: Decision- and experiential-oriented perspectives. International Journal of Hospitality Management,26(3),698–710

11) Gustafsson, A., Johnson, M. D., & Roos, I. (2005). The Effects of Customer Satisfaction, Relationship Commitment Dimensions, and Triggers on Customer Retention. Journal of Marketing, 69(4), 210–218

12) Anderson, E. W., Fornell, C., & Mazvancheryl, S. K.(2004). Customer Satisfaction and Shareholder Value. Journal of Marketing, 68(4), 172-185.

13) Oh, H. (1999). Service quality, customer satisfaction, and customer value: A holistic perspective. International Journal of Hospitality Management, 18(1), 67– 82.

14) Cronin, J. J., Brady, M. K., & Hult, G. T. M. (2000). Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments. Journal of Retailing, 76(2), 193– 218

15) Tam, J. L. M. (2004). Customer Satisfaction, Service Quality and Perceived Value: An Integrative Model.Journal of Marketing Management, 20(7-8), 897– 917

16) Sureshchandar, G. S., Rajendran, C., & Anantharaman, R.N. (2002). The relationship between service quality and customer satisfaction – a factor specific approach. Journal of Services Marketing, 16(4), 363–379

17) Ooi, K., Lin, B., Tan, B., & Yee-Loong Chong, A. (2011). Are TQM practices supporting customer satisfaction and service quality? Journal of Services Marketing, 25(6) , 410–419

18) McDougall, G. H. G., & Levesque, T. (2000). Customer satisfaction with services: putting perceived value into the equation. Journal of Services Marketing, 14(5), 392– 410

19) Flint,D.J.,Blocker, C.P., & Boutin, P. J. (2011). Customer value anticipation, customer

satisfaction and loyalty: An empirical examination. Industrial Marketing Management 40(2),219–230.

20) Kim, K., & Baker, M. A. (2017). How the Employee Looks and Looks at You: Building Customer–Employee Rapport. Journal of Hospitality & Tourism Research, 109634801773113

РЕЗЮМЕ

Рестораны являются одним из основных секторов услуг, приносящих доход в Азии. Как и все коммерческие организации, основная цель организаций ресторанного сектора - получение дохода. Чтобы получить прибыль, вы должны сначала привлечь довольных клиентов, предоставляя качественные услуги. Многие факторы влияют на удовлетворенность клиентов. Поэтому этот сектор постоянно исследуется, анализируются факторы, влияющие на качество обслуживания, удовлетворенность и лояльность клиентов. В этом исследовании также изучаются факторы, влияющие на качество обслуживания и удовлетворенность клиентов. В частности, было проанализировано влияние поведения и внешнего вида персонала ресторана на качество предоставляемых услуг. Кроме того, была исследована роль пола как модератора в влиянии поведения и внешнего вида сотрудников на качество обслуживания и удовлетворенность клиентов. Цель исследования - определить, в какой степени поведение и внешний вид сотрудников влияет на решения клиентов, и получить результаты, которые можно использовать как теоретически, так и практически.

Для проведения опроса среди посетителей ресторанов Баку был проведен анкетный опрос. В опросе приняли участие 356 респондентов. Результаты опроса были проанализированы с помощью программ SPSS 16 и SPSS AMOS 24. В исследовании использовались независимая выборка T, тесты ONE ANOVA, анализ частоты, фактора, SEM. Гипотезы исследования были сопоставлены с результатами анализа, и утверждения подтвердились.

Результаты исследования могут быть применены как к решениям сотрудников, так и к маркетинговым стратегиям в ресторанном секторе.

Ключевые слова: *ресторан, удовлетворенность клиентов, сотрудник, качество обслуживания.*

SUMMARY

Restaurants are one of the main revenue-generating service sectors in Asia. Like all commercial organizations, the main purpose of organizations in the restaurant sector is to generate income. In order to make a profit, you must first gain satisfied customers by providing quality service. Many factors affect customer satisfaction. Therefore, this sector is constantly investigated, the factors affecting the quality of service, customer satisfaction and customer loyalty are analyzed. This study also examines the factors that affect the quality of service and customer satisfaction. In particular, the impact of the behavior and appearance of restaurant staff on the quality of service received was analyzed. In addition, the role of gender as a moderator in influencing employee behavior and appearance on accepted service quality and customer satisfaction was investigated. The aim of the study is to determine the extent to which employees 'behavior and appearance influence customers' decisions and to obtain results that can be used both theoretically and practically.

For the survey, a survey was conducted among restaurant customers in Baku in the form of a questionnaire. 356 respondents took part in the survey. The results of the survey were analyzed using SPSS 16 and SPSS AMOS 24 programs. The study used Independent Sample T, ONE ANOVA tests, Frequency, Factor, SEM analyzes. The research hypotheses were compared with the results of the analysis and the claims were confirmed.

The results of the study can be applied to both employee decisions and marketing strategies in the restaurant sector.

Keywords: *restaurant, customer satisfaction, employee, service quality.*

UOT 311.216;336.717.6

UÇOT SİYASƏTİ ANLAYIŞI VƏ İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA ONUN ASPEKTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

HİKMƏT MÜRSƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr
E-mail: hikmetmurseliyev@gmail.com

Giriş

Azərbaycanda iqtisadiyyatın gələcək inkişafı vəzifələrini uğurla həyata keçirmək məqsədi ilə uçotun elmi səviyyədə təşkili vacib şərtdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində uçotun düzgün və səmərəli təşkil edilməsinə böyük əhəmiyyət verilir(Q. Ə. Abbasov,(2015)). Bazar iqtisadiyyatı şəraitində uçotun düzgün və səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Mühasibat uçotunun səmərəli təşkilini həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac var. Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili dedikdə minimum əmək və vəsait hesabınaəldə olunan yüksək nəticələr nəzərdə tutulur.

Mühasibat uçotunun təşkili, əməliyyatların sənədləşdirilməsini, sənəd dövriyyəsinin, hesab işlərinin qrafikinin müəyyən edilməsini, hesablar planının qurulması prinsiplərini və hesabdarlığın müasir tələbata cavab verən formasını seçmək, uçot yazılışlarının ümumiləşdirilməsi sistemini, təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə nəzarəti, müəssisənin əsaslandırılmış normativlərlə, dövriyyə vəsaitinin ehtiyat normativləri ilə təmin etmək kimi vəzifələri əhatə edir (Бакаев. А.С, (2012)).

Müəssisələrdə mühasibat uçotu məlumatlarının yardımı ilə həm müəssisə işinə nəzarət, həm də təsərrüfat planının həyata keçirilməsinə nəzarət mümkün olan versiyada təşkil edilməlidir. Bu səbəbdən Azərbaycanda vahid xalq təsərrüfatı uçotu sistemi yaradılmışdır. Uçotunun səmərəli təşkili bu formada təmin olunmalıdır (S. M. Səbzəliyev, (2014)):

1)Təsərüfat vəsaitinin olması və onun toplanma mənbələri üzərində nəzarəti

2)Planın həyata keçirilməsini və müəssisənin iqtisadi inkişafını əks etdirən məlumatları təmin etmək

3)Düzgün hesabat məlumatlarını üst təşkilata zamanında təqdi etmək

4)Uçot sistemini avtomatlaşdırmaq məqsədi ilə ən müasir vəsaitlərdən istifadə olunması

Müəssisələrdə uçotunun səmərəli təşkil olunması üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməsi vacibdir. Uçotu səmərəli formada təşkil etmək üçün istehsal müəssisələrinin fəaliyyəti öyrənilməlidir. Belə ki, müəssisələrin strukturu, istehsal istiqaməti, iş istiqaməti, maliyyə planı, istehsal texnologiyası, iş texnologiyası tədqiq edilməlidir. Uçotun düzgün təşkilinin ən mühüm şərtlərindən biri uçotun həyata keçirilməsi barəsində mühasibat aparatının qüvvədə olan qaydaları əsasında qurulmasıdır.İstehsal müəssisələrinin maliyyə və uçot hesabatlar biri-biri ilə müqayisəyə edildiyi təqdirdə istifadəçilər üçün daha faydalı olur(Сахчинская,Н.С,(2010)). Müəssisə rəhbərləri uçot siyasətini qəbul etdikləri zaman güman edirlər ki, onların metodları biznesin spesifikliyini daha yaxşı formada əks etdirir. Zaman keçdikcə müəssisələrin məqsədləri dəyişdiyi kimi, uçot standartları və metodikları da dəyişimə məruz qalır, təkmilləşdirilir. Müəssisənin uçot siyasəti məsələsində araşdırılmalıdır:

-uçot siyasətini təsdiqləyən müəssisənin rəhbəri

-uçot siyasətini formalaşdıran və hazırlayan müəssisə mühasibi

-auditor

-vergi inspektoru

Müəssisənin uçot siyasəti mühasibat informasiyalarında maddi marağı təmin edən mühüm nəzarət obyektidir. Belə ki, müəssisənin uçot siyasəti həyata keçirir(Bhasin, S., & Burcher, P. (2006)):

1)mühasibat uçotu sisteminin liberallaşdırma prosesinin reallaşdırılmasını

2)mühasibat uçotu üzrə normativ sistemin təkmilləşdirilməsini

3)beynəlxalq standarta cavab verən mühasibat uçotunun islahatına əsasən qüvvədə olan qanunvericiliyin tətbiqi

Azərbaycanda bu tip istiqamətverici sənəd hazırlanaraq uçot sistemində istifadə edilir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən "Təşkilatın uçot siyasəti"nə dair əsasnamə qəbul edilmişdir. Əsasnamə Maliyyə Nazirliyinin uçot standartlarını hazırlayan komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilmiş və rəsmi standart kimi qəbul edilmişdir(R. Fətullayev,(2015)).

Mühasibat uçotu və hesabatda baş verən dəyişikliklərin əks etdirilməsi daima mütəxəssislər tərəfindən müzakirə predmeti olmuşdur. Maliyyə təhlilləri əsasən müxtəlif dövrlərin hesabatlarının müqayisəsinə istinad edir. Uçot siyasətində edilən hər hansısa bir dəyişiklik hesabatlarda uyğunsuzluğa səbəb olur və maliyyə təhlilinin nəticələrində təhriflər yaradır. Bu səbəbdən də, ilk öncə uçot prinsiplərində hər hansısa dəyişikliklər nəzərdə tutularsa, həmin dəyişikliklərin hesabatların müqayisəsinə nə dərəcədə təsir edəcəyini təhlil etmək və dəyərləndirmək daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə xüsusi standartlar yaradılmışdır. Əsas məqsəd uçot siyasətində edilən dəyişikliklərə dair məlumatı verilməsi və uçotun siyasətin seçilməsi üçün istifadə edilən amillərin müəyyən olunmasıdır.

İstər səhmdarlar, istərsə də potensial investorlar yalnız müəssisənin maliyyə vəziyyətini-öyrənməklə kifayətlənmirlər. Həmçinin, maliyyə göstəricilərindəki dəyişikliklərin ümumi meyarlarını da dəyərləndirirlər(Bhasin, S., & Burcher, P. (2006)). Nəzərdə tutulan meyarlara düzgün qiymət vermək məqsədi ilə müəssisə ardıcıl şəkildə uçotun normativ prinsip və qaydalarını tətbiq etməlidir. Həmçinin, bütün kənarlaşmalar hesabat əlavələrində dəqiq formada öz əksini tapmalıdır. Maliyyə hesabatı tətbiq edilən metodların və prinsiplərin ümui spektrindən irəli gələn uçotun müəyyən prinsiplərinin və metodikasının seçilməsinin nəticəsi kimi təzahür edir(R. Fətullayev,(2015)).

Milli Mühasibat Uçotu Sstandartları mühasibat uçotunda baş verən dəyişikliklərə, xüsusi ilə də prinsip və qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir. Standartın məqsədi uçot siyasətində edilən dəyişikliklərə dair məlumatların açıqlanması, uçot siyasətinin seçilməsi və ya dəyişdirilməsi məqsədi ilə istifadə edilən meyarların müəyyən olunmasından ibarətdir. Uçot siyasəti–maliyyə hesabatlarının tərtib olunması və təqdim edilməsi zamanı müəssisə tərəfindən tətbiq edilən konkret prinsiplər, əsaslı şərtlər və qaydalardır (Бакаев. A.C, (2012)).

Uçot qiymətlərində dəyişikliklər–öhdəliklərin mövcud statusunun, gələcək iqtisadi səmərəsinin qiymətləndirilməsi nəticəsində öhdəliyin balans dəyərinin düzəldilməsidir. Uçot qiymətlərində dəyişikliklər alınan yeni informasiyalardan və vəziyyətin dəyişməsindən qaynaqlandığından səhvlərin düzəldilməsi hesab edilir. Ciddi informasiya boşluqları və ya məlumatın yanlış təqdimatı istifadəçi şəxslərin maliyyə hesabatlarına əsaslanan qərarlarına bilavasitə təsir etdikyi təqdirdə əhəmiyyətli hesab edilir(Nagy, J., Oláh, J., Erdei, E., Máté, D., & Popp, J. (2018)). İnformasiyanın əhəmiyyətlilik dərəcəsi yanlış təqdim olunan məlumatın və ya məlumat boğluğunun həcmindən və xüsusiyyətindən asılıdır. Əhəmiyyətlilik dərəcəsi istifadəçilərin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında və mühasibat uçotu haqqında müvafiq biliklərə sahib olması, habelə onların əldə edilən məlumatlarla diqqətlə tanış olmaq istəyinə malik olması fərziyyəsi əsasında mövcud şərtlər daxilində edilmiş mühakiməyə əsaslanır(Алборов. P.A,2012)).

Keçmiş dövrlərin səhvləri dedikdə, müəssisənin bir neçə illik maliyyyə hesabatlarında etibarlı məlumatdan istifadə olunmaması, yanlış istifadə edilməsi nəticəsində edilən səhvlər və təqdim olunmuş yanlış bəyanatlar nəzərdə tutulur:

a) informasiya nəzrədə tutulan illərin maliyyə hesabatlarını dərc etdirmək məqsədi ilə tətbiq edildiyi zaman mövcud olduqda

b) informasiyanın həmin maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdim edilməsi zamanı uçota alınması məntiqi şəkildə mümkün hesab edildikdə.

Bu tip səhvlərə aiddir: uçot siyasətinin tətbiqi zamanı buraxılan səhvlər, saxtakarlıq, faktların gözdən qaçırılması və səhv izahatı.

Retrospektiv tətbiq etmə-uçot siyasətinin təşkilat, firma və digər müəssisə əməliyyatlarına sabit standart formada tətbiq edilməsidir. Retrospektiv şəkildə yenidən təqdim etmə dedikdə maliyyə hesabatları elementlərinin qiymətləndirilməsi və açıqlanmasına dair ümümi hesabat dövrlərinə aid olan səhvlərin düzəldilməsi nəzərdə tutulur(Алборов. P.A,2012)).

Mümkünsüzlük–istehsal müəssisəsinin mümkün olan bütün cəhdlərinə rəğmən, yenə də standartların tələbini tətbiqini realaşdıra bilmədikdə, tələbin tətbiqi mümkünsüz hesab edilir. Keçmiş hesabat dövrnü nəzərdə tutan uçot siyasəti dəyişikliyi retrospektiv formada tətbiq etmək, səhvi düzəltmək üçün informasiyaları retrospektiv qaydada yenidən tətbiqi qeyri-mümkün sayılır(Сахчинская,H.C,(2010)):

1) retrospektiv tətbiqin nəticəsi müəyyən edilə bilmədikdə

2) retrospektiv tətbiq etmə nəzərdə tutulan dövrdə müəssisə rəhbərliyinin niyyətləri barəsində fərziyyələrin göstərilməsini tələb etdikdə

Maliyyə hesabatlarının mühüm məqsədləri formasında istifadə olunan mühasibat uçotunun

prinsipləri demək olar ki, eyni müəssisələrin maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini qarşılyır. Şübhəsiz, investorlar, kreditorlar, potensial işçilər üçün belə bir qaydanın mövcudluğu əsaslandırılmış qərarların qəbulunu sadələşdirir. Hesabatların mütləq formada müqayisəsinə tam nail olmaq hələki mümkün deyildir. Başlıca səbəb uçotunun alternativ metodlarının kifayət qədər olmasıdır. Müasir dövrdə standartların modifikasiyasının ümumi meyilləri birbaşa müqayisəliliyin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir(Liu, P. L., Chen, W. C., & Tsai, C. H. (2005)). "Beynəlxalq Standartlar Komitəsi 1990-cı illərdən etibarən öz qüvvəsini icazə verilən alternativ metodların sayının ixtisar olunmasına yönəldir.

Müqayisəlilik–məlumatların birbaşa keyfiyyətini xarakterizə edir. Belə ki, müqayisəlilik istifadəçilərə şərait yaradır ki, iqtisadi hadisələr arasındakı oxşarlıq və fərqlilikləri müəyyənləşdirə bilsinlər(Beaver, G., & Prince, C. (2004)). İnformasiyaların keyfiyyəti baxımından müqayisəlilik prinsipinin tətbiqinin nəticəsinə əsasən istifadəçilərə müəssisənin uçot siysəti, onda baş verən dəyişikliklər və alınan effekt barəsində məlumat verilir. Maliyyə hesabatlarının həm beynəlxalq, həm də milli standartları müxtəlif müəssisələrin nəticələrinin müqayisəliliyinin keyfiyyətini artırır.

Nəticə

Müqayisəlilik–məlumatların birbaşa keyfiyyətini xarakterizə edir. Belə ki, müqayisəlilik istifadəçilərə şərait yaradır ki, iqtisadi hadisələr arasındakı oxşarlıq və fərqlilikləri müəyyənləşdirə bilsinlər. İnformasiyaların keyfiyyəti baxımından müqayisəlilik prinsipinin tətbiqinin nəticəsinə əsasən istifadəçilərə müəssisənin uçot siysəti, onda baş verən dəyişikliklər və alınan effekt barəsində məlumat verilir. Maliyyə hesabatlarının həm beynəlxalq, həm də milli standartları müxtəlif müəssisələrin nəticələrinin müqayisəliliyinin keyfiyyətini artırır.

Mühasibat Hesabatının Beynəlxalq Standartları hamı tərəfindən anlaşılan, qəbul edilən "mühasibat dili"dir. Həmçinin, hesabatların müqayisə edilməsi özbaşına həyata keçirilməməli, verilən məlumatların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına mane olmamalıdır. Ardıcıllıq müqayisəlilikdən fərqli olaraq, tətbiq edilən uçot siyasətinin sabitliyini xarakterizə edir. Müəssisənin uçot siyasəti ardıcıl olduğu təqdirdə, onun hesabatı daha da səmərli və faydalı ola bilər. Maliyyə hesabatlarının daha da etibarlılığına imkan verən yeni uçot prinsiplərindən istifadə olunması müəssisənin uçot siyasətində yeni yanaşmalara və dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Maliyyə hesabatlarının mühüm məqsədləri formasında istifadə olunan mühasibat uçotunun prinsipləri demək olar ki, eyni müəssisələrin maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini qarşılyır. Şübhəsiz, investorlar, kreditorlar, potensial işçilər üçün belə bir qaydanın mövcudluğu əsaslandırılmış qərarların qəbulunu sadələşdirir. Hesabatların mütləq formada müqayisəsinə tam nail olmaq hələki mümkün deyildir. Başlıca səbəb uçotunun alternativ metodlarının kifayət qədər olmasıdır. Müasir dövrdə standartların modifikasiyasının ümumi meyilləri birbaşa müqayisəliliyin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Açar sözlər: *muhasibat uçotu, uçot siyasəti, istehsal müəssisələri, inkişaf strategiyası*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Q. Ə. Abbasov "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı-2015

2. R. Fətullayev "Beynəlxalq mühasibatlığa giriş", Bakı-2015

3. S. M. Səbzəliyev, Y. Mustafayev, N. Musayeva "Mühasibat uçotu", Bakı2014 4.Алборов, Р.А. Бухгалтерский управленческий учет (теория и практика) / Р. А. Алборов. – Москва: Дело и Сервис, 2012. – 224 с.

5.Бакаев, А.С. Бухгалтерский учет / А.С. Бакаев, П.С. Безруких, Н.Д. 6.Врублевский. – Москва: Бухгалтерский учет, 2012. – 736 с.

7.Бабаев, Ю.А. Бухгалтерский учет / Ю. А. Бабаева. – Москва: ЮнитиДана, 2012. – 480 с.

8. Сахчинская, Н. С. (2010). Рационализация учетной политики посредством ее аспектов. Вестник СамГУПС, (4), 155а-161.

9.Liu, P. L., Chen, W. C., & Tsai, C. H. (2005). An empirical study on the correlation between the knowledge management method and new product development strategy on product performance in Taiwan's industries. Technovation, 25(6), 637-644.

10. Nagy, J., Oláh, J., Erdei, E., Máté, D., & Popp, J. (2018). The role and impact of Industry 4.0 and the internet of things on the business strategy of the value chain—the case of Hungary. Sustainability, 10(10), 3491.

11. Bhasin, S., & Burcher, P. (2006). Lean viewed as a philosophy. Journal of manufacturing technology management.

12. Beaver, G., & Prince, C. (2004). Management, strategy and policy in the UK small business sector: a critical review. Journal of small business and enterprise development.

Accounting Policy Concept and Significance of its Aspects in Development Strategy of Manufacturing Enterprises

SUMMARY

As transition to market relations and integration into the world led to development of entrepreneurship and establishment of organizational-legal forms and types of property and fundamental changes, reconstruction of organization of control and methodology system became necessary. Creation of an accounting policy is very important for enterprises. An accounting policy should be prepared independently by an enterprise itself and should be referred to current regulations. There are several goals of the accounting policy: receiving reliable information from financial reports, collecting of initial information, minimizing reporting costs, providing of necessary methodological leadership during accounting operations. Accounting policy is completed with preparation of financial reports. Financial report of an enterprise is composed of different reports. Accuracy and reliability of the report on financial situation reflect both financial health and activity of an enterprise. Information that are reflected on financial reports of manufacturing enterprises should be beneficial for their users and reports should be comparable. Accounting policy is a set of current groupings and final generalizations of accounting preparation methods. Accounting that is implemented in manufacturing enterprises considers its application within the framework of certain rules. Main problem is providence of creating maximum effect gained from application of accounting and its implementation.

Keywords: *accounting, accounting policy, production facilities, development strategy.*

Понятие учетной политики и значение ее аспектов в стратегии развития производственных предприятий

РЕЗЮМЕ

Переход к рыночным отношениям, международная интеграция, повлекшие за собой развитие предпринимательства, появление новых организационно-правовых форм и типов собственности, а также ставшие причиной коренных изменений, вызвали необходимость перестройки системы организации, методологии контроля.

Формирование учетной политики очень важно для предприятий. Учетная политика должна подготавливаться в независимом порядке самим предприятием и опираться на существующие нормативные акты.

Перед учетной политикой стоит ряд целей: получение достоверных сведений из финансовых отчетов, сбор первичной информации, сведение до минимума расходов, связанных с оформлением отчета, обеспечение необходимого методологического руководства в ходе учетных операций.

Бухгалтерский учет завершается оформлением финансовых отчетов. Финансовый отчет предприятия состоит из различных отчетов. Достоверный отчет о финансовом положении отражает как финансовое здоровье, так и деятельность предприятия. Сведения, отраженные в финансовых отчетах производственных предприятий, должны быть полезными для пользователей этой информации, с включением сравнительной информации.

Учетная политика – это совокупность текущей группировки методовведения бухгалтерского учета и итогового обобщения. Бухгалтерский учет, применяемый на производственных предприятиях, предусматривает его осуществление по определенным правилам. Основная задача заключается в обеспечении создания максимального эффекта от ведения учета и его применения.

Ключевые слова: *бухгалтерский учет, учетная политика, производственные мощности, стратегия развития.*

UOT 336; 336.01;336.11;336.741.28;336.7

KONSOLİDƏ EDİLMİŞ MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞDIRILMA MƏRHƏLƏLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

JALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, magistr
E-mail: jala.huseynova@icloud.com

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının məqsədi, ilk növbədə ana şirkətin səhmdarlarına və kreditorlarına, əsas şirkətin və onun törəmə şirkətlərinin əməliyyat nəticələrini və maliyyə vəziyyətini, sanki tək bir qrup və ya bir və ya daha çox fəaliyyət göstərən bir müəssisə kimi təqdim etməkdir. Xüsusi mühasibat prosedurlarından istifadə edərək qrup üzvlərinin hesabat məlumatları əsasında tərtib olunur. Son tərifdən də göründüyü kimi, konsolide hesabatların hazırlanması yalnız bir sıra hesabat göstəricilərinin deyil, həm də xüsusi mühasibat fəaliyyətlərindən və üsullarından istifadə olunmasını tələb edir. Xarici mühasibat praktikasında bu cür prosedurlar xüsusi hesablamalar, şərti istisnalar və düzəlişlərin istifadəsini əhatə edir. Sistemli mühasibat çərçivəsindən kənarda birləşdirilmiş hesabatların hazırlanmasının hesablanmış təbiəti iqtisadi işin çətinləşməsinə və səhv ehtimalının artmasına səbəb olur. Ən əsası isə bu yanaşma hesabat tarixləri arasında konsolidasiya edilmiş qrupun fəaliyyətinə cari nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait yaratmır (Cəfərli H.A. 2019).

Konsolidasiya edilmiş mühasibat qüvvəsinin subyektinin və obyektlərinin obyektiv xüsusiyyətləri bunları qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə və inkişafda, bu hərəkətin formalarında dəyişiklikləri nəzərdən keçirmək və öyrənməkdir. Konsolidə edilmiş mühasibat uçotu obyektlərinin hərəkəti və konsolidasiya edilmiş qrup daxilində iqtisadi fəaliyyət göstərən qanuni müstəqil təsərrüfat subyektlərinin hərəkətləri ilə əlaqədar yaranan həm iqtisadi, həm də iqtisadi və hüquqi münasibətləri əks etdirir. Bu onun metodunun xüsusiyyətlərində iz buraxır.

Konsolidasiya edilmiş mühasibat uçotu və hesabatında vahid iqtisadi vahid tərəfindən təmsil olunan hüquqi cəhətdən müstəqil qurumların konsolidasiya edilmiş bir qrupunun iş ömrü faktlarına dair mühasibat məlumatlarının pul ifadəsində qarşılıqlı əks olunması və inteqrasiyasıdır.

Kommersiaya Təşkilatlarının maliyyə hesabatları və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları üzrə" kommersiya təşkilatları üçün 19№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı Respublika Maliyyə Nazirliyinin 19 dekabr 2007-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir (Abbasov Q.Ə. 2019). Bu Standart "Konsolidə edilmiş və fərdi maliyyə hesabatları" adlı 27№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı əsasında hazırlanmışdır. 19№-li Standartın əsas məqsədi maliyyə hesabatlarını qrup adından təqdim edən müəssisələr tərəfindən tətbiq edilməli olan qaydaların müəyyən olunmasıdır. Standartda istifadə ediliş əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları -müəssisələr qrupunun vahid mühasibat uçotu subyekti kimi təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarıdır. İlkin dəyər metodu - investisiya qoyuluşunun ilkin dəyəri ilə tanındığı uçot metodudur. Bu mənfəətdən artıq ayrılmış ayırmalar kapital qoyuluşlarının bərpa edilməsi hesab olunur və investisiyanın ilkin dəyərinin azalması kimi tanınır. Qrup - əsas müəssisə və onun bütün törəmə müəssisələridir. Fərdi maliyyə hesabatları - əsas müəssisə, asılı müəssisənin investoru və ya birgə nəzarət olunan müəssisənin sahibkarı tərəfindən təqdim edilən və investisiyaların investisiya obyektinin hesabatlarında təqdim edilən nəticələr və xalis aktivlər əsasında deyil, birbaşa iştirak payı əsasında uçota alınan maliyyə hesabatlarıdır. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları fəaliyyətin aşağıdakı növləri üzrə tərtib edilir:

- ➢ Sənaye müəssisələrinin əsas fəaliyyəti;
- ➢ Tikinti, quraşdırma, təmir-tikinti, qazma, lahiyə və axtarış təşkilatlarının əsas fəaliyyəti;
- ➢ Geoloji təşkilatların və topoqrafiya-geodeziya təşkilatlarının əsas fəaliyyəti;
- ➢ Elmi təşkilatların əsas fəaliyyəti;
- ➢ Maddi-texniki təchizat və satış üzrə təşkilatların əsas fəaliyyəti;
- ➢ Ticarət və ictimai iaşə təşkilatlarının əsas fəaliyyəti;
- ➢ Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə təşkilatların əsas fəaliyyəti;
- ➢ Hesablama mərkəzlərinin və informasiya

hesablama xidmətinin əsas fəaliyyəti;

- Nəqliyyat təşkilatlarının əsas fəaliyyəti;
- Avtomobil yollarının təmiri və saxlanılması üzrə təşkilatların əsas fəaliyyəti; • mənzil-məişət təsərrüfatı təşkilatlarının əsas fəaliyyəti;
- Xarıcı iqtisadi təşkilatların əsas fəaliyyəti (Əliyeva A.H. 2016).

Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosedurunu başa düşməyin son dərəcə çətin olduğu ən mürəkkəb standartlardan biridir. Bu standartın məqsədi müəssisə birləşmələrində mühasibat metodoloji problemlərini təsvir etməkdir.

Bu standart aşağıdakı terminlərdən və təriflərdən istifadə edir (Shlafman N.L. 2014: p.284).

- biznes birləşmələri - birləşmə nəticəsində və ya bir müəssisənin digər müəssisənin xalis aktivləri və istehsal fəaliyyəti üzərində nəzarət əldə etməsi nəticəsində müstəqil müəssisələrin vahid iqtisadi birliyə birləşməsi;
- ədalətli dəyər - yaxın gələcəkdə baş verəcək bir əməliyyatda maraqlı tərəflər tərəfindən bir aktivin dəyişdirilə biləcəyi və ya öhdəliyi yerinə yetirən məbləğ;
- əldə tarixi - əldə edilmiş müəssisənin xalis aktivləri və istehsal fəaliyyəti üzərində nəzarətin qurulduğu tarix.

Birləşmənin mahiyyəti, alışın baş verməməsi və iqtisadi fəaliyyətlərin birləşməsindən əvvəl olduğu kimi, risklər və mənfəətlərin birgə bölüşdürülməsinin davam etməsidir. Birləşmədə, birləşmiş müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətləri, ümumi nəzarət altında olmasına baxmayaraq əvvəlki kimi ayrı-ayrılıqda davam edir. Buna görə, fərdi maliyyə hesabatları birləşdirildikdə yalnız kiçik dəyişikliklər edilir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının qrup haqqında maliyyə məlumatlarını vahid bir şirkət kimi təqdim etməsi üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır (Алиев Ш.Т. 2019: с.82).

1) oxşar aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlir və xərc maddələrini əlavə edərək sətir-sətir birləşdirmək;

2) əsas şirkətin hər bir törəmə müəssisəyə qoyuluşunun balans dəyərini və əsas şirkətə məxsus olan hər bir törəmə müəssisənin kapitalının bir hissəsini istisna etmək;

3) hesabat dövrü üçün konsolidə edilmiş törəmə müəssisələrin xalis mənfəətindəki azlıq payını hesablamaq və əsas şirkət sahiblərinə aid edilən xalis mənfəət məbləğini əks etdirmək üçün qrup mənfəətini tənzimləmək üçün istifadə etmək;

4) konsolidə edilmiş törəmə müəssisələrin xalis aktivlərindəki azlıq payını hesablamaq və konsolidə edilmiş balansda ana şirkətin səhmdarlarının öhdəliklərindən və kapitalından ayrı göstərmək;

5) qrup daxilində hesablaşmalardakı qalıqları, qrup daxilindəki əməliyyatları (satışlar, xərclər və dividendlər daxil olmaqla tamamilə istisna edilməlidir) istisna etmək;

6) ehtiyatlar və əsas fondlar kimi aktivlərin balans dəyərinə daxil olan qrupdaxili əməliyyatlardan əldə olunmayan qazancları istisna etmək;

7) xərclər bərpa oluna bilmədiyi təqdirdə, aktivlərin balans dəyəri hesablanarkən çıxılan, qrup daxilindəki əməliyyatlardan gerçəkləşdirilməmiş zərərləri istisna etmək (Cəfərov E.O. 2015).

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan əsas şirkət və törəmə şirkətlərin maliyyə hesabatları ümumiyyətlə eyni hesabat tarixində hazırlanır. Konsolidasiya zamanı istifadə olunan maliyyə hesabatları fərqli hesabat tarixlərində olduqda düzəlişlər tələb olunur. Hər halda hesabat tarixləri arasındakı fərq üç ayı keçməməlidir. Hesabat tarixləri fərqli olarsa, törəmə müəssisə bütün qrupla eyni tarixdə olduğu kimi xüsusi olaraq maliyyə hesabatları hazırlamalıdır. Tutarlılıq prinsipi hesabat dövrlərinin uzunluğu ilə hesabat tarixləri arasındakı fərqin dövrdən-dövrə eyni qalmasını tələb edir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları vahid mühasibat siyasətlərindən istifadə etməklə hazırlanmalıdır. Bu praktik deyilsə, konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarında müxtəlif mühasibat metodlarının tətbiq olunduğu maddələrin nisbətini göstərmək lazımdır; digər hallarda, əsas müəssisədən fərqli mühasibat siyasətindən istifadə edərək hazırlanan törəmə müəssisələrin hesabları düzəlişə məruz qalır.

Hər bir şirkət qrupunda konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması prosesi ayrı-ayrılıqda qurulur və bir çox amillərdən asılıdır: təşkilati və hüquqi forma, tətbiq olunan standartlar, şirkətlərin texniki və digər imkanları (Səbzəliyev S.M. 2013).

Bir qrup şirkətin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması prosesi bir sıra mərhələləri və mühasibat prosedurlarını əhatə edir. Müəllifə görə, şirkətlər qrupunun konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının Ümumi Qəbul Edilən Mühasibat Əsaslarına və ya Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı

Standartlarına uyğun olaraq formalaşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələlərə bölünə bilər: metodiki, təşkilati və yekun.

Metodoloji mərhələ. Qrupun konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması əvvəlcə qrupda istifadə olunan standartlara və qrupdaxili metodoloji sənədlərə əsaslanaraq bu hesabatların hazırlanması üçün metodikanın hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu mərhələ aşağıdakı prosedurların həyata keçirilməsindən ibarətdir (Алиев Ш.Т. 2019: c.82).

- konsolidasiya perimetrinin təyin edilməsi;
- şirkətlər qrupunun bütün üzvləri üçün vahid uçot siyasətinin hazırlanması və tətbiqi;
- qrupun bütün şirkətləri üçün vahid bir hesab cədvəlinin hazırlanması və tətbiqi.

Konsolidasiyanın əsas məsələsi konsolidasiya obyekti olan şirkətlər toplusu olan konsolidasiya perimetrinin tərifidir. Buraya daxildir:

- konsolidasiya prosedurlarının həyata keçirilməsindən və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanmasından məsul olan konsolidasiya şirkəti (ana şirkət);
- Konsolidasiya edən şirkətin nəzarət (birbaşa və ya dolayı) və ya əhəmiyyətli təsir hüququna malik olduğu konsolidasiya edilmiş şirkətlər (hesabatları qrupun konsolide hesabatlarına daxil olan bütün digər şirkətlər).

"Mühasibat siyasətinin təşkilati aspektləri" bölməsində qrupun mühasibat xidmətlərinin həyata keçirdiyi fəaliyyət növləri, mühasibat xidmətinin təşkili prinsipləri, habelə sənəd dövriyyəsi diaqramının fəaliyyət müddətinin təsviri olmalıdır. Bölmə, həmçinin mühasibat siyasətində dəyişiklik edilməsi qaydasını düzəltməlidir. Bu bölmə aşağıdakı müddəaları əhatə etməlidir:

➢ idarəetmə hesabat formalarının siyahısı və quruluşu;

➢ korporativ mühasibat uçotunun iş planı;

➢ avtomatlaşdırılmış korporativ mühasibat sistemlərinin təsviri.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan müəssisənin və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatları eyni hesabat tarixində hazırlanmalıdır. Əsas müəssisə ilə törəmə müəssisənin hesabat tarixləri arasında fərq olduqda, törəmə müəssisə konsolidasiya məqsədləri üçün əsasms hesabat tarixinə uyğun olan əlavə maliyyə hesabatlarını hazırlayır.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı istifadə olunan törəmə müəssisənin maliyyə hesabatları əsas müəssisənin maliyyə hesabatlarının hazırlandığı hesabat tarixindən fərqli olaraq hazırlandıqda, həmin tarixə əsas müəssisənin maliyyə hesabatlarının tarixi arasında baş verən əhəmiyyətli əməliyyatlar və ya hadisələrin təsiri ilə bağlı düzəlişlər edilməlidir.

İstənilən halda, törəmə müəssisənin və əsas müəssisənin hasabat tarixləri arasındakı fərq 3 aydan artıq olmamalıdır. Hesabat dövrlətinin müddətləri və hesabat tarixləri arasındakı hər hansı fərqlər müxtəlif dövrlərdə eyni olaraq qalmalıdır. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatı oxşar əməliyyatlara və oxşar hallarda baş verən digər hadisələrə vahid uçot siyasətinin tətbiq edilıməsilə hazırlanmalıdır. Əgər qrupun üzvü olan müəssisə oxşar əməliyyatlara və oxşar hallarda baş verən digər hadisələrə qəbul olunmuş uçot siyasətindən fərqli uçot siyasətini tətbiq edərsə, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatı hazırlanarkən onun maliyyə hesabatlarına müvafiq düzəlişlər edilməlidir.

Aktiv davam edən biznesin yenidən qurulması prosesləri ilə əlaqəli bazar münasibətlərinin inkişafının müasir şəraitində ənənəvi olaraq mümkün olan çox səviyyəli əsas və köməkçi şirkətlərin birləşməsi kimi qəbul edilən şirkət qrupları şəklində kompleks təşkilati sistemlərin yaradılması prosesi inteqrasiya sistemi üçün getdikcə daha çox qəbul edilir.

Hər hansı bir təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri barədə məlumat mənbəyi maliyyə hesabatlarıdır. Ancaq bir qrup şirkətdən bəhs edildikdə, qrupdakı hər bir şirkətin fərdi hesabatı, bütövlükdə qrupun nəticələri barədə bir fikir verməyəcəkdir. Bu, yalnız konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması yolu ilə mümkündür (Abbasov Q.Ə. 2019).

Konsolidə edilmiş və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının tərifləri tərtib olunur ki, burada da məlumat, metodoloji və təşkilati əsaslardakı fərqlərə vurğu edilir. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasına dair əsas ümumi müddəalar və yanaşmalardakı fərqlər beynəlxalq və rus mühasibat standartlarının müqayisəli təhlili nəticəsində aşkar edilmişdir

Fikrimizcə, hesabat prosesində aşağıdakı təşkilatlar növləri ilə əlaqəli əhəmiyyətli fərqlər var:

1) ayrıca balansa ayrılmış nümayəndəlikləri,

şöbələri və filialları olan kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları;

2) dövlət və bələdiyyə büdcə qurumları, nazirlik və idarələrin şöbələri;

3) qanuni olaraq bir-birindən ayrı olan bir-biri ilə əlaqəli təşkilatlar qrupunun struktur bölmələri.

Birinci və ikinci hallarda konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları haqqında danışmaq olar, çünki bu cür hesabatların əksər göstəriciləri konsolidə edilmiş hesabatların göstəriciləri əlavə olunmaqla əldə edilir. Ən xarakterik və metodik cəhətdən inkişaf etdirilən nazirliklərin fəaliyyətinin xülasə hesabatıdır. Konsolide edilmiş hesabatları təşkil edən müəssisə və qurumların fərqli bir xüsusiyyəti, aydın bir idarəetmə şaquli olmasıdır.

Üçüncü halda, konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarından danışmaq lazımdır, hüquqi baxımdan müstəqil olan bir qrup şirkət üçün tərtib edilmişdir. Bu ifadələr bütövlükdə şirkətlər qrupunun əmlakını və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasının ən vacib mərhələlərindən biri şirkətlərarası hesablaşmalar qrupunun konsolidə edilmiş balansdan və mənfəət və zərər hesabatından çıxarılmasıdır. Düzgün istisna etmək üçün şirkətlərarası borc asanlıqla müəyyən edilə bilər. Bu problemi həll etmək üçün, qrup şirkətləri arasında hesablaşmaları əks etdirəcək əlavə subhesabların açılması ehtimalı ilə ayrıca "Şirkətlərarası hesablaşmalar" hesabının ayrılması təklif olunur. Bu hesabın ayrılması uyğunsuzluqları minimuma endirəcək və qrup şirkətləri arasında hesablaşmaların uzlaşmasını asanlaşdıracaqdır (Cəfərli H.A. 2019).

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin "Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə dair" tövsiyyələrə əsasən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili, müəssisənin əmlakının təhlilindən, fondlar, ehtiyatlar və onların yaranma mənbələrinin təhlilindən, borc vəsaitləri, xüsusi vəsaitlər, maliyyə qoyuluşları və onların meydana gəlmə mənbələrinin araşdırılmasından, pul vəsaitləri və hesablaşmaların təhlilindən, dövriyyə vəsaitlərinin hərəkətindən, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin təhlilindən, büdcə ilə eyni zamanda büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalardan, tədiyə intizamının təhlilindən və s. ibarətdir. 2017-2018-ci illərdə Azərsun Holdinq və onun törəmə müəssisələrinin ilin sonuna konsolidə edilmiş maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı cədvəl 1-dəki kimi olmuşdur.

Cədvəl 1: 2017-2018 - ci illərdə Azərsun Holdinq və onun törəmə müəssisələrinin konsolidə edilmiş maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (ilin sonuna, manatla)

	2017	2018
Aktivlər		
Uzunmüddətli aktivlər		
Qeyri - maddi aktivlər	156,760	151.226
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	130,776,763	129.986.917
Bioloji aktivlər	5,986,310	6.709.187
Törəmə müəssisələrə investisiyalar	262,460	262.440
Asılı müəssisələrə investisiya	2,293,513	2.133.677
İnvestisiya əmlakı	5.488,188	5.179.857
Satış üçün mövcud olan investisiyalar	5.500	500
Təxirə salınmış vergi üzrə aktivlər	4,141,335	9.925.608
	149,110.289	154.354.432
Cari aktivlər		
Bioloji aktivlər	89.710	-
Mal - material ehtiyatları	174.461.667	212.650.504
Ticarət və digət debitor borcları	59.513.110	59.924.980
Əlaqəli tərəflərdən alınacaq məbləğlər	32.432.431	35.094.137
Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	8.659.095	6.138.234
	275.156.013	313.807.855
Cəmi aktivlər	424.266.842	468.162.287
Kapital və öhdəlikləri		
Kapital		
Ana müəssisənin təsisçilərinə aid kapital:		
Nizamnamə kapitalı	72.521.587	72.521.587
Bölüşdürülməmiş mənfəət	95.360.623	107.355.928
	167.882.210	179.877.515
Qeyri-nəzarət iştirak payı	-110.751	1.821.197
Cəmi kapital	167.771.459	181.698.712
Öhdəliklər		
Uzunmüddətli öhdəliklər		
Borc vəsaiti	93.530.717	74.087.802
Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliklər	101.181	133.381
Maliyyə icarəsi üzrə təxirə salınmış mənfəət	46.740	87.900
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	110.856	27.982
	93.789.494	74.337.065
Cari öhdəliklər		
Ticarət və digər kreditor borcları	7.733.914	20.503.249
Əlaqəli tərəflərin qarşısında öhdəliklər	76.358.200	130.525.828.
Borc vəsaitləri	71.759.122	54.476.110
Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliklər	32.275	21.409
Maliyyə icarəsi üzrə təxirə salınmış mənfəət	21.377	21.582
Maliyyə vergisi üzrə kreditor borcu	6.800.551	6.578.332
	162.705.889	212.126.510
Cəmi öhdəliklər	256.495.383	286.463.575
Cəmi kapital və öhdəliklər	424.266.842	468. 162.287

Mənbə: http://www.tedris.taxes.gov.az

Cədvəl 1-in təhlili göstərir ki, Azərsun Holdinq və onun törəmə müəssisələrinin cəmi aktivləri uzun müddətli və cari aktivlərdən ibarət olmaqla 31 dekabr 2017 - ci il tarixinə 424.266.842 manat, 31 dekabr 2018-ci il tarixinə isə 468.162.287 manat təşkil etmişdir ki, bu da cəmi aktivlərin 2017 - ci illə müqayisədə 2018 - ci ildə 10,3% artdığını göstərir. Holdinqin cari aktivlərinin belə artımı əsasən mal - material ehtiyatının artması hesabına baş vermişdir. Belə ki, bu göstəricinin səviyyəsi

2017 - ci ildə 174.461.667 manat, 2018 - ci ildə isə 212.650.504 manat təşkil etmişdir. 2017 - ci ildə cəmi aktivlərin 35,2% - ni uzunmüddətli aktivlər, 64,8% - ni cari aktivlər, 2018 - ci ildə isə 33,0 % - ni uzunmüddətli aktivlər, 67,0% - ni cari aktivlər təşkil etmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərsun Holdinq və onun törəmə müəssisələrinin cəmi öhdəlikləri 2017 - ci ildə 256.495.383 manat, 2018 - ci ildə isə 29.968.92 manat və ya 11,7 % artaraq, 286.463.575 manat təşkil etmişdir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları şirkətlər qrupunun iqtisadi və maliyyə vəziyyəti haqqında əsas məlumat mənbəyidir. Bütövlükdə bir qrup şirkətin kapitalının dinamikasını, davamlı gəlir və müsbət xalis pul axını yaratmaq qabiliyyətini göstərir və xalis aktivlərdəki artım mənbələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının təhlilinin əsas vəzifəsi şirkət qrupunun maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək, həmçinin gələcək inkişaf üçün mümkün variantları proqnozlaşdırmaqdır. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının təhlil üsulu, qrupun fəaliyyət növləri, sahə və qrupdakı pay barədə bir fikir formalaşdırmağa, qrupun maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə, fərdi göstəriciləri proqnozlaşdırmağa və istiqamətini seçməyə imkan verir.

Açar sözlər: *maliyyə hesabatları, konsolidasiya, biznes, beynəlxalq standartlar, mühasibat uçotu*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Q.Ə. (2019) "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı, "Elm" 242 səh.

2. Cəfərli H.A. (2019), "İqtisadi təhlil" Dərslik. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 560 səh.

3. Cəfərov E.O. (2015), "Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi ilə bağlı bəzi nəzəri aspektlər. //Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil .- №9(279).- 301 səh.

4. Əliyeva A.H. (2016), "Mühasibat uçotu.dərs vəsaiti". Bakı, "Elm və təhsil" 256 səh.

5. Səbzəliyev S.M. (2013), "Mühasibat (maliyyə) hesabatı", Bakı, "XKB və poliqrafiya" 170 səh.

6. Алиев Ш.Т. (2019), Влияние финансового кризиса мира на экономические процессы Азербайджанской Республики, «Финансы и кредит», № 8 (344)- февраль г. Москва, 14, 82 стр

7. Shlafman N.L. (2015), Mechanisms of regulation of development of the business sector: monograph / N.L. Shlafman; Institute of Problems. market and ek-onnomiki ecological research NAS. - Kherson: HNTU. 284 p.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы формирования консолидированной финансовой отчетности, подробно изучаются наиболее важные этапы. В результате развития экономики и повышения ее эффективности, увеличения национального дохода и на этой основе улучшения социального положения населения, непрерывного продолжения производства на предприятиях и т. Д. зависит от уровня финансового состояния предприятий. Практически все крупные компании должны сдавать консолидированные отчеты, и процедура их подготовки беспокоит как профессионалов, участвующих в процессе подготовки, так и потребителей данных, поскольку точность их решений во многом зависит от их надежности.

Ключевые слова: *финансовая отчетность, консолидация, бизнес, международные стандарты, бухгалтерский учет.*

SUMMARY

The article examines the stages of formation of consolidated financial statements, the most important stages are studied in detail. As a result of the development of the economy and the increase of its efficiency, the increase of national income and on this basis the improvement of the social situation of the population, the uninterrupted continuation of production in enterprises, etc. depends on the level of financial condition of enterprises. Almost all major companies must submit consolidated reports, and the procedure for preparing them is a concern for both the professionals involved in the preparation process and the data consumers, as the accuracy of their decisions depends largely on their reliability.

Keywords: *financial statements, consolidation, business, international standards, accounting.*

UOT 334.012.621.64;334.7.012.621.64

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

KƏNAN CƏFƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: ceferli.kenan45@list.ru

Giriş

İqtisadi münasibətlərin qloballaşması dövlət müəssisələrinin özəl müəssisələrə yenidən qurulması və nəticədə iş qüvvəsinin sərbəst buraxılması və işsizliyin artması ilə satış bazarları üçün rəqabətin artması ilə xarakterizə olunur.

Bu baxımdan KOB-ların yaradılması, ilk növbədə iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçdiyi ölkələrdə iqtisadi tarazlığı qorumaq üçün əmək ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı ölkənin inkişafında işsizlərin məşğulluğunun təmin edilməsində daha vacib rol oynayır. Buna görə də qloballaşma şəraitində belə müəssisələrin sayı artır.

Əsas hissə

Bildiyiniz kimi kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) sahibkarlığın ayrılmaz hissəsi olmaqla iş yerlərinin açılması, iqtisadi artımın və iqtisadi dəyişikliklərin təmin edilməsi prosesində fəal iştirak edir və nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Xarici təcrübədə bu iqtisadi subyektlərin tanınma meyarları və onların təsnifatı aşağıdakı kimidir [1].

1. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları Şurası (KOM-lar üçün MHBS), bu təşkilatlar üçün Maliyyə Hesabatı Standartları formasını hazırlayarkən, bu təşkilatların bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etdi:

2. BMT-də kiçik və orta sahibkarlığın tanınması meyarları ziddiyyətlidir, çünki meyarlar iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və müxtəlif BMT üzv dövlətlərindəki tanınma meyarlarının məqsədindən asılı olaraq dəyişir.

Lakin, BMT-yə üzv olan bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur.

Cədvəl 1. BMT-nin məlumatlarına görə kiçik və orta müəssisələrin tanınması meyarları.

	Sahibkarlar İşçilərin sayı:
Orta	50-249
Kiçik	10–49
Mikro	<10

Mənbə: Wilfried Luetkenhors, United Nations Industrial Development Organization, Private Sector Development: The Support Programmes of the Small and Medium Enterprises, 2009, s.8

3. OECD tərəfindən kiçik və orta müəssisələr “müəyyən sayda işçisi olan filial kimi çıxış etməyən müstəqil ticarət strukturları” kimi tanınır. OECD, kiçik müəssisələrdə işçi sayının 50-yə qədər olmasını, ancaq mikro müəssisələrdə çalışan sayının 10, bəzi hallarda isə 5 olmasını tövsiyə edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslər və onların birlikləri adından, habelə hüquqi şəxslər öz məsuliyyəti və əmlakı naminə və ya digər hüquqi şəxslərin adından qanunla qadağan olunmayan məhsulların istehsalı, satışı və tədarükü də daxil olmaqla bütün iqtisadi fəaliyyət növlərini həyata keçirilən müstəqil sahibkarlıq fəaliyyətini özündə ehtiva edir. (Mənbə ??)

Kiçik və orta sahibkarlıq işçilərinin sayının müəyyən göstəriciləri keçmədiyi müəssisələridir. Əks təqdirdə, onlar böyük (makro) müəssisələr kimi təsnif edilirlər.

Avropa Komissiyasının işçilərinin sayından, illik balansından və dövriyyəsindən asılı olaraq az və ya çox tanınan tərifi belədir: mikro, kiçik və orta müəssisələrin kateqoriyası 250 nəfərədək işçisi olanlardır və illik dövriyyəsi 50 milyon avro və ya illik ümumi qalıq 43 milyon avronu keçmir. Bununla birlikdə, kapitalının 25% -dən çoxu institusional və riskli investisiyalar, universitetlər və tədqiqat

mərkəzləri, kiçik bələdiyyələr istisna olmaqla dövlətin iştirakı olan təşkilatlara və ya 50% -dən çoxu siyahıdakı təşkilatlara aiddirsə, müəssisələr KOM hesab edilmir [2, s. 9].

Cədvəl 2. KOS meyarları

KOS meyarları			
Müəssisə	**İşçilər**	**İllik dövriyyə**	**Ümumi illik balans**
Mikro	< 10	≤ €2 mln	≤ €2 mln
Kiçik	< 50	≤ €10 mln	≤ €10 mln
Orta	< 250	≤ €50 mln	≤ €43 mln

Mənbə: Бикина, Ю.В. МСФО для «маленьких» - новый международный стандарт / Ю.В. Бикина //Корпоративная финансовая отчетность. Международные стандарты. 2009. - №8. стр.41-45

Azərbaycan Respublikası "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanunun 4-1-ci maddəsinə uyğun olaraq sahibkarlıq subyektləri müəssisə kimi təqdim olunur [4]:

1. İri sahibkarlıq;
2. kiçik və orta sahibkarlıq;
3. mikro sahibkarlıq.

Bu sahibkarlıq subyektləri qanunvericiliklə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş meyarlar əsasında müəyyən edilir.

Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını müəyyən edən islahatların hədəflənməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 5 iyun 2015-ci il tarixli 215 nömrəli "İri ticarət meyarlarının təsdiq edilməsi haqqında" qərar , "Orta və kiçik sahibkarlar " haqqında qərarlar qəbul edilmişdir.

Cədvəl 3. İri, orta və kiçik sahibkarlar üçün meyarlar

Biznes ölçüsü kateqoriyası	İşçilərin orta sayı	İllik gəlir
Kiçik biznes	25 nəfərə qədər	200 min manata qədər
Orta sahibkar	25 ilə 125 nəfər arasında	200 mindən 1250 min manata qədər
İri sahibkar	125 nəfər və daha çox	1.250 min manat və daha çox

Mənbə: Валинурова, А.А., Гусева, А.А., Оценка перспектив применения МСФО для малого и среднего бизнеса в России / А.А. Валинурова, А.А. Гусева // Международный бухгалтерский учет. -2013. -№42. -стр.19-26.

Qeyd olunan sahibkarlıq subyektləri arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər var.

Bənzərliklər, sahibkarlığın ümumi məqsədinə - qazanc əldə etməyi müəyyənləşdirən eyni amillərdən ibarətdir.

Bu, ilk növbədə aşağıdakı sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətidir [3, s. 41]:

- qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərin istifadəsi;
- istehsal olunmuş məhsulların satışı;
- satış üçün alınan malların satışı;
- göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsi.

Buna aşağıdakıların istifadəsi də daxil ola bilər:

- qanun çərçivəsində həyata keçirilən bütün sahibkarlıq formaları. Fərdi və birgə sahibkarlığın təşkili daxil olmaqla mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq;
- müəssisənin idarə edilməsinin təşkilində ümumi hüquqlar, səlahiyyətlər və vəzifələr.

Yuxarıda göstərilən oxşarlıqlar Azərbaycan Respublikasının "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanununun 4-cü maddələrində öz əksini tapmışdır.

Müəyyən oxşarlıqlara baxmayaraq, yuxarıda göstərilən sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə ümumiləşdirilə bilən müəyyən fərqləri var [1]:

- iri müəssisələrdən fərqli olaraq, kiçik və orta müəssisələr ümumiyyətlə fərdlər və ya sahiblər tərəfindən idarə olunan firmalar və ya ticarət müəssisələridir;
- ölkənin büdcə gəlirliliyinin əsas hissəsini təmin etməklə əlaqəli kiçik və orta sahibkarlıq, iri sahibkarlıq subyektlərindən fərqli olaraq, ölkənin iqtisadi inkişafının inkişafında mühüm rol oynayırlar;
- böyük müəssisələrdən fərqli olaraq, kiçik və orta sahibkarlar yenilikçi təcrübə ilə məşğul olmurlar.
- iri sahibkarlıq subyektlərindən fərqli olaraq, daha sadə və çevik idarəetmə quruluşuna sahib olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, iş qərarları qəbuletməsində (yeni məhsulların təqdim edilməsində və ya yeni müəssisələrin alınmasında,

dərəcəsini müəyyənləşdirməkdə) risk, yeni bazarlara çıxarkən) problemsiz üstünlüyə malikdirlər;

• böyük sahibkarlıq subyektlərindən fərqli olaraq, kiçik və orta sahibkarlar, bir qayda olaraq, məhsulların kiçik miqyaslı istehsalını, alqı-satqı və xidmət göstərmək məqsədi ilə kiçik həcmli malların daha geniş çeşidini göstərən firmalardır;

• iri müəssisələrdən fərqli olaraq, kiçik və orta sahibkarlar, ümumiyyətlə, iri müəssisələrlə (layihənin əsas icraçıları) əməkdaşlıq edərək böyük layihələrdə iştirak edən firmalardır.

Kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətinin mövcud xüsusiyyətləri iqtisadi münasibətlərin qloballaşması şəraitində onların rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Kiçik müəssisələrin digərlərinə nisbətən bir sıra üstünlükləri var [6]:

• Kiçik müəssisələrin yaradılması üçün daha az ilkin kapital tələb olunur.

• Kiçik müəssisələr daha sürətli və daha çevikdir. Bu yolla bu müəssisələr bazarda baş verən dəyişikliklərə daha sürətli uyğunlaşa və fəaliyyətlərini müştərilərin tələblərinə uyğun olaraq sürətli bir şəkildə qura bilirlər.

• Kiçik müəssisələrin yüksək gəlirliliyi var, daha az istehsal xərcləri ilə yeni məhsullar buraxa bilərlər. Bu, istehsal xərclərinə qənaət etməyə imkan verən bir sıra amillərlə əlaqədardır: bu müəssisələrin dar ixtisaslaşması, aşağı əmək haqqı, inzibati xərclər, istehsal xərcləri, fəhlə və texnikanın daha səmərəli istifadəsi.

• kiçik müəssisələrdə kapital dövriyyəsi daha sürətli olur.

• Kiçik müəssisələr inhisarların məhdudlaşdırılmasında və bazarda rəqabətin yaranmasında mühüm rol oynayır.

• Kiçik müəssisələr istehsal tullantılarından daha səmərəli istifadə edirlər. Bəzən böyük müəssisələrin tullantıları sayılan məhsullar belə kiçik müəssisələr üçün istehsal texnologiyasının zəruri bir hissəsidir.

• Nəqliyyat müəssisələrində xərclər azalır, çünki kiçik müəssisələr əsasən yerli bazar üçün fəaliyyət göstərirlər. Bu, məhsul və xidmətlərin iqtisadi proseslərə yerli xammal, əmək və maddi ehtiyatları cəlb edərək istehlak sahəsinə yaxınlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır.

• Kiçik müəssisələrin işinin müxtəlif səbəblərdən dayandırılması və ya istiqamətinin dəyişdirilməsi bazara mənfi təsir göstərmir.

• Kiçik müəssisə sahibləri dərin iflas travmasına məruz qalmırlar.

ABŞ və Avropa Birliyi kimi ölkələr kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sayəsində əhəmiyyətli iqtisadi böyümə əldə etdilər. Beləliklə, Avropa Birliyi ölkələrində müəssisələrin 99 faizi məşğulluq və ÜDM-in 60 faizindən çoxunu təşkil edən kiçik və orta müəssisələrdir. 2014-2015-ci illərdə Avropa Birliyində gəlir olaraq qazanılan hər avronun 58 senti KOBİ-lərə (250 işçisi olan KOM-lar üçün (Şimali Amerikada 300-ə qədər işçisi olan KOBİ-lər üçün) ayrılmışdır [7].

KOS-lardakı qlobal tendensiyalardan biri də kiçik müəssisələri davamlılığını təmin edərək orta müəssisələr səviyyəsinə gətirmək cəhdidir. Beləliklə, məqsəd müəssisələrin davamlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır.

Başqa sözlə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində KOB-ların yaradılması müəyyən bir şəkildə bazar iqtisadiyyatının sağlam bir hissəsini təmin edə bilər. Bu sektorda işləyənlərin rifah halında ildən-ilə davamlı artım onların yüksək sosial səviyyəsini və nəticədə ölkədə sabit siyasi vəziyyəti təmin edəcəkdir.

Beləliklə, iqtisadi baxımdan bərabər şərait yaratmağı dəstəkləyən siyasətləri təbliğ etməkdə təbii bir marağa sahib olduqları təqdirdə, siyasi baxımdan inkişaf edən bir KOM sektoru güclü bir orta təbəqənin böyüməsini gücləndirir və inkişaf etdirir. sonra demokratik islahatlar və sağlam iqtisadi idarəetmə üçün itələyən bir qrup kimi çıxış edin.

Bu üstünlüklərdən başqa kiçik və orta biznesin də mənfi cəhətləri var. Məsələn, iqtisadi cəhətdən müstəqil sahibkarların fərdi fəaliyyəti onlar üçün bir sıra problemlər yaradır. Çünki əslində bu müstəqillik həm prinsipial, həm də yaşamaq üçün praktik mübarizədən ibarətdir. Kiçik və orta müəssisələr həmişə yüksək rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Kapital tələb edən texniki tapşırıqların icrası, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, lazımi məlumatların alınması, ixtisaslı menecerlərin cəlb edilməsi, işçilərin sosial müdafiəsi bu sahələrdə böyük müəssisələrə nisbətən maliyyə imkanları ilə məhdudlaşır.

Bu səbəbdən də iş mühitində töhfələri potensialından qat-qat aşağıdır.

Kiçik müəssisələr daha böyük şirkətlərə nisbətən daha çevik və sürətlə dəyişməyə meylli olsalar da, pisləşən iş mühitinə qarşı daha həssasdırlar.

Hökumət təcavüzünə daha həssasdırlar və müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək üçün yüksək riskli mühitlərdə istifadə etmək üçün daha az mənbəyə sahibdirlər.

Kiçik müəssisələr üçün əsas problemlərdən biri, inkişaf və böyümə üçün lazım olan maliyyəyə çıxış əldə etməkdir, bunu maliyyə qurumlarının kiçik biznes seqmentinə borc vermək təcrübəsi də sübut edir.

Maliyyə məhdudiyyətləri aşağı gəlirli ölkələrdə - xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, KOB-ların inkişafına həddindən artıq maliyyə maneələri ilə qarşılaşdıqları ölkələrdə daha güclüdür. KOBİ-lərə xidmət xərcləri və riskləri çox vaxt müəssisələr tərəfindən çox yüksək qəbul edilir. Digər tərəfdən, mikromaliyyə kreditləri KOBİ-lərin kapital ehtiyaclarını ödəmək üçün çox azdır. Bu, KOB-ların müəyyən bir maliyyə boşluğu ilə üzləşməsinə gətirib çıxarır.

Dünya Bankı biznes araşdırmaları göstərir ki, orta hesabla, aşağı gəlirli ölkələrdə 20 ilə 99 işçisi olan müəssisələrin 43%-i maliyyəyə çıxış və ya maliyyələşdirmə xərclərini davam edən əməliyyatlar üçün əsas maneə hesab edirlər. Yüksək gəlirli ölkələrdə eyni ölçülü müəssisələrin yalnız 11% -i maliyyəyə çıxışını məhdudiyyət kimi qiymətləndirir [8, s. 41].

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri üçün maliyyə əngəllərinin böyük müəssisələrə nisbətən iki qat daha çox olduğu bildirilir. Bu qismən digər maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı və qismən də KOB-lərin miqyaslı iqtisadiyyatdan faydalanmasına mane olması ilə əlaqəli ola bilər. İstehsal texnologiyaları bir addım funksiyasını izləyir və bu borc KOBİ-lər tərəfindən növbəti mərhələyə keçmək üçün tələb oluna bilər [9].

KOS-ların inkişafındakı mövcud problemlər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, sosial-iqtisadi artımın təmin edilməsində KOS-ların lider mövqelərini qorumaq üçün təsdiqlənmiş dövlət proqramları çərçivəsində bir sıra tədbirlər hazırlanması ilə həll edilməlidir.

Nəticədə bazarda tələb və təklif tarazlığına şərait yaradan, qiymətlərin sabitləşməsinə, mal və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən səmərəli istifadəyə, iqtisadi sabitliyə və xarici təsirlərin çevik mənimsənilməsinə şərait yaradan rəqabətli bazar münasibətləri formalaşır.

Bu səbəblərdən hazırkı qlobal şəraitdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr KOBİ-lərin köməyi ilə iqtisadiyyatlarını böhranlara uyğunlaşdırmağa çalışırlar.

Açar sözlər: *kiçik sahibkarlıq, orta sahibkarlıq, iqtisadiyyat, qloballaşma, dövlət müəssisələri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə-Elm tədris Mərkəzi, Maliyyə hesabatlarının hazırlanması (Peşəkar Mühasiblərin Sertifikatlaşdırma Proqramı çərçivəsində hazırlanan dərsliklər), 2013, Bakı

2. Cəfərov E. O. "Maliyyə hesabatlarlarının təqdimatı üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi üzrə bəzi nəzəri aspektlər : Maliyyə və uçot, №7, 2011, səh. 9-31

3. Бикина, Ю.В. МСФО для «маленьких» - новый международный стандарт / Ю.В. Бикина //Корпоративная финансовая отчетность. Международные стандарты. 2009. - №8. стр.41-45

4. Валинурова, А.А., Гусева, А.А., Оценка перспектив применения МСФО для малого и среднего бизнеса/ А.А. Валинурова, А.А. Гусева // Международный бухгалтерский учет. -2013. -№42. -стр.19-26.

5. Гетьман, В.Г. Международная стандартизация бухгалтерского учета и финансовой отчетности на малых предприятиях/ В.Г. Гетьман // Международный бухгалтерский учет. -2012. -№5. стр.2-10.

6. Гришкина, С.Н. Проблемы реализации принципов МСФО в Положениях по бухгалтерскому учету и в российской учетной практике / С.Н. Гришкина // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. -2016. -№6. - стр.187-190.

7. Гришкина, С.Н., Сафонова, И.В. Проблемы и перспективы развития бухгалтерского учёта на предприятиях малого бизнеса /С.Н. Гришкина, И.В. Сафонова // Международный бухгалтерский учёт. -2017. -№ 47- стр.17-25.

8. Доклад Государственного Совета РФ «О мерах по развитию малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации» [Электронный ресурс] / Москва, Кремль, 2015,

стр.41-45

9. Созонов, А.С. Конвергенция учетной политики малых и средних предприятий в условиях сближения международных и российских стандартов / А.С. Созонов // Международный бухгалтерский учет, 2016. стр.21-29

10. Wilfried Luetkenhors, United Nations Industrial Development Organization, Private Sector Development: The Support Programmes of the Small and Medium Enterprises, 2009, s.8

The role and importance of the development of small and medium-sized businesses in the context of globalization

SUMMARY

The knowledge and skills of small and medium-sized enterprises in Azerbaijan do not meet modern requirements, and efforts in this area need to be strengthened. Thus, there is a big difference between SMEs operating in the country, especially SMEs located in the regions, and large companies operating in Baku, in terms of training needs and modern business skills. As a result of various support measures in developed countries, this difference between SMEs and large companies is less noticeable. From the point of view of the application of international accounting and corporate governance standards, small and medium-sized businesses in Azerbaijan lag behind their foreign partners. Access to foreign financial markets is impossible without the creation of a modern accounting and management system.

Keywords: *small business, medium business, economy, globalization, state enterprises.*

Роль и значение развития малого и среднего предпринимательства в условиях глобализации

РЕЗЮМЕ

Познания и способности небольших и средних компаний в Азербайджане не отвечают прогрессивным притязаниям, и старания в данной области нужно увеличить. Этим образом, есть гигантская разница меж субъектами МСП, действующими в стране, тем более субъектами МСП, расположенными в ареалах, и большими компаниями, работающими в Баку, с точки зрения необходимостей в обучении и передовых деловых способностей. В итоге всевозможных мер помощи в развитых государствах данная разница меж МСП и большими компаниями наименее видна. С точки зрения использования интернациональных стереотипов бухгалтерского учета и коллективного управления субъекты мелкого и среднего бизнеса в Азербайджане отстают от собственных иностранных партнеров. Доступ к забугорным денежным рынкам невыполним без сотворения прогрессивной системы бухгалтерского учета и управления.

Ключевые слова: *малый бизнес, средний бизнес, экономика, глобализация, государственные предприятия.*

UOT 339.187;339.13;339.146;658.8

AQRAR SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL VƏ SATIŞIN İDARƏ OLUNMASINDA LOGİSTİK YANAŞMA

SƏMA KAZIMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr
E-mail: semakazim144@gmail.com

Giriş

Aqrar sənaye bir sıra sektor və xidmət sahələrinə aid məhsulların istehlakçısıdır. Aqrar sahədə iqtisadi gücün artırılması bu baxımdan fərqli iqtisadi sahələrin üstünlüklərinin davamlılığından və stimullaşdırılmasından asılıdır. Ona görə də istənilən dövlət aqrar sferada tənzimləyici prosesləri özündə təcəssüm etdirən xeyli işlər görür və sosial-iqtisadi inkişafa təkan yaradır.

Aqrar sənaye xarakteristikası strukturunun qəlizliyi və genişmiqyaslı olsa da inkişaf edən zamanda dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında böyük payı sahibi olmaqdadır. Müxtəlif dövlətlərdə fərqli zamanlarda aqrar sənayenin təkmilləşməsi və istehsalı prosesinin diversifikasiyası bəzi detallardan asılılığı ilə xarakterizə olunur. Dövlətdə mərkəzi bazarın həcmi, elmi-texniki islahatlar, düzgün əmək bölgüsü ilə qüvvəsinin verdiyi imkanlar və digərləri məlum istiqamətdə vacib detallar kimi təmsil olunur. İndiki dövrdə əlverişli iqtisadi, həm də hüquqi bazanın mövcudluğu, biznes şəraitinin möhkəmlənməsi, güclü maliyyə imkanları, ixtisaslaşmış mütəxəssis ehtiyatlarının artması, xarici bazarlara sürətli inteqrasiya, xammal resurslarının bol olması aqrar sənaye sektorunun fəaliyyətində ilkin prioritetlər olaraq çıxış edir.

Aqrar sənayenin istehsalında və satışında logistik yanaşmanın perspektiv tərəfləri və onun doğru təhlil edilərək idarə olunması günümüzün kifayət qədər aktual mövsusudur. Keyfiyyətli istehsaldan törəyən peşəkar satış tərəqqiyə yol açdığından həmin inkişafa əngəl ola biləcək amillərin, nöqsan və səhvlərin dərindən analiz edilməsinin, eyni zamanda keyfiyyətli, təsirli logistik metodların aşkar edilməsinin ətraflı öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Buna görə də, tədqiqat işinin mövzusunda müasir günümüzdə aqrar sektora logistik yanaşma üzrə ən aktual və mühim məsələlərə toxunulmuşdur.

Aqrar sənaye müəssisələrində logistika dərin xronologiyaya malik, mərhələli inkişaf yolu keçən və tərəqqisi elmi prinsiplərə söykənən genişmiqyaslı fəaliyyətdir. Logistika sahəsi təkcə pullu fəaliyyət olaraq deyil, həmçinin cəmiyyətdə yüksək sosial status kimi maraqlı mövqeyə sahibdir. Bu gün logistika çoxsaylı sahələri və həmin sahələr üzrə istehlakçı qruplarının xüsusi tələbatlarını ödəməyə yönələn, hərəkətliliyi, həm də sürətli inkişaf tempi ilə seçilən prosesdir.

Logistika müasir mənada maddi, istehsal, eyni ilə istehsal ehtiyaclarının idarə olunmasını özündə ümumiləşdirən əməliyyat idarəetməsi kimi də hesab edilir. Logistika istehlakçının tələblərinə uyğun gələn və keyfiyyət gözləntilərini doğruldan hər hansı bir məhsulun öncədən təyin edilmiş miqdarda, lazımi yerə dəqiq, ən vacibi isə planlaşdırılmış zamanda, münasib qiymətə çatdırılmasıdır. Logistika- mövcud imkanlar daxilində iş quran şirkətin mümkün qədər az xərclərlə iqtisadi dəyişikliklərə cavab verməsində və bazar payının çoxalmasında, rəqiblər üzərində güclü üstünlüklərə yönəlməsində konkret əməliyyatlar üzrə irəliləməsidir. Logistika bazara tam və tələbi dolğun ödəyən məhsul, ya da mal yerləşdirilməsində, material yeridilişində, eyni zamanda potensial məhsul göndərənlərin müəyyən edilməsində əvəzsiz rol oynayır. Əlavə olaraq, əmək məsrəflərinin minimuma salınması, iqtisadi resurslara qənaət olunması logistikanın özünə uyğun tərəflərindəndir.

Təchizat zəncirində iş prosesinin zəncirvari gedişatını belə təsəvvür etmək olar: 1) Müştəri bir şirkət tərəfindən satışa təqdim edilmiş məhsulu almağa qərar verdikdə həmin məhsulun istehsal planı hazırlanır. 2) Daha sonra istehsal üçün şirkətin lazım olan xammalı alması məcburiyyəti yaranır. 3) Növbəti addımda, müştərinin verdiyi sifarişi yerinə yetirmək üçün istehsal şöbələri tərəfindən tələb edilən xammal və xidmətlərin siyahısı satınalma şöbələri tərəfindən alınır. 4) Sonra xammal tədarükçüdən alınır, keyfiyyət və dəqiqliyi yoxlanılarq anbara köçürülür. 5) İstehsal planına əsasən xammal istehsal sahəsinə yerləşdirilir. 6) Xammaldan sifariş edilən məhsulun istehsalı üçün istifadə olunur və sonra göndərilməsi üçün anbara yerləşdirilir. 7) Hazır

məhsul anbara gəldikdə məhsulların müştərinin təyin etdiyi tarixə və ya ondan əvvəl çatdırılması üçün məhsulun göndərilməsinin ən səmərəli üsulu müəyyənləşdirilir.

Əsas hissə

Təchizat zənciri nədir və onun aqrar sənaye müəssisələrində rolu nədən ibarətdir? Təchizat zənciri-istənilən məhsulun müştəriyə çatdırılması məqsədilə yaradılmış qurumlar, təşklatlar, işçi qrupu, informasiya, texnologiya və digər vacib resurslar mexanizminin cəmidir.Təchizat zənziri müştərilərin tələblərini qarşılamağı hədəfləyir və məhsula xas olan dəyərin üstünə əlavə dəyər qazanmağa çalışır.

Aqrar sənaye müəssisələrində təchizat zəncirinin əsas addımları–xammal mənbəyinin aşkar edilməsi, sifarişin icrası, məhsulu hazırlamaq üçün lazım olan və çatışmayan əsas hissələrin toplanılması, satışın mənfəətlə reallaşdırılması, məhsulun çatdırılması, müştəri dəstəyindən ibarətdir. Bu proseslərin hər biri ilkin nöqtədən sona qədər tələb olunan müddət ərzində həyata keçirilir. Müştəri məmnunluğu maksimum dərəcədə artırılsın deyə hər bir addım tədarük zəncirinə nəzarət edən logistik idarəetmə menecerləri tərəfindən idarə olunur.

Logistik modeli düzgün planlamayan, qura bilməyən istənilən dövlət kənd məhsullarının istehsalında çox itkilərlə qarşılaşır və həmçinin böyük qazanc əldə edə bilmir. Aqrar sektorda logistika kompleksi əməliyyatları səmərəli həyata keçirir,başqa ifadə ilə desək, aqrar sənaye müəssisələrinin məhsullarını istehlakçılara dinamik, etibarlı axın ilə ötürür. Logistika dəqiq və düzgün səy tələb edən əməliyyat sahəsi olduğundan aqrar sahədə özünü intizamlı iş prosesi kimi təzahür edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal tempinin artması, malların çeşidlərinin genişləndirilməsi səbəbilə aqrosənaye logistikası zaman keçdikcə fəal mövqeyə sahiblənir.

Ailə kəndli təsərrüfatları yəni kənd camaatının şəxsi həyətyanı təsərrüfatı, pay torpaqları vardır ki, onlar da orada müəyyən kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi ilə məşğuldurlar. Onların istehsal etdiyi məhsullar kənd təsərrüfatında yüksək paya sahibdir. Fərdi sahibkarlar isə sərbəst fəaliyyət göstərirlər, onların istehsal etdiyi məhsulun həcmi böyük olmasa da səmərəlilikləri ilə seçilirlər. Ölkəmizdə illər üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının kateqoriyaları ilə fiziki həcm indeksi aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir:

Şəkil 1:Kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcm indeksi

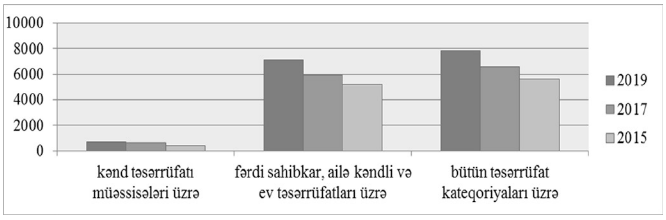

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statiska Komitəsi (https://www.stat.gov.az/source/agriculture/) Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq/ Kənd təsərrüfatı müəssissələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri.

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə fiziki həcm indeksi 410.1 mln manat, 2017-ci ildə 645.4 mln manat, 2019-cu ildə isə 713.2 mln manat olmuşdur. Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə fiziki həcm indeksi 2015-ci ildə 5225.2 mln manat, 2017-ci ildə 5934.6 mln manat, 2019-cu ildə isə 7123.5 mln manat olubdur. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrəfiziki həcm indeksi 2015-ci ildə 5635.3 mln manat, 2017-ci ildə 6580.0 mln manat, 2019-cu ildə isə 7836.7 mln manat təşkil etmişdir. Belə ki, hər növbəti il əvvəlkindən daha artıq kənd təsərrüfatının verdiyi məhsulda artım olmuşdur.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının güclü modelləşdirilməsinə yardım edən hər cür şərait, mühim təbii amillər, sərvətlər, ehtiyatlar və bərəkətli torpaq sahələri mövcuddur. İqlim şəraiti və coğrafi relyef ölkəmizdə növbənöv kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına əvəzsiz mühit yaradır. Ölkə əhalisinin yarı hissəsi kənd ərazilərində məskunlaşması aqrosənaye təsərrüfatının fəaliyyət formalarını artırır və mümkün imkanları intensivləşdiən amillərdəndir. Bu baxımdan son 10-17 il müddətində çoxsaylı islahatların tətbiqi sayəsində yeni və iri aqrosənaye müəssisələri çalışmağa başlamışdır. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən aqrar sənaye müəssisələrinə “Gilan vegetables” MMC, “Global Aqro” MMC, “Xaçmaz Şərab” ASC, “Azbadam” MMC, “Azaqrotaxıl” MMC, “Region Aqro” MMC, “Süsən Aqro” MMC, “Green Farms Azerbaycan” MMC,

“Yalama Aqropark”MMC, “Aqro Dairy” MMC və başqaları aiddir. Əsas fəaliyyət sahələri olaraq ət ilə süd istehsalına, çörək-makaron məhsullarının, meyvə-tərəvəz və s istehsalına yönəldilmişdir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektoru 2020-ci ildə ÜDM-un təqribən 7%-ni təşkil etmişdir. 2021-ci ilin yanvar ayında İqtisadi Zonaların İnkişafı agentliyi yaranmışdır. Aqrar sənaye məhsullarının istehsalının güclənməsi, ərzaqların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə töhfə verilməsi əsas hədəflərdir. Eyni zamanda “Made in Azerbaijan”, həmçinin “İnvest in Azerbaijan” konsepsiyalarının təşviqi niyyətilə bir sıra ciddi islahatlar aparılmaqdadır.

Ölkə üzrə gəlirlərə baxdıqda kənd təsərrüfatından qəbul olunan gəlirlər 2016-cı ildə 33.9, 2018-ci ildə 36.0, 2019-cu ildə isə 36.4 mln manat təşkil etdiyini görə bilirik. Respublika üzrə kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin orta illik sayına nəzər yetirdikdə görürük ki, il-ildən say yüksələn templə irəliləyir. Yəni, 2019-cu ildə 20762 nəfər, 2018-ci ildə 18072 nəfər, 2017-ci ildə 17036 nəfər olmuşdur.Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 2017-ci ildə 4777.5 min hektar, 2019-cu ildə 4779.7 min hektar olmuşdur. Qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqları 2019-cu ildə 3880.3 min hektar olubdur. Əlavə qeyd etmək olar ki, balıq ovu 2018-ci ildə 61879.0 ton, 2019-cu ildə isə 63084.0 ton olubdur. Araşdırmaya əsasən 2019-cu ildə Azərbaycan və MDB ölkələrində kənd təsərrüfatının ümumi məhslunu göstərək:

Şəkil 2:2019-cu il üzrə Azərbaycan və MDB ölkələrində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta ilə

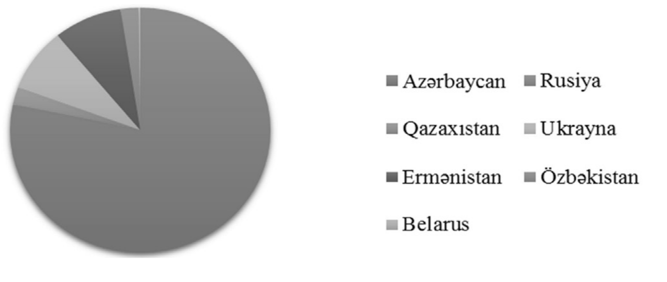

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statiska Komitəsi, (https://www.stat.gov.az/source/agriculture/) Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq/ Beynəlxalq müqayisələr

Şəkil 2-dən də göründüyü kimi 2019-cu il üzrə Azərbaycanda MDB ölkələrinə nisbətən kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu daha üstünlük təşkil edir. Belə ki, ölkəmizdə həmin il üzrə 7836.7, Rusiyada 5.9, Qazaxıstanda 5.2, Ermənistanda 853, Ukraynada 840.6, Belarusda isə 20.9 mln manat ümumi məhsul təşkil etmişdir. Azərbaycanda 2018-ci ildə bu göstərici 7010, 2017-ci ildə 6580 mln manat təşkil etmişdir və ilbəil say artımını rahatlıqla müşahidə edə bilirik.

Bu gün ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun vacib bölməsi olan aqrar sənaye sferasının inkişafının təmin olunması əsas prioritetlərdəndir. Bu baxımdan aqroparkların yaradılması şərt olmuşdur. Məsələn, ölkəmizdə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda , Gəncə-Qazax, Aran kimi iqtisadi rayonlarda ixtisaslaşmış aqroparklar yaradılmışdır. Azərbaycanda ilk aqropark Şəmkirdə yaradılıb. “Şəmkir Aqropark” 543 hektar ərazini əhatə edir və orada müasir istixana kompleksi, ştillik, tinglik, bağçılıq təsərrüfatları, meyvə-tərəvəz emalı fabrikləri, logistika mərkəzləri, aqroservislər, soyuducu anbarlar, satış mərkəzləri və s inşa olunmaqdadır.

Aqroparkların yaradılması təkcə postsovet respublikaları üçün deyil, həm də Avropa ölkələrinə görə də müasir bir mexanizmdir. Onların yaradılması əsasən heyvandarlıq, quşçuluq, bağçılığın xammala olan tələbatının yerli istehsal sayəsində ödənilməsi ilə bərabər, ərzaq məhsullarının ixrac imkanlarının artmasına da şərait yaradır.

Məlumdur ki, qlobal iqlim dəyişilikləri, böhranlar, məhsul qıtlığı, qiymətlərin artması və başqa arzuolunmaz proseslər ərzaq sisteminin inkişafına potensial təhdidlər kimi tanınır. Yəni, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkədaxili kənd təsərrüfatı imkanlarının artırılması, kənd ərazilərində xammal, habelə ərzaq istehsalı tədarükünün artırılmasına və başqa meyarlara dayanır.Yenilənən dövrdə təbii resursların artırılması, sanballı elmi-texnoloji imkanlar, ekoloji davamlılıq, innovasiyalı inkişaf və s ərzaq təhlükəsizliyinin xarakterinə görə sıralanan proseslərdir. Buna görə də torpağın münbitliyi, həm də ekoloji sağlamlığın mühafizəsi həmişə öndə olan məqamlardır.

Aqrar sənaye firmalarının maddi-texniki ehtiyatları fərqli yollarla əldə edildiyindən özəl müəssisələr, ticarət mərkəzləri, əmtəə birjalarına və s. üstünlük verilir. Kənd təsərrüfatı bir növ mövsümi xarakterə malik olduğundan aqrar sənayedə bu, öz təsirini texnikaların istifadəsində də

göstərir. Buna görə də müəssisələr kənd təsərrüfatı maşınlarını alıb istifadə edərkən böyük maddi vəsait xərcləyirlər(Basona T.G., və Gebresenbet G., 2011: s. 293-302).

Maliyyə imkanları zəif olan fermerlərdə isə bu bir sıra problemlərə yol açdığı üçün ABŞ-da, Qərbi Avropada, xüsusilə də Fransa, Almaniya kimi dövlətlərdə texnikalardan istifadə məqsədilə birgə fəaliyyət üsulları təşkil edilir.Yəni, məhsul yığımı, gübrələnmə, daşınma və s kimi işlərdə müəssisələr birgə çalışmağa cəhd .

Aqrar sənaye hər zaman tərəqqini seçir, çünki onun ticarət ilə əvəzolunmaz əlaqəsi var. Bu baxımdan ticarəti genişləndirmək, bazarda məhsulu dayanıqlı və davamlı etmək məqsədilə aqrar sfera daima yenilənməyə üz tutur. Məhsulun hazırlanması məqsədilə dəqiq texnika tətbiq etməklə bərabər, yeni və həssas üsullar təyin olunur. Beləliklə də, aqrologistika yeni çağırışlara müvafiq olaraq strateji dəyişikliklərə uyğunlaşır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsi özünü təmin edə bilən imkanlara malikdir. Bu baxımdan hər bir çətinlik ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisi, eyni zamanda vətəndaşlarının sağlam olması səbəbilə torpağa üz tutmaq çıxış yolları kimi qiymətləndirilmişdir. Eroziya, şoranlaşma, kimyəvi çirklənmə, həm də bataqlıqlaşma proseslərinin nəticəsi olaraq torpaqların deqredasiyası baş verir. Münbit şəraitdə təkcə məhsul istehsal etmək deyi, habelə ekoloji baxımdan təmiz məhsulun istehsalı vacib şərtdir. Ona görə də insan orqanizminin müqavimət potensialını artırmaq üçün zərərli preparatların, xaricdən gələn gübrələrin miqdarı azalmalıdır.

Bəzi proqnozlar xəbərdarlıq edir ki, ölkədə 15-20 ildən sonra ciddi su çatışmazlığı problemləri olacaq. O baxımdan su ehtiyatlarından qənaətli istifadə, innovativ suvarma üsullarının tətbiqi əsas məsələlərdəndir. Kür çayının səviyyəsinin aşağı düşməsi çayda şirin suyun azalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin son 100 ildə baş verməyən hadisə olaraq Kür suyu duzlu olmuşdur. Axır 6-7 ildə çayın suyunun səviyyəsinin azalması əhalinin içməli su problemini artırıb. Həm də Araz çayının da səviyyəsi aşağı düşüb. Çayların suyu pambıqçılığa və digər təsərrüfat sahələrinin suvarılmasına da sərf olunduğuna görə su səviyyəsi bir az da azalmışdır. Lakin təbii ki, əsas səbəblər bunlar yox, iqlim dəyişməsidir. Ölkəmizin ərazisinin 60% quraq və yarım-quraq olması, üstəlik yağıntının miqdarının, buzlaqların həcminin azaldılmasında ən vacib səbəblərdəndir. Bu məsələlər ölkə başçısının nəzərindədir və bu baxımdan “Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC-nin inkişafına dair 2020-2030-cu illər üzrə Dövlət Proqramı” da qəbul edilmişdir. Suvarma suyunun düzgün verilməsi, su itkisini əngəlləməklə meliorativ işlərin aparılması vacib.

Növbəti problem kimi vurğulanmalıdır ki, ölkədə aqrosənayedə yüksək inkişaf əldə olunmasına baxmayaraq hələ də bəzi ərzaqların istehsalı daxili tələbatı ödəyə bilməməkdədir. Əhalinin sürətlə artması, həyat səviyyəsinin normallaşması təbii olaraq istehsal edilən ərzağa tələbatı artırır. Bu da ölkədə aqrar sənaye məhsullarının bahalanmasına səbəb verir.

Heyvandarlıq sahəsində texnologiyanın tətbiqi son 8-10 ildə xeyli inkişafa yol açdı. Heyvandarlığın idarə olunmasını asanlaşdıran yeni texnologiyalar genetik, rəqəmsal texnologiya və s şəklində ola bilər. Bu sistemlərin tətbiqi bir növ “bağlı inək” üsulunu yaratdı. Yəni heyvanların yerində qidalandırılması, sağlam süd istehsalının artırılması və s yeni avadanlıqlarla daha rahat və sürətli həyata keçirilir. İstixana sənayesi bu günümüzdə daha geniş yayılan kapital qoyuluşu tələb edən sistemdir. Süni işıqlar, süni böyümə üsulları az torpaqda xeyli qida məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir.

Aqrar sənaye müəssisələrində logistika menecmenti materiallarla işləmə, istehsal qablaşdırması, nəqliyyata, anbara, təhlükəsizliyə nəzarəti, məlumat axınının tənzimlənməsi və s ilə kompleks məşğul olur. Aqrar sahə üzrə logistik idarəetmədə hər hansı bir işi modelləşdirmək, təhlil etmək, vizuallaşdırmaq və optimallaşdırmaq üçün xüsusi bir simulyasiya proqramından istifadə olunur. Bu baxımdan logistik menecmentin həyata keçirilməsinin bir neçə funksiyaları mövcuddur:

1. sifariş emalı- alıcının bir təchizatçıya verdiyi sifariş, hər iki tərəf arasındakı əməliyyatların əhəmiyyətli dərəcədə bir-birinə bağlılığıdır.O, məhsulun təsviri, onun detallarını, qiymətini, çatdırılma müddətini, ödəmə şərtlərini, vergiləri, ticarət vəziyyətini özündə cəmləşdirir. Razılaşdırılmış şərtlər əsasında firma məhsulu tələblərə cavab verəcək qədər ehtiyatla hazırlayır və yaranmış bazar fürsətini əldən vermir.

2. anbar- hazır məhsulun satılana qədər

nəzarətlə qorunması, saxlanılmasıdır və logistik əməliyyatlarda əhəmiyyətli rola malikdir. Bir firmanın marketinqinin effektivliyi anbarlar haqqında təyin olunan müvafiq qərarlarından asılıdır. Yəni, anbar logistikada ciddi qərar sahəsi kimi görülür.

3. nəqliyyat- malların təchizatçıdan alıcıya doğru hərəkəti səbəbilə logistikanın əsas və vacib hissəsidir. Sifariş verildikdə, mallar fiziki olaraq müştəriyə, yəni yerinə daşınılana qədər əməliyyat başa çatmır. Firmalar nəqliyyat rejimini ölkədəki və ya bölgədəki nəqliyyat infrastrukturundan asılı olaraq seçirlər. Bəzən müştəri malın təcili hazırlanıb gətirilməsini tələb edir ki, bu da məhsulun ən sürətli rejimlə daşınmasını və bahalı alternativlərə səbəb olması.

Aqrar sənayedə təchizat zənciri daha çox inventorları hərəkətə gətirən və tədarük zəncirinin sinxronlaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Təchizat zəncirində logistikanın arxasında duran əsas məqsəd müştərinin istədiyi əsas məhsulla təyin olunmuş şərtlər çərçivəsində təmin etməkdir. Bu baxımdan həmin prosesi 2 alt kateqoriyya bölmək olar: gələn logistika və gedən logistika.

Peyk görüntüsü "satellite imaging" isə son dədrəcə inkişaf etmiş texnologiyalardan biridir və belə ki, onun şəkilləri təqribən beş metrlik piksel ölçüsüdür. Məhsulun görüntüsünün, necə böyüdüyünün fermada olmadıqda da yoxlamağa imkan verir. "Weather tracking" havadan izləmə ilə şaxta və başqa mürəkkəb hava şəraiti olduqda öncədən bildiriş almaq mümkün olur və beləcə bəzi itkilərin qarşısı alına bilir(Vanecek D, və Kalab D, 2003).

Şübhəsizdir ki, indiki dövrdə olan qlobal iqlim dəyişiklikləri, deqredasiyaya uğramış torpaqlar, ədalətsiz ticarət şərtləri, ərzaq məhsullarında müşahidə edilən qiymət qeyri-stabilliyi və başqaları gələcək planlar üçün uğurla çalışmağa maneələr, çətinliklər yaradır. Belə olduqda yenilənən dünya mövcud vəziyyətə uyğun olaraq problemi həll etməyə çalışır. Yəni, aqrar sənaye sahələrinin fəaliyyətlərini iqlim dəyişimlərinə müvafiq adaptasiya olunmasına təşviq edilir, nəticədə isə yaxşı inkişaf etməmiş ölkələrdə əhalinin ərzağa olan əlyetərliliyini mürəkkəbləşir, həmçinin istehsalçıların fəaliyyətlərinin səmərəliliyi aşağı düşür. Regionlar üzrə ərazi klasterləri pis inkişaf edir, məhsul istehsalında kəskin geriləmə müşahidə edilir, firmalar müəyyən itkilərlə üz-üzə qalır, o cümlədən investisiya mühiti pisləşir. Bununla da aqrar sənaye müəssisələrində yeni dövrün tələblərinə və problemlərinə dözümlü, uyumlu bir iş prosesi formalaşır.

Açar sözlər: *Azərbaycanda aqrar sənaye, logistika, müasir texnologiya*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 2015-2019-cu illər üzrə statistik məlumat bazası

2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Proqramları, Sərəncam və Fərmanlar (2003-2025-ci illər üzrə)

3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi

4. Abbasov A. F. (2007) "Ərzaq təhlükəsizliyi", Bakı, "Elm", 602 səh

5. Abbasov İ.D. (2013) "Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı", Bakı, "Şərq-Qərb", 712 səh

6. Ataşov B. (2017) "Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri", Bakı "Kooperasiya", 536 səh

7. Əhmədov. M.A., Əlirzayev Ə.Q. (2011) "Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi", Bakı, "İqtisad Universiteti", 522 səh

8. Əliyev A., Şəkərəliyev A.,Dadaşov İ. (2003) "Dünya iqtisadiyyatı:müasir dövrün problemləri", Bakı, "Bakı Universiteti", 455 səh

9. Əliyev Ş."Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və aqrar sənaye kompleksinin inkişafının strateji aspektləri", Bakı, "İpək Yolu" 2018, №2, 23-32 səh

10. Fikrətzadə F., Abbasov E. "Azərbaycanda emal sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və kənd təsərrüfatı istehsalı ilə inteqrasiyanın təkmilləşdirilməsi məsələləri", Bakı, "Azerbaijanian Journal of Economics and Social Studies, 2014, №1

11. Hüseynov M.C., Əmrahov V.T., Qasımov A.M.,Həsənov A.F., Nərimanov N. A. (2016) "Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası", Bakı, "Elmin İnkişaf Fondu", 168 səh

12. İmanov T. İ. (2005) "Logistikanın əsasları", Bakı, "Təhsil", 474 səh

13. Qasımov Ə. (2005) Aqrar sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, "İqtisad Universiteti", 355 səh

14. Quliyev E. (2015) "Aqrar iqtisadiyyat", Bakı, "Kooperasiya", 320 səh

15. *Qurbanzadə A. (2017) "Ərzaq kompleksinin modernikasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri" Bakı, "Kooperasiya", 192 səh*

Logistic approach to the organization of production and sales in agro-industrial enterprises

SUMMARY

The actuality of the subject: Agrarian industry is an important area that creates an alliance between enterprises, meets the needs of the population in food products in a desirable, competent and reliable manner. In modern conditions, the logistics of agro-industrial products means the use of new science and technology to serve today's society.

Purpose and tasks of the research: In addition, the current situation of the local imports and exports, cross-border cargo transportation, the regulation of financial opportunities, taking into account the conditions of tourism, etc. should be carefully analyzed. The study examined from this point of view, agrologistics requires large-scale financial resources.

Used research methods: Synthesis and anti-synthesis methods were used while writing research.

The information base of the research: the writing of research work, scientific books, articles and internet resources were used.

Restrictions of research: The study examined agriculture logistics from in Azerbaijan. There is a minority of results-based technology and practical analysis in the existing field.

The novelty and practical results of investigation: It provides a basis for the development and application of methods in the aqrologistics management strategies using technology that reflects the relevance of the research topic.

Scientific-practical significance of results: It can be applied in the local agriculture logistics sector, which is focused on long-term development with factors such as cost, time, in the current competitive environment, with the application of modern methods in the development of agriculture management strategy.

Keywords: *agriculture in Azerbaijan, logistics, modern technology.*

Логистический подход в организации производства и продажи сельскопромышленных предприятий

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы: Это важная область, которая создает альянс между агропромышленными предприятиями, удовлетворяет потребности населения в продуктах питания желаемым, компетентным и надежным способом. В современных условиях логистика агропромышленной продукции означает использование новой науки и технологий для обслуживания современного общества.

Цель исследования: Кроме того, необходимо тщательно проанализировать текущую ситуацию с внутренним импортом и экспортом, трансграничными грузовыми перевозками, регулированием финансовых возможностей с учетом условий туризма и т. Д. С этой точки зрения изучается агрологистика, что требует больших финансовых ресурсов.

Использованные методы исследования: В процессе исследования использовались методы синтеза, сравнения и статистического анализа.

База данных исследования: при написании исследовательской работы использовались научные книги, статьи и интернет-ресурсы.

Ограничения исследования: В исследовании исследуется агропромышленная логистика с азербайджанской точки зрения. Однако в существующей области не хватает технической литературы, ориентированной на результаты, и практического анализа.

Научная новизна и практические результаты исследования: Обеспечивает основу для применения методов при разработке стратегии управления агропромышленной логистикой с использованием технологий, отражающих актуальность темы исследования.

Области, в которых могут быть применены результаты: Применение современных методов при определении стратегии формирования агропромышленной логистики в текущей конкурентной среде и может быть применено в местном агропромышленном секторе, ориентированном на долгосрочное развитие с такими факторами, как как стоимость и время.
Ключевые слова: *Аграрная промышленность Азербайджана, логистика, современные технологии.*

UOT 006-027.21

YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ƏSAS İNKİŞAF İSTIQAMƏTLƏRİ

MÖHÜBƏLİ ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: mohubeli.eliyev.295@gmail.com

Giriş

Yerli özünüidarəetmə sistemi, sakinlərin, şəhər daxili bələdiyyələrin, onların daxili subyektlərinin və özünüidarəetmə funksiyalarının idarə olunması prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli qurumların yerli icmalarının məcmusudur. Nəticədə, yerli özünüidarə demokratiyanın inkişafı üçün zəruri şərtdir.

Formalaşmış yerli özünüidarə, şəhərlərarası bələdiyyələr daxilində sivil cəmiyyətin və özünütəşkilatın sosial həyatının formalarından biridir və konstitusiya sisteminin əsaslarından birini təşkil edir. Dövlət siyasətinin həll olunmamış probleminin həyata keçirilməsində vasitəçi olaraq, müəyyən bir şəxsin və şəxslərin müddətsiz dairələrinin hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni mənafelərini təmin etmək üçün dövlət funksiyası bununla yanaşı, yerli özünüidarəetmə sivil siyasi mədəniyyətin və yeni bir şəxsiyyət tipinin - aktiv, təşəbbüskar, tamamilə dövlətə arxalanmayan bir şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edir.

Xarici yerli özünüidarə modelləri yerli özünüidarə orqanlarının, yerli özünüidarəetmə subyektlərinin formalaşma qaydası, yerli özünüidarə orqanları ilə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında münasibətlərin mahiyyəti və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Məqalənin informasiya mənbəyini Abdullayev.R. “Yerli vergilər və ödənişlər barədə Azərbaycan Respublikası qanunu”, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respiblikasında İnformasiya Cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Büdcə sistemi barədə “Azərbaycan Respublikası Qanunu, Həsənoğlu.M.” Azərbaycan Respublikasının təzədən qurulması və bələdiyyələin gücləndirilməsi, və başqa Azərbaycan və dünyanın iqtisadçı alimlərinin əsərləri və internet resursları təşkil edir. Məqalənin əsas məqsədi ərazinin idarəetmə sistemində sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının reallaşdırılması, strateji planlaşdırmanın xüsusiyyətləri vurğulamaqdan ibarətdir.

Yerli Özünü İdarəetmədə Beynəlxalq Təcrübə və Onun Əsas İnkişaf İstiqamət yolları

Yerli özünüidarəetmə dövlət konsepsiyası, özünüidarə qurumlarının mütləq həm ictimai, həm də dövlət mənafeləri altında fəaliyyət göstərməsini təmin edən müddəaya əsaslanırdı. Bu konsepsiyaya görə, yerli idarəetmə mənbəyi kimi dövlət gücünə malikdir. Yerli özünüidarə təşkilatı qanuna əsaslanır.

Yerli özünüidarə və ideyalar haqqında sistemli fikirlərin inkişafı həm fərdi fənlər çərçivəsində, həm də fənlərarası əsasda həyata keçirilir; ümumiyyətlə, sistematik tədqiqatların konseptual aparatı, idrak funksiyalarının vəhdəti sayəsində aydın bir kompleks diqqət mərkəzindədir. Sistemli tədqiqatların bir xüsusiyyəti olan bu birlik, elmi fəaliyyətin təkcə bir neçə hadisənin “özündə etməz” idrakına, həm də onları praktik mənimsəmə metodlarına, onları həll etməyin alternativ yolları ilə birlikdə mürəkkəb problemlərin mahiyyətinə yönəldilməsindən ibarətdir. Uzun onilliklər ərzində yerli özünüidarə nəzəriyyəsi, onun hüquqi tənzimlənməsi və təşkili məsələləri hüquqşünasların, dövlət alimlərinin, politoloqların və sosioloqların elmi dərkinə və geniş ictimai müzakirə obyektinə çevrilmişdir (Həsənoğlu, 2018).

Olduqca çətin formalaşma mərhələlərini keçmiş yerli özünüidarəetmə artıq özünü ölkənin inkişafı üçün ciddi bir mənbə kimi elan etməyi bacardı və bu müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi və yerli hakimiyyət orqanlarının məsuliyyətinin artırılması üçün seçilmiş yolun düzgünlüyünün inandırıcı sübutlarından biridir” (Həsənoğlu, 2018):. Bu gün xalq hakimiyyətinin təcəssümü formalarından biri bələdiyyə ərazisindəki sakinlərin mənafeyinə güvənən və eyni zamanda yerli əhəmiyyətli məsələlərlə bağlı müstəqil qərarların qəbul edilməsini təmin edən yerli özünüidarəetmədir (Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə proses: 2003).

İdarəetmə qərarlarının bir sıra problemlərə təsir etməsinə və ilk növbədə yerli idarəetmənin həm dövlət idarəetməsi ilə əlaqəsinə, həm də sonuncunun idarəetmə obyekti kimi deyil, idarəetmə

prosesində ortaq kimi qəbul edildiyi əhali ilə münasibətlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Öz növbəsində, yerli özünüidarə məsələlərində iştirakı əhalinin sosial idarəetmədən kənarlaşmasını böyük ölçüdə aradan qaldırır və onun effektivliyini artırır.

Anglo-Sakson bələdiyyə sistemi İngiltərə, ABŞ, Kanada, Avstraliya və bir sıra digər ölkələrdə mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda ənənəvi olaraq ilk bələdiyyə sistemi adlanır.

Anglo-Sakson bələdiyyə sisteminin əsas xüsusiyyətləri (Həsənoğlu, 2018):

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının yalnız qanunla açıq şəkildə icazə verilən hərəkətləri etmək hüququ vardır. Bu qaydanın pozulması halında, yerli hakimiyyət orqanlarının aktları səlahiyyətləri həddindən artıq verildiyi üçün məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır;

Yerli idarəetmə orqanları birbaşa dövlət orqanlarına tabe deyil;

Yerli idarəetmənin əsas vahidi;

Yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: polis, sosial xidmətlər, yanğından mühafizə, yerli yollar, mənzil, idman obyektləri, ictimai nəqliyyat və s.

Fransız (kontinental) yerli özünüidarəetmə sistemi yerli özünüidarə orqanları ilə dövlət hakimiyyəti orqanları arasındakı münasibətlərin xüsusiyyətinə görə Anglo-Saksondan fərqlənir. Belə bir sistem güc mərkəzləşdirmə ənənəsi olan dövlətlərdə, dövlət orqanlarının yerli hakimiyyət orqanları üzərində əhəmiyyətli nəzarəti olan dövlətlərdə istifadə olunur.

Fransız bələdiyyə sisteminin əsas xüsusiyyətləri (Həsənoğlu, 2018):

Yerli özünüidarəetmənin əsas vahidi, əhalisi 6 il müddətinə bələdiyyə məclisini seçən kommunadır;

18 yaşına çatmış Fransa vətəndaşları səs vermək hüququna malikdirlər;

Bələdiyyə bələdiyyəsinin səlahiyyətlərinə bələdiyyə sədrinin səlahiyyətlərini birbaşa təmsil edənlər istisna olmaqla, yerli əhəmiyyətli bütün məsələlərin həlli daxildir;

Şuranın səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi qərarlar şöbədəki dövlət təmsilçisinə ötürülmək və dərc edilmək şərti ilə məcburi olur;

Bələdiyyə məclisi ilk iclasında kommunanın prezidenti olan bələdiyyə başçısını seçir; bələdiyyə məclisinin iclaslarını hazırlayır və qərarlarını həyata keçirir; kommunanın əmlakını idarə edir və mülki əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdir; məhkəmə sistemində kommunanın maraqlarını təmsil edir; işçiləri təyin edir və inzibati təşviq və cəzalar barədə qərarlar qəbul edir; inzibati komissiyalara sədrlik edir və s. Bələdiyyə sədrinə asayişi və təhlükəsizliyi təmin etmək, bu barədə həbs qərarı da daxil olmaqla lazımi qərarlar vermək səlahiyyəti verilir və digər səlahiyyətləri də həyata keçirə bilər.

Konstitusiya sisteminin əsaslarını (yəni yalnız yeni bir konstitusiya qəbul etməklə ləğv edilə və ya dəyişdirilə biləcək müddəaları) bənzər müddəaları əhatə edir: yerli özünüidarəni demokratiya forması kimi təsnif etmək, yerli özünüidarə, yerli özünüidarə öz səlahiyyətləri, yerli idarəetmə orqanlarının dövlət orqanlarından təşkilati təcrid olunması, torpaq da daxil olmaqla bələdiyyə mülkiyyətinin mövcudluğu.

Yerli özünüidarəetmənin təminatları haqqında (İsmayılova, 2018).:

Yerli özünüidarə orqanlarının bələdiyyə mülkiyyətini təşkil edən obyektlərin (əmlakın) siyahısını müstəqil olaraq təsdiqlədiyi müəyyən edilmişdir;

Yerli özünüidarəetmə və yerli idarəetmə nümayəndəli orqanının səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır;

Yerli özünüidarə orqanlarının qərarlarının yalnız məhkəmədə ləğv ediləcəyi müəyyən edilmişdir;

Yerli özünüidarəetmə başçısının yerli referenduma yerli özünüidarə qaydaları (nizamnaməsi) layihəsi təqdim etmək, yerli özünüidarə orqanlarının seçkili nümayəndə orqanının iclaslarına sədrlik etmək və müvafiq administrasiyanın rəhbəri olmaq hüququna malik olduğu müəyyən edilmişdir;

Yerli özünüidarəetmə nümayəndəliyinə seçkilərin tarixi icra hakimiyyəti başçısının təklifi ilə subyektin nümayəndə (qanunverici) hakimiyyət orqanının qərarı ilə müəyyən edilir.

Yerli özünüidarəetmə prinsipləri yerli özünüidarəetmə çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün əhalinin fəaliyyətinin əsas prinsipləri və xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Yerli özünüidarəetmə prinsiplərinin növləri (Рубвальтер, 2016):

- ➢ Yerli məsələlərin həllində əhalinin müstəqilliyi;
- ➢ Dövlət hakimiyyəti sistemində yerli özünüidarə orqanlarının təcrid olunmuş təbiəti;
- ➢ Demokratiya prinsiplərinə əsaslanan yerli

özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi;

- Məmurlar və bələdiyyə işçiləri üçün müəyyən bir məsuliyyətin olması;
- Yerli idarəetmə təminatlarının mövcudluğu;
- Yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinin müxtəlif formaları;
- Yerli özünüidarəetmə fəaliyyətində qanuniliyə və insan və vətəndaş hüquqlarına riayət etmək.

Yerli idarəetmə sistemi yerli idarəetməni təşkil edən struktur elementlərin məcmusudur. Yerli idarəetmə sisteminin elementləri (Рубвальтер, 2016):

- Yerli özünüidarənin birbaşa vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilməsi;
- Bələdiyyə seçkiləri;
- Yerli referendumlar;
- Bələdiyyə sakinlərinin toplantıları;
- Yerli idarəetmənin seçilmiş vəzifəli şəxslərini geri çağırma hüququnun həyata keçirilməsi.
- Yerli idarəetmə fəaliyyətləri:
- Kollegial seçildi;
- Seçmə fərd;
- Seçilməmiş yerli idarəetmə orqanları;

Yerli özünüidarə çərçivəsindəki ictimai birliklərin fəaliyyəti (vətəndaşların yaşayış yerindəki görüşləri, vətəndaşların qanunverici təşəbbüsü, habelə yerli özünüidarə hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində digər təşəbbüs formaları).

Yerli özünüidarəetmə funksiyaları yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə bu qurumların vəzifəli şəxslərinin vətəndaşların yerli özünüidarə hüququnu həyata keçirməyə yönəlmiş əsas fəaliyyət sahələridir.

Yerli idarəetmənin əsas funksiyaları:

Birbaşa demokratiya mexanizmlərindən (yerli seçkilər və yerli referendum), yerli özünüidarəetmənin seçkili və təmsiledici orqanlarının fəaliyyətindən istifadə edərək yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək hüququnun həyata keçirilməsini təmin etmək, yerli özünüidarə zəmanətlərini təmin etmək.

Yerli idarəetmənin xüsusi qurumları tərəfindən həyata keçirilən bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsi,

Bələdiyyə ərazisinin kompleks inkişafının təmin edilməsi.

Əhalinin sosial və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi.

Rusiya, çoxmillətli bir ölkədir, onun ərazisində 2010-cu il Ümumrusiya Əhalinin Siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə (Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi: 2010), 180-dən çox millətin nümayəndəsi yaşayır. Buna görə də dilimiz, ənənələrimiz, etnik qruplarımız və mədəniyyətlərimizin müxtəlifliyi ilə ölkəmizdə ümumilikdə ümumi siyasi vəziyyətin sabitliyinə təsir göstərən milli amil xüsusi rol oynayır. Hazırda millətlərarası münasibətlər sahəsində siyasət formalaşdırmaq üçün mexanizmlərin axtarılmasına ehtiyac dövlət səviyyəsində qəbul olunur (Рубвальтер, 2016).

Rusiya Federasiyası Prezidentinin 19 dekabr 2012-ci il tarixli 1666 nömrəli fərmanı ilə hazırda əsas sənəd olan "2025-ci ilədək dövr üçün Rusiya Federasiyasının dövlət milliyət siyasətinin Strategiyası" təsdiq edilmişdir (Şahbazov, və b.: 2014), ona uyğun olaraq millətlərarası münasibətlər sahəsində siyasət hazırlanmalıdır. Belə bir sənədin hazırlanması bir çox müddəalarının uzun müddət aydınlaşdırılmasına və əlavə edilməsinə ehtiyac duyulan dövlət milliyət siyasəti konsepsiyasının yenidən baxılması və düzəldilməsi zərurəti ilə əlaqədardır (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri jurnal). Strategiya həm ölkənin müxtəlif millətləri, mədəniyyətləri və dini baxışları olan yerli insanlar arasındakı münasibətlərin harmonikləşdirilməsinə, həm də miqrantların uyğunlaşması və inteqrasiyası üçün imkanların yaradılmasına yönəldilmişdir (Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə proses: 2003).

Bildiyiniz kimi, Avropada və ABŞ-da təməl olaraq fərqli millətlərarası siyasət modelləri seçildi. ABŞ dövlət siyasəti onsuz da kök salmış və yeni gəlmiş amerikalılar arasındakı fərqləri aradan qaldırmaq və tədricən silmək, müxtəlif millətləri və etnik qrupları vahid bir Amerika millətinə "əritmək" siyasətidir. Avropa, "mədəniyyətlərin qarşılıqlı nüfuz etməsi, zənginləşdirilməsi və kütləvi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə paralel mövcudluğunu tələb etməkdən" ibarət olan siyasəti əsaslandıran multikulturalizm modelini seçdi.

Ancaq həm multikulturalizm siyasəti, həm də "əridilmiş qazan" modeli qarışıq reaksiyalara və bir çox tənqidlərə səbəb oldu. Beləliklə, məsələn, fikirləri müxtəlif müəlliflərin "Amerika Etnik Siyasəti"-nin L.Futçun ümumi rəhbərliyi ilə nəşr

olunan məqalələr toplusunda yer alan Amerikalı İrlandiyalıların, Yəhudilərin, Almanların və digər xarici qrupların nümayəndələri "ərimiş qazan" içərisində müxtəlif etnik qrupların qarşılıqlı fəaliyyətini çox tənqidi qiymətləndirirlər. Birləşmiş Ştatların vahid ictimai quruluşu və onların ölkənin siyasi və sosial həyatına təsiri (Bələdiyyələr qanunvericilik, təcrübə və inkişaf: 2003). Məşhur amerikalı sosioloq I. Wallerstein, multikulturalizmin mövcud sosial nizam üçün ziddiyyətli meyllər və potensial təhlükə daşıdığına inanır (Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 2002).

Millətlərarası münasibətlərin uyğunlaşdırılması idarəetmənin ən vacib və çətin sahələrindən biridir. Millətlərarası sahədə sabitliyin qorunması və milli qarşıdurmaların qarşısının alınması, xalqların milli mədəniyyətlərinin bələdiyyə səviyyəsində inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması məsələləri xüsusilə aktualdır. Nəticədə, bələdiyyə orqanları cəmiyyətə yaxındır və həyati məsələləri tez bir zamanda həll edə bilirlər.

Nəzəri olaraq, etnik müxtəlifliyin təsiri ikiqat ola bilər - "sosial qarşılıqlı təsirlərin inkişafı və ya sosial gərginliyin artması". Bu proseslərin ən göstəricisi bələdiyyələr və yerli icmalar səviyyəsindəki millətlərarası münasibətlər nümunəsində izlənilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, kompakt icmalar mühitindəki etnik heterojenlik vahid bir cəmiyyətin hiss hissini (səviyyəsini) azaldır (Böhran vəziyyətində şirkətlərin idarə edilməsi müşahidə şurası üzvləri üçün təlimat: 2010). Digər tədqiqatlar etnik müxtəlifliyin artmasının həqiqətən mənfi nəticələrə səbəb ola biləcəyini, ancaq insanların başqa millətlərin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsinə sahib olmadığı yerləri göstərir (Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi: 2010).

Millətlərarası münasibətlər sahəsi bir sıra ziddiyyətli amillərin eyni vaxtda hərəkət etməsi ilə xarakterizə olunduğundan bələdiyyə orqanlarının bu məsələdə müstəsna səlahiyyətlərinə sahib olmaları tələb olunur. Millətlərarası münasibətlər sahəsindəki bələdiyyə siyasəti, bir tərəfdən bələdiyyədəki millətlərarası gərginliyin qarşısının alınması və qarşısının alınması üçün əsas rolunu oynamalı, digər tərəfdən, etnik baxımdan heterojen ərazilərdə millətlərarası əlaqələrin uyğunlaşdırılması üçün əsas olmalıdır. Həm də yuxarıdan endirilməyən müxtəlif təcrübələr, lakin özləri yeni sosial qurumların və münasibətlərin formalaşmasında və inkişafında bir amildir: qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı yardım, müştərək problem həlli də vacibdir (Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 2002). Kollektiv fəaliyyət insanları bir-birinə yaxınlaşdıra bilər, inam, ortaqlıq hissi formalaşdıra və ortaq dəyərləri gücləndirə bilər. Yerli ərazinin birgə yaxşılaşdırılması (məsələn, yaşıllıqların salınması) kimi bir hadisə belə etnosentrizmin diqqətini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər (Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi: 2011). Bu vaxt İ.N. Trofimova, millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə hələ də hakimiyyəti tabe olan münasibətlər çərçivəsində baxılır. Müxtəlif tədbirlər praktik olaraq inzibati xaricdəki mənbələrə, özünütənzimləmə və özünütəşkiletmə imkanlarına təsir göstərmir (Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 2002).

Nəticə

Hazırda yerli idarəetmə sistemində istifadə olunan müxtəlif idarəetmə üsulları mövcuddur. Ən çox rast gəlinənlər müxtəlif planlaşdırma növləridir: bəzi tədqiqatçılara görə strateji, büdcə, bazar, inteqrasiya edilmiş sosial-iqtisadi, "planlaşdırmadan, bələdiyyə təşkilatının inkişafı xaotik olur və idarəetmə xarici və daxili amillərdəki dəyişikliklərə reaksiyaya çevrilir".

Etiraf edilməlidir ki, son vaxtlara qədər yerli hökumətlər tərəfindən səsləndirilən ən populyar strategiya "sağ qalma strategiyası" adlanırdı. 2020-ci ilədək inkişaf strategiyasının bir hissəsi olaraq, yerli hökumətlər getdikcə inkişaf strategiyasının hazırlanmasına diqqət yetirirlər. Öz strategiyalarına sahib olan demək olar ki, bütün şəhərlər onları inkişaf strategiyası kimi tərif edirlər.

Tədqiqatçıların fikri ilə razıyıq, inkişaf strategiyası hazırlamaq üçün mövcud strategiyanı formalaşdırmaq və qiymətləndirmək lazım olduğunu düşünənlər. Strategiyanı keyfiyyət baxımından qiymətləndirmək bütövlük və daxili tutarlılıq, eyni zamanda real vəziyyətlə sağlamlıq və uyğunluq barədədir. Kəmiyyət nəticələri bələdiyyənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin faktiki vəziyyətində özünü göstərir, bu da statistik hesabat məlumatlarında təsdiqlənir. Mövcud strategiyanın effektivliyi əhalinin sosial fəaliyyətindən, investisiyaların daxil olmasından, həmçinin strategiyanın funksional komponentlərinin

məzmundan: strategiyanın hər bir komponentinin rasionallığından, rəhbərliyin, sahibkarlıq subyektlərinin və yerli icmanın fəaliyyətindən asılıdır.

Bələdiyyənin inkişaf strategiyası ərazinin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafının hədəfləri, ona çatma amilləri və mexanizmi, habelə bu inkişafın idarə edilməsi metodları barədə son nəticələrin verildiyi ən vacib elementdir. Xatırladaq ki, konsepsiya alternativ strategiyaların hazırlanmasına və onların qiymətləndirilməsinə, bələdiyyənin inkişafı üçün prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsinə, inkişaf mənbələrinin təhlilinə, habelə bələdiyyənin rəqabət üstünlüklərinə əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: *Rəqabətqabiliyyətlilik, beynəlxalq təcrübə, yerli özünü idarəetmə, multikulturalizm.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2010

2. Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə proses. Bakı, 2003.

3. Bələdiyyələr qanunvericilik, təcrübə və inkişaf" Bakı, 2003.

4. Böhran vəziyyətində şirkətlərin idarə edilməsi müşahidə şurası üzvləri üçün təlimat, Bakı, 2010

5. Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi" ADİU, Bakı, 2010.

6. Həsənoğlu M. (2018) "Azərbaycan Respublikasının yenidən qurulması və bələdiyyələin gücləndirilməsi" Bakı, "Elm və Təhsil", 412 səh.

7. Hüseynov A. (2014) "Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə prosesləri", Bakı, "Araz yayınları", 236 səh.

8. İsgəndərova A., (2011) "Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri", Bakı, "Azərnəşr", 245 səh.

9. İsmayılova A. (2018) "Azərbaycan bələdiyyə idarəçiliyində sosial-iqtisadi problemləri", Bakı, "Mütərcim", 367 səh.

10. Şahbazov K., Həsənov H., Məmmədov M. (2017) "Menecment, dərslik", Bakı, "Azərnəşr", 214 səh.

11. Рубвальтер Д.А. (2016) «Социльные реформы и малое предпринимательство», 452 стр.

12. Светлов Н.М., Светлова Г.Н., (2016) «Информационные технологии управления проектами», Москва, 521 стр.

13. Шнипер Р.И. (2016) «Регион: диагностика и прогнозирование», 440 стр.

14. Шугрина Е.С. (2017) «Муниципальное право», 262 стр.

15. Юрьев А. (2014) «Конкурентоспособность страны: ресурсы, структура и функции». 354 стр.

SUMMARY

The article examines international experiences in local self-government and examines key development aspects. First of all, it should be remembered that the municipality is also a complex regional administration where socio-economic projects are developed and implemented. The urgency of the implementation of socio-economic projects in the field of local self-government is also due to qualitative changes in the development of the regions. The onset of reforms serves to strengthen the differentiation of the situation in regions, leading to the exacerbation of social factors among regions, as well as to the division of market areas and the expansion of the regional development process. One of the main problems in the country is the establishment of local self-government and its compliance with law and governance. The fundamental task of a democratic state is to create a favorable environment for the realization of the rights and freedoms of its citizens. In this case, it is reduced to the creation of a power and control system that is a rational structure and therefore will be dealt with effectively.

There are problems that can only be solved at national level with the participation of central resources. These basic issues include the establishment of a full-fledged local self-government system and the establishment of a legal framework, the development and implementation of public policy, the constitutional recognition of society's rights and freedoms, their provision, adoption and implementation.

Abdullayev.R., Agalarlı.P., T.A. Guliyev, A.M. Aliyev, Azizova G.A, Hasanoglu.M., The works of others, articles and other academic sources were used in the study of these problems.

Keywords: *Competition power, international experience, local self-management, multiculturalism*

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется международный опыт местного самоуправления и исследуются ключевые аспекты развития. Прежде всего, следует помнить, что муниципальное образование также является сложной региональной администрацией, где разрабатываются и реализуются социально-экономические проекты. Актуальность реализации социально-экономических проектов в сфере местного самоуправления также обусловлена качественными изменениями в развитии регионов.

Начало реформ служит усилению дифференциации ситуации в регионах, что ведет к обострению социальных факторов между регионами, а также к разделению рыночных площадей и расширению процесса регионального развития. Одна из основных проблем в стране - это создание местного самоуправления и его соответствие закону и управлению.

Основная задача демократического государства - создать благоприятную среду для реализации прав и свобод своих граждан. В этом случае он сводится к созданию системы власти и управления, которая представляет собой рациональную структуру и, следовательно, будет эффективно решаться. Есть проблемы, которые можно решить только на национальном уровне с участием центральных ресурсов. Эти основные вопросы включают создание полноценной системы местного самоуправления и создание правовой базы, разработку и реализацию государственной политики, конституционное признание прав и свобод общества, их обеспечение, принятие и реализацию. Абдуллаев Р., Агаларлы П., Гулиев Т.А., Алиев А.М., Азизова Г.А., Гасаноглу М. При исследовании данных проблем использовались работы других авторов, статьи и другие академические источники.

Ключевые слова: *Сила конкуренции, международный опыт, местное самоуправление, мультикультурализм*

UOT : 339.1

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞƏXSLƏRİN İŞ PROSESİNDƏ MƏHDUDİYYƏTLƏRİ

TOĞRUL QAFARLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: togrul.qafar@gmail.com

Giriş

Əlil olmaq əslində fərdi, ümumi və sosial nəticələri olan bir anlayışdır. Problemləri həll olunmayan əlil şəxslərin həyatlarında cəmiyyət tərəfdən tez-tez hiss etdikləri münasibət ayrıseçkilikdir. Kənarlaşdırılmağı da əhatə edən bu fərq, əlil bir uşağın dünyaya gəlməsi ilə başlayır. Təhsil hüququndan faydalanmaq istəyən əlil uşaq, təhsil müəssisələri üçün əlavə məsuliyyət olduğu üçün kənarlaşdırılır. Nəqliyyat hüququndan yararlanmağa çalışarkən, əlilliyə uyğun səkiləri izləməli olur və ictimai nəqliyyat vasitələrinə minməyə çalışarkən min problemlə qarşılaşırlar. Təhsil, bilik və bacarıq kimi ixtisaslarından asılı olmayaraq, iş hüququndan istifadə etməyə çalışarkən, "iş yerinin şərtləri sizin üçün uyğun deyil" cavabı ilə qarşılaşırlar. Məcburi qanunlar çərçivəsində əmək bazarına daxil olmaq üçün fürsətlər olduqda, işəgötürənlər tərəfindən yaradılan qərəzlər zaman keçdikcə ünsiyyətdən kənar ayrımçılığın şiddətini artırmış olur.

Bu məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin işləmək hüququnu əldə etməyə çalışarkən yaşadıqları problemlər və ölkəmizə əlillər üçün qanuni tənzimləmələri daxil edərək məhsul istehsal etmək barədə məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin iş həyatında üzləşdikləri çətinliklər

Dünyada əlil şəxslərin iş həyatında işlədilməsinə dair bir çox fərqli model və metod tətbiq olunur. Əlillər üçün hazırlanmış bu siyasətlərə baxmayaraq, əlillər üçün məşğulluq məsələsi bu gün də əsas problemdir. Bu problemlərin əksəriyyəti əlillərin iş həyatında iştirakı nöqtəsində yaşanmasına baxmayaraq, əlillər üçün iş həyatına qədəm qoyduqdan sonra bəzi problemlər davam edir. Əlillərin məşğulluq problemlərinə dair ədəbiyyat araşdırıldıqda, əlillərin məşğulluğu ilə bağlı araşdırmaların daha çox aparıldığını görürük. Ancaq iş həyatına girdikdən sonra əlil bir şəxsin yaşadığı problemlər haqqında az məlumata təsadüf olunur. Əlil bir şəxs iş həyatına girdikdən sonra iş mühiti səbəbindən bir çox problem yaranır. Bu problemlər bəzən əlil bir insanın sosial həyatında yaşadığı problemlərlə bəzən oxşar və bəzən isə fərqli ola bilir.

Sosial həyata uyğunlaşmaqda və gündəlik ehtiyaclarını ödəməkdə çətinlik çəkən və fiziki, əqli, mənəvi, duyğu və sosial qabiliyyətlərini hər hansı bir səbəbdən doğuşdan və ya sonradan müxtəlif səbəblərdən itirməsi səbəbindən qoruma, qayğı, reabilitasiya, məsləhət və dəstək xidmətlərinə ehtiyacı olan bir insan olaraq təyin edilə bilən əlillik, Dünyada və Azərbaycanda bilinən ən geniş yayılmış növləri bunlardır [2, s.94];

- ✓ Ortopedik əlil
- ✓ Gözdən əlillər
- ✓ Eşitmə və nitq zəifliyi
- ✓ Zehni əlildir
- ✓ Otistik əlil (Otizm)
- ✓ Xroniki xəstəliklər

"Sosial təcrid" əlillərin sosial həyatındakı ən vacib problemlərindən biridir. Sosial təcrid fərdin cəmiyyətə inteqrasiyası və imkanlardan istifadə, əsas ehtiyaclardan məhrum olma, cəmiyyətdən ayrılma, mülki, siyasi, iqtisadi və sosial vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum olma vəziyyəti və prosesi olaraq təyin edilir. Sosial təcrid fiziki, zehni və sosial əlillik vəziyyətini də əks etdirir.

İş həyatına həmkarları və ya işəgötürənlər səbəbiylə girmiş bir əlil şəxsin yaşadığı bəzi problemlər fərdlər üçün bəzi emosional yüklərə səbəb olur. Bu emosional yüklər müxtəlif formalarda olsa da, iş həyatında əsasən qarşılaşılan həssaslıq, əlillərə qarşı mənfi münasibət və hərəkət, pis sözlər və ya davranışlar, əlil haqqında müxtəlif zarafatlar və ya işçilər tərəfindən təşkil edilən təşkilatlara dəvət edilməməsi və s. kimi vəziyyətlər nümunə göstərilə bilərik. Əlil şəxslərin yaşadığı bu cür emosional yüklər əlil şəxsin iş performansına təsir edir və onların məhsuldarlığını və işə bağlılığını azaldır. Bundan əlavə, məruz qalmış səbəblər fərdin cəmiyyətdən kənarda qaldığını və ya yararsız olduğunu hiss etdirir. Bunun nəticəsində əlil fərd özünü həyatından təcrid edərək yaşam dövründə özünü sorğu-suala tutur. Bundan əlavə, iş həyatının neqativ yükü bir çox əlil şəxsin iş həyatından təcrid

olunmasına və işləmək istəklərinin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, əmək bazarında işləyən əlil şəxslərin öz istəklərinə uyğun olaraq işdən çıxmaq istədikləri müşahidə olunur.

Tarixən bütün dünyada əlillər, xüsusilə də təhsil və məşğulluq sahələrində sosial həyatda ən böyük mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Əlillərin əksəriyyəti təhsildəki bərabər imkanlarından yararlana bilmir və bu səbəbdən təcrübə tələb etməyən adi, az maaşlı işlərdə çalışmaq məcburiyyətindədirlər [4, s.5]. Xüsusilə əlillərin təhsil çatışmazlığı əlillərin bir tərəfdən iş tapmasını çətinləşdirir, digər tərəfdən də müəssisələrin əlillərin məşğulluğunu yük kimi görməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, işəgötürənlərin əlillərin işə götürülməsi ilə bağlı fikirlərinə dair araşdırmanın nəticələrinə görə, işəgötürənlər əlil insanları həddindən artıq duyğulu hesab edirlər. Digər işçiləri iş mühitində narahat etdikləri, iş tempini yavaşladıqları və daha çox iş qəzasına səbəb olduqları bildirilir. İşəgötürənlər cəmiyyətin dezavantajlı qruplarından biri olan əlillərə qarşı stereotip xurafatlara sahibdirlər. Əlillərə qarşı qərəz aşağıdakılardır [4, s.4];

✓ Ümumiyyətlə iş həyatında səmərəsiz olmaları,
✓ İş tempini azaltmaqları,
✓ Digər işçiləri məhdudiyyətlərinə görə narahat etmələri,
✓ Bacarıqların məhdud olması,
✓ İşin məzmununa görə uyğunsuzluq,
✓ Tez-tez bəhanə məzuniyyətinə getməyə meylliliklləri,
✓ Karyera olaraq irəliləmələrinin çətinliyi,
✓ Həssas bir təbiətə sahib olmaları,
✓ İş qəzalarına məruz qalırlar,
✓ İctimaiyyətlə əlaqələr baxımından mənfilik,
✓ Fiziki baxımdan iş yerində xüsusi tənzimləmələr üzrə xərcin yüksəkliyi ,
✓ İşdən çıxarılma çətinliyi,
✓ Rotasiya üçün uyğun olmamaq və s. düşüncələr.

İş yerlərində iş və istirahət zonalarına giriş, işlərin yerinə yetirilməsi və fövqəladə hallarda evakuasiya əlil işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyini təmin edəcək şəkildə təşkil edilməlidir. Bu tənzimləmələr əlil işçinin rahatlığını və rahatlığını təmin etməlidir.

Əlillərin ehtiyac duyduqları avadanlıqdan başqasına ehtiyac duymadan rahatlıqla istifadə etmələri, fiziki ağrı və gərginliyi azaltmaqla işlərini zərər görmədən daha asanlıqla yerinə yetirə bilmələri və bu yolla potensiallarını tam şəkildə ortaya qoymaları təmin edilir.

İş yerlərindəki fövqəladə hallar haqqında əsasnamə, iş yerlərindəki əlil işçilərin fövqəladə planlar hazırlayarkən əlilləri nəzərə alaraq plana daxil edilmələrini və evakuasiya zamanı əlillərin müşayiəti üçün tədbirlər görmələrini tələb edir.[3]

İşəgötürənlərin mövcud qərəzləri daxilində əlillik kvotaları işəgötürənlər tərəfindən "statusu aşağı olan vəzifələr" kimi qəbul edilir, savadlı bir əlilin də təhsillərinə uyğun bir iş tapması demək olar ki, mümkün deyil. Bu səbəbdən əlillər özlərinə uyğun iş yerinə, ümumiyyətlə ixtisassız və aşağı iş yerlərində başqa işlərdə çalışırlar [5, s. 80). Peşə təhsili baxımından ölkəmizdə əlillərin qeyri-kafi və vərdişsiz quruluşunun təməlində duran ən vacib səbəb peşə təhsilinin məşğulluq yönümlü olmamasıdır. Təəssüf ki, qanunla tətbiq olunan məcburi məşğulluq öhdəliyi, əlillərə təhsil imkanları verilmədən, əmək bazarına və ictimai həyata hazırlanmadan, əmək bazarı və ictimai həyat təmin edilmədən və əlillərin iş həyatında sərbəst hərəkət etmələri üçün fiziki imkanlar təmin edilmədən problemi həll edə bilməz.

Əlillərin xüsusi şərtləri nəzərə alınaraq məşğulluqda bərabər imkanlar yaratmaq üçün siyasət inkişaf etdirmə, əmək bazarına girə bilən daha asan təhsildən başlayaraq dəstək təmin etmə və ayrıseçkiliyin qarşısını alma prinsipi qəbul edildi.

Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi və sosial inkişafa qlobal rəqabət qaydasında iştirakı ilə xüsusi siyasət tələb edən qruplar, xüsusən əlillər üçün giriş imkanlarını asanlaşdırmaq və maneələrin aradan qaldırılması digər milli siyasət sənədinə daxil edilmişdir. Əlillər üçün əmək təlimi kursları kimi proqramlara istinad edir.

Əlil işçilər üçün boş kvotaların doldurulması üçün səylər göstəriləcək. Maliyyə sektorundakı əlillərin məşğulluq səviyyəsi 2015-ci ilin sonuna nisbətən 2019-cu ilədək 10% artırılacaqdır.

Əlillərin cəmiyyətə qovuşa bilməsi üçün hansı şərtlərdə və sahələrdə işlədilməli olduğu mübahisəlidir. Əlillərə məxsus iş metodları aşağıda izah olunur.

Kvota metodu

Kvota metodu, əlillərin ictimai güc altında müəyyən bir sayda və ya dərəcədə işləmək məcburiyyətində qalmasıdır. Bu üsul əlillərin məşğulluğu üçün müsbət ayrıseçkilik yaradır. Bu metod ilk dəfə 1919-cu ildə Almaniyada 1-ci Dünya Müharibəsi zamanı əlillərin zərərini azaltmaq üçün

tətbiq edilmişdir. Alınan nəticələr uğurlu olduğundan bütün əlillər də bura daxil edildi [39,s.123]. Azərbaycanda dövlət və özəl iş yerlərində effektiv şəkildə tətbiq olunan bu metodla əlil məşğulluğu barədə məlumatlılığa çatmışdır.

Cədvəl 1.: Müvafiq illərdə işləyən əlilliyi olan İşəgötürənlər tərəfindən İşləyən Əlillərin sayı

İllər	İş yüklü Əlillərin sayı		İşləyən əlillərin sayı	
Dövlət	Özəl	Dövlət	Özəl	Dövlət
2019	8.206	103.897	10.822	92.571
2018	8.432	99.262	10.696	84.370
2017	8.417	101.823	10.422	84.706
2016	9.514	97.689	11.804	80.434
2015	10.246	97.322	12.358	77.547
2014	10.496	86.607	12.347	71.088
2013	11.718	79.943	12.603	66.359
2012	12.086	70.550	12.653	58.876
2011	11.593	70.536	11.286	55.77 0

Kvota metoduna görə əlillər daha çox dövlət sektorunda işləyirlər. Cəmiyyət sektorunda çalışacaq əlillik kvotaları heç bir şəkildə doldurula bilmədi. 2011-ci ildə 70.536 əlil dövlət sektorunda işlədilməli olduğu halda, yalnız 55.770 əlil işlə təmin edilmişdir. Bu rəqəm 2019-cu ildəki 103.897 əlilin kvotasına uyğundur və 92.571 əlil işlə təmin edilmişdir. Kvotaların sayı və özəl sektorda məşğulluq xalqa nisbətdə artmadı. Yenə də özəl sektorda əlillər üçün kvota sayına çatacaq bir iş yox idi. Dövlət və özəl kəsirlər barədə məlumat aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.: Əlil İşəgötürənlərin Kvota yeri / Əlil İşəgötürənlərinin Sayı

İllər	İş yüklü Əlillərin sayı işəgötürən müəssisələrdə kvota yeri		Əlil kvotalarında İşləyən əlillərin sayı	
Dövlət	Özəl	Dövlət	Özəl	Dövlət
2019	8.206	103.897	10.822	92.571
2018	8.432	99.262	10.696	84.370
2017	8.417	101.823	10.422	84.706
2016	9.514	97.689	11.804	80.434
2015	10.246	97.322	12.358	77.547
2014	10.496	86.607	12.347	71.088
2013	11.718	79.943	12.603	66.359
2012	12.086	70.550	12.653	58.876
2011	11.593	70.536	11.286	55.77 0

Digər tərəfdən, iş yerləri miqyasında kvota üzərində işləyən əlillər var. Bu rəqəmlər illər keçdikcə artmaqdadır və artıqlıqlar yenidən dövlət sektorunda məşğulluq imkanları tapmışdır. Yuxarıdakı cədvəldə göründüyü kimi, bir tərəfdə kvota kəsiri olduğu halda, digər tərəfdən kvotanın üzərində dövlət tərəfindən işlənməli prosesilər çoxdur.

Əmək bazarında iş və iş yeri mühiti əlil fərd üçün uyğun deyil, iş yerində istifadə etmələri lazım olan alət və avadanlıqlar mövcud əlillərin ehtiyaclarını qarşılamır, həmkarları və nəzarətçilərinin qarşılaşdıqları mənfi münasibət və qərəzlər əlillərin iş həyatında yaşadığı problemlərdəndir. İşə qəbulda, iş yerində, əmək haqqı və yüksəliş mərhələlərində ayrı-seçkilik rəftarlarına və davranışlarına məruz qalan əlillər, müalicə üçün belə iş yerlərindən icazə almaqda çətinlik çəkirlər [1, s.54].

Məşğulluq əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyasının ən təsirli yollarından biridir. Məşğulluq əlilləri iqtisadi cəhətdən aktivləşdirəcək və onları “asılı və qayğıya ehtiyacı olan” düşüncəsindən xilas edəcəkdir. Digər tərəfdən, əlil fərdin məşğulluğu sosial iştirak və inteqrasiyanı təmin edəcəkdir. Bu mənada, əlillərin məşğulluğundakı əngəlləri və iş həyatında qarşılaşdıqları problemləri müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Bu problemlərin müəyyənləşdirilməsi əlillərin işsizlik səviyyəsinin azaldılması, əmək dövriyyəsi səviyyələri və onların iş qabiliyyətlərinin artırılması baxımından bir çox tədbirlərin görülməsinə imkan verəcəkdir. Əlil şəxslərin daha xoşbəxt bir iş mühitinə sahib olma motivasiyasının və iş məmnuniyyətinin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Sosial siyasətin inkişafı ilə, sosial inteqrasiyanı təmin edərək əlillərin sosial həyatda iştirakını artırmaq üçün ilkin mərhələlərdə tibbi müalicə və yaxşılaşdırma xidmətlərindən faydalanma hədəflənməlidir.

Xüsusi təhsil ehtiyacı olan əlillərə mümkün qədər çox yayım yolu ilə təhsil almaq hüququ verilməli və işçi qüvvəsi olan əlillər peşə reabilitasiyasına uyğun olaraq işlədilməlidir; bu mümkün deyilsə, qorunan iş yerlərinin həyata keçirilməsi hədəflənməlidir. Əlil şəxslərin hansı peşəyə meylli olduqlarını və əlillik şərtlərinə uyğun olaraq nailiyyətlərini hədəf alaraq göstəriləcək xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi, əlillərin yalnız

işlə təmin olunmasına deyil, həm də karyera qurmalarına imkan verəcəkdir. Bundan əlavə, ölkəmizdə tətbiq olunan kvota sistemi ilə, əlillərin əmək haqqı, karyera və digər şərtlərindəki ayrıseçkiliyin qarşısını almaq üçün qanunlarla dəstəklənməyə ehtiyac var.

Əlillərin məşğulluğu sosial inteqrasiya və sosial fayda baxımından çox vacibdir. Ölkəmizdə əlil insanların əksəriyyəti əmək bazarında iştirak edə bilmir və iştirak edə bilənlər ixtisaslı iş tapmaqda və yüksəlməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Mövcud əlillərə görə elmi olmayan ayrıseçkiliyə məruz qalan əlillər, bərabər şərtlər altında işəgötürənlər tərəfindən qiymətləndirilmir. İş həyatında ümumiyyətlə pislənən ayrı-seçkiliklərin hamısı əmək bazarında alçaldıcı təsirlərə malikdir. Şübhəsiz ki, əlillərin iş həyatındakı mövqelərinin və statuslarının təhsilin dəstəyi ilə gücləndirilməsi, əlillərin iş həyatındakı mənfi təsəvvürlərinin dövlət siyasətləri və təşviqləri ilə əvəzlənməsi, onlara digər şəxslərə verilən hüquqlarla bərabər imkanlar və imkanlar verilməsi, əlillərin iş həyatındakı məğlubiyyətinə son qoyulması və həyat keyfiyyətləri və layiqli bir insan ləyaqətinin artırılması. Bu iş mühitini mümkün edəcəkdir.

Açar sözləri: *əlil, iş həyatı, sağlamlıq imkanları məhdud,çətinlik.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hussmanns, Ralf, Defining and Measuring Informal Employment, ILO, Geneva 2004

2. Thoits, P. (1995). American Sociological Association, “Stress, Coping, and Social Support Processes: Where Are We? What Next?” Journal of Health and Social Behavior, pp.53-79.

3. WHO (World Health Organization). (2011). World report on disability 2011. American Journal of Physical Medicine Rehabilition Association of Academic Physiatrists, (91), 549. https://doi.org/10.1136/ip.2007.018143

4. Priestley M., [ed.], “Introduction: The Global Context of Disability”, Disability and The Life Course, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp.4–6.

5. Michael A. Rembis, Catherine Jean Kudlick, Kim E. Nielsen, The Oxford Handbook of Disability History, Oxford University Press, 2018 – 535 p.

Limitations of persons with disabilities on the work process

SUMMARY

In business, efficiency is considered more important than economic income. Because people are divided into categories according to employment activity. Class, status, power, etc. The differences occur around employment activities. For this reason, those who are outside the realm of working life are divided into groups with limited economic, political and social opportunities. In other words, when a disabled person is hired, is every problem solved as social policy actors claim? If we answer this question immediately, the good will not be solved and different problems will arise.

In this article, we will try to examine the difficulties that people with disabilities live and experience in their work life and draw attention to the discrimination experienced by people with disabilities.

Keywords: *disability, working life, limited health opportunities, difficulty.*

Ограничения инвалидов в рабочем процессе

РЕЗЮМЕ

В бизнесе эффективность считается более важной, чем экономический доход. Потому что люди делятся на категории по занятости. Класс, статус, власть и т. Д. Различия возникают в сфере занятости. По этой причине те, кто находится вне сферы трудовой жизни, делятся на группы с ограниченными экономическими, политическими и социальными возможностями. Другими словами, при приеме на работу инвалида все ли проблемы решаются, как утверждают акторы социальной политики? Если мы сразу ответим на этот вопрос, то добро не решится и возникнут другие проблемы.

В этой статье мы попытаемся изучить трудности, с которыми люди с ограниченными возможностями живут и с которыми сталкиваются в своей трудовой жизни, и обратим внимание на дискриминацию, с которой сталкиваются люди с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: *инвалидность, трудовая жизнь, ограниченные возможности для здоровья, трудность.*

UOT 334.012.621.64;334.7.012.621.64

ÖLKƏMİZİN BİZNES TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

XƏYAL VƏTƏNİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: xayal.veteni25@gmail.com

Giriş

Korporativ mədəniyyət şirkətdə çalışan komanda daxilindəki kişilərarası münasibətlər sahəsini əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, "korporativ idarəetmə" anlayışından fərqli olaraq "korporativ (təşkilati) mədəniyyət" anlayışı təkcə korporasiyalara deyil, bütün təşkilatlara aiddir.

İnkişaf etmiş bir korporativ mədəniyyət, hər bir işçinin şirkətin missiyası və məqsədlərini, fəlsəfəsi və adət-ənənələrini, sivil şirkət daxilində münasibətlərini və digər maraqlı tərəflərlə (iş ortaqları, rəqiblər, səlahiyyətlilər, yerli icmalar və s.) qəbul etməsini və fəal dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Korporativ idarəetmə şirkətin fəaliyyətində əsas maraqlı tərəflər arasındakı münasibətlər sisteminə əsaslanır.

Tədqiqat işinin təhlili zamanı sistemli yanaşma və analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlarla bərabər, deduksiya və induksiya metodlarından da istifadə olunmuşdur. Belə ki, induksiya metodu ilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi dəlillər toplanmış, araşdırılmış və sistemləşdirilmişdir. Sintez metodu, daha detallı bir araşdırma məqsədi ilə fərdi elementləri bütöv hala gətirmək üçün istifadə olunmuşdur.

Korporativ mədəniyyət, korporasiyanın səmərəliliyi üçün işləyə biləcək və ya strateji hədəflərin həyata keçirilməsinə maneələr yarada biləcək bir-biri ilə əlaqəli elementlərdən ibarət olan kompleks çoxşaxəli, çox səviyyəli bir quruluşdur.

Korporativ mədəniyyət səviyyələrini vurğulamağa çalışan ilk müəlliflərdən biri E. Shane idi. Tədqiqatları psixologiya və təşkilati davranışın kəsişməsində baş verdi, nəticədə mədəniyyətin üç səviyyəsi ayrıldı. Birinci səviyyə xarici ayinlər, mərasimlər, miflər, istehsal texnologiyası və şirkətin iqlimini, ikinci səviyyə - şirkətin strategiyası və dəyərlərini, üçüncüsü - milli mədəniyyət, mentalitet. Bu quruluş korporativ mədəniyyətin həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri altında formalaşan bir sosial-psixoloji sahə olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Korporativ mədəniyyətin quruluşunu A.A. Pogoradze, bir insanı, mədəniyyətin özü ilə yanaşı elm və istehsal da daxil etdi (Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan). Tapıntılarına əsaslanaraq V.A. Spivak korporativ mədəniyyətin aşağıdakı elementlərini müəyyənləşdirdi: əmək şəraiti mədəniyyəti, istehsal vasitələri mədəniyyəti, şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyəti, idarəetmə mədəniyyəti, işçi mədəniyyəti. Aydındır ki, korporativ mədəniyyət sadəcə sadalanan elementlərin toplusu deyil, tərkib hissələrinin mürəkkəb bir əlaqəsi və iyerarxiyasıdır.

Korporativ mədəniyyət təbii və süni bir təhsildir. Təşkilatın mədəniyyəti şirkətin özü yarandıqca ortaya çıxır. Ancaq şirkətin mədəniyyəti özbaşına yaradıla bilər, o zaman elan edilmiş dəyərlər şirkətdə mövcud olanlardan fərqlənir və ya rəhbərliyinin ciddi rəhbərliyi altında lider mədəni dəyərlərin fəal tərcüməçisi olur. Yarandıqdan sonra bir şirkətin mədəniyyəti, bir təşkilatın səmərəli işləməsi üçün kifayət deyil. Şirkətin inkişafı ilə, artıq fərdi mədəniyyətlərinin daşıyıcısı olan yeni işçilər gəlir. İdarəetmənin vəzifələri korporativ mədəniyyətin bulanmasının qarşısını almaq və yeni işçinin mövcud korporativ hədəflərə effektiv uyğunlaşması üçün şərait yaratmaqdır. Korporativ mədəniyyət müxtəlif insanları effektiv şəkildə idarə etməyə, onları bir qrupa birləşdirməyə və təşkilatın əsas hədəfinə çatmaq üçün motivasiya etməyə imkan verməlidir.

Qərbdə korporativ mədəniyyətin şəfəqi iyirminci əsrin 80-90-cı illərinə təsadüf edir. Bu hal, 1982-ci ildə T. Deal və A. Kennedy'nin "Corporate Culture" kitabının nəşri ilə əlaqələndirilir. Kitabın uğuru, bir tərəfdən Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı 70-80-ci illərin depressiyası fonunda uğurlu Yaponiya qarşısında bir rəqibin meydana çıxması ilə, digər tərəfdən də şirkət rəhbərliyinə rasional-bürokratik yanaşmanın tənqidi ilə izah olunur. Yaponiyanın müvəffəqiyyəti işçilərin menecerlərə inteqrasiyası ilə müəyyənləşdirildi. Qərb şirkətləri, mənfəət əldə etməyə imkan verən insan faktoru, yumşaq texnologiyalar kimi anlayışların vacibliyini dərk etdilər.

Amerika rəhbərliyi hələ də yüksək iş keyfiyyətləri ilə seçilir. Bu gün Qərbin korporativ mədəniyyəti səliqə-sahman və bəzən bürokratiya ilə xarakterizə olunur: qərar qəbul edilməsi bir çox instansiyadan keçməlidir ki, bu da onu mümkün qədər tez həyata keçirməyi çətinləşdirir. Amerikalılar ənənəvi olaraq vaxtlarının çox hissəsini işdə keçirirlər, təxminən 70%. Bu cür gərgin iş yaxşı sağlamlıq tələb edir, buna görə bir çox işçi dəyəri işəgötürən tərəfindən ödənilən idman salonlarını ziyarət etmək üçün vaxt tapır.

Bir çox Qərb şirkətinin açıq qapı prinsipi var. Məsələn, Centennial Tibb Mərkəzinin prezidenti B. Arnold, hər bir işçinin məsləhət üçün sərbəst şəkildə kabinetinə girə biləcəyinin işarəsi olaraq kabinetinin qapısını götürərək divara asdı. Geyim kodu Amerika menecmentinin ayrılmaz bir hissəsidir; bir çox şirkətdə cins geyimində gələ biləcəyiniz Cümə günü istisna olmaqla, iş kostyumları geyinmək adətlidir. Vəzifə nə qədər yüksək olarsa, gündəlik geyim və aksessuarlar bir o qədər bahalı olmalıdır. Şəxsi noutbuk şirkətin üstünlük verdiyi marka ilə uyğun gəlmirsə, işçinin iş yerində istifadə etməsi qadağandır. Qərb liderləri onları işə götürməyə və karyera pilləkənlərində, xüsusilə rəhbər vəzifələrə qaldırmağa xüsusi diqqət yetirirlər. Bir səviyyədə yaxşı performans çox vaxt daha yüksək səviyyədə eyni performansı təmin etmir.

XX əsr "qiymətləndirmə mərkəzləri" istifadə olunur. Bu cür mərkəzlər General Electric Company, IBM, Standard Oil Company kimi tanınmış şirkətlər də daxil olmaqla bir çox şirkətdə fəaliyyət göstərir. Mərkəzlərdə yoxlanılması üçün menecer işi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən işçilərin keyfiyyətləri seçilir. Müəssisənin sahiblərinə münasibətdə işçinin sədaqətini, maraqlarını qorumaqda çevikliyi və tutarlılığı göstərmək bacarığını yoxlamaq üçün son yer verilmir. Əksər Amerika şirkətlərinin atmosferi demokratikdir, hər işdə tam fədakarlıqla işləmək, səhv etmək hüququ vardır.

Beləliklə, Andover maşınqayırma zavodunun (ABŞ) direktoru D.Tomas "ən yaxşı səhv mükafatı"nı təsis etdi və bununla da şirkətin tabeçiliyinə sadiq olduğunu və səhv etmək hüququ verdiyini, eyni zamanda onlara imkan vermədiyini açıqladı gələcək. Amerika biznesi yüksək dərəcədə sosial məsuliyyət daşıyan şəffaf bir sistemə malikdir; müqavilə və ya əmək məcəlləsinin şərtlərinin pozulması mümkün deyil. Qərb şirkətləri təşkilatın uğuru ilə qürur duyğusunu artırır.

Hal-hazırda hər bir ölkənin özünəməxsus bir korporativ mədəniyyəti var: Amerikada bu bir müvəffəqiyyət mədəniyyətidir. Avropada - uyğunlaşma, Yaponiyada - sintez. Ancaq hamısının ümumi xüsusiyyətləri var: motivasiya, iş təsvirlərinə uyğun olaraq işləmək, müəyyən bir geyim tərzi, ünsiyyət, korporativ tədbirlər.

Korporativ mədəniyyət çoxsəviyyəli və çoxşaxəli sistem kimi bank sahəsində təzahür edir. Bu səviyyələr, bütünlüklə hiss edilən xarici təzahürlərini və dərindəki baza təsəvvürlərini əhatə edir, bunlar korporativ mədəniyyətin mahiyyətidir. Qütblər arasında mədəniyyətin nüvayəndələrinin daşıdığı müxtəlif kollektiv dəyərlər, davranış və normalar qaydaları yerləşir. Mədəniyyət səviyyələrinin sntrukturu şəkil 1.-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Korporativ mədəniyyətin səviyyələri

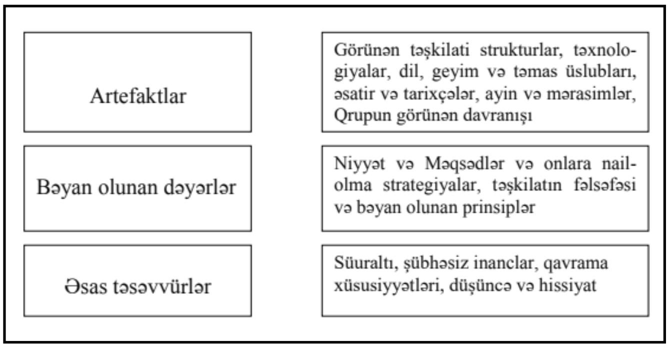

Mənbə: *Крамин Т.В. (2006) Система управления стоимостью компании в институциональной экономике. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 236 стр.*

Artefaktlar - naməlum mədəniyyətli qrupa daxil ediləndə dinlənən və hiss edilən bütün denomenlər ən səthi formasındadır. Artefaktlar özlərində bu kimi qrupları əhatə edirlər:

- Onun dili;
- Təşkilatın maddi əhatəsinin arxitekturası;
- Fəaliyyətinin texnologiyası və onun məhsulları;
- Təşkilatla bağlı tarixlər;
- Emossional təmas atmosferində özünü düzgün büruzə verən üslub;
- Qəbul olunmuş dəyərlərin təsviri;
- Xarici rituallar;
- Korporativ mədəniyyətlə bağlı bayram və mərasimlər və s.

Mədəniyyətin təhlili üçün səviyyəyə qrupun

görünən davranışı, eynilə müvafiq təşkilati bir prosesdir. Bu səviyyəyə xas xüsusiyyət ondadır ki, artefaktları görmək asandır, lakin onların şərhi daha çətindir, dərin təhlilsiz əsl mənasını tanımaq çətindir. Belə ki, E. Şeynin rəyinə görə artefaktların araşdırmaları əsasında dərin təsəvvürləri təyin etmək səyləri təhlükə daşıyır, çünki interpretasiyalar sonda tədqiqatçının şəxsi olan hisslərinin reaksiyalarının proeksiyası olur (Həsənov, 2007). Məsələn, azad bir təşkilata yanaşanda tədqiqatçının mövqeyi təsəvvürə söykənirsə təşkilatın işini az olan səmərəli hesab oluna bilər, yəni azadlıq qeyri-ciddi yanaşma deməkdir. Əksinə, qəti formalaşmaya məruz olmuş təşkilatla rastlaşanda, əgər şəxsi təcrübəsi formallığı bürokratiya olaraq qəbul edirsə, bu zaman o, təşkilatın sərtliyini innovasiya imkanlarının çatışmamazlığı kimi hesab oluna bilər. Beləliklə, təkcə artefaktların təhlili əsasında qurulmuş düzgün korporativ mədəniyyət barədə fikirlər yanlış ola bilinirlər. Qrupun həyatının aspekti təyin olunan artefaktlarla əlaqəlidir və buna görə təsnifləşdirmə ilə bağlı problemi ortaya çıxır. Korporativ mədəniyyətin təsviri barədə oxuyanda, onu demək olar ki, müxtəlif növ müşahidəçilər müxtəlif artefaktlara fikir söylüyürlər və buna uyğun təsvirləri müqayisə etmək çətindir. Əgər müşahidəçi bir qrupda yaşayırsa, artefaktların mənası aydın olur. Həmin anlayışı qısa müddətə qazanmaq istəyirsə, qrupun üzvlərinin tutduğu işlək prinsiplərin kökündə dayanan, bəyan edilmiş dəyərləri və normaları təhlil olunmalıdır. Belə növ araşdırmalar korporativ mədəniyyətin növləri səviyyəsinə - bəyan olunan dəyərlər səviyyəsinə gətirir.

Bəyan olunan dəyərlər - əldə ediləndən fərqlənən kiminsə orijinal təxəyyülünün normal əksidir. Kollektivi formalaşdırarkən yeni məsələni həll edərkən addım kimi düzgün və yaxud yanlış, səmərəsiz və ya səmərəli olması kimi təsəvvürünün olması üzə çıxarılmalıdır.

Fikrimizcə, korporativ normalara aşağıdakıları daxil etmək düzgündür:

Korporasiyanın təyinatı (yüksək səmiyyəli texnologiya, öz sektorunda peşəyə sadiqlik, liderlik, yeniləşmə və s.);

Hakimiyyət və böyüklük (vəzifəyə və şəxsiyyətə məxsus səlahiyyətlər, hakimiyyətə ehtiram, onların meyarları və s.);

Müxtəlif rəhbər funksiyaların və vəzifələrin mənası (rəhbər vəzifələrin vacibliyi, bölmələrin və xidmətlərin rolu və səlahiyyətləri);

İnsanlara rəftar (onların ehtiyaclarına qayğı, favoritlik və qərəzsiz münasibət, fərdi hüquqlara ehtiram, imtiyazlar, ixtisasın artırılması, ödəmələrdə ədalətlilik);

İnsanların motivasiyası;

Nəzarətçi vəzifələrinə seçim meyarları (işin səmərəliliyi, seçim zamanı prioritetlər);

İşin təşkili və nizam-intizam;

Qərarların qəbul olunması prosesləri;

Rəhbərlik və idarəetmə üslubları (məsləhətçi və ya əməkdaşlıq, avtoritar, çeviklik və uyğunlaşma);

İnformasiyaların paylanması və onun mübadiləsi (işçilərin məlumatlılığı);

Münaqişələrin həlli yolları.

İşin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Əlbəttə, korporativ dəyərlərin ümumi formada hazırlanmış siyahısını təqdim etmək mümkün olmur, çünki korporativ mədəniyyət hansısa bir təşkilata məxsus olan dəyərlərin, düzgün münasibətlərin, vərdişlərin, normaların, ənənələrin, davranış formalarının mərasimlərin orijinal formada olan qarışığıdır. Ümumi dəyərlərə canatma, təşkilatlarda insanları birləşdirə bilər, bununla təyin edilən məqsədlərə nail olmaq üçün təkan verər və təşkilatın düzgün fəaliyyətinin səmərəliyini artırar.

Baza təsəvvürləri - qrup tərəfindən şüuraltı səviyyədə əsas olaraq qəbul olunan və şübhə doğurmayan düşüncələr baza təsəvvürlərinə aiddir. Əgər qrup hansısa təsəvvürünü qəbul edib ondan başqa baza təzəvvürü üzləşəndə, bu hərəkəti anlaya bilməyəcək. Təməl fikrləri, təşkilatın hərəkətləri və onların dəyərləri üçün mənbədir. Onlar fərdlər və ya qruplar tərəfindən tərbiyə və düzgün öyrənmə zamanı qavranılır və onlara milli və mədəni xüsusiyyətlər, ailə və s. təsir göstərir. bizlərdə təməl təsəvvürlər şübhələr doğurmur və bunun üçün onların dəyişilməsi çətindir. Onlar şəxsiyyətin əsaslarına uyğun toplanan təcrübəyə toxunurlar. Baza təsəvvürlərinin toplusu olaraq korporativ mədəniyyət, onu müəyyən edir ki, predmet və hadisələrin mahiyyəti nədir, hadisələrə bizim reaksiyamız necə olmalıdır, hansı hərəkətləri etməliyik. Təsəvvürlər sistemini işlədikdən sonra insanların yanında rahatlıq hissi duyacağıq və tam əksinə digər təsəvvürlər sistemi ilə üzləşdiyi zaman narahat olacayıq, hadisələri qəbul edə bilməyəcəyik yaxud təhrif edilmiş halda qəbul edəcəyik. Qrup mədəniyyəti yuxarıda göstərilən səviyyədə öyrənilə bilər: dəyərlər, artefaktlar və təməl təsəvvürləri dərəcəsində. Bunları bilmədən korporativ mədəniyyətin səviyyəsinə düzgün qiymət verə

bilmərik.

Onun mahiyyəti, korporasiyanın xüsusiyyətlərini nizamlamaq və qorumaq, sistemin müxtəlif iştirakçılarının: səhmdarlar və menecerlər, ayrı-ayrı şəxslər qrupları və bütövlükdə şirkət maraqları arasında tarazlığı qorumaqdan ibarətdir. Sistemin etibarlı işləməsi üçün onun iştirakçıları işgüzar birliyin qəbul etdiyi aydın etik və prosedur standartlarına riayət edirlər. Bütün bu məsələlər Azərbaycanın özəl sektoru üçün daha vacibdir.

Birincisi, işgüzar subyektlərimiz dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etdikləri üçün və bunun üçün, necə deyərlər, oyunun ümumi qaydalarına və vahid standartlara riayət etməlidirlər.

İkincisi, bu gün xarici şirkətlərə biznesdə ən yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verən bu standartlardır.

Azərbaycandakı şirkətlərin əksəriyyəti biznes proseslərinin və istehsal dövrlərinin səmərəliliyini artırmağa yönəlmişdir. Bir çox müəssisə istehsal xərclərini, kadr xərclərini azaltmaqla istehsal xərclərini optimallaşdırmağa da diqqət yetirir.

İstehsaldan istifadənin artırılması və miqyaslı iqtisadiyyatı təmin etmək məsələsi də mövcuddur. Bir çox sənayedə rəqabət var və istehlakçı uğrunda mübarizədə qazanmağın yeganə yolu olduqca təsirli bir qiymətə ortaya çıxan daha cəlbedici bir qiymətdir. Beləliklə, keyfiyyət artımı əsas prioritet olaraq qalır.

Azərbaycan şirkətlərinin korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqinə marağı nə qədər yüksəkdir?

- Bu gün daim dəyişən iqtisadi mühitdə səhmdarlar və şirkət sahibləri təşkilatın idarəetmə sistemini optimallaşdırmaq, idarəetmə sisteminin şəffaflığı və səmərəliliyini təmin etmək üçün yeni vasitə və texnologiyalar tətbiq etmək üçün getdikcə daha çox ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda korporativ idarəetmə xidmətləri ən çox tələb olunan xidmətlər sırasındadır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətlər bu xidmətlərə maraq göstərir. Səhmdarlar və müəssisə sahibləri dərk edirlər ki, təşkilatın ölçüsü böyüdükcə biznesin idarə edilməsi əməliyyatları daha da mürəkkəbləşir və ənənəvi metodlardan istifadə mümkünsüz olur. Bu, onları idarəetmənin ən yaxşı təcrübələrini tətbiq etməyə həvəsləndirir.

Bu sahədəki Azərbaycan qanunvericiliyinə gəldikdə, biznesin idarəedilməsinin kontinental modelinə malik ölkələrin təcrübəsinə yönəldilmişdir.

Bu model əksər Avropa ölkələrində istifadə olunur və şirkəti idarə edən əsas qurumlar arasındakı fərqi təmin edir.

Korporativ idarəetmənin praktik bələdçisi bank sektorunda nisbətən uğurlu olmuşdur. Bununla birlikdə, daha çox sayda təsərrüfat subyektini əhatə etmək üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi daha ətraflı şəkildə işlənilməlidir.

Korporativ idarəetmənin əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində təsbit edilmişdir. Təbiətdə tövsiyə verən Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (BMK) hazırladığı standartlar, banklarda istifadə olunan idarəetmə standartlarına dair tələblər də mövcuddur.

Korporativ idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması ilə yanaşı daha səmərəli iş üçün proseslərin məhsuldarlığını artırmaq lazımdır. Xüsusi işçilərə etibarın azaldılması üçün siyasət və prosedurların daha detallı inkişafı lazımdır.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan sahibkarlığı korporativ idarəetmə və iş səmərəliliyinin artırılması sahəsində praktik təcrübə və nəzəri bacarıqlar qazanmışdır. Əminəm ki, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin tətbiqinə maraq yalnız artacaqdır.

Nəticə

Müasir şəraitdə böyük səhmdar cəmiyyətlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafında güclü bir amildir. Bu şirkətlər ölkədəki iqtisadi, sosial və siyasi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, dünya bazarındakı rəqabət mövqeyini müəyyənləşdirirlər. Buna görə səhmdar cəmiyyətlərin uğurlu fəaliyyət göstərmələri üçün şərtlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd edildi ki, post-sənaye iqtisadiyyatı korporasiyaların qeyri-maddi aktivlərinin, intellektual kapitallarının artan əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Bir çox müasir korporasiyalarda müstəqil direktorların bu korporasiyaların məhsulları üçün bazarlarda təcrübəsi yoxdur (onların əsas işi başqa bir sahəyə, fəaliyyət növü ilə əlaqədardır). bu vəziyyət də idarə heyətinin ümumi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Üstəlik, idarə heyətinin səlahiyyətlərini sistemli şəkildə idarə etmək lazımdır. Daxili korporativ institusional amillərin uçotu və istifadəsi, korporasiyanın xarici institusional mühitinə uyğunlaşma da korporativ idarəetmənin elementləridir.

Korporativ idarəetmə sisteminin ən vacib xüsusiyyəti sahiblər, idarə heyəti və idarəetmə

arasında səlahiyyətlərin səmərəli bölüşdürülməsidir. Korporativ qanunvericiliyinə uyğun ənənəvi korporativ idarəetmə sistemi (Anglo-Saxon modeli), çox sayda səhmdar arasında korporativ mülkiyyətin dağılması və səhmdarların və ya korporasiyaların təsisçisi olmayan yeni bir peşəkar menecer sinfinin yaranması şəraitində formalaşdı. Korporativ idarəetmə ənənəvi sistemindən fərqli olaraq, təklif olunan sistemdə səhmdarların səlahiyyətləri genişləndirilir (təqdimatı sadələşdirmək üçün burada və bundan sonra səhmdar cəmiyyətini bir korporasiya nümunəsi kimi nəzərdən keçirəcəyik).

Xüsusilə, korporativ idarəetmə, bütün işgüzar tərəflərin maraqlarının balanslı şəkildə təmin edilməsinə əsaslanmalıdır. Bu sahədə korporasiyanın səmərəliliyinin artması üçün əhəmiyyətli və hazırda praktik olaraq istifadə olunmamış potensial mövcuddur. Səhmdarlar korporativ idarəetmənin bu sahəsində fəal iştirak etməlidirlər. Maraqlı tərəflərin korporativ idarəetmədə mühüm rol oynadığını və onlarla qarşılıqlı əlaqədə korporativ idarəetmə sisteminin səmərəliliyini müəyyənləşdirdiyini nəzərə alsaq, onlar korporativ idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biridir.

Açar sözlər: *Korporativ mədəniyyət, korporativ idarəetmə, kollektiv, inkişaf pirioritləri, qanunvericilik.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A. B. (2011) "Biznesin təşkili və idarə edilməsi". Dərslik, Bakı, "Azərbaycan", 464 səh.

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, // Bakı, "Qanun", 1999, 55 səh.

3. Azərbaycanın statistik göstərişləri www.azstat.org|/publications/azfigures/2015/az

4. Bayramov Ə. İ. (2002) "İnhisarizm". Bakı "Elm", 390 səh.

5. Əliyev H. Ə. Azərbaycan XXI və üçüncü minilliyin astanasında Azərbaycan Respublikası prezidenti H. Ə. Əliyevin xalqa müraciəti . Azərbaycan qazeti 2001- ci il 4 yanvar .

6. Həsənov H. (2012) "Korporativ idarəetmənin təməl daşları". Bakı, "Elm", 256 səh.

7. Həsənov H.S. (2007) "İri sahibkarlıq strukturları". Bakı, "Azərnəşr", 276 səh.

8. Həsənov H.S. (2007) "İri sahibkarlıq strukturları". Bakı, "Təhsil", 276 səh.

9. Hüseynov T. (2005) "Müəssisənin iqtisadiyyatı". Dərslik, 559 səh.

10. Hüseynov T. (2009) "Firmanın iqtisadiyyatı". Dərslik, 588 səh.

11. İmranov A.M. (2007) "Menecment" dərslik. Bakı, "Səda", 268 səh.

12. İmranov A.M., Mustafayev A.M. (2004) "Menecmentdə motivləşdirmə". Bakı, "Elm", 240 səh.

13. Kataeva B.İ. (2009) "Kreativ menecer: Uğur strategiyası". Tərcümə, Bakı, "Azərnəşr", 225 səh.

14. Qasımov M.Ə. (2010) "Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin təhlili": Kurs Layihəsi. Bakı, "Elm", 41 səh.

15. Quliyev T. (2006) "Menecmentin (idarəetmənin) əsasları". Bakı, "Azərbaycan", 591 səh.

16. Quliyev T. (2013) "İnsan resurslarının idarə edilməsi". Bakı Səda, 828 səh.

17. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. (2007) "Menecment". Bakı, "Elm", 1036 səh.

18. Elizabeth Christopher, (2012) "International Management". United Kingdom, Kogan Page, 245 p.

19. Gordon Tredgold, (2014) "A Practitioner's Guide to Leadership". London, Panoma Press, 159 p.

20. Julian Birkinshaw, (2013) "Becoming A Better Boss". Chichester, JosseyBass, 365 p.

21. John P Kotter, (2014) "Accelerate". Boston, MA, USA, Harvard Business Review Press, 197 p.

22. Melanie Franklin, (2014) "Agile Change Management". London, Kogan Page, 485 p.

23. Matt Watkinson, (2012) "The Ten Principles Behind Great Customer Experiences". UK, Pearson, 385 p.

24. Камерон К., Куинн Р. (2001) Диагностика и изменение организационной культуры. СПб.: Питер, 58 стр.

25. Крамин Т.В. (2006) Система управления стоимостью компании в институциональной экономике. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 236 стр.

Directions for the Development of Corporate Culture in Business Organizations of our country

SUMMARY

In the article the structure of corporate culture in business organizations of Azerbaijan, the elements of culture in business companies and the directions of improvement are studied in detail. Existing approaches to the assessment of organizational culture are summarized, constraints are identified, and recommendations are made for their possible use in the

context of the development of corporate culture of companies. Possible trajectories of cultural development of modern organizations are offered.

When forming a corporate culture, it is necessary to take into account that all the components of the internal environment of the organization. Thus, corporate values include mission, goals, strategy, organizational structure, personnel policy, and so on. In this situation, management's task is to reconcile the key components of the corporate culture and the company's internal environment. If this consistency cannot be achieved, corporate goals will probably not be achieved. We can conclude that the concepts of "corporate culture" and "corporate governance" have a number of similarities, mainly in the field of governance.

Keywords: *Corporate culture, Corporate governance, collective, development priorities, legislation.*

Направления развития корпоративной культуры в бизнес-организациях нашей страны

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуются структура корпоративной культуры в бизнес-организациях Азербайджана, элементы культуры в бизнес-компаниях и направления совершенствования. Обобщены существующие подходы к оценке организационной культуры, определены ограничения и даны рекомендации по их возможному использованию в контексте развития корпоративной культуры компаний. Предлагаются возможные траектории культурного развития современных организаций.

При формировании корпоративной культуры необходимо учитывать все составляющие внутренней среды организации. Таким образом, корпоративные ценности включают в себя миссию, цели, стратегию, организационную структуру, кадровую политику и так далее. В этой ситуации задача менеджмента - согласовать ключевые компоненты корпоративной культуры и внутренней среды компании. Если добиться такой последовательности невозможно, корпоративные цели, вероятно, не будут достигнуты. Можно сделать вывод, что понятия «корпоративная культура» и «корпоративное управление» имеют ряд общих черт, в основном в области управления.

Ключевые слова: *Корпоративная культура, корпоративное управление, коллектив, приоритеты развития, законодательство.*

UOT311.216;336.717.6

MÜƏSSİSƏDƏ İNVESTİSİYA PROSESİNİN VƏ ONUN UÇOTUNUN TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQİQİ

XIDIR CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: xidirceferov@icloud.com

Uzunmüddətli investisiyaların ümumilikdə və ayrı-ayrı mənbələr üzrə təhlili problemləri

Hər bir ölkədə, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə investisiya fəaliyyəti müəyyən risk qrupu ilə həm mikro, həm də makro səviyyədə bağlıdır. İnvestisiya layihələri formasında investisiyalar zamanı risklərin idarə edilməsi prosesi bütün mərhələlərdə həyata keçirilməlidir: investisiya layihəsinin hazırlanması, investisiya qoyuluşu və istismar mərhələləri, yekun mərhələdə kompleks investisiya strategiyası əsasında (Səfərov R., 2007: 28).

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin icrası çərçivəsində investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün bir-biri ilə bağlı tədbirlər görülür. Bu tədbirlər məhdud zaman, maliyyə və digər resurslarla həyata keçirilir. Eyni zamanda, hər bir uzunmüddətli investisiya layihəsi unikaldır, hər bir layihə yeni həllərin axtarışı, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif metod və üsulların istifadə edilməsidir.

Buna görə uzunmüddətli investisiya fəaliyyəti adi iqtisadi fəaliyyətdən daha risklidir. Risk-investisiya fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir, çünki ən əlverişli iqtisadi şəraitdə belə gəlir qazanmaq deyil, hətta itirmək olar. Hər bir şirkət öz fəaliyyətində istənilən layihənin həyata keçirilməsində bütün mümkün risklərlə üzləşir. Beləliklə, risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi investisiya dizaynının vacib vəzifələrindən biridir (Анциферова А.И., Козменкова С.В., 2014: 45).

Son zamanlar risk konsepsiyasına müxtəlif aspektlərdə yanaşırlar: risk bir fürsət kimi, risk təhlükə kimi, risk qeyri-müəyyənlik kimi.Risk konsepsiyasına müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirək:

Təhlükə kimi risk-daha geniş yayılmış anlayışdır. Bu yanaşma maliyyə itkisi, fırıldaqçılıq, oğurluq, nüfuz təhlükəsi, zərər və iflas, məhkəmə prosesində iştirak və s. kimi mənfi hadisələri əhatə edir (Səfərov R., 2007: 18).

Bu yanaşma nöqteyi-nəzərindən risk-menecment bir sıra tədbirlər vasitəsiləarzuolunmaz halların baş verməsinin azalması və təşklatın tam iflasının olmamasını texnikası deməkdir.

Üçüncü yanaşma daha akademik yanaşmadır. Bu çərçivədə risk qeyrimüəyyənlik kimi nəzərdən keçirilir. Burada mümkün ola biləcək müsbət və mənfi nəticələrin bölüşdürülməsi imkanlarına müraciət edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən risk menecmentin predmeti hazırrki və gözlənilən nəticələr arasındakı fərqi azaltmaqdır (Басовский Л.К., 2013: 34).

Uzun müddətli investisiya layihələrin təhlilində risklərin düzgün qiymətləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Risklərin qiymətləndirilməsi metodları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

-nəticənin obyektivliyi və dəqiqliyi -kifayət qədər dəqiqlik

-iqtisadi məqsədəuyğunluq (investisiya təhlilinə çəkilə xərclər risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətindən əldə olunan nəticələrin istifadəsindən qazanılan əlavə gəlirləri aşmamalıdır.)

Layihənin qiymətləndirilməsinin əsasında risk hadisəsinin baş verməsi və onların baş verməsi ehtimalının səviyyəsi halında mümkün maliyyə itkilərinin miqdarının müəyyən edilməsi durur. Buna əsaslanaraq, real uzunmüddətli investisiya layihələrinin risklərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir:

- investisiya layihələrinin risklərinin ayrı - ayrı növlərinin müəyyən edilməsi;
- hər bir risk növü üzrə maliyyə itkilərinin ölçüsü və ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan məlumatların düzgünlüyünü və kafiliyini qiymətləndirmək;
- Hər bir risk növü üzrə mümkün risklərin baş verməsi və maliyyə itkilərinin ölçüsü ehtimalının qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi və istifadəsi;
- investisiya layihələrinin layihə risklərinin ümumi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin ən mühüm mərhələsi risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi

və istifadəsidir ki, onların məqsədi risklərin baş verdiyi anda mümkün nəticələrin miqyasını müəyyən etməkdir. Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili üçün hər bir metod öz tətbiq sahəsinə və öz prosedurlarına malikdir ki, bu da mümkün üsulları müəyyən etməyə imkan verir (Дружиловская Э.С., 2014: 77).

Müəssisədə İnvestisiya Prosesində Riskin Qiymətləndirilməsi Metodları

Riskin qiymətləndirilməsi üsullarının seçilməsi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- investisiya riskinin növü;
- tamlığı və verilənlər bazası etibarlılığı;
- layihə risklərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirən investisiya menecerinin texniki və proqram təminatı, ixtisaslaşma səviyyəsi;
- mürəkkəb investisiya layihələrinin risklərini qiymətləndirmək üçün ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi imkanı;
- reallaşdırılan layihənin sahə və regional xüsusiyyətləri.

Risklərin təhlili metodlarına funksional yanaşmada onlar keyfiyyət və kəmiyyət metodlarına bölünür (Вахрушина М.А., 2016: 34).

Risklərin keyfiyyətli təhlili layihənin risklərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə formal-mücərrəd səviyyədə Heuristic üsullarla həyata keçirilir. Keyfiyyətin təhlili biznes planının hazırlanması mərhələsində həyata keçirilir. Keyfiyyət təhlili prosesində layihənin risklərinin səbəbləri və dinamikasını araşdırmaq vacibdir. Onların nəticələri hər bir risk növü üçün öyrənilməlidir və mümkün yan təsirlərin qiymətləndirilməsi təmin edilməlidir. (Гыязов А.Т., 2016: 20).

Risklərin Düzgün Qiymətləndirilməsi

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində qeyri-müəyyənlik dərəcəsi mövcuddur. Əlbəttə ki, investisiya layihəsinin məqsədini və məlumatlarını, eləcə də bu məqsədə nail olmaq üçün konkret yolları aydınlaşdırmaq, mövcud vəziyyətin öyrənilməsi qeyri-müəyyənlik dərəcəsini azaldacaq. Lakin prinsipcə planlaşdırma zamanı qeyri-müəyyənliyi tamamilə istisna etmək mümkün deyil. Buna görə də, onun seçimi zamanı daxili və xarici parametrlərin dəyişdirilməsi ehtimalı nəzərə alınmaqla investisiya layihəsinin ümumi qiymətləndirilməsi aparılmalıdır (Məmmədov Ə., Seyfullayev İ., 2013: 55).

Risklərin düzgün qiymətləndirilməsi uzunmüddətli investisiya layihələrinin təhlili üçün əsas şərtlərdən biridir. Risklərin qiymətləndirilməsi metodları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- obyektivliyi və dəqiqliyi
- Kifayət qədər dəqiqliyi
- iqtisadi məqsədəuyğunluq (investisiya təhlili xərcləri risk qiymətləndirilməsi fəaliyyəti nəticəsində əldə nəticələri istifadə əlavə gəlir artıq olmamalıdır.)

Layihənin qiymətləndirilməsinin əsasında risk hadisəsinin baş verəcəyi təqdirdə mümkün maliyyə itkilərinin həcmi və onların başvermə ehtimalı durur.

bu səviyyənin tərifidir. Buna əsaslanaraq, real uzunmüddətli investisiya layihələrinin risklərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir:

- investisiya layihələrinin risklərinin ayrı - ayrı növlərinin müəyyən edilməsi;
- hər bir risk növü üzrə maliyyə itkilərinin ölçüsü və ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan məlumatların düzgünlüyünü və kafiliyini qiymətləndirmək;
- Hər bir risk növü üzrə mümkün risklərin baş verməsi və maliyyə itkilərinin ölçüsü ehtimalının qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi və istifadəsi;
- investisiya layihələrinin layihə risklərinin ümumi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin ən mühüm mərhələsi risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi və istifadəsidir ki, onların məqsədi risklərin baş verdiyi anda mümkün nəticələrin miqyasını müəyyən etməkdir. Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili üçün hər bir metod öz tətbiq sahəsinə və öz prosedurlarına malikdir ki, bu da mümkün üsulları müəyyən etməyə imkan verir (Трухинова О.Л., 2012: 86).

Riskin qiymətləndirilməsi üsullarının seçilməsi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- investisiya riskinin növü;
- tamlığı və verilənlər bazası etibarlılığı;
- layihə risklərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirən investisiya menecerinin texniki və proqram təminatı, ixtisaslaşma səviyyəsi;

- mürəkkəb investisiya layihələrinin risklərini qiymətləndirmək üçün ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi imkanı;

- reallaşdırılan layihənin sahə və regional xüsusiyyətləri.

Risklərin təhlili metodlarına funksional yanaşmada onlar keyfiyyət və kəmiyyət metodlarına bölünür.

Layihənin əsas risklərinin müəyyən edilməsi risk hadisəsinin baş verdiyi təqdirdə mənfi nəticələrin minimallaşdırılması üzrə tədbirlərin planlaşdırılmasına imkan verir.

Layihə risklərinin kəmiyyət təhlili risk hadisəsinin mənfi təsirini kəmiyyətcə ölçməyə imkan verir (Бобылева АЗ., 2014: 56).

İnvestisiya layihələri risklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsində aşağıdakımetodlardan istifadə edilir:

-statistik metod;

-ekspert qiymətləndirilməsi metodu;

-pul dövrüyyəsi bölgüsü ehtimalının təhlili;

- "hədlər ağacı" metodu;

-diskont norması korrektə metodu;

-etibarlıq ekvivalenti metodu;

-effektivlik amillərinin hissiyatı metodu;

-ssenari metodu;

-imitasiya modelləşdirilməsi.

Uzunmüddətli Aktivlərin Səmərəli İstifadəsi və İstifadəsindən Əldə Edilən Maliyyə Nəticələrindən İstifadə Imkanları

Uzunmüddətli aktivlər müəssisənin fəaliyyətində istifadə üçün əldə edilən və satış üçün nəzərdə tutulmayan bir ildən çox faydalı istifadə müddəti olan aktivlərdir. Aktivlərin amortizasiya müddətləri üzrə təsnifatında aktivlərin effektiv istifadəsi üçün ciddi minimum müddət mövcud olmasa da, ən çox istifadə olunan amil uzunmüddətli aktivlərin faydalı istifadə müddətinin bir illiyidir. Bu kateqoriyaya yalnız pik və qəza vəziyyətində, məsələn,

Adətən uzunmüddətli aktivlər aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

1. Maddi aktivlər fiziki formada uzunmüddətli aktivlərdir: Torpaq, istehsal binaları və qurğular.

2. Təbii ehtiyatlar-filiz, təbii neft və qaz, meşə ehtiyatları və s.

3. Qeyri-maddi aktivlər fiziki formaları olmayan və hüquqi qüvvəyə malik olan uzunmüddətli aktivlərdir.

4. Daşınmaz əmlaka investisiya - torpaq, binalar və s.gələcəkdə istifadə ediləcək.

Maddi aktivlər fiziki formaya malikdir. Torpaq maddi aktivdir, ona görə də onun faydalı istifadə müddəti məhdud deyildir. Torpaq amortizasiya olunmayan yeganə maddi aktivdir. Binalar, qurğular, avadanlıqlar (əsas vəsaitlər) amortizasiya edilməlidir. Amortizasiya-uzunmüddətli maddi aktivin dəyərinin onun faydalı istifadə müddəti və yenidən qiymətləndirilmiş məbləğinə bölüşdürülməsidir. Bu müddət yalnız insanın əlləri ilə yaradılan aktivlərə aiddir (Анциферова А.И., Козменкова С.В., 2014, 22).
(Вахрушина М.А., 2016: 25).

Uzunmüddətli aktivlər daha uzun ömürlüdür. Uzunmüddətli aktivlərin təhlili üçün balans məlumatlarından istifadə edərək, analitik cədvəl aşağıdakı formada tərtib edilir. Analitik cədvəldə olan məlumatların əksəriyyəti maliyyə vəziyyətinin təşkili üçün əsas məlumat bazası kimi qəbul etdiyimiz Mühasibat balansında verilmişdir. Lakin, balansda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin, həmçinin xüsusi dövriyyə aktivlərinin ödənilməsi üçün istifadə olunan vəsaitlərin mənbələri göstərilmədiyindən, bu göstəricilər təhlil zamanı əlavə hesablamalar yolu ilə müəyyən edilməlidir (Дружиловская Э.С., 2014: 74).

Cədvəl 1: Uzunmüddətli aktivlərin təhlili (min man)

Balansın aktivi və passivinin bölmələri və maddələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
Balansın aktivinin I bölməsindən 1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər: 1.1.Uzunmüddətli aktivlər 1.2.Qeyri-maddi aktivlər	 529388 17	 698538 31	 +169150 +14
Yekunu	529405	698569	169164
Passivin II bölməsindən			
2.Xüsusi vəsait mənbələri	1036651	984347	-52304
O cümlədən: 2.1.Uzunmüddətli və qeyrimaddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilməsi	529405	403870	-125535
2.2.Cari(dövriyyə) aktivlərinin (xüsusi dövriyyə vəsaitinin) örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	507246	580477	+73231

Mənbə: Nümunə şirkətin göstəricilərinə əsasən müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

1.İlin əvvəlinə və sonuna xüsusi vəsait mənbələrini təyin edən zaman qarşıdakı xərc və gəlirlər üçün ehtiyatlar da hesablamaya daxil edilir.

Bizim misalmızda xüsusi vəsait mənbələri:

a) ilin əvvəlinə: 1036529+122=1036651 min manat;

b) ilin sonuna: 983423+924=984347 min manat olur.

1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği 3-cü sətir üzrə yekun məbləğindən uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir:

a) ilin əvvəlinə: 529405-0=529405 min manat;

b) ilin sonuna 698569-294699=403870 min manat olur.

2.Cari aktivlərin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği cəmi xüsusi vəsait mənbələri məbləğindən uzunmüddətli və qeyrimaddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən məbləği çıxmaqlatəyin edilir.

Bizim misalda bu göstəricilər:

a) İlin əvvəlinə 1036651-529405=507246 min manat;

b) İlin sonuna 984347-403870=580477 min manat olur.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsi mənbələrinin hərəkətini-artması, yaxud azal asını təhlil etmək mümkündür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının cəmi məbləği ilin əvvəlinə 1036651 min manat və ilin sonuna 294699+984347=1279046 min manat olmuşdur.

Mühasibat balansı passivinin II bölməsində və yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar üzrə məbləğlər olmamışdır. Deməli, ilin əvvəlinə olan məlumata görə müəssisədə mövcud olan bütün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər onun xüsusi vəsait mənbələri hesabına tam həcmdə örtülmüş və bu məqsədlərə cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən istifadə olunmamışdır. Lakin ilin sonuna olan məlumatdan göründüyü kimi, müəssisə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivləri tamamlamaq üçün 294699 min manat məbləğində uzunmüddətli bank kreditlərindən istifadə etmişdir. Deməli, ilin sonuna uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin 294699x100:698569=42,2 faizicəlb edilmiş vəsait, 100,0-42,2=57,8%-i isə xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmüşdür.

Bu, onunla bağlıdır ki, hesabat ilində dövriyyə vəsaitlərinin artırılması üçün əlavə səylər göstərilmiş, habelə şirkətin öz vəsaiti hesabına dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasına və artırılmasına yönəldilən vəsaitin payı artmışdır.

Balansdan göründüyü kimi, müəssisənin dövriyyə aktivləri (II və III məcmu aktivləri) ilin sonuna 58073 min manat (1100970-518897) və ya ilin əvvəli ilə müqayisədə 112,18% artaraq məcmu aktivlərdə payı 49,49% - dən 61-ə qədər artaraq 18%-ə yüksəlib.

Analitik cədvəldən göründüyü kimi, dövriyyə (dövriyyə) aktivlərinin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin örtülməsi üçün istifadə olunan xüsusi vasitələrin mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə 73 231 000 manat (580477-507246) artmışdır. Beləliklə, ilin əvvəlində (507246x100): 51897 = 97,75 müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin faizi, ilin sonunda isə (580477x100): 52,72 faiz müəssisənin xüsusi vəsaitləri hesabına ödənilmişdir.

Aşağıdakı analitik cədvəldə təhlil olunan müəssisədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin müəyyən növlərinin əhatə mənbələri barədə məlumat verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin həcmi + 169165x100: 529405 = + 31,95% artdıqda, hesabat ilində bu aktivlərin ödənilməsi üçün istifadə olunan vəsaitlərin mənbələri 23,71 faiz (125535x100: 529405) azalmışdır.

Ancaq bu nəticəni dəqiq hesab etmək olmaz. Bu onunla bağlıdır ki, balansda əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin, quraşdırma avadanlığının və ilin əvvəlinə növbədənkənar kapital qoyuluşlarının ödənilməsində xüsusi və borc mənbələrinin payını səciyyələndirən Məlumat yoxdur. Daha dəqiq rəy əldə etmək üçün analitik uçot məlumatlarının istifadəsi ilə uzunmüddətli aktivləri əhatə etmək üçün istifadə olunan xüsusi və borc vəsaitlərinin mənbələrini öyrənmək lazımdır.

Uzunmüddətli İnvestisiya Qoyuluşularının Effektliyinin Təhlili və Qiymətləndirilməsi

Uzunmüddətli investisiya qoyuluşularının effektliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərinin həllində kompleks göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Cədvəl 2 : Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ötürülməsi mənbələri (min manatla)

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	**İlin əvvəlinə**	**İlin sonuna**	**Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)**	**Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri**	**İlin əvvəlinə**	**İlin sonuna**	**Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)**
1.Qurtarmamış kapital qoyuluşları	489	16222	+15733	1.Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	—	294347	+294347
2.Quraşdırılası avadanlıqlar	210	1565	+1355	1.1. Bank kreditləri	—	294347	+294347
Yekunu	699	17787	+17088	2.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	529405	403870	-125535
3.Əsas vəsait	528340	678392	+150052				
4.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	2370	+2021				
5.Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+14				
Yekunu	528706	680793	152087	Cəmi	529405	698570	+169165
Cəmi	529405	698570	+169165				

Mənbə: Nümunə şirkətin göstəricilərinə əsasən müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

1. Investisiya qoyuluşlarının 1 manatına əlavə məhsul buraxılışı. Bu göstərici aşağıdakı formul ilə istifadə olunur.

$$E = (YM_1 - YM_0)/N$$

Burada: E – investisiyanın effektivliyi;

YM_1, YM_0 – əsas və əlavə investisiya qoyuluşları ilə bağlı ümumi məhsulun həcmi;

N – əlavə investisiya qoyuluşu, məbləği.

2. İnvestisiya qoyuluşları hesabına məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyərinin aşağı düşməsi. Bu aşağıdakı formul ilə ifadə olunur:

$$E = M_1(MD_0 - MD_1)/N$$

Burada: E – investisiyanın effektivliyi;

$MD_0 - MD_1$ – əsas və əlavə investisiya qoyuluşları ilə bağlı ümumi məhsul vahidinin maya dəyəridir.

3. İnvestisiya qoyuluşlarının 1 manatına əmək haqqı xərclərinin azalması.

$$E = M_1 (Ə_0-Ə_1)/N$$

Burada: $Ə_0$-$Ə_1$ – məhsul vahidinin istehsalına əlavə investisiya qoyuluşlarına qədər və sonra əmək haqqı xərcləri.

Əgər $M_1 (Ə_0-Ə_1)$ ifadəsini 1 işçi hesabı ilə illik iş vaxtı fonduna bölsək, əlavə investisiya nəticəsində işçilərin sayının azalması hesabına miqdarına hesablamış olaraq 1 manat investisiya hesabına gəlirin artması

$$E = M_1 (F_1-F_0)/N$$

Burada: $F_1 - F_0$ – məhsul vahidinə mənfəətdir (əlavə investisiyaya qədər və sonra). İnvestisiyanın ödənilməsi müddəti göstəricisi isə aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$T = N/M_1 (F_1-F_0) \text{ vət} = N/M_1 (MD_0-MD_1),$$

Bütün bu göstəricilər investisiyalardan səmərəli istifadə olunmasını hərtərəfli səciyyələndirir. Bundan əlavə, İnvestisiya Planının icrasının öyrənilməsinə və onların müxtəlif amillərə təsirinin öyrənilməsinə yönəlmiş makro və mikro investisiya göstəriciləri hesablanır. Beynəlxalq təcrübədə əmsallar qrupu iqtisadiyyatın istənilən sektoruna investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək üçün də istifadə olunur. Bu əmsalların faktiki dəyərləri müvafiq normativ və ya böhran vəziyyətini əks etdirən göstəricilərlə müqayisə edilir və nəticə əldə edilir. Əlbəttə, bu halda normativ (böhran) vəziyyətin müəyyən edilməsi üçün analiz üçün bu nisbətlərdən istifadə qaydaları və normativ baza olmalıdır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk günlərində böhran içində idi və eyni zamanda, müstəqil dövlət kimi Azərbaycan bazar iqtisadiyyatının iqtisadi modelini seçdi. İnvestorlar üçün investisiya mühitinin yaradılması

qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Ölkədə investisiya mühitinin yaradılması ilə bağlı müəyyən tədbirlər görülür, bu sahədə qanunlar qəbul edilib. Nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi milyardlarla dollar qiymətləndirilir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün magistr dissertasiyamda bir sıra təklifləri və onların tətbiq edilməsini xatırlatmaq məqsədəuyğundur.

1. Uzunmüddətli investisiya layihəsini həyata keçirən müəssisədə uçot siyasətinin düzgün müəyyən edilməsi və ona uyğun olaraq mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi;

2. Mühasibat uçotunun nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi məqsədi ilə müəssisədə sənəd dövriyyəsinin təsdiq edilmiş qrafikini təşkil etmək;

3. Uzunmüddətli investisiyalar zamanı pul vəsaitlərinin daha səmərəli xərclənməsi üçün müəssisənin rəhbəri tərəfindən mühasibat nəzarətini gücləndirmək, uzunmüddətli aktivlərin istifadəsinin effektivliyini təhlil etmək;

4. Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları üzrə aparılması məqsədəuyğun hesab edilsin;

5. Uzunmüddətli investisiyaların mühasibat uçotu və təhlili zamanı mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasını həyata keçirmək, mühasibat uçotunu daha da asanlaşdırmaq, mühasibat uçotu və hesabatlardakı səhvlərin azaldılmasına nail olmaq. Daha mükəmməl mühasibat proqramını əldə edin və istifadə edin;

6. Uzunmüddətli aktivlərin səmərəli istifadəsi üçün onların təhlili zamanı investisiya risklərinin düzgün metodika və qaydalar üzrə hesablanmasının məqsədəuyğun hesab edilməsi;

Bütün bunlar uzunmüddətli investisiyaların uçotunu və təhlilini yaxşılaşdıracaq, düzgün strukturlaşdırılmış və sistemləşdirilmiş mühasibat məlumatları isə uzunmüddətli investisiyaların effektiv idarə olunmasının əsasını qoyacaqdır.

Açar sözlər: *investisiya, uçot, müəssisənin maliyəsi, Azərbaycan iqtisadiyyatı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov Ə., Seyfullayev İ. (2013), Vergi və investisiya mühiti. Azərbaycan Respublikasında əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasında vergilərin rolu. Bakı. 376 s.

2. Səfərov R., (2007). "Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri" Bakı.

3. Адамов Н. (2009). Бухгалтерский учет инвестиций в капитальное строительство // Финансовая газета. –. - № 4. – с. 8.

4. Аныпин В.М. (2012). Инвестиционный анализ. М.: Дело, 360 с.

5. Анциферова А.И., Козменкова С.В. (2014). Актуальные проблемы инвестиционной деятельности в промышленности // В сборнике: Промышленное развитие России: проблемы, перспективы Труды XII Международной научно-практической конференции преподавателей, ученых, специалистов, аспирантов, студентов: В 3 томах. Кафедра экономики предприятия. С. 158-164.

6. Басовский Л.К. (2013). Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Мд ИНФРА-М, 260 с.

7. Бобылева АЗ. (2014). Финансовое оздоровление фирмы: теория и практика. М.: Дело, 256 с.

8. Ван Хори Дж. (2012). Основы управления финансами. М.: ИНФРА-М, , 270

9. Вахрушина М.А. (2016). Инвестиционная привлекательность коммерческих организаций: проблемы анализа и оценки // Вестник АПК Ставрополья. № S1. С. 4-7.

10. Воинов В.Р. (2008). Организация аналитического учета вложений во внеоборотные активы при осуществлении капитального строительства // Консультант бухгалтера.

11. Гыязов А.Т. (2016). Лизинг как альтернативная форма расширения инвестиционных возможностей предпринимательства в Кыргызской республике // Устойчивое развитие науки и образования. № 1. С. 23-29.

12. Дружиловская Э.С. (2014). Инвестиционные активы как новый учетный объект и правила его оценки в российском и международном учете // Международный бухгалтерский учет. № 39 (333). С. 15 – 29.

13. Трухинова О.Л. (2012). Реализация модели конкурентного выбора исполнителя инвестиционного проекта. [Текст] / О.Л. Трухинова // Экономика и предпринимательство. – № 6 (29). – С. 405-412.

SUMMARY

Although the concept of "investment" has long been included in the concept of the world economy, the term "investment" has long been understood in the national economic literature as "capital investment". In other words, the term "investment" is defined in a very narrow sense: the amount of expenditure in the form of long-term capital investments in industry, construction, agriculture, transport, trade and other areas of economic activity.

The activity of almost every state, enterprise or other degree depends on the investment activity. Almost every day the company solves investment issues. The limited resources and the constant development of demand for them require society to look for ways to attract external and internal resources. Integration into the world economy leads to the internationalization of the national economy, which in turn lays the foundation for international economic relations. Carrying out economic reforms in Azerbaijan requires improving and analyzing the practice of attracting foreign and domestic capital to the country's economy, as well as further stabilizing the investment climate. Azerbaijan's economy is an integral part of the world economy, a unique economy, rich in national shades. Studying such features and richness can help determine the place and place in the world economic system. Of course, there is a place and importance of investments, especially long-term ones, between this feature and wealth.

The transition of the Republic of Azerbaijan to a system of market economic relations has created many problems. In this regard, the topic of the master's dissertation is devoted to a topical issue. The purpose of the study is to analyze the areas of analysis and improvement of long-term investments, to organize their accounting in accordance with national and international accounting standards, to identify their sources and problems of accounting.

Keywords: *investment, accounting, enterprise finance, Azerbaijani economy*

РЕЗЮМЕ

Хотя понятие «инвестиции» давно входит в понятие мировой экономики, термин «инвестиции» уже давно понимается в национальной экономической литературе как «капитальные вложения». Другими словами, термин «инвестиции» определяется в очень узком смысле: сумма затрат в виде долгосрочных капитальных вложений в промышленность, строительство, сельское хозяйство, транспорт, торговлю и другие сферы экономической деятельности.

Деятельность почти любого государства, предприятия или другой степени зависит от инвестиционной активности. Практически каждый день компания решает инвестиционные вопросы. Ограниченность ресурсов и постоянный рост спроса на них требуют от общества поиска способов привлечения внешних и внутренних ресурсов. Интеграция в мировую экономику ведет к интернационализации национальной экономики, которая, в свою очередь, закладывает основу для международных экономических отношений. Проведение экономических реформ в Азербайджане требует совершенствования и анализа практики привлечения иностранного и внутреннего капитала в экономику страны, а также дальнейшей стабилизации инвестиционного климата. Экономика Азербайджана - неотъемлемая часть мировой экономики, уникальная экономика, богатая национальными оттенками. Изучение таких особенностей и богатства может помочь определить место и место в мировой экономической системе. Конечно, между этой особенностью и богатством есть место и важность вложений, особенно долгосрочных.

Переход Азербайджанской Республики к системе рыночных экономических отношений создал много проблем. В связи с этим тема магистерской диссертации посвящена актуальному вопросу. Цель исследования - проанализировать направления анализа и улучшения долгосрочных инвестиций, организовать их учет в соответствии с национальными и международными стандартами бухгалтерского учета, выявить их источники и проблемы бухгалтерского учета.

Ключевые слова: *инвестиции, бухгалтерский учет, финансы предприятий, экономика Азербайджана.*

UOT: 167.7:378.4

MÜASİR UNİVERSİTET MODELİNİN FORMALAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ ELM, TƏHSİL VƏ İSTEHSALIN VƏHDƏTİ

HƏSƏN RƏHİMLİ
Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı
E-mail: rahimli.h@hotmail.com

Elm-təhsil-biznes yaxud elm-təhsil-istehsal üçbucağı bilik iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. İqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində istər ayrı-ayrılıqda elm-biznes, təhsil-biznes, istərsə də elm-təhsil-biznes əlaqələri sabit olmamışdır. Hazırda texniki tələbatların və peşakar bacarıqların artması təhsilə və xüsusilə də ali təhsilə yiyələnməni postindustrial cəmiyyətinə daxil olmanın əsas şərtinə çevirmişdir. Professor Şəfa Əliyev qeyd edir ki, "ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi və müəyyənləşdirilməsi üçün əsas amillərdən biri də milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasmm sürətləndirilməsi, ali təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi və bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılmasıdır [6, s. 330]. İnsan ehtiyacları arasında çox önəmli bir yer tutan təhsilin iqtisadiyyatla birbaşa və ya dolayı olaraq çox sıx bağlantısı vardır. Cəmiyyətdə təhsil səviyyəsinin artması ilə məhsuldarlıq arasında əlaqənin mövcudluğu bizə fərdlərin yaşadığı topluma əldə etdiyi təhsil ölçüsündə fayda verdiyini deməyə əsas verir. Texniki və peşə təhsilinin xüsusilə sənayeləşmədə, klassik təhsilin isə bir ölkənin mədəni və sosial yöndən inkişafında önəmli rol oynadığı demək olar.

Ölkədə təhsil səviyyəsinin artması əməyin keyfiyyətini də artıraraq toplam istehsal qabiliyyətini artırır. Əməyin keyfiyyətindəki artım isə insan kapitalına investisiyalar yolu ilə mümkün olur. Deməli, təhsilin inkişafı işçi qüvvəsinin keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olmaqla son nəticədə ölkənin məcmu məhsul istehsalını, yəni iqtisadi artımı yüksəldir. Təhsil iqtisadçılarına görə təhsil həm də iqtisadi inkişafın təməl nöqtəsidir. Təhsilin ictimai həyatın iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi və mədəni cəhətdən formalaşması və inkişafında rolu əvəzolunmazdır. Təhsillə bərabər elm (bilik) də iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Postindustrial cəmiyyətdə bilik və informasiya əsas iqtisadi resursa çevrilib. Lüğəvi anlamda bilik öyrənmə, araşdırma və

Təhsil ilə iqtisadiyyat arasındakı əlaqələri aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

Cədvəl 1
Təhsil ilə iqtisadiyyat arasındakı əlaqələri

Təsir istiqaməti	Təsirin məzmunu
İstehsala təsiri	İstehsalın toplam həcmi istehsal amillərindən olan şçi qüvvəsinin keyfiyyətindən, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti isə onun təhsil səviyyəsindən asılıdır
İstehlaka təsiri	Təhsil kifayət qədər yüksək istehlak xərcləri tələb edən bir xərc istiqamətidir. İstər ev təsərrüfatlarının istehlak xərci, istərsə də dövlətin büdcə xərcləri içərisində ən önəmli bir yeri tutan təhsil xərclərinin ÜDM strukturunda payı getdikcə artmaqdadır. Bəzi ölkələrin təhsil nazirliklərinin büdcəsinin nazirliyin özündən daha böyük dəyərə malik olması bunu bir daha sübut edir.
Gəlirlərə təsiri	Təhsilli fərdin daha yüksək əmək haqqı alması təhsilin fərdi gəlir üzərində, məcmu istehsal məhsuldarlığının artması nəticəsində yaranan əlavə dəyər hesabına milli gəlirin artması isə təhsilin ictimai gəlir üzərindəki təsirini göstərir
İnvestisiyaya təsiri	Dövlətin və özəl sektorun təhsil xidmətləri sahəsindəki xərcləmələri multiplikator effektinə malik olur və milli gəliri artırır
İqtisadi inkişafa təsiri	Təhsilli insanın yaratdığı texnologiya, resurslardan daha səmərəli və məhsuldar istifadə istiqamətində yeni ideyaların yaranması təhsilin inkişafa təsirini açıq şəkildə göstərir. Hər hansısa bir ölkənin inkişafı üçün investisiya, texnologiya transferi, yüksək istehsal güclərinin təhsilli insana hər zaman ehtiyacı vardır
Xidmət bazarına təsiri	Təhsil xidmətlərinə olan tələb və təklif xidmət sahəsində ən böyük bazarlardan biri sayılan təhsil xidmətləri bazarını formalaşdırır
Məşğulluğa təsiri	Təhsilin inkişafı təhsil xidmətləri sahəsində yeni iş yerlərinin yaranmasına və beləliklə də məşğulluğun artmasına təsir edir
Demoqrafik təsiri	Təhsil sisteminin inkişafı ilə əhalinin sayı arasında tərs korrelyasiya əlaqəsinin olması haqqında ciddi hipotezlər mövcuddur
Gəlir bölgüsünə təsiri	Təhsilin inkişafı ölkədə gəlir bərabərsizliyinin azalmasına səbəb olur
Xarici iqtisadi əlaqələrə təsiri	Yüksək təhsil səviyyəsi ölkənin ixrac potensialını artırır, təhsil sisteminin inkişafı təhsil xidmətlərinin idxalını və "beyin axını"nı azaldır, son nəticədə tədiyə balansına müsbət təsir edir

Qeyd: Materiallar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

müşahidə yolu ilə əldə edilən hər növ həqiqət və qavrayışın məcmusudur. İnsan zəkasının çalışması nəticəsi kimi ortaya çıxan zehni məhsuldur və

ya öyrənmə, müşahidə və araşdırma yolu ilə əldə edilən həqiqətdir. Postsənaye cəmiyyətini ikili mənada bilik cəmiyyəti hesab edə bilərik. Birincisi, innovasiyaların mənbəyi kimi daha çox nəzəri biliklərə əsaslanan tədqiqatlar və kəşflər çıxış edirlər. İkincisi, cəmiyyətin inkişafı birmənalı şəkildə bilik sahəsindəki nailiyyətlərlə müəyyənləşir. Belə deyə bilərik ki, bilik iqtisadiyyatı biliyə yatırılan investisiyaların həcminin digər növ investisiyalardan daha yüksək olduğu bir ictimai-iqtisadi mərhələdir. Bu mərhələdə insanların sahib olduqları biliyin bazar dəyəri çox yüksək olur. Bilik iqtisadiyyatını digər iqtisadi inkişaf sivilizasiyalarından ayıran əsas fərq isə biliyin iqtisadi resurslar içərisində ən önəmli yerə sahib olmasıdır. Bu səbəbdən də bilik iqtisadiyyatının ən önəmli özəlliklərindən biri bütün iqtisadi fəaliyyətlərə biliyin inteqrasiya edilməsidir. İnstitusional iqtisadiyyat üzrə tədqiqatçılardan olan E.Bağırzadə qeyd edir ki, "Bilik iqtisadiyyatı termini dünya iqtisadiyyatının bu yeni inkişaf mərhələsində yaradılan hər bir əlavə dəyərin daha çox bilikdən istifadəyə əsaslanmasını, başqa sözlə, iqtisadi fəaliyyətlərin getdikcə xammaltutumlu, əməktutumlu, enerjitutumlu olmaqdan çıxaraq daha çox biliktutumlu olmasını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bir qədər obrazlı ifadə etsək, bu gün qumu yalnız tikinti materialı kimi istifadə edən təbii resurslara əsaslanan iqtisadiyyatlar yoxsul, qumu şüşə istehsalında istifadə edən sənayeləşmiş iqtisadiyyatlar orta gəlirli, qumu çip istehsalında istifadə edən biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatlar isə zəngin iqtisadiyyatlardır" [5, s.8].

Şəkil 1-də elmin həm mikro səviyyədə, həm də makro səviyyədə iqtisadi təsirlərini görmək olar:

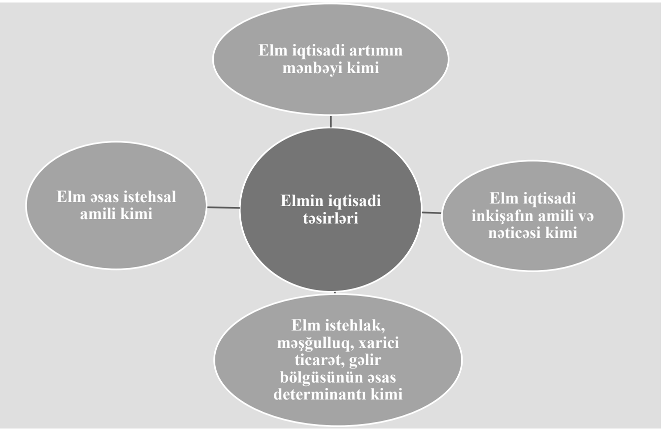

Şəkil 1. Elmin mikro və makroiqtisadi təsirləri

Beləliklə, iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində elm-təhsil-istehsal əlaqəsinin təmin edilməsi ciddi zərurətə çevrilir. Aydındır ki, ayrı-ayrılıqda həm elm, həm də təhsilin iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsiri var. Amma yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, elm və təhsil arasında da ciddi əlaqə mövcuddur. Xüsusən bunu nəzərə almalıyıq ki, bu əlaqə həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi amillərlə şərtlənir. Elmin inkişafı təhsilə, təhsilin inkişafı isə elmə təsir edir. Elmi tədqiqatların tədris prosesinə tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəldir. Keyfiyyətli təhsil isə təkcə iş dünyası üçün deyil, həm də elmin inkişafı üçün çox vacibdir. Çünki elmi tədqiqatın əsas subyekti olan tədqiqatçılar keyfiyyətli təhsil prosesində formalaşır.

Elmin təhsillə, təhsilin iş dünyası ilə, həmçinin elmin iş dünyası və istehsalla əlaqəsinin təmin edilməsi müasir universitet modelinin formalaşmasından ciddi surətdə asılıdır. Təhsilin hər bir elementi çox önəmlidir. Amma hər hansısa bir ölkənin inkişafında gərəkli olan ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasında ali təhsil qurumlarının önəmi daha artıqdır. Ali təhsil mərkəzlərində aparılan elmi araşdırma fəaliyyətlərindən əldə edilən nəticələr, cəmiyyətdəki bütün institutların biliklərlə təmin edilməsi, inkişafı və dəyişdirilməsində təsirli rolu oynayır. Bir sözlə hansısa ölkənin inkişafı üçün investisiya və texnologiya transferi ilə birlikdə, kifayət qədər ixtisaslı işçi qüvvəsinə də ehtiyac vardır. Ali təhsil keyfiyyətli işçi qüvvəsini cəmiyyətə qazandırmanın və ictimai rifahı artırmanın yanında fərdlərin əldə etdiyi gəlir səviyyəsinin də yaxşılaşdırılması ilə fərdi rifaha müsbət təsir edir.

Elm yalnız innovasiya üçün mənbə rolunda çıxış edəndə və elmi biliklərin kommersiya realizasiyası mümkün olanda iqtisadiyyata ciddi təsir edir. Elmi məhsul fundamental elmi tədqiqatlardan başlayaraq, ardınca tətbiqi tədqiqatlar, layihələndirmə, istehsal, marketinq və satış mərhələlərindən keçərək sonda kommersiya mərhələsinədək davam edən uzun bir prosesin nəticəsidir. Postindustrial cəmiyyətdə elmi tədqiqat müəssisələri və xüsusən də universitetlər elmin kommersiyalaşması prosesinin ən aparıcı elementləri sayılır. Müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı isə tədqiqat və inkişaf sahəsindəki yeniliklərə bağlıdır.

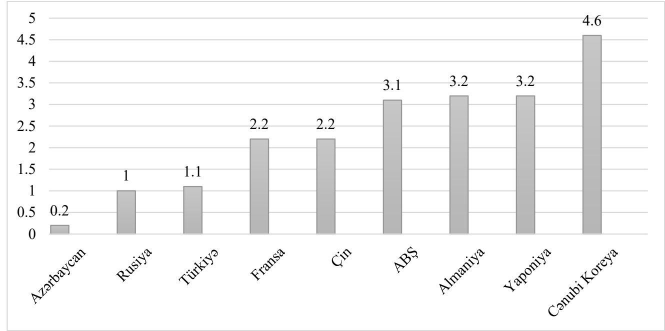

Şəkil 2. Bəzi ölkələr üzrə tədqiqat və inkişaf xərclərinin ÜDM də nisbi payı (faizlə)
(Cədvəl Dünya Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

2020-ci ilin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda tədqiqat və inkişaf xərclərinin ÜDM-də payı 0,2 % ətrafındadır. Dünya Bankının hesabatına əsasən Azərbaycanda adətən digər ölkələrdə tədqiqat və innovasiyaların stimulu kimi çıxış edən ali təhsil müəssisələrinin iqtisadiyyat ilə güclü əlaqəsi yoxdur və bu müəssisələr sahibkarlıq və biznesin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə çox az potensiala malikdir. Nəticə etibarilə, beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanda tədqiqatın keyfiyyəti nisbətən aşağı qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, rəqabətli maliyyələşdirmə imkanları məhduddur, bu da, həmçinin sektorun inkişafına mane olur [12, s.22]. Tədqiqatlar göstərir ki, əgər ÜDM-dən elmə ayırmalar 2 faizdən aşağı olarsa, elm iqtisadiyyata ciddi təsir etmir. Bu səbəbdən də biliklərə əsaslanan yeni iqtisadi inkişaf modelinə keçid yalnız elmin gücləndirilməsi hesabına ola bilər.

İqtisadi münasibətlərin elm sahəsinə daxil olması universitetin yeni bir funksiyasını meydana gətirdi: sənaye cəmiyyətində formalaşan əsas funksiyaları - biliklərin qorunması və ötürülməsi, bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşdırılması, biliklərin generasiyası ilə yanaşı, biliklərin ticariləşməsi (kommersiyalaşma) funksiyası da ortaya çıxır. Kommersiyalaşma innovasiya prosesinin mərhələlərindən biridir [15, s.15]. Amma, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, tarixi inkişafın bütün mərhələlərində universitetlərin iqtisadiyyatla birbaşa əlaqəsi olmamışdır. Bütün dövrlərdə universitetlər xarici mühitdə baş verən iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni, sosial, texnoloji və digər amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Xarici mühitin təsiri ilə universitetlərin məqsədi, missiyası, cəmiyyətdəki rolu, funksiyası, idarə edilməsi və maliyyələşməsində əhəmiyyətli ölçüdə keyfiyyət dəyişiklikləri meydana çıxmışdır. Nəticədə unversitetlərin yenidən təşkili və müstəqilliyi (muxtariyyatı) məsələsi ön plana keçmişdir. J.G.Vissema qeyd edirdi ki: "Tarixi prosesə nəzər etdikdə ilk nəsil (orta əsrlər dövrü) universitetlərin təhsil əsaslı, ikinci nəsil universitetlərin (Humboldt tipli universitetlər) təhsil və tədqiqat əsaslı və üçüncü nəsil universitetlərin isə cəmiyyətə inteqrasiya etmiş sahibkarlıq universiteti olduğunu görə bilərik" [17, s.15]. Orta əsrlərdəki birinci nəsil universitetlər xüsusi peşələr üzrə kadrlar hazırlamaq məqsədi daşıyan təhsil yönümlü universitetlərdir. Bununla bərabər, birinci nəsil universitetlərin başlıca hədəfi, yeni bilgi arxasınca qaçmaq deyil, keçmişin müdrikliyini qorumaq və dini qurumların təlimlərinə itaəti gücləndirmək idi [18, s.12]. Humboldt və ya ikinci nəsil universitetlər isə təhsil funksiyası ilə bərabər, həm də tədqiqat funksiyasını icra edirdi. Bu universitetlərdə əldə edilən elmi nəticələr hər kəs üçün əl çatan olması məqsədilə kütləvi yayınlanmaya başlanılmışdır. İkinci tip universitetlərin əsas özəlliklərindən biri də ixtisaslaşmadır. Bu isə universitetlərin tək elmi istiqamətli fakültələr şəklində təşkilatlanmasına səbəb olmuşdur. Humboldt tipli universitetlərin ən əsas cəhətlərindən biri də bu universitetlərdə tədris ilə tədqiqat arasında sıx bir əlaqənin olması idi. İkinci nəsil universitelərdə elmi tədqiqatın nəticələri tədrisə tətbiq edilmiş və bununla da elmi fəaliyyət təhsil prosesinin gələcək inkişafı yolunda istifadə edilmişdir. Üçüncü nəsil universitetləri isə sahibkarlıq universiteti olaraq cəmiyyətə inteqrasiya etmiş, iş dünyası ilə sıx əlaqə yaratmış və öz elmi məhsulları ilə innovasiya bazarının əsas iştirakçısına çevrilmişdir. Müasir universitetlər biliyin istehsalı üzrə ixtisaslaşmış institutdur. Üçüncü nəsil universitetlərin hədəfi təhsilin keyfiyyəti, təhsil alanların əmək bazarına uyğunluğu və iş dünyasının tələblərinə cavab verməsi ilə yekunlaşmır. Üçüncü nəsil universitetlər bilik iqtisadiyyatının əsas atributları olmaqla bərabər, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinin də əsas subyektləri sayılır. Yeni nəsil universitetlər akademik heyətini formalaşdırarkən daha çox sahibkarlıq universiteti modelini yaratmağı hədəfləyir və məhz elə tədqiqatçı alimlər seçilir ki, onların istehsal etdikləri bilik məhsulu bazar iştirakçıları üçün cəlbedici olsun və son nəticədə universitet öz

məhsulunun kommersiya realizasiyasını həyata keçirsin. Bununla da üçüncü nəsil universitetlər təhsil, tədqiqat və innovativ fəaliyyətin əsas institutuna çevrilir. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda universitetlərə "Universitet 3.0" adı verilmişdir və bu rəqəm universitetin missiyalarının sayını nəzərdə tutur: 1.0 – yalnız təhsil, 2.0 – təhsil və tədqiqat, 3.0 – təhsil, tədqiqat və biliklərin kommersiyalaşması.

Müasir dövrdə universitet-sənaye əməkdaşlığı aktual bir mövzuya çevrilib. Bunun əsas səbəbi isə universitetlərin məzmununda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləridir. İlk universitetlərin əsas missiyası təhsil olsa da sonradan tədqiqat fəaliyyətinin də bir funksiya kimi əlavə edilməsi, universitet tarixində ilk akademik inqilab sayılırdı. Elmin kommersiyalaşması da akademik inqilabla bağlıdır. İlk akademik inqilab XIX əsrin sonunda ABŞ-da, universitetlərdə tədqiqatlar və tədris inteqrasiya olunanda baş vermişdi. Ardınca isə 1980-ci illərdən sonra, universitetlərin təməl missiyalarına iqtisadi və sosial inkişafa töhfə vermək də əlavə ediləndə ikinci akademik inqilab baş verdi. İkinci akademik inqilab akademik və sahibkarlıq sahələrinin inteqrasiyasını və elmi biliklərin kommersiyalaşmasını özündə birləşdirirdi. Beləliklə, universitetlər milli innovasiya sisteminin fəal oyunçusuna çevrilmiş oldu.

Dəyişən bazar şərtlərinə cavab vermək üçün firmalar daim yenilənməyə məcburdurlar. İnkişaf etməkdə olan texnologiyaların nəticəsində biznes təşkilatları son 50 ildə dəfələrlə dəyişməsinə baxmayarq, bu dəyişikliklər universitetlər üçün daha çox çətin və daha mürəkkəb bir prosesdir. Bir universitetin əsas vəzifələri tədqiqat və təhsildir. Universitetlər bilikləri yaradır, qoruyur, paylaşır və cəmiyyətin xeyrinə istifadə edir. Keçən əsrdə bu funksiyalar və bunların bənzəri olan digər funksiyalar az dəyişdi. İnformasiyanın cəmiyyətin xeyrinə istifadəsi yaşadığımız informasiya əsrində daha qabarıq hala gəlmişdir. Biliyi yaradan universitetlərlə biliyi praktik olaraq istifadə edərək məhsula çevirən sənayenin əlaqələri hər şeyin çox tez yeniləndiyi informasiya cəmiyyətində əlbəttə ki, dəyişəcəkdir [8, s.103]. Hər zaman olduğu kimi, universitetlər yeniliyi inkişaf etdirmək və yaradıcı bilikləri istehsal etmək və yaymaq baxımından informasiya cəmiyyətinin önündə durur. Postsənaye cəmiyyətində əsas problem elmin təşkilatlanmasıdırsa, ən vacib institut isə universitet və ya elmi–tədqiqat laboratoriyalarıdır. Sürətlə dəyişən daxili və xarici mühit dəyişkənləri universitetlərin funksiyasını və strateji düşüncəsini çox ciddi təsir edir və onları sahibkarlıq universiteti olmağa sövq edir.

Aparılan tədqiqatların təcrübədə istifadə edilməsi, həmçinin alimlərin biliklərinin kommersiyalaşdırılması prosesində iştirakına hazırlığı sahibkarlıq ruhunun universitetlərə sirayət etməsinə yardımçı olur. Şirkətlər tərəfindən verilən sifarişlər ikili təyinata malikdir – onlar şirkətlərə yeni məhsul hazırlamağa kömək edir, digər tərəfdən, universitet üçün elmi əhəmiyyətə malikdir. Biznes və dövlətlə sıx qarşılıqlı əlaqə universitetin inkişafı üçün mütləq şərtdir. Yeni nəsil universitetlərin inkişaf etdirilməsinə ilkin mərhələdə tədqiqat universitetləri xidmət edir. Universitetlər apardıqları tədqiqat və işlərdən gəlir əldə etmək üçün istehsal potensialını və onun təcrübədə tətbiqi imkanlarını təhlil edir, öz müəllim və tələbələrinə yeni müəssisələrin yaradılması işində yardım göstərir [2, s.43].

Yeni universitet modeli olan sahibkarlıq universitetlərinin əsas məqsədi təkcə məzunlarını yalnız iş axtaranlara deyil, iş yaradanlara çevirə bilməkdir. Sahibkarlıq universitetlərindəki elmi tədqiqatlar yalnız akademik nəşrlərə yönəlmir, həm də cəmiyyətdəki və iqtisadiyyatdakı yeniliklərin mənbəyinə çevrilərək yeni müəssisələr üçün biznes ideyaların inkişafında başlanğıc rol oynayır.

Yekun

Elm, təhsil və istehsalın vəhdəti tarixi inkişafın heç bir mərhələsində indiki qədər aktual olmamışdır. İnsan inkişafı amilləri sırasında mühüm yer tutan elm və təhsil iqtisadiyyatla birbaşa və ya dolayısı ilə sıx əlaqələrə malikdir. Təhsil əmək bazarının tələblərinə cavab verdikdə və təhsil alanların əldə etdiyi bilik və bacarıqlar ölkədəki insan kapitalının inkişafına səbəb olduqda təhsilin iqtisadiyyata müsbət təsirindən danışmaq olar. Elm isə əsasən elmi biliklərin kommersiya realizasiyası mümkün olanda iqtisadiyyata birbaşa müsbət təsir edir. Postindustrial cəmiyyətdə elmi tədqiqat müəssisələri və xüsusən də universitetlər həm insan kapitalının inkişafı, həm də elmin kommersiyalaşması prosesinin ən aparıcı elementləri sayılır. Müasir informasiya cəmiyyətində universitetlərlə və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə getdikcə daha da güclənir.

Hazırda universitetlər elm-təhsil-biznes üçbucağının əsas fiquruna çevriliblər.

Beləliklə, elm-təhsil-biznes tandemini effektiv qurmaq, innovativ ideyaların transferi üçün universitet-iş dünyası arasında əlaqə yaratmaq, tədqiqatdan təhsilə, təhsildən də biznesə keçid edərək innovativ sahibkarlığı inkişaf etdirmək və resurs əsaslı (təbii, kapital və əmək tutumlu) iqtisadiyyatdan biliklərə əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyata transformasiya üçün yeni nəsil (üçüncü nəsil və sahibkarlıq universitetləri) universitetlərinin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Açar sözlər: *təhsilin iqtisadiyyatı, elmin iqtisadiyyatı, postindustrial cəmiyyət, bilik iqtisadiyyatı, elmin kommersiyalaşması, elm-təhsil-biznes əlaqələri, tədqiqat və inkişaf, üçüncü nəsil universitetlər, sahibkarlıq universiteti, universitet-sənaye əməkdaşlığı*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A.Musayev. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafı məqsədilə dövlət, elm (innovativ universitetlər) və biznesin qarşılıqlı əlaqəsi. Ali təhsil və cəmiyyət (elmi-metodiki jurnal). 1/2012.

2. Bilge Bingöl. Üniversite Özerkliğinin Değişen Tanımı ve Üniversitelerin Yeniden Yapılandırılması. Bingöl / Hacettepe Hukuk Fak. Derg., 2(2) 2012, 39–75.

3. Clark B. Excludes Changes in Educational Areas: Development of Visual Studies and Concepts. New York: Open University Press, 2004. 452 p.

4. Dicle Özcan, Halil Çakir. Üniversite-Toplum, Devlet, Piyasa/Sermaye İlişkileri Bağlamında Üniversite Özerkliği. Journal of Higher Education and Science. Cilt/Volume 6, Sayı/Number 1, Nisan/April 2016; Sayfa/Pages 31-40.

5. E.Bağırzadə. Bilik iqtisadiyyatı, iqtisadi artım və dövlət. UNEC ekspert jurnalı (5). 2018.

6. Əliyev, Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt: 2018. - 376 s.

7. Erkan Erdil, M.Teoman Pamukçu, İ.Semih Akçomak, Yelda Erden. Değişen üniversite-sanayi işbirliğinde üniversite örgütlenmesi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2, 2013, s. 95 – 127.

8. Ferhat Ağçay. Üçüncü nesil üniversiteler: kolaylaştirici ve engelleyici faktörler ile başari unsurlarinin belirlenmesine yönelik üniversite paydaşlari üzerinde bir araştirma. İzmir – 2019.

9. Güler Gelgeç, Selim Adem Hatırlı. Bilgi ekonomisi ve büyüme arasindaki ilişki: Türkiye örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y.2018, C.23, S.1, s.97-122.

10. İmanov, K.S. 3.0 yaranan Universitetlərin əsasında düşünülmüş əqli mülkiyyət siyasəti durur. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi. Bakı, 2019.

11. İsmail Seki. Bilgi yönetişimi bağlamında üniversitelerin ekonomideki rolü. İzmir – 2011.

12. Sağ qal, öyrən, inkişaf et. Azərbaycanın inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə insan kapitalına strateji investisiyaların yatırılması. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı / Dünya Bankı. 2020.

13. Shahid Yusuf, Kaoru Nabeshima. Üniversiteler ekonomik büyümeye nasıl katkıda bulunur. Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası / Dünya Bankası. 2011.

14. Süleyman Kevük. Bilgi ekonomisi (Knowledge economy) // Journal of Yasar University, 1(4), 2006, – s. 319-350.

15. Süreyya Sakınç, Sibel Aybarç Bursalıoğlu. Yükseköğretimde Küresel Bir Değişim: Girişimci Üniversite Modeli. Cilt/Volume 2, Sayı/Number 2, Ağustos/August 2012; Sayfa/Pages 92-99.

16. The Carnegie Commision on Higher Education, Governance of Higher Education: Six Priority Problems, New York, MacGraw-Hill Book Company, New York, 1973.

17. Wissema J.G. Advancement in the 3rd Generation University areas: At the same time, balancing the administration of universities. Northampton, MA: Edward Elgar, 2009. 478 p.

18. Wissema, J.G. Threat or Opportunity? From the Humboldt University to a Third Generation University Model. University Prospects. 2014.

19. Wissema, J.G. Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru, Çev.:Özyeğin Üniversitesi, Özyeğin Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

20. Yenal Ünal. Bilgi toplumunun tarihçesi // Tarih Okulu. Sonbahar 2009. Sayı V, – s. 123-144.

21. Yunus Emre Özer. Girişimci üniversite modeli ve Türkiye. Uludağ üniversitesi İktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi. Cilt/vol. Xxx, sayı/no. 2, 2011, pp. 85-100.

22. Zafer Çelik, Bekir S. Gür. Yükseköğretim Sistemlerinin Yönetimi ve Üniversite Özerkliği: Küresel

Eğilimler ve Türkiye Örneği. Journal of Higher Education and Science. Cilt/Volume 4, Sayı/Number 1, Nisan/April 2014; Sayfa/Pages 18-27.

РЕЗЮМЕ

Интеграция науки, образования и производства в формировании современной модели университета

В статье исследуется влияние формирования современной модели университета на интеграцию науки, образования и производства. Было отмечено, что единство науки, образования и производства как никогда актуально на любом этапе исторического развития. Наука и образование, которые являются важными факторами человеческого развития, прямо или косвенно связаны с экономикой. Положительное влияние образования на экономику можно увидеть, когда образование соответствует требованиям рынка труда, а знания и навыки, приобретенные студентами, приводят к развитию человеческого капитала в стране. С другой стороны, наука оказывает прямое положительное влияние на экономику, особенно когда возможна коммерческая реализация научных знаний. В постиндустриальном обществе исследовательские институты и особенно университеты являются ведущими элементами как в развитии человеческого капитала, так и в коммерциализации науки. В современном информационном обществе отношения между университетами и экономикой растут. В настоящее время университеты стали ключевой фигурой в треугольнике наука-образование-бизнес. Таким образом, эффективность взаимоотношений науки, образования и бизнеса зависит от формирования модели современного университета.

Ключевые слова: *экономика образования, экономика науки, академический капитализм, постиндустриальное общество, экономика знаний, коммерциализация науки, отношения науки, образования и бизнеса, исследования и разработки, университеты третьего поколения, университет предпринимательства, сотрудничество между университетами и промышленностью*

SUMMARY

Integration of science, education and production in the formation of a modern university model

The article examines the impact of the formation of a modern university model on the integration of science, education and production. It was noted that the unity of science, education and production has never been more relevant at any stage of historical development. Science and education, which are important factors in human development, have direct or indirect links with the economy. The positive impact of education on the economy can be seen when education meets the requirements of the labor market and the knowledge and skills acquired by students lead to the development of human capital in the country. Science, on the other hand, has a direct positive effect on the economy, especially when the commercial realization of scientific knowledge is possible. In a post-industrial society, research institutions and especially universities are the leading elements in both the development of human capital and the commercialization of science. In today's information society, the relationship between universities and the economy is growing. At present, universities have become a key figure in the science-education-business triangle. Thus, the effectiveness of science-education-business relations depends on the formation of a modern university model.

Key words: *economics of education, economics of science, academic capitalism, postindustrial society, knowledge economy, commercialization of science, science-education-business relations, research and development, third generation universities, university of entrepreneurship, university-industry collaboration*.

УДК: 330.342.24: 338.364.4

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

ЗАУР АЗИЗОВ
Диссертант Азербайджанского Технического Университета

E-mail: zfazizov@gmail.com

В современных условиях хозяйствования все больше необходима переоценка стратегий инвестирования в научные исследования, планирование и осуществление инновационной политики государства. С этой целью требуется рассмотрение и применение различных мировых тенденций в этой сфере, а конкретно, инновационную составляющую экономики целесообразно рассмотреть через призму информационной межстрановой интеграции. Исследуя этапы развития инновационной политики в мире, можно отметить, что в различных странах и регионах мира степень использования инновационного продукта различная: в наиболее развитых странах инновационный потенциал находится на высоком уровне (Япония – 85 %, США – 60 %), а в Азербайджане данный показатель оценивается на уровне 5 %. Оценивая такого рода информацию, можно отметить, что в нашей стране необходимо интенсифицировать активный доступ к инновационному распределению и для этого необходимо внедрить в жизнь ряд еще более конкретных законодательных актов национального значения [1]. Главная роль в процессах разработки инновационных технологий принадлежит государству с использованием механизмов поддержки и поощрения инновационных инициатив предпринимателей и бизнесменов. Данные механизмы должны опираться на ряд институциональных преобразований во всех сферах экономики, в частности, в образовательной сфере. Так же немаловажным фактором в этих процессах является политика государства в налоговой области (предоставление всевозможных преференций и привилегий), а так же развитие венчурного бизнеса в стране [2].

Отметим, что в мировой практике определение прогрессивных подходов к научному и инновационному уровню страны отличается группой факторов и особенностей: 1) высокий уровень человеческого капитала и инвестиций, вкладываемых в его развитие; 2) обеспечение верховенства закона и безопасности личной жизни граждан и бизнеса; 3) наличие высокого качества жизни; 4) социальная стабильность; 5) наличие активной и компетентной элиты; 6) высокая экономическая свобода; 7) высокий уровень развития прикладных наук и т.д. [3]. Кроме того, важным считается наличие высокоинтеллектуальных центров, например, инновационных центров, технопарков, промышленных парков, парков высоких технологий и других различных научно-технических интеграционных центров. Вопросы развития интеллектуальных ресурсов и сектора экономики знаний, а так же обеспечение сильного синергетического эффекта интеллектуальной деятельности человека во всех сферах способствуют развитию инновационной экономики в нынешних условиях. Однако для этого необходимо развитие эффективности национальной инновационной системы, поддерживаемой государством путем применения пакета налоговых льгот и других преференций. Наряду с этим, требуется повышение привлекательности инвестиционно-инновационной среды с учетом формирования и развития инновационной инфраструктуры. Во многих странах мира успешно реализуются механизмы поддерживаемой государством эффективной венчурной системы, которая усиливает эффективность и альтернативность финансовой обеспеченности инновационной экономики страны. Безусловно, наличие благоприятной бизнес-среды может существенно расширить инновационные процессы, освоение новшеств и их применение. Формирование здоровой и прозрачной конкурентной среды во многом увеличивает потенциал и реальные возможности расширения структуры и повышения объема конкурентоспособной продукции на мировых технологических

рынках, в том числе, стимулирует рост экспортоориентированной высококачественной и наукоемкой инновационной продукции. В связи с этим многие транснациональные корпораций вкладывают огромные финансовые средства на освоение новых инноваций и технологий, расширение и повышение отдачи от исследовательских работ, которые, в конечном итоге, усиливают конкурентоспособность компании и страны в целом. Государству необходимо учитывать влияние каждого из вышеприведенных факторов и особенностей развития инновационной экономики страны [4]. Отметим, что инновационная политика в стране на современном этапе развития является не скомпонованной, т.к. различные аспекты инновационной политики отражены в ряде законодательных актов, и ответственные за инновационную составляющую экономики различные государственные органы слабо согласованы и координированы в единой цели создать многофакторную цельную инновационную политику в стране [5].

Следует подчеркнуть, что в основе инновационной экономики больше всего выделяется инновационный процесс, отражающий различные этапы инновационной деятельности. Это связано с созданием, внедрением и распространением инновационной продукции, что, в свою очередь, обеспечивает новый технологический уклад в сфере инноваций [6]. Основная цель инновационной экономики состоит в создании инновационной продукции, ее применении и распространении, интеллектуализации основных производственных факторов, переходе на новый технологический уклад, обеспечивающий гармоничное и устойчивое развитие природы и общества, способствующий изучению человеческих отношений во всех сферах хозяйственной деятельности [7]. Что касается функций инновационной экономики, то они достаточно обширны и основными из них являются: мировоззренческая социальная, прогнозная, системная, просветительная, экологическая, стратегическая, информационно-коммуникационная, правовая, интеллектуальная, инвестиционная и организационное управление. Хотели бы раскрыть сущность перечисленных функций инновационной экономики в контексте глобальных вызовов и требований современности. Во-первых, мировоззренческая функция инновационной экономики подразумевает неосферическое мировоззрение, инновационную активность, создание инновационного процесса, систему инновационных подходов и принципов по использованию интеллектуального потенциала. Далее, неосферическая мировоззренческая функция подразумевает глубокое мировоззрение, характеризующее рациональное экономическое и экологическое развитие национальной экономики. Кроме того, инновационная функция инновационной экономики состоит в создании условий для развития производительных сил на основе наукоемких технологий и их совершенствования посредством интеллектуализации производственных отношений с привлечением природных и экономических ресурсов страны [8]. Что касается функции социальной значимости инновационной экономики, то при этом имеется в виду повышение благополучия людей и общества на основе коммуникационных и информационных технологий, являющихся составной частью инновационной экономики, особенно в сфере развития цифровых технологий. Особо рассматривается функция прогнозирования инновационной экономики, которая состоит в предвидении результатов создания, применения и распространения инновационной продукции, прогнозирования инновационного развития в коротко-, средне- и долгосрочной перспективе. В целом, системная функция инновационной экономики определяет комплексный и системный подход к задачам, связанных с созданием, применением и распространением инновационной продукции, расширение инновационной траектории и усиления инноватизации национальной экономики [9].

В процессе освоения и применения инновационных идей и функций требуется активная организация просветительных работ по расширению заинтересованных сторон и формированию благоприятной инновационной среды и повышению инновационной мотивации для освоения новых знаний по развитию человека, в том числе, развитию неосферического инновационного мировоззрения, осмысления важности инноватизации экономических процессов. Один из немаловажных факторов

и подходов к развитию инновационной экономики подразумевает экономное и рациональное использование естественных ресурсов, охрану окружающей среды, переход с сырьевой экономики на экологическую экономику, экономику охраны природы и обеспечение сбалансированности экономико-экологической системы страны. [10]. Если исходить из общепринятых подходов для перехода на новый технологический уклад, в которых востребовано многостороннее развитие и применение технологических компонентов и элементов инновационной экономики непосредственно связана с инновационным технологическим укладом, охватывающим создание, применение и распространение высоких инновационных технологий и обеспечение технологического прорыва в нынешних условиях [11]. Усиление и повышение эффективности государственной политики инновационной экономики обуславливает расширение инновационного потенциала страны и создание наукоемкого производства и инновационных услуг, основанных на передовых знаниях и интеллектуальных ресурсах, результатах научно-исследовательских работ университетов и научных организаций страны. Всё это даёт дополнительные возможности для обеспечения рациональности и продуктивности инновационной политики страны, которая, в свою очередь, способствует устойчивому развитию национальной экономики.

Далее, углубление процессов применения механизмов и инструментария информационно-коммуникационных технологий более эффективно для обеспечения деятельности субъектов инновационной системы посредством обмена знаниями, технологиями и интеллектуальной собственностью. [12]. Для этого требуются необходимые законодательные акты и правовые основы с целью развития инновационной экономики. В результате работоспособности законодательных актов и законов, продуктивность содействует организации инновационной деятельности, распределению, обмену и распространению результатов реализации инновационных функций. При этом один из ключевых факторов интенсивного развития инновационной деятельности заключается в обладании индивидуальными качественными знаниями в условиях углубления и расширения элементов, базовых принципов инновационной экономики в условиях усиления глобальных требований [13.]. Как известно, реализация инновационных проектов и создание необходимой инновационной инфраструктуры, стартапов, инновационных центров и зон, требует немалые инвестиционные ресурсы и постоянные притоки финансовых ассигнований, которые больше всего обуславливают разработку механизма инвестирования и стимулирования создания наукоемких производств, высоконаукоемких производственных технологий и инновационных услуг. Стимулирующий механизм включает налоговые льготы, дотации, предоставление льготных кредитов и другие инструменты государственной поддержки инновационной деятельности.

Кроме того, особое значение имеет слаженное обеспечение организационно-управленческих элементов инновационной экономики, которые заключаются в создании и применении инноваций, координации хозяйственной деятельности, размещении инновационных ресурсов, обеспечении гибкости сетевой структуры, иерархических отношений в сферах совершенствования управленческой структуры и др. [14]. Для продуктивности и реализации прогнозируемых проектных показателей рентабельности и прочих вопросов финансовой доходности и успешности инновационного субъекта необходимо приведение в соответствие экономики страны требованиям развития технологического уклада, наличия высокого и конкурентоспособного качества жизни, обеспечение высокого удельного веса, например, свыше 60-80% инновационных предприятий и инновационной продукции в стране. При этом одним из важных факторов являются оптимальные капитальные вложения и, в целом, финансовая обеспеченность инновационного процесса и последовательной реализации его этапов от возникновения инновационных идей до доведения их до инновационной продукции, которая отличается конкурентоспособностью и экспортноориетированностью и имеет большой спрос на технологических рынках [15]. Формирование более перспективных технологических инноваций способствует

обеспечению эффективного ведения инновационной деятельности и ускорению инноватизации национальной экономики. Подобное развитие инновационной деятельности позволяет обеспечить формирование более здоровой конкурентной среды, благоприятствует развитию рынка инноваций и промышленности с уклоном на высокую экспортоориентированность и наукоёмкость. Кроме того, инновационная экономика отражает все особенности рыночной экономики, однако при инновационной экономике создаются и развиваются новые рынки [16]. В целом, инновационная экономика строится на основе создания новых рынков: 1) рынок инновационной продукции и услуг; 2) рынок интеллектуальной собственности; 3) рынок интеллектуального труда и высокоспециализированных конкурентоспособных профессионалов; 4) инвестиционный рынок; 5) инновационный рынок; 6) рынки создания научных и инновационных организаций; 7) рынок инновационных менеджеров и бизнес-агентов; 8) рынок инновационных услуг и т.д.

Все эти процессы в той или иной степени нашли свои отражение в мировом масштабе в стратегиях формирования инновационной экономики. Если исходить из международного опыта и уровня развития инновационной деятельности стран мира, международных кооперационных и интеграционных процессов по развитию инновационной экономики, то можно разделить все страны на 6 групп: 1) технологическое ядро: США, Япония, Германия, Англия, Франция; 2) страны, входящие в первый технологический круг: Южная Корея, Канада, Швеция, Австралия; 3) страны, входящие во второй технологический круг; 4) развивающиеся страны Восточной Европы; 5) страны СНГ и 6) низко развитые страны мира [17].

Отметим, что в последние десятилетия в Азербайджане усиливается государственная инновационная политика с целью формирования национальной инновационной системы и ее инфраструктуры. С этой целью издано Распоряжение Президента АР от 10.01.2019 «Об обеспечении координации в области инновационного развития в Азербайджанской Республике», в котором было постановлено Администрации Президента АР обеспечить координацию мероприятий, проводимых субъектами координационной деятельности в сфере инновационного развития экономики (включая старт-ап деятельность) [18]. В результате реализации данного документа оживились инновационная деятельность, началось формирование отдельных элементов национальной инновационной системы, создан Парк Высоких Технологий при Национальной Академии Наук Азербайджана, в котором уже функционирует ряд резидентов по созданию новых инновационных продуктов и реализации инновационных проектов. В целом, национальная инновационная политика Азербайджана с каждым годом набирает обороты [19]. Как известно, производимая в Азербайджанской Республике продукция по сравнению с передовыми мировыми странами отличается высокой энерго- и материалоемкостью. В связи с этим основная обязанность инновационной экономики в нашей стране состоит в обеспечении снижения энерго- и материалоемкости производимой продукции путем перехода на современные высокие инновационные технологии. Поэтому, считаем, что в современных условиях в Азербайджане имеются благоприятные условия для формирования инновационной среды, и поэтому особо необходимо сформировать национальную инновационную концепцию. Так, мы считаем, что в концептуальные основы национальной инновационной системы целесообразно включение некоторых положений, которые отображены на рис.1.

Развитие концепции формирования инновационной экономики в Азербайджанской Республике требует существенного усиления инновационной политики в контексте глобальных воздействий и угроз. Главные направления инновационной модели экономического развития страны отражены в концепции развития «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее». В Концепции на первый план выдвинуты такие важные задачи, как модернизация экономики в технологическом отношении за счет качественного роста в сфере перехода результатов научной и научно-технической деятельности на инновационный путь развития.

Рис. 1. Концептуальные факторы основы

национальной инновационной системы (подготовлено автором).

Надо отметить, что в стране осуществляется определенная работа в сфере инновационного развития. Наряду с Парком Высоких Технологий, который упоминался выше, в стране функционирует ряд технопарков, промышленных парков и других подобных многофункциональных структур, в которых разрабатываются и внедряются высокие технологии, строятся инновационные производства и выпускается инновационная продукция и пр.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ближайшей перспективе в Азербайджане в контексте глобальных вызовов необходимо усилить стратегические аспекты государственной политики инновационной экономики и завершить формирование национальной инновационной системы, и для этого особо необходимо акцентировать внимание на ряд вопросов и проблем:

- в настоящее время одним из важнейших приоритетов государственной политики в Азербайджане является переход экономики на новый путь развития, которые требуют более эффективных и решительных мер с этой сфере;
- необходима интенсификация развития наукоемких технологий, основанных на знаниях и интеллектуальных ресурсах страны;
- решение существующих проблем и барьеров, замедляющих усиление инновационной экономики в стране требует ускоренного развития инновационной деятельности, создания более продуктивной и привлекательной инновационной среды и т.д.

Ключевые слова: *Азербайджан, инновационная экономика, инновационная деятельность, инновационные процессы, обеспечение эффективности государственной политики инновационной экономики, национально инновационная система, глобальные вызовы.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Huseynova, A. Methodology of Monitoring and Evaluation of the Innovation Potential of Azerbaijan // Информация и инновации. 2018. Т. 13, № 2. 2018. – с. 70–86.

2. Мамедзаде Э. Глобальные вызовы и формирование инновационной экономики в Азербайджане // Кавказ и глобализация. 2014. №3-4. – С.66-72

3. Тагиев, А.Н. «Основы инновационной теории». Серия инновационных брошюр (СИБ) П / Баку: «Текнур», 2012, 56 с.

4. Ильенков, С.Д., Кузнецов, В.И., Ягудин, С.Ю. Инновационный менеджмент. Учебно-методический комплекс / Под ред. профессора, д.э.н. Ягудина, С.Ю. – М.:МЭСИ. – 2009. – 192 с.

5. Алиева, Ю. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Азербайджане. 2020 г. – https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Azerbaijan_Report_Yulia%20Alieva_RUS.pdf.

6. Rodriguez V., Soeparwata A. The Governance of Science, Technology and Innovation in ASEAN and Its Member States // Journal of the Knowledge Economy. 2015. Vol. 6, № 2. P. 228–249.

7. Воронин, С.А., Корабоев Б.У. Государственное стимулирование развития инновационной сферы в условиях глобализации // Искусство управления. 2017. Том 9, № 3. С. 434-451.

8. Кирсанова, Е.Г. Инновационная политика в современном обществе: принципы и особенности реализации // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 4, Ист. 2013. № 1 (23). – с. 179-183.

9. Mingaleva, Zh., Danilina H. Significance of Technological Innovations for an Increase of Competitiveness of Industrial Companies // Life Science Journal. 2014. Vol. 11, № 8s. P. 211–215.

10. Васин, В.А., Миндели, Л.Э. Пространственные аспекты формирования и развития национальной инновационной системы

// ИННОВАЦИИ, 2011. - №11. – С. 24 - 34.

11. Иванова, Н. Инновационная динамика мировой экономики // Наука и инновации. 2008. № 6. С. 47–52.

12. Райзберг, Б., Морозов, Н. Государственное управление инновационными процессами // Экономист. 2008. № 1. С. 35–38.

13. Николаев, М.А., Махотаева, М.Ю., Сущность и атрибуты инновационной политики // Псковский регионологический журнал. 2013. №15. – с. 38-41.

14. Тагиев, А.Г. Инновация (в теоритическом и практическом аспекте). Баку, Текнур, 2018 –552 с.

15. Лукоянов И.В. Инновационная политика России: история и современность // «Науковедение», Том 8, №3 (2016) http://naukovedenie.ru/PDF/118EVN316.pdf

16. Орлова, Л.Н. Инновационная экономика: факторы и противоречия развития, уровни формирования // Интернет-журнал «Науковедение» Том 7, №2 (2015) http://naukovedenie.ru/PDF/83EVN315.pdf.

17. Əzizov Z.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və onun Azərbaycanda formalaşdırılması konsepsiyalarının işlənilməsi, Bakı, "Vektor" Beynəlxalq Nəşrlər Evi, 2020, 122 s.

18. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «Об обеспечении координации в области инновационного развития в Азербайджанской Республике». г.Баку, 10 января 2019 г.

19. Шукюров, Н. Национальная инновационная политика в действии. 08.07.2019. https://azertag.az/ru/xeber/Nacionalnaya_innovacionnaya_politika_v_deistvii-1303775.

XÜLASƏ

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSİNDƏ İNNOVASİYA İQTİSADİYYATI ÜZRƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN STRATEJİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə qlobal çağırşlar konteksində innovasiya iqtisadiyyatı üzrə dövlət siyasətinin strateji aspektləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə innovasiya iqtisadiyyatının mahiyyəti açıqlanmış və təhlil olunmuşdur. Dünya ölkələrində innovasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesləri, mexanizmləri baxılmışdır. İnnovasiya iqtisadiyyatının üstün cəhətləri və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsiri verilmişdir. Milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasının strateji aspektləri araşdırılmışdır. İnnovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün müvafiq innovasiya infrastrukturunun yaradılması məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir. Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin konseptual amillərinin sxemi hazırlanmışdır. Ölkədə innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsinin və bununla bağlı dövlət innovasiya siyasətinin optimallaşdırılmasının vacibliyi bildirilmişdir. İnnovasiya iqtisadiyyatının inkişafında dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, innovasiyalı iqtisadiyyat, innovasiya fəaliyyəti, innovasiya prosesləri, innovasiya iqtisadiyyatı üzrə dövlət siyasətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi, milli innovasiya sistemi, qlobal çağırışlar.*

SUMMARY

STRATEGIC ASPECTS OF PUBLIC POLICY OF THE INNOVATION ECONOMY IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

The strategic aspects of public policy of innovation economy in the context of global challenges are investigated in the article. The essence of the innovation economy is analyzed for this purpose. Processes and mechanisms of formation and development of innovative economy in the world countries are considered. The advantages of the innovation economy and the positive impact on the development of the country's economy are given. Strategic aspects of innovation of the national economy are considered too. Attention to the creation of an appropriate innovation infrastructure to strengthen innovation activities is paid. A scheme of conceptual factors of the national innovation system in Azerbaijan is developed. The importance of accelerating innovation processes in the country and optimizing the state innovation policy is noted then. Recommendations and suggestions to improve and strengthen public policy in the development of the innovation economy are given in the end of the article.

Keywords: *Azerbaijan, innovative economy, innovation activity, innovation processes, ensuring the effectiveness of state policy on innovation economy, national innovation system, global challenges.*

UOT 33.336.228

MÜTƏRƏQQİ VERGİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA İNNOVATİV İDARƏETMƏ ÜSULLARININ TƏTBİQİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

ELGİZ SEYİDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

Giriş

Son illərdə Azərbaycanda vergi inzibatçılığı və vergi siyasəti sahəsində problemlər mövcuddur və bu səbəbdən ciddi islahatlara ehtiyac vardır. Burada söhbət, bir tərəfdən vergi yükünün yüngülləşdirilməsindən, digər tərəfdən vergitutma strukturunda ciddi dəyişikliklərin edilməsindən gedir. Təəssüf ki, respublikada vergi strukturunda problemlər var. Hüquqi şəxslərin və müəssisələrin vergi yükü tədricən azaldılmalı və bütün sistemdə ciddi diferensiasiya əldə edilməlidir. Mütərəqqi vergi siyasətinə ehtiyac vardır.

Eyni zamanda, bu məsələdə dünya praktikasına istinad edilməlidir. Məsələ burasındadır ki, yüksək gəlirli şəxslərə tətbiq olunan vergilər əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır. Belə bir addımın gəlirin gizlədilməsinə, ikili mühasibat aparılmasına səbəb ola biləcəyinə etirazlar gələ bilər. Lakin dünya praktikasında bu cür hadisələrlə mübarizə üçün kifayət qədər təsirli yollar var. Bunun sayəsində kiçik və orta sahibkarlar üçün vergi yükünün azalmasına nail ola bilərik.

Bununla birlikdə vergi növlərində böyük dəyişikliklər edilməlidir. İqtisadi fəaliyyətin inkişafına mane olan əlavə dəyər vergisi (ƏDV) kimi maliyyə alətindən tədricən uzaqlaşmalı və daha mütərəqqi siyasətin həyata keçirilməsinə nail olmalıyıq. Çünki ƏDV-nin quruluşuna və mahiyyətinə baxsaq, bu növ verginin biznes fəaliyyətinə ciddi şəkildə mane olduğunu görəcəyik.

Digər tərəfdən, ƏDV inflyasiya ilə əlaqəli vergi növüdür. Yəni əlavə dəyər vergisinin tətbiqi birbaşa qiymət artımı və daha yüksək həqiqi inflyasiya gözləntilərinə xidmət edir. Beləliklə, daha mütərəqqi vergi siyasətinin həyata keçirilməsi ən vacib prioritetlərdən biridir.

Rəqəmsal transformasiya, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, təşkilati strukturda və insan resurslarında keyfiyyət dəyişikliklərini, yeni biznes modellərinin tətbiqini, rəqəmsallaşdırma üçün uyğunlaşdırılmış qanunvericiliyin yaradılmasını və yeni sistemlər üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin edir. Bu dinamik proses bütün sosial və iqtisadi sahələri əhatə edir və dövlətlərin vergi orqanları qarşısında yeni problemlər yaradır. Öz növbəsində vergi idarələri bu cür problemlərin öhdəsindən gəlməyə və rəqəmsal mühitə uyğunlaşmağa çalışırlar.

1. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılmasında innovativ texnologiyaların tətbiqi zəruriliyi

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə paralel olaraq əhalinin sürətli, sərfəli və keyfiyyətli bir şəkildə xidmət almaqda sosial ehtiyacları da artır. Müəssisə kimi, vergi orqanları da yeni vergi axınlarından istifadə etməli və həm vergi nəzarəti məqsədi ilə, həm də vergi ödəyicilərinə fərdi xidmətlər göstərmək üçün vergi ödəyiciləri ilə daim əlaqə saxlamalıdırlar.

Vergi orqanlarının böyük məlumat massivlərinin toplayıcısı və akkumulyatoru kimi mövqeyinin unikallığı, praktik olaraq iki əsas iş sahəsinin - nəzarət və xidmətin vahid rəqəmsal platforması əsasında vergi ödəyicilərinə ən geniş çeşidlə elektron formada xidmətlər təmin olunan harmonik inteqrasiyaya nail olmağa imkan verir.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılmasında mühüm rol nəzarət işində tətbiq olunan innovativ texnologiyalardır. Belə ki, vergi prosedurlarının elektron fiskalizasiya edilməsinin vacib elementlərindən biri aşağıdakıları təmin edən elektron hesab-faktura mexanizminin tətbiqidir:

• dövlətlərin vergi ödəyiciləri üçün müasir vergi qaydaları;

• malların ixracatındakı maneələrin minimuma endirilməsi;

• elektron qaimə fakturalarından istifadə edərkən vergi ödəyiciləri və vergi orqanları üçün vaxt və əmək xərclərinin azaldılması;

• vergi ödəyicilərinin vergi məmurları ilə birbaşa əlaqələrinin azaldılması;

• elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması və ilkin vergi hesabatlarının avtomatik hazırlanması imkanının təmin edilməsi;

• B2B sektorundakı əməliyyatların şəffaflığı (biznesdən biznesə).

Digər bir nümunə, pərakəndə satış və xidmət sahələrində yeni nəsil onlayn ödəmələrin istifadəsidir. Bu cihazlar real vaxt rejimində aparılmış nağd əməliyyatlar barədə məlumatları birbaşa və ya maliyyə məlumat operatorları vasitəsi ilə vergi orqanlarına ötürür.

Pərakəndə sektoru üzərində bu nəzarət metodu, pilot layihədən tutmuş geniş miqyaslı bir işə qədər bütün MDB üzv dövlətlərinin vergi idarələri tərəfindən istifadə olunur. Yeni mexanizm vergi orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəni rəsmiləşdirir, nəzarət-kassa aparatlarının qeydiyyatı və istifadəsi prosesini mümkün qədər avtomatlaşdırır və eyni anda bir neçə vacib məqsədə çatmaq məqsədi daşıyır:

• proseslərin şəffaflığını artırmaq və qanunsuz əməliyyatların mümkünlüyünü minimuma endirməklə vətəndaşların və təşkilatların maraqlarını təmin etmək;

• istehlakçıların müdafiəsi;

• hesablaşmaların aparılması üçün müəyyən edilmiş qaydaya uyğunluq;

• pərakəndə satış gəlirlərinin uçotunun və büdcəyə əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) ödənilməsinin təmin edilməsi.

Vergi inzibatçılığı üçün rəqəmsal texnologiyalar sahəsindəki yeniliklərin diqqətəlayiq nümunəsi, Azərbaycan Respublikasında böyük həcmli məlumatların işlənməsi üçün "Böyük Məlumat" sisteminin tətbiq edilməsidir. Sistem vergi ödəyicilərinin hesabatlarının, üçüncü şəxslərin məlumatlarının işlənməsi, eləcə də yeni nəsil kassalardan onlayn və elektron hesab-fakturalar nəticəsində əldə edilməsi üçün istifadə olunur. Analitik hesabatlar gündəlik büdcə daxilolmaları predmetini, satış həcmlərini və s. ölkəyə idxaldan və ya istehsaldan başlayaraq son istehlakçıya satmaqla bitən malların tam hərəkət zəncirinin qeydiyyatı sistemi hazırlanır. Gömrük bəyannamələrinin, hesab-fakturaların və kassa çeklərinin verilənlər bazalarındakı məlumatları müqayisə edib təhlil etməlidir. Sistem, respublika ərazisində malların izlənilməsini effektiv təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Digər bir unikal layihə, Azərbaycan Vergi Xidmətində yaradılan, avtomatik məlumat müqayisəsi əsasında B2B sektorundakı hər əməliyyat üçün vergilərin ödənilməsinə nəzarəti təmin etməyə imkan verən avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemidir. Bu sistem sayəsində Azərbaycan Vergi Xidməti, hər vergi ödəyicisi və hər əməliyyat üçün real vaxtda riskləri qiymətləndirə bilər. Sistem dəyər zəncirləri qurur, qanunsuz əməliyyatlardan faydalananları müəyyənləşdirir, ƏDV-dən yayınma və ya qanunsuz vergi əməliyyatlarına cəhdləri avtomatik aşkarlayır və yatırır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın geniş inkişafı vergi idarələrindən yeni şərtlərə uyğunlaşmağı və e-ticarət iştirakçıları üçün uyğun tələblər yaratmağı tələb edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında elektron xidmətlər alıcısı, habelə respublikadan kənarda elektron qaydada keçirilən lotereyaların, müsabiqələrin və digər yarışmaların iştirakçısı vergi orqanlarında qeydiyyata alınmırsa, ƏDV yerli bank və ya xarici bankın respublika filialı tərəfindən büdcəyə hesablanır və ödənilir, ödəniş isə alıcının hesabına həyata keçirilir.

Biznesin inkişafı və vergi ödəyicilərinə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə bir sıra elektron xidmətlər hazırlanmışdır ki, bunun sayəsində mərkəzləşdirilmiş qaydada lazımi sertifikatları və icazələri ala, vergi hesabatlarını təqdim edə, vergi məsləhətlərini ala və vergi qanunvericiliyindəki yenilikləri öyrənə bilər.

Dövlətlərin vergi idarələrinin siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də vergi ödəyicisinin vergi orqanları ilə təmaslarını minimuma endirmək və ən yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə elektron xidmətlər spektrini genişləndirməkdir. Bu siyasətin uğurla həyata keçirilməsi vergi ödəyicilərinin vaxt itkisini maksimum dərəcədə aradan qaldırmağa imkan verir və vergi orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəni mümkün qədər rahat edir.

Əsasən elektron xidmətlər vergi ödəyicilərinə aşağıdakı kimi təqdim olunur: veb portal (vergi xidmətinin rəsmi saytı); mobil tətbiqetmələr; xidmət mərkəzi; zəng mərkəzi vasitəsilə.

Rahat qarşılıqlı fəaliyyət üçün bütün vergi xidmətləri MDB-yə üzv dövlətlərin vergi idarələrinin rəsmi saytlarında asanlıqla mövcuddur. Bu internet saytlarında əyalətlərin vergi sistemləri, vergi dərəcələri haqqında ətraflı məlumatlar yer alır və ödəniləcək vergi məbləğini hesablamaq imkanı verir (vergi kalkulyatoru bölməsində). MDB üzv dövlətlərinin vergi idarələrinin rəsmi saytlarında vergi orqanları ilə elektron yazışmalar aparmaq, ərizə və müraciətlər göndərmək, görüş təyin etmək mümkündür.

Bundan əlavə, bu saytlar şirkətlər haqqında bütün lazımi məlumatları əldə etmək mümkün olduğu dövlət reyestrlərinə çıxışı təmin edir. Belarusiya Respublikası və Rusiya Federasiyasında sertifikatı / vergi rezidenti statusunu veb saytdan yoxlamaq olar. Moldova Respublikasında vergi hesab-fakturalarının reyestrinə giriş açıqdır.

MDB üzvü olan dövlətlərin vergi idarələrinin internet saytlarında vergi ödəyiciləri bir fiziki şəxsin, bir hüquqi şəxsin qeydiyyatı xidmətini ala, patentlərin verilməsini tələb edə, həmçinin vergi orqanından qeydiyyatdan çıxa bilərlər. Belə ki, Moldova Respublikasında vergi orqanının veb saytında ƏDV vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı xidmətini əldə etmək olar. Bundan əlavə, respublika veb saytında barkodlardan istifadə edərək hesabat doldurmaq imkanı verilir.

Vergi ödəyicisi statusunda qeydiyyatdan keçdikdən sonra, MDB üzv dövlətlərinin vətəndaşları şəxsi hesablarına giriş əldə edirlər (istifadəçi identifikasiyası istifadəçi kodu, şifrə-parol, giriş parolu, elektron imza vasitəsilə təmin olunur). Fərdi hesablarda vergi orqanına gəlməzdən əvvəl hesabat vermək və bəyannamələri elektron formada göndərmək, bəyannaməni əvvəlcədən doldurmaq mümkündür. Vergiləri bank kartları ilə ödəmək və ya fərdi hesablarda olan məlumatlara əsasən ödəmə sənədləri yaratmaq bacarığı Azərbaycan Respublikasında, Rusiya Federasiyasında və Tacikistan Respublikasında həyata keçirilir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında, Belarus Respublikasında və Rusiya Federasiyasında vergi ödəyicilərinin şəxsi hesabı üçün xidmətin mümkün cari funksionallığı ilə, lakin mobil cihazın üstünlükləri nəzərə alınmaqla mobil tətbiqetmə hazırlanmışdır. Azərbaycanın Asan İmza layihəsi bir sahibkara dünyanın hər yerində mobil telefondan istifadə edərək müqavilələr imzalamaq, vergi öhdəliklərini yerinə yetirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin onlayn qeydiyyatını həyata keçirmək, ƏDV depozit hesabı və elektron vergi hesab-fakturası tətbiq edərkən elektron imzalardan istifadə etmək imkanı verir. "Asan İmza" sim kartından istifadə edərək sertifikatlaşdırma xidmətlərinin göstərilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin (hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti) müasir Asan sertifikatlaşdırma mərkəzi yaradılmışdır.

Bəzi dövlətlərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi üzrə dövlət proqramlarının icrası zamanı bir sıra daxili idarələrarası informasiya sistemləri inkişaf etdirilmiş və geniş istifadə olunur, idarələrarası vergi məlumat mübadiləsi müasirləşdirilir.

Rəqəmsal transformasiya səyləri gözə çarpan nəticələr verir. Bir sıra ölkələrdə vergi gəlirlərində əhəmiyyətli artım olduğu qeyd etmək olar, məsələn, son beş ildə Rusiya Federasiyasında büdcəyə vergi gəlirləri iki dəfə artdı. Rəqəmsal yetkinlik səviyyəsinin yüksəlməsinin məntiqi nəticəsi vergi orqanlarının və biznesin adaptiv rəqəmsal platformaya çevrilməsidir. Bu, inzibati yükü minimuma endirəcəkdir: vicdanlı vergi ödəyiciləri üçün vergi öhdəliklərinin icrası onların iş proseslərinin bir hissəsi olaraq həyata keçiriləcək və nəzarət və nəzarət fəaliyyətləri yalnız potensial pozuculara və ya platformadan kənar olanlara yönəldiləcəkdir.

Gələcəkdə MDB üzv dövlətlərinin vergi orqanları vergi inzibatçılığının gündəlik həyata harmonik inteqrasiyasını təmin edərək vergi ödəyiciləri ilə tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirməyə davam etmək niyyətindədirlər. Beləliklə, vergi idarələrinin fəaliyyətinə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə gələcəyin iqtisadiyyatı - bilik və etimad iqtisadiyyatı qurulacaqdır.

2. Vergilərin rəqəmsal iqtisadiyyata və rəqəmsal texnologiyaların vergitutmaya nüfuz etməsi

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorunun inkişafı iqtisadi fəaliyyətdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da vergi və gömrük tarifləri daxil olmaqla müvafiq dövlət tənzimləmə vasitələrinin tətbiq olunmasını tələb edir. İndiki mərhələdə dövlət üçün dəyişən biznes proseslərinə və maliyyə əməliyyatlarına vergi qoyulmasını təmin etmək vacibdir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalar vergi və gömrük orqanlarının işinə tətbiq olunur. Vergilər rəqəmsal iqtisadiyyata nüfuz edir və rəqəmsal texnologiyalar vergitutmaya nüfuz edir (vergi idarəsi və vergi nəzarəti). Bu tamamlayıcı və bir-birindən asılı olan proseslər, onlayn ticarət sektorunun inkişaf tendensiyaları və Azərbaycanda vergi və gömrük orqanlarının iş nümunələri ilə təsvir edilmişdir.

İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsi texnologiyanın əhəmiyyətinin artması ilə xarakterizə olunur. Texnologiya iqtisadiyyata nüfuz etdiyi kimi iqtisadiyyat da getdikcə texnologiyaya nüfuz edir. Bu yeni mərhələ bu gün rəqəmsal iqtisadiyyat adlanır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması, dövlət tənzimləmə prosesləri və mexanizmlərinin uyğun inkişafına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac müəyyənləşdirir. Vergi, vergi siyasəti və gömrük və tarif tənzimlənməsi sahəsi də burada istisna deyil və əksinə, prioritet diqqət tələb edir. Vergilər, rüsumlar və gömrük rüsumları, habelə onların idarəetmə mexanizmləri, dəyişən iqtisadi prosesləri və maliyyə əməliyyatlarının texnologiyaları ilə uyğun olmalıdır.

ABŞ, Avropanın inkişaf etmiş ölkələri və BRİKS (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrikadan ibarət) ölkələri bütövlükdə

iqtisadiyyatın 2-3 il və ya daha çox rəqəmsal transformasiyaya dair proqramların qanunvericilik və tənzimləməsində Rusiyanı və digər MDB ölkələrini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasını xronoloji olaraq qabaqlayır. "Rusiya Federasiyasının Rəqəmsal İqtisadiyyatı" proqramı [1] 2017-ci ildə, Azərbaycan Respublikasında "Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət proqramı" [2] 2018-ci ildə təsdiq edilmişdir. Buna görə rəqəmsallaşma (rəqəmsallaşdırma, informasiya-rabitə texnologiyalarının inkişafı) istiqamətində transformasiya edilən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin birləşdirilməsi və həyata keçirilməsində liderlik var).

Epistemoloji cəhətdən, eyni zamanda ontoloji baxımdan rəqəmsal iqtisadiyyatın tərifinə vahid yanaşma formalaşmamışdır. Yəqin ki, onun formalaşması da mümkün deyil, lakin mövcud yanaşmalar kifayət qədər qeyri-müəyyəndir. "Rəqəmsal iqtisadiyyat" termini ilə yanaşı, bu gün elektron iqtisadiyyat, informasiya iqtisadiyyatı, şəbəkə iqtisadiyyatı, İnternet iqtisadiyyatı kimi təriflərin istifadəsi diqqət çəkir.

Dünya Bankı mütəxəssisləri rəqəmsal iqtisadiyyatı (geniş mənada) "rəqəmsal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr sistemi" kimi qəbul edirlər [3].

Gnosis bu gün rəqəmsal iqtisadiyyatın bütün təriflərini aktiv şəkildə təqdim edir. S.P. Kurdyumova adına Sretensky Klubunun iştirakçıları tərəfindən təklif olunan tərif diqqət çəkir. Rəqəmsal (elektron) iqtisadiyyatın bir iqtisadiyyat kimi başa düşüldüyü, "xarakterik xüsusiyyəti, bütün iştirakçılarının fərdi məlumatlar da daxil olmaqla məlumatların istifadəsi yolu ilə ehtiyaclarının maksimum dərəcədə ödənilməsidir. Bu, informasiya, rabitə və maliyyə texnologiyalarının inkişafı, habelə bütün iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının hibrid dünyasında tam qarşılıqlı əlaqə imkanını təmin edən infrastrukturun mövcudluğu sayəsində mümkün olur: yaradılış prosesinin subyektləri və obyektləri, malların və xidmətlərin paylanması, mübadiləsi və istehlakı" [4, s. 12] .

Ontos rəqəmsal iqtisadiyyatı ənənəvi iqtisadi münasibətlərin yeni elektron, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları köməyi ilə dəyişdirildiyi, istehsalın yeni təşkili yolları, biznes modellərinin tətbiq olunduğu, biznes proseslərinin dəyişdirildiyi və mal və xidmətlərıırı elektronlaşdırıldığı iqtisadiyyatın ayrı bir sahəsi kimi qiymətləndirir.

Vergi siyasəti və rəqəmsal iqtisadiyyatın gömrük və tarif tənzimlənməsi sahəsində iki əsas istiqaməti vurğulamaq lazımdır: 1) rəqəmsal iqtisadiyyatda əməliyyatların vergitutma və gömrük-tarif tənzimlənməsi və 2) rəqəmsal texnologiyaların vergi və gömrük idarəçiliyi və nəzarətinə tətbiqi.

3. Bəzi ölkələrdə rəqəmsal biznesdən vergitutmanın xüsusiyyətləri

Qeyri-maddi məhsula hüququn ötürülməsi, rəqəmsal xidmətin göstərilməsi, sərhədlərin qeyri-maddi aktivlərlə keçməsi faktını müəyyənləşdirmək fiziki məhsula nisbətən daha çətindir. Onlayn axtarış sistemləri tərəfindən rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsində şəffaflığın təmin edilməsi, sosial şəbəkələrdən məlumatların alınması, onlayn vasitəçilik, rəqəmsal məzmunun yayımlanması, onlayn oyunlar, bulud xidmətləri, onlayn reklam xidmətləri faktların qeyd edilməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. Bu siyahı ticarət markası hüquqları, françayzinq biznesi, fərdi proqram satışından əldə edilən gəlir ilə genişləndirilə bilər.

Belə ki, ABŞ-da vergi islahatları zamanı rəqəmsal iqtisadiyyatda əlaqədən asılı olmayaraq qeyri-maddi aktivlərlə əməliyyatlardan əldə olunan mənfəətin vergiyə cəlb edilməsini təmin edən yeni bir əlaqə konsepsiyası tətbiq olunur. Eyni zamanda, gəlirlərin yaranma yeri və qeyri-maddi aktivlərin faktiki yerləşməsi vacib deyil. Fransada 2011-ci ildən bəri əlavə gəlir maddəsi ortaya çıxdı - İnternetdə yerləşdirilən reklamlara mənfəətin 1% -i həcmində vergi. Hal-hazırda, fərqli ölkələr rəqəmsal şirkətlərin fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli vergilər tətbiq etdilər və nəzərdən keçirirlər.

Xüsusi yer xidmətlə təmin olunur (bu baxımdan fiziki tədarükdən uzaqlaşma kimi). Mal satışının xidmətlə əvəzlənməsinin əhəmiyyətli tendensiyaya çevrilməsinə baxmayaraq, bir çox hallarda mülkiyyət hüququ və ya sərhəd keçidinin olmaması səbəbindən vergi yükünü azaltmaq imkanı var. Çox vaxt əməliyyat virtual məkanda baş verir, bir məhsulun bazar qiyməti əhəmiyyət kəsb edir (vergi bazası daxil olmaqla) və şirkətlər vergi ödəmələrində əhəmiyyətli endirimlər edirlər (axtarış vergisi ilə minimuma endirilən əmlak vergiləri istisna olmaqla). aşağı vergi yurisdiksiyası). Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyalar fiziki hərəkət olmadan yüksək satış həcmi təmin edir. Mümkün nümunələr, mühərrikin özünü təmin etmək əvəzinə mühərrikin işləyəcəyi saatların təmin edilməsini əhatə edir.

Müasir vergi modeli artıq uzadılmış əl qaydası olmadan ağlasığmazdır. uzadılmış əl prinsipi:

sövdələşmənin qiyməti bu bazar qiyməti olduğu təqdirdə uzadılmış əl prinsipinə uyğun hesab olunur.

Transfer qiymətində uzadılmış əl qaydasının tətbiqi mexanizmi kifayət qədər müəyyənləşdirilibsə, son istehlak üçün aşağıdakılardan ibarət bir mübahisə yaranır: e-ticarətdə və mağazada mallar tam kimliyi ilə fərqli mallardır? Bunun səbəbi, sifarişin rahatlığı, satış nöqtəsi, alış-verişi müqayisə etmək və müştəri ilə əlaqə almaq asanlığı və malların diferensiallaşması üçün izdihamlı ticarət mərkəzlərinə səyahətlə müqayisədə ev çatdırılmasının üstünlükləri nəzərə alınmalıdır.

Nəticə olaraq, əl qaydası vergitutma üçün ən yüksək qiymətin seçilməli olduğunu göstərir (və vergidən yayınmaq imkanı olan alıcı ən aşağı variantı seçəcəkdir). Beləliklə, şirkətlər üçün iki çıxış yolu var: nümayəndələri üçün tövsiyə olunan qiymətlərin formalaşması, aşılmaması və eyni zamanda iqtisadi fayda prinsipinə əsaslanaraq, təmsilçinin özü tərəfindən endirilə bilməməsi və mağazalar zəncirində analoqların olmaması.

Digər tərəfdən, internetdəki qiymətlərdən daha yüksək qiymətə satarkən dükanlara salon kimi kompensasiya vermək mümkündür (istehsalçıdan kompensasiya), lakin bu kompensasiya mövcud olduğu ölkədə (marketinq fəaliyyəti kimi) "eyni məhsul - eyni vergitutma" qaydasına riayət edilməklə vergiyə cəlb edilməlidir. Vahid şəkilli vergilər, e-ticarət və mağaza içi satış yolu ilə tələb və digər xüsusiyyətlərdəki fərqlər üçün daxili ziddiyyətlərə sahib olmasına baxmayaraq, vergidən yayınma ehtimalını yaratmaqdan daha ədalətli bir həlldir [5, s. 128-143].

Əksər tədqiqatçılar rəqəmsal mühitdəki vergitutma problemini həll etmək üçün mənfəət göstəricisinə güvənirlər və qeyd edirlər ki, verg ödənişlərinə qədərki mənfəət vahid ödənişə daxil edilə bilən mənfəətin üstünlük ölçüsüdür. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergi razılaşması məqsədləri üçün yeni gəlir növləri yaradıldıqda sənədləşdirilməyən gözlənilməz vəziyyətlər riski buna görə artır, yəni bu halda vergi ödəmənin ədaləti və rahatlığı pozulacaq [6].

Razılaşmalar bazarın yurisdiksiyasında (fiziki və ya uzaqdan) iqtisadiyyatda işin fəal və davamlı iştirakı ilə əlaqəli mənfəətlərə əsaslanmalı və OECD mütəxəssislərinə görə mənfəət iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının vergi problemlərinə vahid yanaşma üçün prioritet bazadır [7].

Aydındır ki, təbii resursların hasilatından alınan vergilər rəqəmsal mühitdə yeganə sabit vergi olaraq qalır və bu səbəbdən də belə bir ehtimal mümkündür ki, əməliyyat şirkətinin bu milli varlıqlar üçün ödədiyi qiymətin bir hissəsi kimi faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqəli vergilərin məbləği gələcəkdə yalnız artacaq.

Bununla birlikdə, bu gün hələ də ərazilərlə əlaqəli olan, lakin gəlir əldə etmək fəaliyyətlərinin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı (istehlakçı məlumatları və virtual mühitdə marketinq baxımından) xeyli sayda şirkət üçün (məsələn, kənd təsərrüfatı), məhsullarının birbaşa istehlakı ilə əlaqədar vergi dəyişiklikləri gözlənilməlidir. Bu vəziyyətdə, müəssisələrin əsas götürdüyü fiziki infrastruktur da azalacaq və hökumətlər sosial ehtiyacları ödəyə bilməyəcəklər (James, 2019) - və yalnız rəqəmsal satışlarla əlaqəli vergilərin payının artması bu imkanı bərpa edəcəkdir.

Gəlir növünün seçimi, alınan fayda və ya ödəmə prinsipi arasındakı seçimlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Sosial şəbəkələr və platformalar sosial dəyərlərin fərdi dəyərlər üzərində rolunu artırmaq üçün yeni fürsət yaradır və bu vəziyyətdə ödəmə qabiliyyəti prinsipi ilə əldə edilən fayda prinsipinin əvəz edilməsi (fərdi yurisdiksiyalar üçün qorunması) fərdi faydalılıq meyarı və ictimai istifadə meyarına keçid, məsələn, əsas AB tənzimləyici sənədləri effektiv gəlir konsepsiyasına əsaslanır.

Gəlir, əmlak və ya istehlak - bunların hansı birləşməsindən gələcək vergi sistemlərini qurmaq üçün istifadə ediləcəyi rəqəmsal cəmiyyətin inkişaf yollarından, rəqəmsal məlumatların saxlanılmasının mərkəzləşdirilməsindən və ya mərkəzsizləşdirilməsindən, rəqəmsal platformaların inhisarçılığından və ya rəqabətindən, insanın uyğunlaşma qabiliyyətindən asılıdır rəqəmsal məkanda həyata keçmək, ancaq bir şey aydındır ki, vergi sistemləri keçmişdəki kimi qalmayacaq və onların transformasiyası və inkişafına dair bütün səviyyələrdə mütəxəssislər tərəfindən ətraflı müzakirəyə ehtiyac var.

Nəticə

İdeal platformalar cəmiyyəti nəzəri baxımdan hələ mövcud deyil, lakin virtual mühitdə biznesi reallaşdırarkən müasir vergi sistemlərini ticarət dəyərlərini ictimai dəyərlərdən üstün edən ekosistemlərin yeni bir infrastruktur arxitekturasına yenidən qurmağın çətin olacağı artıq aydındır. Şübhəsiz ki, onlayn saytlarında baş verən əməliyyatlar haqqında daha dəqiq məlumatlara sahib platformalar, vergi üstünlükləri də daxil olmaqla, ticarət baxımından əlverişli şərtlərlə vergi sistemlərinə belə

bir üstünlük verəcəkdir. Lakin qarşılıqlı münasibətə bu yanaşma artıq müasir vergi sistemlərinin inkişaf modelinə uyğundur.

Bu məqalə tədqiqat xarakteri daşıyır və virtual məkanda bütün vergi problemlərini əks etdirdiyini iddia etmir. Ərazinin virtual məkana köçürülməsi faktının özü hələ də əlavə anlaşma tələb edir və geniş müzakirə olunur. Artıq müəyyən edilmiş yanaşmaların sistemləşdirilməsi vergi yığımı və ödəmə prosesinin gözlənilən rəqəmsal gələcəyi barədə bir fikir formalaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsal nəhənglər üçün vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyəti prinsipinin ədalət baxımından daha doğru olduğu ağlabatan görünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif yeni həllərin nəticələrinin iqtisadi təhlilinə, məsələn, qalıq bölüşdürülə bilən mənfəətin bir hissəsinə vergi hüququ müəyyən edilərkən (OECD-nin əsas qərarı kimi) əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyac var. Bu cür qərarlar rəqəmsal fərqləndirmə qiymətləndirmələrinə əsaslanan vergi kapitalına daha da böyük diqqət tələb edir və bu da yeni araşdırmalar tələb edir.

Açar sözlər: *vergi sistemi, innovativ idarəetmə, rəqəmsal texnologiya, rəqəmsal biznes.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Распоряжение Правительства РФ от 28.07.2017 №1632-р «Об утверждении Программы «Цифровая экономика Российской Федерации».

2. "2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli 508 nömrəli Sərəncamı

3. World Development Report 2016 Digital dividends // The World Bank: [Электронныйресурс]. URL: https://openknowledge.

worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/210 (датаобращения:

4. Введение в «Цифровую» экономику / А.В. Кешелава, В.Г. Буданов, В.Ю. Румянцев и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава. М.: ВНИИГеосистем, 2017. 28 с.

5. Agrawal, D. R., & Mardancde, M. Will destination-based taxes be fully exploited when available? An application to the U.S. commodity tax system. Journal of Public Economics, 2019, 128-143. https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2021.12.003

6. Turina A. The progressive policy shift in the debate on the international tax challenges of the digital economy: A "Pretext" for overhaul of the international tax regime? Computer Law & Security Review: The International Journal of Technology Law and Practic, 2020, Article 105382. https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105382

7. Organization for Security and Co-operation in Europe (OECD). (2020, January). Statement by the OECD/G20 Inclusive

Framework on BEPS on the two-pillar approach to address the tax challenges arising from the digitalization of the economy, 2020. www.oecd.org/tax/beps/statement-by-the-oecd-g20-inclusive-framework-on-beps-january-2020.pdf

Elgiz Seyidov
Doctoral student of ASUE

International experience in the application of innovative management methods in the formation of a progressive tax system

SUMMARY

The article substantiates the need for the use of innovative technologies in the digitalization of the tax authorities, the penetration of taxes into the digital economy and the taxation of digital technologies at the international level, and examines the characteristics of digital business taxation in some countries.

Keywords: *tax system, innovative management, digital technology, digital business.*

Эльгиз Сеидов
Докторант АГЭУ

Международный опыт применения инновационных методов управления при формировании прогрессивной налоговой системы

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается необходимость использования инновационных технологий при цифровизации налоговых органов, проникновении налогов в цифровую экономику и налогообложении цифровых технологий на международном уровне, а также исследуются особенности налогообложения цифрового бизнеса в некоторых странах.

Ключевые слова: *налоговая система, инновационный менеджмент, цифровые технологии, цифровой бизнес.*

UOT 005-027.21

MARKETİNQ VƏ AYIRMALAR ÜÇÜN DÜZGÜN İNVESTOR SEÇİMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

RAMİL ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr
E-mail: ramil.eliyev188@gmail.com

Əsas hissə

Sahibkarlıq sahəsindəki ilk araşdırmaların tamamilə sahibkarların xüsusiyyətlərinə və iqtisadi fəaliyyətlərinə yönəldiyi müşahidə edilir. Bu səbəbdən, ilk dövrlərdə aparılan işlərdə sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız fərdi baxımdan nəzərdən keçirilir. Sonrakı dövrlərdə bir çox tədqiqatçılar bu perspektivin fəaliyyət və təşəbbüskarlıq müddətini izah etmək üçün yetərli olmadığını iddia etmişdir.

Ayrılma prosesi marketinq sahəsinin "4P" lərindən biridir. Effektiv paylama siyasəti, əksər hallarda, istehsalçı ilə eyni vaxtda malların istehlakçılara çatdırılmasında və onların mülkiyyətinin dəyişdirilməsində birbaşa digər iş strukturlarının da iştirakını təmin edə bilir. Bu halda, firmaların, habelə əmlaka sahiblik edən və ya malların istehsalçıdan istehlakçıya keçməsi yolunda başqalarına verilməsini asanlaşdıran şəxslərin cəmi ayrılma (paylama) kanalını təşkil edir. Hər bir konkret firma paylama kanalını seçməklə, paylama siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində mühüm qərarlar qəbul edir [7].

Bütün hallarda paylama kanallarının mövcudluğu həm istehsalçıların daha səmərəli fəaliyyətinə kömək etmək, həm alıcıların xüsusi ehtiyaclarının daha yaxşı ödənilməsi üçün şərait yaratmaq, həm də investorları cəlb etmək üçün hazırlanmış bir sıra funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- bazarda tələb, təklif və malların araşdırılması;
- alıcı üçün ən məqbul malların seçilməsi, çeşidlənməsi və formalaşdırılması;
- malların bazara çıxarılması;
- malların bazar tələblərinə uyğun tamamlanması;
- mövcud və potensial alıcılarla əlaqələrin qurulması və saxlanması;
- istehsalçıların maliyyələşdirilməsi;
- malların çatdırılması və satışı prosesində mümkün itkilərlə əlaqəli riskin bölüşdürülməsi;
- malların anbarlarda saxlanması;
- malların satış nöqtələrinə çatdırılması;
- alıcıların alış-veriş etmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması [5].

Müxtəlif firmalar tərəfindən həyata keçirilən marketinq təcrübəsi göstərir ki, paylama kanallarının sayı və onların tərkibi həm məhsulun növündən, həm də istehsalçının marketinqdən necə tam istifadə etməsindən asılıdır. Bu vəziyyətdə ümumiyyətlə müxtəlif səviyyəli paylama kanalları nəzərdən keçirilir.

Paylama kanalının səviyyəsi, məhsulu son müştəriyə yaxınlaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək və sahiblik hüququnu sona qədər ötürməyi asanlaşdırmaq üçün hazırlanmış vasitəçilərin sayı ilə müəyyən edilir.

Ən geniş yayım kanalları şəbəkəsi və onların olduqca mürəkkəb quruluşu istehlak malları üçün səciyyəvidir. Ən sadə paylama kanalı istehsalçı və son müştəri (istehlakçı) tərəfindən formalaşır. Bu vəziyyətdə istehsalçı mallarını özü satır. Bu ona satışlar üzərində nəzarəti saxlamağa imkan verir və əlavə qazanc üçün lazımi şərait yaradır. Bu vəziyyətdə ümumiyyətlə istehsalçının birbaşa marketinq fəaliyyətini icra etdiyini söyləyirlər.

Bir çox hallarda istehsalçılar mallarını son müştərilərə (istehlakçılara) satan pərakəndə satıcılara ötürürlər. Bu vəziyyətdə əmtəə istehsalçısı birinci səviyyəli paylama kanalından istifadə edir.

Firmalar ilk olaraq, seçilmiş hədəf bazar seqmentlərinin istehlakçı seçimlərinin öyrənilməsinə əsaslanan bir məhsul yaradırlar. Bundan əlavə, məhsul oxşar məhsullara nisbətən bazarda yerləşdirilir və ona qiymətlər müəyyən verilir. Daha sonra firma məlumat verir və bu məhsulun satın alınmasını təşviq edir. Nəhayət, bütün bu fəaliyyətlərdə ayrılma kanalının rolu istehlakçının məhsulu asanlıqla əldə edə bilməsi üçün məhsula sürətli və maneəsiz giriş təmin etməlidir [7].

"Malların alqı-satqısı yeri" konsepsiyası ilk dəfə 1940-cı illərin sonunda Neil Borden tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əslində, Neil Borden özü 4P konsepsiyasının və marketinq qarışığı anlayışının müəllifidir. Marketoloqun tapşırıqlarının təsnifatında yer aşağıdakılarla əlaqəli prosedurları və münasibətləri əhatə edir;

- istehsalçı və istehlakçıları birləşdirən kanallarla;

- topdan satış və pərakəndə satışla əlaqəli seçicilik dərəcəsi ilə;

- ticarətlə əməkdaşlıq etmək istəyi.

Müasir bazarlarda, bir şirkətin müvəffəqiyyəti üçün ayrılma kanalları, bir çox şəraitə görə məhsulun özündən daha vacibdir.

Bir marketinq qarışığının müasir konsepsiyasını xarakterizə edən ən vacib tendensiyalardan biri məhsul kimi ənənəvi bir elementin rolunun azalması, yer və ya paylanma və təşviq kimi elementlərin əhəmiyyətinin artmasıdır. Məhsula və ya xidmətə görə fərqləndirmə firmanın və ya müəssisənin uğur qazanması üçün ən əhəmiyyətli parametr olmasına baxmayaraq, məhsul xüsusiyyətləri burada çox tez kopyalanır. Aparıcı Qərb şirkətlərinin təcrübəsində mal və xidmətləri paylama xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmə meyli mövcuddur [1].

Nəticədə, istehlakçıları seqmentləşdirmə yollarında dəyişikliklər baş verir, ən vacib seqment meyarları alış yolu, məhsulun istifadəsinin spesifikliyi və s. olduqda paylama kanalı məhsulun fərqləndirilməsi vasitəsinə çevrilir. Bu zaman distribyutor üstünlükləri daha çətin surətdə kopyalanır və bəziləri (məsələn nöqtələr) ümumiyyətlə unikal xarakter daşıyır. Eyni zamanda, yüksək keyfiyyətli məhsul və ya xidmət artıq rəqabət mübarizəsində qələbə zəmanəti deyil, yalnız rəqabətli bir bazara “giriş bileti” dir. İstehlakçı üçün isə mübarizə onsuz da məhsulun xaricində gedir.

İstehsalçının vacib vəzifələrindən biri də mallarının istehlakçılara hərəkəti üzərində nəzarət yaratmaqdır. Belə bir nəzarəti qurmağı bacararsa, malların təşviqi üçün təsirli bir siyasət təqdim edərək, bazara birbaşa təsir etmək qabiliyyətinə sahib olur. Müvafiq nəzarətin olmaması şirkətin marketinq strategiyasının tamamilə iflasına gətirib çıxara bilər.

Birbaşa paylama kanalının tətbiq edilməsində istehsalçı istehsal olunmuş malları birbaşa istehlakçıya (alıcıya) müstəqil şəkildə satır. Belə satışlar aşağıdakılara imkan verir:

➢ istehlakçı ehtiyaclarını daha dolğun öyrənmək;

➢ malların yaradılması və istehsalı prosesində yol verilmiş çatışmazlıqları vaxtında müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq;

➢ iş səmərəliliyinin daha yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək.

Təcrübədə bütün istehsalçılar birbaşa paylama kanallarından istifadənin yuxarıdakı üstünlüklərini təmin edə bilməzlər. Bəzi firmalar üçün bunların istifadəsi ümumiyyətlə qəbuledilməz hesab edilir [3].

Hər bir istehsalçı birbaşa paylama kanallarından istifadə etmək qərarına gəldikdə, məhz bu cür satışların məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirən müəyyən şərtlərin mövcudluğundan gəlir əldə edirlər. Bu ilkin şərtlər arasında əsas olanlar aşağıdakılardır:

➢ birbaşa satış həcmi onların həyata keçirilməsinə sərf olunan xərcləri əsaslandırır;

➢ istehlakçılar bir bölgədə cəmləşir və istehsal olunan məhsulların böyük hissəsi onlar üçün nəzərdə tutulur;

➢ məhsulun qiyməti daim dəyişir və bu dəyişiklikləri vaxtında nəzərə alınır;

➢ yüksək ixtisaslaşdırılmış məhsullar istehsal olunur, və bu səbəbdən istehlakçılarla birbaşa əlaqələr qurulur;

➢ kompleks avadanlıq istehsal olunur;

➢ məhsullar istehlakçıların sifarişlərinə əsasən istehsal olunur.

Aktivlərin bölüşdürülməsindəki dəyişikliklər və dolayısı ilə milli sərhədlərdən və sektorlardan kapital axınlarını təyin edən amillər qlobal maliyyə bazarlarına nəzarətin aparılması üçün mühüm təsir göstərir. Əsasən yetkin bazarlarda, lakin bir sıra inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarında getdikcə daha çox artan institusional investorların əhəmiyyəti bir-biri ilə sıx əlaqəli iki böyük nəticəyə malikdir.

Bir tərəfdən, bu bank olmayan aktiv toplayanlar törəmə və s. şəklində müasir maliyyə mühəndisliyi yolu ilə ən az deyil, böyük bazar və kredit risklərini öz üzərlərinə götürürlər. Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatının (GFSR) əvvəlki göstəricilərində bu inkişafın arxasındakı hərəkətverici qüvvələr, potensial zəifliklər və mənfi nəticələri azaldacaq siyasətlər araşdırılmışdır. Digər tərəfdən, institusional investorlar yalnız maliyyə bazarlarından qaynaqlanan bazar və kredit risklərinə məruz qalmırlar, eyni zamanda onların investisiya qərarları getdikcə “bazarlar” edir. Çoxtərəfli müşahidə məqsədi ilə, xüsusən zəiflikləri və potensial nasazlıq xətlərini erkən mərhələdə aşkar etmək üçün, bu cür böyük institusional investorların investisiya modelindəki əhəmiyyətli tendensiyaların gözlənilməsi və təhlili vacibdir [2].

Xarici portfel investisiyalarındakı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, qlobal standartların qəbul edilməsi və risklə tənzimlənən gəlirlərin vacibliyinə daha çox vurğu daxil olmaq-

la, institusional təşviqlərin dəyişdirilməsi son 15 ildə bu sahədə olan məhdudiyyətlərin davamlı azaldılmasının təmin edilməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, xarici aktivlərin əldə edilmə sürəti, risklə tənzimlənən gəlirlərdə əldə edilə bilən qazanclardan və avro bölgəsi ölkələrində bəzi xarici aktivlərin daxili valyutaya yenidən çevrilməsindən asılı olduğu müşahidə edilir [4].

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, böyük potensial qazancların Yaponiya kimi ölkələrdə qəbul edildiyi bazarlarda bu sahədə məhdudiyyətlərin daha da azalma tendensiyasının davam edəcəyi gözlənilməkdədir. Ancaq ehtiyatlı olmaq üçün bəzi əsaslar da vardır.

Qlobal Aktiv Ayırıcı Qurumlar. Bu hissədə beynəlxalq maliyyə sisteminin mərkəzində 45 trilyon dolları aşan ümumi maliyyə aktivlərini idarə edən qurumlardan (yəni OECD ölkələrinin ÜDM-nin 150 faizi) bəhs edilmişdir. Bunlara pensiya fondları (dövlət və özəl, peşə və fərdi), sığorta şirkətləri (həyat və qeyri-həyat və təkrarsığorta), fondlar və ianələr, banklar və investisiya bankları kimi bütün OECD ölkələrində institusional investorlar və investisiya vasitələri təminatçıları daxildir. (qarşılıqlı fondlar və hedcinq fondları daxil olmaqla). Bu qurumların rəhbərliyindəki aktivlər 1990-cı illərin əvvəllərindən bəri təxminən üç dəfə artmış, investisiya şirkətlərinin rəhbərliyindəki aktivləri 1990-2003-cü illərdə beş dəfədən çox artmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: İnstitusional İnvestorlar tərəfindən İdarə edilən aktivlər

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
				(Trilyon ABŞ dolları ilə)			
İnstitusional investorlar	**13.8**	**23.5**	**39.0**	**39.4**	**36.2**	**46.8**	…
Sığorta şirkətləri	4.9	9.1	10.1	11.5	10.2	13.5	14.5
Pensiya fondları	3.8	6.7	13.5	12.7	11.4	15.0	15.3
İnvestisiya şirkətləri	2.6	5.5	11.9	11.7	11.3	14.0	16.2
Hedge fondları	0.03	0.10	0.41	0.56	0.59	0.80	0.93
Digər institusional investorlar	2.4	2.2	3.1	3.0	2.7	3.4	…
				(ÜDM-in faizində)[2]			
İnstitusional investorlar	**77.6**	**97.8**	**152.1**	**155.3**	**136.4**	**157.2**	…
Sığorta şirkətləri	27.8	37.8	39.4	45.3	38.4	45.4	44.0
Pensiya fondları	21.2	27.8	52.6	50.1	42.9	50.4	46.4
İnvestisiya şirkətləri	14.8	22.7	46.3	45.9	42.7	47.2	49.0
Hedge fondları	0.1	0.4	1.6	2.2	2.2	2.7	2.8
Digər institusional investorlar	13.6	9.1	12.3	11.7	10.1	11.5	…

Mənbə: İnternational Finacial Services, London, OECD, and İMF staff estimates

Hedge fondları, 2000-ci ildən qlobal aktivlərinin təxminən iki dəfə artaraq 2004-cü ildə təxminən 1 trilyon dollara, hazırki dövrə qədər isə 4 qat daha yüksəlməsi ilə getdikcə daha əhəmiyyətli bir investor qrupuna çevrilmişdir. Qlobal olaraq, institusional investorların aktivləri ümumiyyətlə əsas institusional investor sinifləri (sığorta şirkətləri, pensiya fondları) arasında bərabər paylanır və investisiya şirkətləri rolunu oynayır [5].

Firmalar tərəfindən düzgün ayrılma kanallarının müəyyənləşdirilməsi və müştərilərin cəlb edilməsi ilə bağlı hər hansı məhdudiyyətlərin yaşanmaması üçün aşağıdakı cəhətlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir:

Müəssisələr müştəri üstünlükləri, məqsədləri və ayrılma meyarlarını nəzərə almalıdır;

İnvestor mövcud məhsullar və xidmətlər əsasında seçici davranaraq, sifarişini vermiş olmalıdır;

İnvestor sifarişinin istəyinin həm tamamilə, həm də qismən investorun portfelinə və ya idarəedilən aktivlərə nisbətdə uyğunluğunu nəzərə almalıdır;

- İnvestorun bağlı olduğu müvafiq ölkələrdə tətbiq olunan hər hansı bir satış məhdudiyyəti və ya digər müvafiq qanuni və ya tənzimləyici məhdudiyyətlər haqqında məlumatlı olunmalıdır;
- Müəssisə narahat, qənaətli və ya müəyyən perspektivi olmayan miqdarda ayırma kanallarından yayınmalıdır;
- İnvestorun niyyətləri barədə hər hansı bir açıqlaması dinlənilməlidir;
- İnvestorun bir ayırma qəbul etdikdən sonra tam həcmdə yerləşmə bacarığı da daxil olmaqla, qəbul edilən etibarlılığı və tutumu olmalıdır;
- İnvestorun ifadə etdiyi marağın dərəcəsi və tələb olunan ayırmanın həcmi, hər hansı bir bilinən və ya əvvəlcədən ifadə edilmiş investisiya strategiyası və hədəfləri, alış və məskunlaşma qabiliyyəti ilə uyğun görülməlidir (Sears R., Trennepohl S. 1993: s.131-157);
- İnvestorun gözlənilən saxlama müddəti də daxil olmaqla, həm mütləq həcmdə, həm də təklifin həcmində nisbi baxımından investorun tarixi davranışı və qiymətli kağızlar təqdimatında iştirakı (bu, investorun oxşar investisiya qoyuluşunu nəzərə ala bilər) nəzərə alınmalıdır.
- İnvestorun emitentə göstərdiyi marağın mahiyyəti və səviyyəsi, və ya konkret təklif istəyi, satıcı, müəssisə və ya firma nümayəndələri ilə birbaşa əlaqələrin qurulması ilə öyrənilməlidir [1].

Nəticə

Bütün deyilən müddəaları yekunlaşdırmaqla belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, investisiya sahəsində qərarların qəbul edilməsi olduqca mürəkkəb və ehtiyatlı prosesdir. Bu prosesIə bağlı

bir sıra nəzəriyyələr mövcud olsa da investisiya öz müasir mənasını 20-ci əsrin 50-ci illərindən etibarən qazanmışdır.

Layihələrin investorlarla bağlı mənfəətli olub-olmamasını anlamaq istiqamətində bir çox qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. İnvestisiya prosesinin həyata keçirilməsi risklərlə də sıx əlaqəli olduğundan risklərin miqdarı və əhatəsinin dəqiq müəyyən edilməsi layihənin gələcəyi ilə bağlı olduqca əhəmiyyətlidir. Bu mənada tədqiqat işində risklərin təhlili və dəqiq analizinin təşkili öz əksini tapmaqdadır.

Maliyyə təhlili apararkən investorun başlıca məqsədi likvidlik, investisiya, gəlirlilik əmsallarının müəyyənləşdirilməsi, hesablanması və təhlili edilməsidir. Məqsədi ilə bağlı olaraq, effektivlik və "maliyyə çarxı" əmsalları müəssisənin potensial inkişafını və gəlirlərini araşdırmağa maraqlı olan investora mühüm məlumatlar qazandırır.

Açar sözlər: *marketinq, investor, aktivlərin bölüşdürülməsi, paylama kanalı, istehsalçı, sahibkarlıq.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Böyükaslan H. D. (2017). Girişimcilik: Temel Ka*vramlar, Girişimcilik Türleri, Girişimcilikte Güncel Konular. İstanbul: Cinius Yayınları. S: 14-19*

2. Bratu A., Cornescu V. and Druica E. (2019). The Role of the Necessity and the Opportunity Entrepre: 244 p.

3. Əliyev R., Məmmədov M. Novruzov N. (2015) "İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi", Bakı, 355 s.

4. Əzizova G.A. (2012), "Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti", Dərs vəsaiti, Bakı, 214 s.

5. Novruzov V. (2013), "Sahibkarlığın inkişafında bazar infrastrukturunun rolu"- Bakı, "Elm", 345 s.

6. Sears R. S. and Gary L. T. (2013). Investment Management, The Dryden Press

7. SvenssonL. (2016), Monetary Policy after the Crisis, Speech at the Federal Reserve Bank of San Francisco. 365 p.

MAIN DIRECTIONS OF CORRECT INVESTOR CHOICE FOR MARKETING AND DISTRIBUTION

Summary

The article examines the main directions of choosing the right investor for marketing and allocations, analyzes the allocation process and limited allocations in detail, and identifies regulatory issues.

The purpose of this article is to prepare scientifically substantiated proposals for the improvement of marketing and allocation by making the right investor selection and analysis and evaluation of entrepreneurial activity. The information base of the research is the study of research work carried out by researchers and economists in various fields in the world literature.

The results obtained from the article can serve as a scientific-methodological and theoretical basis for further research in this area. This includes evaluating new results.

Keywords: *marketing, investor, asset distribution, distribution channel, producer, entrepreneurship.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРАВИЛЬНОГО ВЫБОРА ИНВЕСТОРА ДЛЯ МАРКЕТИНГА И ДИСТРИБЬЮТИРОВАНИЯ

Резюме

В статье исследуются основные направления выбора правильного инвестора для маркетинга и распределения, подробно анализируется процесс распределения и ограниченного распределения, а также выявляются проблемы регулирования.

Цель данной статьи - подготовить научно обоснованные предложения по совершенствованию маркетинга и распределения за счет правильного выбора инвестора, анализа и оценки предпринимательской деятельности. Информационной базой исследования является изучение исследовательских работ, проводимых учеными и экономистами в этой области в различных мировых литературных источниках.

Полученные в статье результаты могут служить научно-методической и теоретической базой для дальнейших исследований в этой области. Это включает оценку новых результатов.

Ключевые слова: *маркетинг, инвестор, распределение активов, канал сбыта, производитель, предпринимательство.*

УДК 005-027.21

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ В БАНКАХ

САМИР-АНАР БЕХБУДЗАДЕ
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистр
E-mail: sa.behbudzade@gmail.com

Введение

Актуальность темы исследования. В условиях рыночных отношений проблема оценки экономического риска приобретает самостоятельное теоретическое и прикладное значение, как важная составная часть теории и практики управления. Большинство управленческих решений принимается в условиях риска, что обусловлено рядом факторов - отсутствием полной информации, наличием противоборствующих тенденций, элементами случайности и многим другим. Известно, что успех в мире бизнеса, в том числе в банковской системе, решающим образом зависит от правильности и обоснованности выбранной стратегии. Даже в самых благоприятных экономических условиях для любой организации всегда сохраняется возможность наступления кризисных явлений. Такая возможность ассоциируется с риском. Риск присущ любой сфере человеческой деятельности, что связано с множеством условий и факторов, влияющих на положительный исход принимаемых людьми решений. Банковская система характеризуется слабой защищённостью от многочисленных рисков и в силу этого низким функциональным потенциалом. Таким образом, банковская деятельность в условиях рыночной экономики подвержена значительному числу рисков, которые могут не только ухудшить показатели деятельности банка, но и привести его к банкротству. Чтобы выжить в условиях рыночных отношений, нужно решаться на внедрение технических новшеств и на смелые нетривиальные действия, а это усиливает риск наступления какого-либо неблагоприятного события. Поэтому очень важным являются своевременное проведение анализа рисков. Анализ риска может включать множество подходов связанных с проблемами, 4 вызванными неуверенностью, включая определение, оценку, контроль и управление риском. Другими словами анализ риска должен быть связан с пониманием того, что может случиться. Несмотря на значительный объём работ по проблеме рисков, научные разработки рассматривают в основном теоретические аспекты и не всегда касаются практической стороны деятельности предприятий. До настоящего времени отсутствует общепринятая классификация рисков для банковских организаций, не нашли отражение особенности анализа рисков, не получили обоснования методы управления и минимизации рисков. Значимость практических разработок по формированию системы управления рисками в банковских организациях определила актуальность темы магистерского исследования.

Основной текст

Система управления банковскими рисками представляет собой совокупность приемов (способов и методов) работы персонала банка, которые позволяют обеспечить положительный финансовый результат при наличии неопределенности в условиях деятельности, прогнозировать наступление рискового события, а также принимать меры к снижению или исключению его отрицательных последствий. Исходя из видов банковских рисков, в этой системе можно выделить блоки управления кредитным риском, риском несбалансированной ликвидности, процентным, операционным, потери доходности, а также комплексные блоки, связанные с рисками, возникающими в процессе отдельных направлений деятельности кредитной организации. При другой системе классификации рисков в качестве самостоятельных блоков выделяются подсистемы управления индивидуальными (частными) рисками и блок управления совокупными рисками. Не менее значимым фактором, снижающим эффективность оценки

кредитоспособности заемщиков, является недостаточно глубокое изучение банком их экономической деятельности. Известно, что на рынке могут измениться цены, обостриться конкуренция. Под действием такого рода факторов стоимость активов компании-заемщика может существенно снизиться, прогнозы окажутся несостоятельными, риски увеличатся, а вероятность получения кредитной организацией убытков возрастет. Отсутствие анализа сценариев развития событий в бизнесе клиента, разнообразных моделей поведения банка при возникновении неблагоприятных событий не позволяет правильно рассчитать последствия кредитования, снижает его эффективность. Одной из серьезнейших проблем является не только отсутствие у большинства азербайджанских банков собственных эффективных методик оценки вероятности дефолта, но и простое непонимание руководством банка необходимости такого рода оценки, обусловленной недостаточностью информации, получаемой от заемщиков. При определении внутреннего рейтинга заемщика должна учитываться как финансовая информация, полученная из бухгалтерской, статистической, управленческой отчетности клиентов банка и других источников, так и нефинансовая: сведения о составе акционеров, уровне менеджмента заемщика, состоянии отраслей и регионов, влиянии государства на деятельность клиентов банка. Таким образом, рейтинговая система должна быть достаточно гибкой и объективной, позволяющей принимать в расчет не только цифровые показатели деятельности классифицируемого контрагента, но и информацию о его бизнесе, не выраженную количественно. Классификация заемщиков по внутренним кредитным рейтингам позволяет ввести формализованную технологию оценки кредитного риска на всех этапах кредитования (как при первичном анализе кредитной заявки, так и при текущем мониторинге кредита).

Концентрация кредитного риска проявляется в предоставлении крупных кредитов отдельному заемщику или группе связанных заемщиков, а также в результате принадлежности должников кредитной организации либо к отдельным отраслям экономики, либо к географическим регионам или при наличии ряда других обязательств, которые делают их уязвимыми к одним и тем же экономическим факторам. В ходе минимизации кредитного риска в рамках экономической безопасности на основе доступных источников информации, так или иначе, в конечном счете, все равно решается главная задача подготовки своего рода «досье» на юридическое лицо - потенциального заемщика и «портрета» на отдельных граждан.

Кредитная политика должна охватывать следующие вопросы:

− цели, в том числе получение стабильного дохода по операциям предоставления (размещения) средств, при допустимом уровне кредитного риска; формирование круга надежных клиентов; повышение квалификации работников кредитной организации; администрирование кредитной политики;

− полномочия по выдаче ссуд с определением единоличных и коллегиальных органов, уполномоченных принимать решения о выдаче ссуд (руководитель кредитного подразделения, кредитный комитет, менеджеры), а также о предельных суммах и сроках выдаваемых ссуд;

− присутствие в кредитной политике требования об обязательности наличия для всех ссуд указания на назначение ссуды и источник ее погашения, в том числе вторичный (залог, поручительство);

− описание нежелательных ссуд (в том числе ссуды со спекулятивными целями, не подходящие по срокам). Показатель организационной структуры и квалификации работников кредитной организации оценивает организационную структуру кредитной организации в части подразделений, занятых управлением кредитным риском. Проверяется распределение функций между подразделениями кредитной организации, а именно:

− ведет ли текущую работу с заемщиком: сбор информации, ведение досье заемщика; анализирует ли финансовое положение страховой компании, в которой застрахованы предметы залога по ссуде; осуществляет ли расчет резерва на возможные потери по ссудам;

− осуществляет ли подразделение анализа рисков разработку внутренних нормативных

документов, форм отчетности, методик оценки и анализа кредитных рейтингов и качества обеспечения по ссуде;

− анализирует ли сведения о проводимых кредитной организацией операциях по кредитованию, выявление факторов, влияющих на кредитный риск.

Показатель наблюдения за выданными ссудами оценивает проводимую кредитной организацией работу по мониторингу выданных ссуд, под которым понимается отслеживание кредитной организацией условий и признаков ухудшения финансового положения заемщика и качества обслуживания долга, создающих угрозу погашения ссуды. Мониторинг выданной ссуды включает в себя как анализ финансовой отчетности заемщика, так и проверку его деятельности на месте. Мониторинг выданных ссуд может проводиться кредитной организацией с разной степенью детализации. В отношении ссуд, изначально получивших и сохраняющих высокие категории качества, допустимо ограничиться анализом финансовой отчетности заемщика.

По мере увеличения риска по ссуде кредитной организации необходимо усилить контрольные процедуры:

− чаще запрашивать финансовую отчетность заемщика;

− получать от заемщика иные сведения о его деятельности;

− проводить оценку деятельности заемщика с выходом на место;

− получать информацию о заемщике из альтернативных источников.

Признаками ухудшения качества ссуды могут служить:

− существенный рост обязательств заемщика по отношению к его капиталу;

− снижение прибыли и рентабельности;

− ухудшение ликвидности заемщика;

− высокая текучесть кадров;

− вовлеченность заемщика в рискованные проекты;

− несвоевременное и неполное представление финансовой информации, стремление избежать контакта с представителями кредитной организации.

Показатель работы с проблемными и безнадежными ссудами определяет, выявляет ли своевременно кредитная организация производственные и финансовые проблемы заемщика, используя для этого информацию о финансовом положении заемщика из его регулярных финансовых отчетов и средств массовой информации, а также информацию, полученную в результате периодически проводимых проверок с выходом к заемщику. Риски предприятий сферы услуг - это риски, связанные с деятельностью по доведению услуги от производителя до потребителя. Изучение сущности предпринимательского риска предполагает характеристику его разновидностей.

Реализация функции управления рисками на предприятиях сферы услуг требует значительных организационных усилий, затрат времени и других ресурсов. К числу основных целей управления рисками следует отнести:

− прогнозирование проявления негативных факторов;

− оценка влияния негативных факторов на результаты деятельности предприятия;

− создание системы управления рисками при осуществлении деятельности по оказанию услуг;

− разработка методов снижения рисков предприятия.

Несмотря на сложность прогнозирования деятельности предприятий сферы услуг, знание процессов и технологии минимизации рисков, источников их возникновения и способов управления, позволяет разработать наиболее приемлемую стратегию и тактику деятельности, нацеленную на получение соответствующего результата. Следует отметить, что важным моментом является информационное обеспечение работ по оценке, анализу и управлению рисками. Информационная система необходима для обеспечения поддержки принятия, решений в условиях неопределенности и высокого уровня риска. Требования, предъявляемые к качеству информации должны быть следующими: достоверность, объективность, однозначность, полнота, релевантность, значимость, стоимость. В целях оказания практической помощи лицам, принимающим решения по управлению

рисками, следует решить вопросы:

– развивать и внедрять новейшие методики оценки и анализа рисков с учетом отраслевых особенностей;

– усовершенствовать управление рисками на предприятиях сферы услуг, за счет существующей теории риск - анализа;

– внедрять и расширять прогрессивные формы обслуживания, применять «пробные», «подписные» услуги в банковской системе для повышения эффективности их деятельности;

– применять в коммерческих банках «аудит взаимоотношений с клиентом», коэффициент «эффективности взаимодействия с клиентом», «индекс критических инцидентов» и другие показатели.

Используя рассмотренные методы анализа и управления рисками и, тем самым, получив возможность уменьшить влияние риска на конечные результат ы деятельности организации, необходимо создать в коммерческой организации адекватную систему управления рисками.

Заключение

В рыночной экономике резко усиливается фактор риска, оказывающий влияние на деятельность банковских организаций. Под риском принято понимать вероятность, а точнее угрозу потери банком части своих ресурсов, недополучение доходов или произведения дополнительных расходов в результате осуществления определенных финансовых операций.

Риск связан с возможностью наступления какого-либо неблагоприятного события, поэтому в этих условиях важным является своевременное проведение анализа риска, в результате которого должны выявляться конкретныепричины порождающие риск и предлагаться мероприятия по сокращению его последствий. В то же время сложность проблемы анализа рисков, недостаточная изученность методов оценкинекоторых аспектов анализа банковских рисков делают необходимым исследование в этой области. Особый интерес в такой ситуации представляют возможности и перспективы развития риск - анализа как, метода обоснования решений при управлении риском.

Риском можно управлять, т.е. использовать меры, позволяющие в определенной степени прогнозировать наступление рискового события и принимать меры к снижению степени риска. Существующие классификации банковских рисков, различаясь положенными в их основу критериями, однозначно полагают кредитный и процентный риски основными для банков. Система управления кредитными рисками - совокупность правил, процедур, процессов и организационных структур, обеспечивающая оценку и управление размером и концентрацией рисков, возникающих в процессе кредитной деятельность банка.

Ключевые слова: *коммерческие банки, кредитные риски, управление, экономическая безопасность.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Biznesin əsasları. Dərslik, prof.A.B. Abbasovun umumi elmi redaktəsi ilə, Bakı. Nurlan, 2005

2. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль/ Пер. с англ.-М.: Дело, 2003.

3. Риск-менеджмент: Учебник/ В.Н.Вяткин, И.В.Вяткин, В.А.Гамза, Ю.Ю.Екатернославский, Дж.Дж.Хэмптон; Под ред. И.Юргенса. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко », 2003.

4. Буянов В.П., Кирсанов К.А., Михайлов Л.М. Рискология. Управление рисками. М.: Издательство «Экзамен», 2003.

5. Глущенко В.В. Управление рисками. Страхование.- М.: ЮНИТИ-ДА¬НА, 1999.

6. Ярочкин В.И., Бузанова Я.В. Основы безопасности бизнеса и предпринимательства. - М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005.

7. Уткин Э.А., Фролов Д.А. Управление рисками предприятия: Учеб¬но-практическое пособие.- М.: ТЕИС, 2003.

8. Малошихина Н.Н., Белокрылова О.С. Риск-менеджмент.-М.: Книж¬ный мир, 2004.

9. Крутик А.Б., Никитина Т.В. Страхование: Учебное пособие. – СПб.: Издательство Михайлова В.А., 2001,

10. Xudiyev N.N. Sıgorta İşi: sığortaçının maliyyə potensialı və sığorta resurslarının

idarə edilməsi. Страховое дело: финансовый потенциал страховщика и управления страховыми ресурсами. Bakı. "Azərnəşr", 2003.

11. Страхование. Под ред. Профессора Шахова В.В.- М.: «Анкил», 2002.

12. Валдайцев С.В. Управление инновационным бизнесом. Учеб. посо¬бие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.

BANKLARDA KREDİT RİSKİNİN İDARƏ OLUNMASI PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə risklərin idarə edilməsi və onların təhlili metodlarının nəzəri əsasları, risklərin əhəmiyyəti və əmələ gəlmə səbəblərini, risklərin təsnifatını, xüsüsilə banklarda, risklərin təhlilinin ümumi prinsipləri və onların idarə edilməsinin əsas metodlarını aşkar edilir. Həmçinin müasir şəraitdə bank risklərinin idarə edilməsi, bütövlükdə bank sistemində kredit risklərinin idarə edilməsinin metodlarını və banklarda kredit risklərinin idarə edilməsinin mənfi cəhətlərini və onun iqtisadi təhlükəsizlik çərçivəsində azaldılmasını təsvir edilir. Məqalədə bank risklərinin iqtisadi təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi kommersiya bankının kredit riskinin və risklərin səviyyəsinə təsir edən faktorların təhlil edilir.

Açar sözlər: *kommersiya bankları, kredit riskləri, idarəetmə, iqtisadi təhlükəsizlik*

CREDIT RISK MANAGEMENT PROBLEMS IN BANKS

SUMMARY

The article reveals the theoretical foundations of risk management and methods of their analysis, the importance and causes of risks, the classification of risks, especially in banks, the general principles of risk analysis and the main methods of their management. It also describes banking risk management in modern conditions, methods of credit risk management in the banking system as a whole, and the disadvantages of credit risk management in banks and its reduction within the framework of economic security. The article analyzes the factors influencing the level of credit risk and risks of a commercial bank, improving the methodology of economic analysis of banking risks.

Keywords: *commercial banks, credit risks, management, economic security*

УДК 657; 311.216;336.717.6

ВАЖНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

ДЖАВАНШИР ОРУДЖОВ
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистр
E-mail: cavanwir.orucov@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Развитие бизнеса, сопровождающееся возрастанием роли международной интеграции в сфере экономики, создает определенные условия для единообразия и постижимости принципов формирования и расчета прибыли, налоговой базы, условий инвестирования капитала, используемого в различных странах. Для улучшения организации бухгалтерского учета в азербайджанских компаниях необходимо ориентироваться на Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности (МСФО). Роль МСФО заключалась в обеспечении сопоставимости отчетности компаний из разных стран.

Применение МСФО потребовало совершенно новых знаний и навыков работы.Необходимость финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами для предприятий Азербайджана обусловлена следующими факторами:

- появлением возможности установления торговых отношений с иностранными клиентами;
- заинтересованность стратегических инвесторов в создании совместных предприятий;
- предполагается выпуск ценных бумаг на международный рынок [6, с.23].

Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) - это набор документов (стандартов), которые регулируют правила финансовой отчетности, необходимые внешним пользователям для принятия экономических решений в отношении предприятия.

МСФО - это не законодательные, регулирующие документы, которые регулируют конкретные методы бухгалтерского учета и стандарты отчетности, а скорее набор принципов и требований. Фактически, применение МСФО не является целью. МСФО - это своего рода инструмент трансформации рынка, довольно важный и эффективный. Потребность в МСФО обусловлена следующими причинами.

1) Формирование отчетности в соответствии с МСФО - важный шаг, который дает азербайджанским предприятиям возможность выйти на мировые рынки капитала. Капитал, особенно иностранный, требует прозрачности финансовой информации о деятельности компаний и финансовой управленческой отчетности перед инвесторами.

Мировая практика показывает, что отчетность, сформированная по международным стандартам, очень информативна и точна для пользователей.

Сегодня основные мировые фондовые биржи разрешают подавать иностранным эмитентам такую отчетность для котировки ценных бумаг, что подтверждает полезность отчетности по МСФО (Paul Pacter, 2017, p.32).

2) Использование международных стандартов финансовой отчетности при организации управленческого учета позволяет значительно снизить затраты компании, а также дает возможность более эффективно вести процесс подготовки финансовой отчетности. Также наличие достоверной информации о финансово-хозяйственной деятельности компании помогает руководству принимать оптимальные управленческие решения.

Отчетность по международным стандартам составляется путем преобразования отчетности, составленной по национальным стандартам. Сегодня проблема унификации системы бухгалтерского учета стоит довольно остро.

Стандартизация бухгалтерских процедур осуществляется в рамках ее унификации, которую осуществляет Совет по Международным стандартам финансовой отчетности (IASB), который разрабатывает и публикует международные стандарты финансовой отчетности. В IASB был основан в

Лондоне в 1973 году.

Целью комитета является унификация принципов бухгалтерского учета, используемых компаниями по всему миру для финансовой отчетности. Смысл гармонизации различных систем бухгалтерского учета заключается в том, что в каждой стране может быть своя собственная модель бухгалтерского учета и система регулирующих стандартов.

Главное, чтобы эти стандарты не противоречили аналогичным стандартам в странах-членах сообщества, то есть находились в относительной гармонии между собой. Сегодня идет активный переход на международные стандарты финансовой отчетности, особенно в отношении компаний, ценные бумаги которых участвуют в котировках на биржах. Международные стандарты бухгалтерского учета позволяют не только снизить затраты компаний на подготовку отчетности, особенно в контексте консолидации финансовой отчетности компаний, работающих в разных странах мира, но и снизить затраты на привлечение инвестиционного капитала.

Переход на МСФО может быть длительным и сложным процессом, при реализации которого придется решать множество сложных вопросов методического и бухгалтерского характера. Опыт компаний в Европе и Азии, перешедших на МСФО, показывает, что существует ряд проблем, которые многие компании, обращающиеся к МСФО, недооценивают.

Несмотря на общую направленность, одинаковый характер, существуют различия в конкретном применении стандартов, которые могут оказать существенное влияние на финансовую отчетность. Рассмотрим основные отличия Международных стандартов финансовой отчетности от определения бухгалтерской (финансовой) отчетности.

В соответствии с МСФО (IAS) 1 «Представление финансовой отчетности» финансовая отчетность представляет собой структурированное представление финансового положения и финансовых результатов предприятия. МСБУ 1 «Представление финансовой отчетности» - это стандарт, который применяется при составлении первой финансовой отчетности компании в соответствии с международными стандартами [8, с.34].

МСФО (IAS) 1 был разработан, чтобы помочь компаниям перейти на МСФО, и предлагает практические решения, направленные на оптимизацию затрат при первом применении этих стандартов. Стандарт также содержит руководство по применению, в котором освещаются наиболее сложные вопросы преобразования отчетности.

Компаниям следует применять МСФО (IAS) 1 при переходе от прежних общепринятых принципов бухгалтерского учета (GAAP) к МСФО и подготовке первой финансовой отчетности по МСФО, то есть финансовой отчетности, которая является первой отчетностью, содержащей четкое и безоговорочное заявление о соответствии МСФО;

2) цель бухгалтерской (финансовой) отчетности. Согласно МСФО, цель финансовой отчетности общего назначения - предоставить информацию о финансовом положении, финансовых результатах и денежных потоках компании, которая будет полезна широкому кругу пользователей при принятии экономических решений.

Финансовые отчеты также показывают результаты управления ресурсами, закрепленными за менеджментом компании. В ПБУ - регулирующих принципах бухгалтерского учета нет четкого указания на то, что цель финансовой отчетности - предоставить информацию об организации, которая будет полезна широкому кругу пользователей при принятии экономических решений [10, с.67].

3) отчетный период и отчетная дата. В международных стандартах нет четкой фиксации отчетной даты;

4) Промежуточная отчетность: в МСФО промежуточный период - это отчетный период, который короче полного финансового года. Промежуточная финансовая отчетность - это финансовая отчетность, которая содержит полный набор сокращенных финансовых отчетов (компонентов) за промежуточный период [10, с.24].

Согласно ПДП, ежемесячные и квартальные отчеты являются промежуточными и

составляются нарастающим итогом с начала отчетного года;

5) определение выручки. В соответствии с Международным стандартом бухгалтерского учета IAS, выручка представляет собой валовой приток экономических выгод от обычной деятельности компании за период, приводящий к увеличению собственного капитала, за исключением взносов участников. Одним из основных препятствий на пути сближения национальных стандартов с МСФО является сложность отдельных стандартов [9, с.54].

Также гармонизации систем бухгалтерского учета препятствуют следующие факторы:

1) пробелы в данных. Подготовка вступительного баланса в соответствии с МСФО может потребовать сбора информации или выполнения расчетов, которые не были необходимы в соответствии с ранее применявшимися ОПБУ. Компаниям следует заранее спланировать переход на МСФО, чтобы обеспечить своевременный сбор и проверку необходимой информации. Точно так же компании должны определять различия между требований GAAP и требований МСФО. Это может повлиять на объем необходимой информации, которую необходимо собрать.

2) выбор учетной политики. Ряд МСФО позволяют компаниям выбрать один из нескольких возможных вариантов для целей учетной политики. Компаниям следует осторожно подходить к выбору учетной политики, которая будет использоваться при подготовке вступительного баланса, и хорошо понимать влияние этого выбора на текущий и будущие периоды.

Компаниям следует провести анализ выбранной ими учетной политики в соответствии с МСФО, и наиболее эффективным этот анализ будет, когда он будет проводиться «с нуля». Хотя многие требования к бухгалтерскому учету для ранее применявшихся ОПБУ и МСФО могут быть схожими, компаниям следует использовать возможность для изучения альтернативных учетных политик по МСФО, поскольку может показаться, что они лучше отражают экономическое содержание их операций и улучшат информацию для инвесторов [9, с.12].

Финансовый отчет - это финансовое положение предприятия, а также структура и описание его операций. Его основная цель - предоставить информацию широкому кругу пользователей о результатах деятельности предприятия и денежных потоках, которые необходимы для принятия управленческих решений. что. Чтобы соответствовать этим требованиям, финансовая отчетность включает активы, обязательства, капитал, доходы и расходы, денежные потоки и т. Д. Предприятия. обобщает информацию о.

Как указано в концептуальной структуре США, финансовый хебат предоставляет реальным и потенциальным инвесторам, кредиторам и другим пользователям необходимую информацию. «Другие пользователи» включают сотрудников и клиентов предприятия, государственных органов и общества в целом. Судя по всему, в США «другие пользователи» считаются вторичными пользователями финансовой отчетности. Прежде всего, это связано с тем, что этой информации недостаточно, чтобы другие пользователи принимали решения. Аналогичная ситуация характерна и для других англо-американских стран с систематическим учетом.

Европейские страны, в отличие от США, уделяют больше внимания потребностям сотрудников и государственных структур. В связи с этим меняется содержание предоставляемой информации. Таким образом, согласно закону, действующему с 1977 года, французские компании с численностью сотрудников более 300 человек должны ежегодно представлять "государственный (социальный) баланс" совету сотрудников своих предприятий. В таких социальных балансах важно иметь следующую информацию: :

1) количество сотрудников;
2) трудозатраты;
3) охрана труда и техническая безопасность;
4) обеспечение условий труда;
5) обучение персонала;
6) производственные отношения;
7) обеспечение социальных условий

Такую информацию используют Германия и другие страны Европы, а также страны Скандинавии. Социальный баланс в Бельгии

состоит из 4 частей:

• информация о численности штатных и внештатных сотрудников, а также временных сотрудников;

• рабочее движение - информация о количестве новых сотрудников;

• краткое изложение использования государственных мер, включая субсидии для создания рабочих мест;

• Информация об обучении без отрыва от производства.

В Великобритании отчетность сотрудников основана на принципе добровольности, и компания самостоятельно принимает решение о раскрытии этой информации. Аналогичная ситуация наблюдается в Австралии и Новой Зеландии. Раскрытие дополнительной информации играет очень важную роль в современной рыночной экономике. Таким образом, некоторые статьи баланса оцениваются по-разному даже на разных предприятиях одной страны. В таких случаях простое раскрытие фактов экономической жизни не решает проблему создания адекватного имиджа предприятия для пользователей отчета.

Согласно МСФО, финансовая отчетность должна быть четкой и понятной. Этот документ относится к учетной политике во всех случаях. Следовательно, для подготовки финансовой отчетности бухгалтерская информация должна раскрываться следующим образом:

Первые две группы отчетов регулируются во всех странах на уровне соответствующих законов, руководств, руководств и стандартов. В законодательстве развитых стран особое внимание уделяется регулированию состава и содержания финансовой отчетности. В этом случае действующее законодательство четко определяет дифференцированный перечень обязательной информации о балансе, отчете о прибылях и убытках для малых, средних, крупных и индивидуальных транснациональных корпораций. Кроме того, предприятия имеют право использовать дополнительные вещества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На наш взгляд, на данном этапе необходимо более полное соответствие системы бухгалтерского учета Азербайджана МСФО, что позволило бы избежать кризисных ситуаций на рынке и обеспечить финансовую прозрачность компаний, что важно для потенциальных инвесторов.

Международные стандарты бухгалтерского учета позволяют применять экономические знания для составления объективной и точной отчетности предприятий. С развитием рыночных отношений и внешнеэкономического сотрудничества вопросы стандартизации и гармонизации финансовой отчетности в разных странах становятся очень актуальными. Итак, гармонизация - это процесс сближения методов, норм, инструментов, принципов и правил бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

А стандартизация - это процесс формирования норм, принципов и правил, которые оптимально удовлетворяют и унифицируют потребности пользователей информации в разных странах. Стандартизация и гармонизация системы бухгалтерского учета - взаимосвязанные процессы, в которых МСФО имеют большое значение.

Ключевые слова: *международный, финансы, отчетность, бухгалтерский учет, стандарты, экономика*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Comparative characteristics of Russian and Western accounting systems / E. M. Merzlikina, G. M. Avramenko. // International accounting. - 2011. - N 34. - C.2-9.

2. Financial Accounting (BPP), 2013

3. International Bank of Azerbaijan, "Consolidated Financial Statements for the Year Ended December 31, 2015",

4. International Bank of Azerbaijan, “International Bank of Azerbaijan” OJSC the first half of 2016 consolidated financial information

5. John Wiley & Sons, April 17, 2017, "Wiley IFRS 2017: Interpretation and application of IFRS standards"

6. John Wiley.(2015),"Introduction to International Accounting",p.123

7. Paul Pacter (2017), International Accounting Standards Committee Foundation, p. 213

8. Paul Pacter.(2018). "Theory of Accounting", p.345

9. Sokolov V. Ya. 2010. - Differences between IFRS and traditional accounting. Ya. Sokolov // Accounting, N 7. - P.106-110.

10. Suvorov A. 2012. Principles of Accounting and IFRS / A. Suvorov // Audit and taxation. - N 4. - P.25-29.

BEYNƏLXALQ MALIYYƏ HESABATI STANDARTLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Hal-hazırda mühasibat prinsiplərinin standartlaşdırılması və unifikasiyasına meyl əhəmiyyət kəsb edir. Bu tendensiya beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsini, beynəlxalq dünya iqtisadiyyatının və maliyyə bazarlarının güclənməsini əks etdirir.

Beynəlxalq maliyyə hesabat standartları mühasibat sisteminin uyğunlaşdırılmasında və standartlaşdırılmasında mühüm rol oynayır və bütün ölkələr üçün ümumi mühasibat prinsiplərinin inkişafı çoxmillətli müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətdə səmərəli işləməsinin şərtidir.

Açar sözlər: *beynəlxalq, maliyyə,hesabat,uçot,standartlar,iqtisadiyyat*

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

SUMMARY

At present, the tendency towards standardization and unification of accounting principles becomes more and more significant. This trend reflects the expansion of the field of activity of international companies, the strengthening of the international world economy and financial markets. International financial reporting standards play an important role in the harmonization and standardization of the accounting system, and the development of common accounting principles for all countries is a condition for the effective functioning of multinational enterprises in foreign economic activity.

Key words: *international, finance, reporting, accounting, standards, economics.*

UOT 334.012.621.64;334.7.012.621.64

QLOBAL ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MÖVCUD REALLIQLARI VƏ MEYLLƏRİ

CƏLAL ƏHMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitet, magistr

E-mail: celal.ehmedzade99@gmail.com

GİRİŞ

Müasir qlobal təhdidlərin artması şəraitində qida təhlükəsizliyi dünya sivilizasiyasını və dünya ölkələrini narahat edən ən ciddi problemlərdən biri hesab olunur. Dünya ölkələri qarşısında duran mühüm problemlərdən biri daim artan dünya əhalisinin qida probleminin davamlı və sabit həlli və uzunmüddətli perspektivdə qida mövcudluğunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasıdır.

Ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün səylərin birləşdirilməsi, beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdə fəaliyyətinin optimallaşdırılması, mövcud qida ehtiyatlarından istifadənin ən təsirli yol və mexanizmlərinin modelləşdirilməsi fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən hesab olunur.

Qlobal səviyyədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, inkişaf və qida mövcudluğu sahəsindəki əsas hədəflərə çatmaq, qida mövcudluğunun ardıcıl sistemləşdirilməsi, dünya ölkələrinin bu proseslərdə, o cümlədən Azərbaycanın da fəallığının artırılması, vacib qida və qida məhsulları istehsalının genişləndirilməsi və emal sənayesinin gücləndirilməsi vacibdir.

Qida təhlükəsizliyi təmin edilərkən, müasir texnologiyalar, iqlim dəyişiklіyi kontekstində ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün prioritetlər, həmçinin torpaq, su və digər mənbələrdən səmərəli istifadəyə adekvat yanaşmalar diqqətlə izlənilməli və nəzərə alınmalıdır. Urbanizasiyanın qida əlçatanlığı siyasətindəki roluna xüsusi diqqət yetirilməli və bu sahədə adekvat tədbirlər nəzərdən keçirilməlidir. Ticarət-elm-təhsil üçbucağının qida mövcudluğunun gücləndirilməsində əhəmiyyəti vurğulanmalıdır.

Qeyd edək ki, qida təhlükəsizliyi problemləri sivilizasiyası qlobal məsələlərdən biridir və dünya əhalisini çox narahat edir. Bundan əlavə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir.

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkə əhalisinə vacib qida növləri tədarükünün fasiləsiz yollarını və bu sahədəki problemlərin qarşısını almağı nəzərdə tutur. Qida təhlükəsizliyi əsasən dörd vacib komponentə: reallıq - yəni. daxili ehtiyaclar, müəyyən qida növləri üçün tələb və ticarət imkanına; əlçatanlıq - ümumi gəlir, işsizlik, iqtisadi artım və yoxsulluq dərəcələrinə; istehlak - sağlamlıq, təhsil səviyyəsi, infrastruktur şəbəkəsinə və sabitlik - uyğun qidanın fiziki və iqtisadi mövcudluğuna ayrılır.

1. Metod

Qeyd edək ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edərkən üç vacib strateji hədəfi nəzərə almaq lazımdır:

1. Birincisi, ölkənin qida ehtiyatları etibarlı meyarlara malik olmalı və beynəlxalq qida bazarları, təbii fəlakətlər, quraqlıq, məhsul çatışmazlığı, daşqınlar və digərləri daxil olmaqla müxtəlif daxili və xarici amillərdən asılı olmamalıdır.

Ölkənin qida ehtiyatları uzun illər hesablanmalı və bu məsələdə heç bir şəkildə səhlənkarlığa yol verilməməli, üstəlik daxili qida bazarının tarazlığı bütün hakimiyyət qolları tərəfindən idarə olunmalı və bu tədbirlər ilə bağlı məsuliyyət artırılmalıdır.

Dövlət ölkənin qida ehtiyatlarının formalaşmasını və bütövlüyünü tarazlaşdırmağa və nəzarət etməyə, istehlak bazarının şəffaflığını təmin etməyə borcludur. P. Khazelin tədqiqatları qeyd edir ki, fövqəladə hallar zamanı qida ehtiyatlarının səviyyəsi təxminən 5% -dir, bununla birlikdə daha ciddi beynəlxalq təşkilatlar və qida təhlükəsizliyi və qida ehtiyatlarının formalaşması ilə bağlı tədqiqat mərkəzləri bənzər stokların ən azı 2-3 aylıq bir dövrü əhatə etməsi lazım olduğunu düşünürlər.

Qida təhlükəsizliyi problemlərinin daha uğurla həll olunduğu dünyanın bir sıra aparıcı ölkələri qida ehtiyatlarını ölkədə istehlak edilən vacib qida növlərinin 17-25% -ini istehsal etməyi məqsədəuyğun hesab edirlər (World Economic

and Social Survey 2013. Sustainable Development Challenges. United Nations publication. Sales No. E.13.II. C.1. United Nations, 2013: 216).

2. İkincisi, əsas qida növlərinin istehsalı üçün maddi-texniki bazanın inkişafını, ixtisaslaşmış qida strukturlarının, ölkə əhalisinin həssas kateqoriyası üçün ərzaq təminatına ciddi dəstək verəcək təşkilatlar şəbəkəsinin yaradılmasını təmin etmək üçün müxtəlif proqramların genişləndirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Bundan əlavə, məktəblilər, uşaqlar və qadınlar üçün vacib qida növləri ilə təmin etmək və xüsusi bir qidalanma proqramı hazırlamaq üçün xüsusi proqramlar hazırlamaq lazımdır. Məsələn, Hindistanda əhalinin yoxsul qruplarına qida təminatında ünvanlı dəstək verən xüsusi bir qeyri-hökumət qurumu yaradıldı ki, bu proqram təxminən 600 milyon insana çatır.

2. Araşdırma Modeli

Qida Təhlükəsizliyinin Makroiqtisadi və Fiskal aspektləri

Makroiqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini artırmaq üçün vacibdir. Hər bir dövlət qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin və dövlət tənzimlənməsinin daha təsirli mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasına qayğı göstərməlidir.

Makroiqtisadi baxımdan ölkənin qida siyasətinin gücləndirilməsinin əsasını ilk növbədə məşğulluğu təmin etmək və işsizlik səviyyəsini azaltmaq, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində iqtisadi və istehsalat fəaliyyətinin səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmaq, ölkənin ödəmə qabiliyyət səviyyəsini artırmaq üçün daha optimal dövlət siyasətinin formalaşdırılması, ölkə əhalisinin əsas hissəsi üçün qida əlçatanlığının təmin edilməsi, insanların prioritet ehtiyaclarının ödənilməsi və rifahının artırılması.

3. Analiz

Cədvəllər 1-4, dənli bitkilərin istehsalı, təchizatı, istifadəsi, ticarəti və dünya bazarının tarazlığı üçün dünya bazarının göstəricilərini göstərir. Cədvəl 1 qlobal taxıl bazarının göstəricilərini göstərir. Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, 10 il ərzində dünyada taxıl bitkiləri istehsalı bir qədər artmışdır.

Cədvəl 1: Qlobal dənli bitkilər bazarının göstəriciləri, milyon ton

Qlobal taxıl bazarı						
İllər	İstehsal	Təchizat	Istifadə olunur	Ticarət	Dövr sonunda qalıq	Qlobal mənbələrdən istifadənin nisbəti,%
2009/2010	2012.4	2483.6	2058.4	257.8	431.7	20.7
2010/2011	2125.2	2556.9	2122.0	273.0	437.0	20.5
2011/2012	2281.9	2718.8	2183.1	286.2	518.8	23.8
2012/2013	2260.0	2778.8	2218.8	279.7	559.4	24.9
2013/2014	2249.6	2809.0	2277.2	289.7	528.7	22.8
2014/2015	2343.6	2872.2	2316.0	323.2	546.7	23.5
2015/2016	2292.9	2839.6	2324.8	318.1	524.3	21.6
2016/2017	2519.6	3043.9	2428.8	361.6	584.8	23.3
2017/2018	2560.2	3145.0	2504.3	376.1	635.6	25.2
2018/2019	2525.6	3161.3	2521.1	370.2	635.5	24.9
2019/2020	2521.2	3156.7	2547.5	365.1	610.7	23.2

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org.

Bənzər bir vəziyyət dənli bitkilərin tədarükü, istifadəsi və ticarətində inkişaf etmişdir - dünya əhalisinin sürətli böyüməsi ilə müqayisədə artım əhəmiyyətsizdir. Bu göstəricilərin hamısı qlobal taxıl bazarındakı gərginliyi və ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq və taxıl istehsalını artırmaq üçün dərhal hərəkətə keçməyin vacibliyini vurğulayır.

Cədvəl 2: Qlobal buğda bazarının göstəriciləri, milyon ton

Qlobal taxıl bazarı						
İllər	İstehsal	Təchizat	Istifadə olunur	Ticarət	Dövr sonunda qalıq	Qlobal mənbələrdən istifadənin nisbəti,%
2009/2010	600.9	779.4	624.1	113.9	157.8	25.2
2010/2011	611.6	769.4	619.6	113.6	148.1	22.7
2011/2012	681.3	829.4	645.1	140.1	176.2	26.5
2012/2013	684.7	860.9	654.5	130.7	206.2	30.6
2013/2014	652.3	858.5	661.9	129.0	198.1	28.5
2014/2015	697.4	895.5	694.0	148.3	195.7	28.6
2015/2016	655.1	850.7	683.3	142.9	172.1	24.9
2016/2017	711.0	883.1	691.8	156.4	182.4	25.6
2017/2018	729.5	911.9	711.1	155.5	199.9	27.6
2018/2019	733.0	933.0	723.5	152.0	204.5	28.3
2019/2020	712.7	917.2	722.8	153.0	193.7	26.0

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org.

Cədvəl 2 dünyada ən vacib qida sayılan qlobal buğda bazarının fəaliyyətini göstərir.

Cədvəl 2-nin təhlili göstərir ki, 2019-2020-ci illərdə istehsal artımı 2017-2018-ci illə müqayisədə azalmış, üstəlik dünyada buğda tədarükü və istifadəsi azalmışdır.

Son 5 ildə buğda ticarəti eyni səviyyədə olub, üstəlik 2020-ci ilin sonunda balans azalıb və bu rəqəm yalnız 193,7 milyon ton təşkil edib. Müqayisə üçün 2013-cü ilin eyni göstəricisi 206,2 milyon ton, 2019-cu ilin sonunda isə 204,5 milyon ton səviyyəsində idi.

Cədvəl 3 qlobal taxıl bazarının göstəricilərini göstərir. Cədvəl 3-i təhlil etsəniz, 2009-2020-ci illər üçün dünyada taxıl istehsalının eyni səviyyədə olduğunu və böyümədiyini, praktikada taxıl tədarükü və istifadəsi həcminin də çox dəyişmədiyini görə bilərsiniz.

Cədvəl 4 qlobal düyü bazarı haqqında məlumat verir. Cədvəl 4 göstərir ki, 2010-2020-ci illərdə ümumilikdə dünyada düyü istehsalında artım çox dəyişməyib, lakin 2016-20120-ci illərdə bir artım var - ildə təxminən 800 min ton olmuşdur.

Son 10 il ərzində dənli bitkilərin qlobal ehtiyatları və qlobal ehtiyatlarının istifadəsi az da olsa sabit bir böyüməyə malikdir və bu, dünyada qlobal qida probleminin həlli istiqamətində görülən tədbirlərin səmərəliliyindən xəbər verir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının hesabatlarında son illərdə Azərbaycanda buğda istehsalı daxil olmaqla taxıl bitkiləri istehsalında artım dinamikasının vurğulandığına diqqət yetirir.

Bununla birlikdə, Azərbaycan Qazaxıstandan müxtəlif növ taxıl bitkiləri, xüsusən də buğda idxal etməyə davam edir. Azərbaycanda taxıl bitkiləri istehsalındakı artıma gəlincə, böyümə təxminən 15-16% -dir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan bu sahədə ehtiyatlarını formalaşdırmaq üçün yüksək keyfiyyətli buğdaya ehtiyac duyur.

Cədvəl 3: Qlobal taxıl bazarının göstəriciləri, milyon ton

Qlobal taxıl bazarı						
İllər	İstehsal	Təchizat	Istifadə olunur	Ticarət	Dövr sonunda qalıq	Qlobal mənbələrdən istifadənin nisbəti,%
2009/2010	986.0	1184.4	1011.2	112.4	178.8	16.5
2010/2011	1077.6	1256.4	1070.5	129.2	189.5	17.0
2011/2012	1143.1	1332.6	1095.6	116.2	224.7	19.9
2012/2013	1121.4	1346.2	1117.4	116.8	229.1	19.6
2013/2014	1130.3	1359.5	1155.6	123.9	200.6	17.4
2014/2015	1162.7	1363.3	1154.7	134.5	204.9	17.5
2015/2016	1149.6	1354.5	1168.1	135.1	191.3	15.3
2016/2017	1314.1	1505.3	1254.0	159.7	230.1	17.7
2017/2018	1336.3	1566.5	1301.8	176.0	261.9	20.1
2018/2019	1302.3	1564.2	1301.3	173.3	262.1	19.8
2019/2020	1313.3	1575.4	1321.4	168.0	253.1	18.5

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org.

Cədvəl 4: Qlobal düyü bazarının göstəriciləri, milyon ton

Qlobal taxıl bazarı						
İllər	İstehsal	Təchizat	Istifadə olunur	Ticarət	Dövr sonunda qalıq	Qlobal mənbələrdən istifadənin nisbəti,%
2009/2010	425.4	519.8	423.0	31.6	95.2	24.8
2010/2011	436.0	531.2	431.9	30.2	99.4	26.0
2011/2012	457.5	556.8	442.5	29.9	117.9	29.3
2012/2013	453.8	571.7	446.9	32.1	124.1	30.0
2013/2014	466.9	591.0	459.7	36.7	129.9	27.8
2014/2015	483.5	613.4	467.3	40.4	146.2	30.9
2015/2016	488.2	634.4	473.5	40.1	161.0	33.3
2016/2017	494.5	655.4	483.0	45.5	172.2	35.0
2017/2018	494.3	666.6	491.5	44.6	173.7	35.0
2018/2019	490.3	664.0	496.2	44.9	168.9	33.6
2019/2020	495.2	664.1	503.4	44.1	164.0	32.0

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org.

4. Qlobal kontekstdə qida əlçatanlığı problemlərinin həlli yolları

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə və əsasən sənayeləşmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafına real pul və kredit resurslarının qoyuluşu mürəkkəbdir, çünki bu, kredit faizlərinin artmasına kömək edir. Və bu amil öz növbəsində istehlak bazarındakı bahalaşmaya təsir göstərir və sonrakı zəncirlərdə bahalaşma əmtəə bazarlarına gedir, ərzaq məhsullarının qiymətləri yüksəlir və beləliklə, ölkə əhalisi üçün vacib qida növlərinin mövcudluğu çətinləşir. Bu baxımdan dünyada iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin etmək üçün təcili ehtiyac var.

Digər tərəfdən, ərzaq qiymətləri real vəziyyəti və əhalinin maddi vəziyyətini əks etdirməlidir. Eyni zamanda, dövlət vacib qida növlərinin süni qiymətinin qalxmamasını təmin etməlidir.

Bundan əlavə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasındakı balanssızlıqlar pul siyasətinə və ümumilikdə inflyasiya proseslərinə mənfi təsir göstərə bilər və ölkə əhalisinin vacib qida növləri əldə etməsi üçün əlavə çətinliklər yaradır.

Aparılan araşdırmalar pul siyasətinin qeyri-kafiliyinin və qiymət məsələlərinin vacib mal və ərzaq məhsullarının qiymətlərinə mənfi təsir göstərdiyini və əsas qida məhsullarının qiymətlərinin süni artmasına ciddi təsir etdiyini göstərdi.

Üstəlik, bir çox tədqiqatçı kənd təsərrüfatında qiymət faktorlarına qarşı son dərəcə diqqətli olmağın lazım olduğunu düşünür: kənd təsərrüfatında istehsal olunan qida məhsullarının qiymətlərinin ölkə əhalisinin əsas hissəsi üçün hərəkətliliyi və əlçatanlığı ilə səciyyələnəcəyi bir mühitin formalaşdırılması məqbul sayılır.

Qısa müddətdə qlobal qida növlərinin istehsalında balans yaratmaq və dünya əhalisini əsas qida məhsulları ilə təmin etmək üçün daha əlverişli şərait yaratmaq üçün xeyli səylər tələb olunacaqdır.

5. Davamlı inkişaf kontekstində qida əlçatanlığı

Bildiyiniz kimi, dünyada əsas qida növlərinin çatışmazlığı ilə yanaşı, davamlı iqtisadi inkişaf kontekstində qida əlçatanlığının təmin edilməsinin vacib problemlərini də həll etmək lazımdır. Son on ildə bu məsələ qlobal problemlərin həll edilməsi çərçivəsində dünya ölkələrinin beynəlxalq forum və sammitlərində daim nəzərdən keçirilir. Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının meyarlarına və standartlarına uyğun olaraq, Qida Əlçatanlığı Göstərici Paketi Şəkil 1-də müzakirə edilmişdir.

Şəkil 1: Qida təhlükəsizliyi göstəricilərinin hərəkəti qrafiki

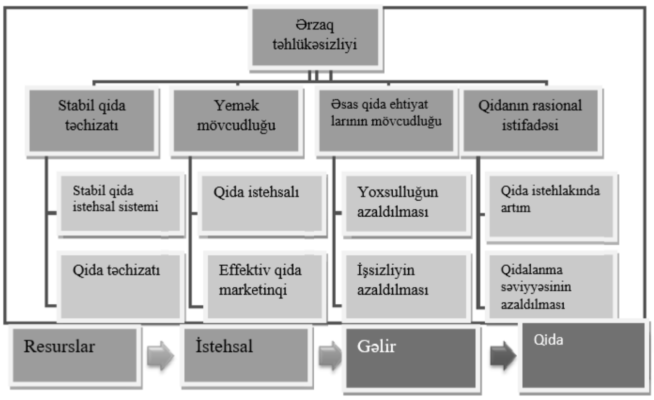

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org. (01.12.2020)

Şəkil 1-də göstərildiyi kimi fasiləsiz qida tədarükünün təmin edilməsi qida istehsalı sisteminin özü və qida təchizatı sisteminin sabitliyini tələb edir. Qida əlçatanlığını artırmaq üçün qida istehsalının böyüməsini təmin etmək və təsirli qida marketinqini həyata keçirmək lazımdır.

Bundan əlavə, ölkə əhalisinin vacib qida növləri ilə təminatını artırmaq üçün dövlət yoxsulluğu və işsizliyi azaltmaq üçün işlərini gücləndirməyə borcludur. Son on ildə dünyada qida təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün qlobal problemlərdən biri də rasionalizasiyadır, yəni qidanın rasional istifadəsindən danışırıq.

6. Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri və perspektivləri

SSRİ-nin dağılmasından sonra, 1990-cı illərin əvvəllərində, onsuz da müstəqil bir dövlət olaraq, Azərbaycan qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət siyasəti və dövlət sistemi qurmaq məcburiyyətində qaldı. Lakin ölkənin bu sistemi təmin etmək üçün mənbələri və vasitələri yox idi və yalnız Azərbaycanda neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlandı, əkinçilik sektoru və aqrosənaye kompleksinin fəaliyyəti dəyişdirildi.

Əslində, Azərbaycan öz ehtiyacları üçün taxıl bitkilərinin inkişafı üçün kifayət qədər ərazi potensialına malikdir və bu səbəbdən bu sahədə texnologiyaların inkişaf etdirilməsini tələb edir (İbrahimov, 2014).

Bundan əlavə, qida təhlükəsizliyi proseslərini stimullaşdırmaq miqyaslı səmərəlilikdən istifadə etmək, təsərrüfat ölçülərini optimallaşdırılmaqla kənd təsərrüfatında kooperativ hərəkətlər həyata keçirilə bilər.

Şəkil 2: 2011-2019-ci illər üçün Azərbaycanda taxıl istehsalının dinamikası.

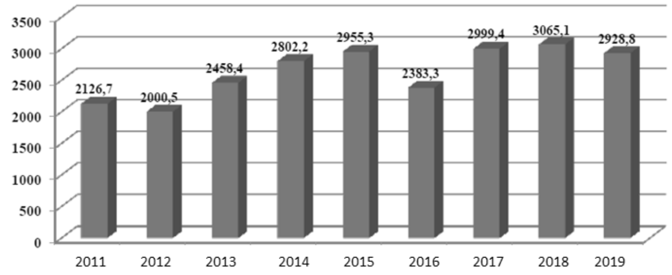

Mənbə: Food and Agriculture Organization, http://www.fao.org. (12.12.2019)

NƏTİCƏ

Beləliklə, yaxın gələcəkdə milli ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasında əsas amilləri müəyyənləşdirən iqtisadi mühiti xarakterizə edən yeni bir paradiqma axtarışının nəticələrini nəzərə almaq lazımdır:

- yerli istehsalçıların xarici bazara girişini sadələşdirmək üçün əməliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi nəzərə alınmaqla əlverişli təşkilati və iqtisadi şəraitin yaradılması ərzaq

təhlükəsizliyi imkanlarının reallaşdırılması üçün iqtisadi və istehsal mexanizminin təkmilləşdirilməsi prioritetlərdən olmalıdır;

- dövlət və özəl sektor arasında perspektivli əməkdaşlıq sahəsi hesab olunan aqrar və qida sektorundakı rəqabət mühitinə mənfi təsirləri istisna edən zəmanətli satınalma sistemi formalaşdırılmalıdır;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı iqtisadi problemin həlli imkanlarının dövlət tənzimləmə tədbirləri sisteminin xarakterindən asılı olduğunu nəzərə almaq lazımdır;

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, tənzimləmə problemləri, görülən tədbirlər*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Ataşov B.X. (2005), Qida təhlükəsizliyinin aktual problemləri. - Bakı: Elm, 336 səh.*
2. *Əliyev Ş.T. (2012), Xüsusi iqtisadi zonalardan istifadə problemləri. /Monoqrafiya. - Bakı, 360 səh.*
3. *Quliev E.A. (2013), Etibarlı qida təchizatı sistemi: əməkdaşlıq problemləri və inteqrasiya. - Bakı: "Elm", 307 səh.*
4. *Quliev E.A. (2015), Aqrar iqtisadiyyat. - Bakı: "Əməkdaşlıq", 320 səh.*
5. *Quliev E.A. (2017), Qlobal qida təhlükəsizliyi: reallıqlar, problemlər və perspektivlər. / Monoqrafiya. - Almaniya: Köln, 424 səh.*
6. *Salaxov S.V. (2004), Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi problemləri. - Bakı, 504 s.*
7. *Şəkərəliyev A.Ş. (2009), Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: "İqtisad Universiteti", 416 səh.*
8. *ESCAP. 2012. The Role of Policies in Agricultural Transformation Lessons from Brazil, Indonesia and the Republic of Korea, CAPSA-ESCAP, edited by Upali Wickramasinghe, Saifullah Syed and Hermanto Siregar, Indonesia.*
9. *Anzuini A., Lombardi M.J., Pagano P. 2010. The Impact of Monetary Policy Shocks on Commodity Prices. European Central Bank Working Paper 1232. Frankfurt.*
10. *Diaz-Bonilla E. (2015) Macroeconomics, Agriculture and Food Security, Washington D.C.*

ТЕКУЩИЕ РЕАЛИИ И ТЕНДЕНЦИИ ГЛОБАЛЬНОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

РЕЗЮМЕ

По мере нарастания процесса глобализации мировой экономики актуальность решения глобальных проблем возрастает. Из-за множества сложных факторов глобальная продовольственная безопасность ухудшается, и во многих развивающихся странах растет число людей, страдающих от голода. С этой точки зрения надежное обеспечение населения достаточным питанием стало одним из основных условий устойчивого и стабильного социально-экономического развития. Ежегодно глобальный, региональный и национальный уровни продовольственной безопасности претерпевают значительные изменения и риски, что требует существенных и неотложных мер, эффективных реформ и применения передовых технологий и методов в сельскохозяйственном производстве для обеспечения продовольственной безопасности для всех членов общества. Следует отметить, что в последние годы в ответ на экономические проблемы в Азербайджане были приняты основные стратегические документы, в том числе Стратегическая дорожная карта по производству и переработке сельхозпродукции (6 декабря 2016 г. № 1138).

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, вопросы регулирования, принятые меры*

CURRENT REALITIES AND TRENDS IN GLOBAL FOOD SECURITY

SUMMARY

As the process of globalization of the world economy grows, the urgency of solving global problems increases. Due to many complex factors, global food security is deteriorating, and the number of people suffering from hunger is increasing in many developing countries. From this point of view, reliable provision of the population with sufficient food has become one of the main conditions

for sustainable and stable socio-economic development. Every year, global, as well as regional and national food security levels undergo significant changes and risks, which require substantial and urgent measures, effective reforms and the application of advanced technologies and methods in agricultural production to ensure food supply for all members of society. It should be noted that in recent years, in response to economic problems in Azerbaijan, the main strategic documents, including the Strategic Roadmap for the production and processing of agricultural products (December 6, 2016 No 1138) were adopted.

The article examines current realities and trends in global food security. To this end, the macroeconomic and financial aspects of food security are analyzed in detail in the context of the growing global threats to the provision of the world's population with essential foods. World market indicators for grain, wheat, cereals and rice are being considered to balance the formation of food stocks and accelerate food security. The most optimal ways to address food availability in a global context have been identified. In the light of the requirements of sustainable development, the problems and important components of the formation of a food accessibility environment are considered. A block diagram of important food safety indicators is provided. The problems were analyzed and the prospects for ensuring food security in Azerbaijan in the current situation were identified. Strengthening priority measures to improve the country's food security system is justified.

Keywords: *food security, regulatory issues, taken measures.*

Fəlsəfə

UOT 101.1::316

MÜSLÜM NƏZƏROV
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: muslimnazarov@mail.ru

NİZAMİ QULİYEV
Riyyaziyat üzrə fəlslfə doktoru,
baş müəllim
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA TƏHSİLİN İNFORMASİYALAŞDIRILMASININ ROLU

Giriş

XX əsrin ikinci yarısında bəşəriyyətin inkişafında yeni bir mərhələ - sənaye cəmiyyətindən informasiya (postindustrial) cəmiyyətinə keçid etdi. Bu keçidi təmin edən cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin ən vacib xüsusiyyəti onun informasiyalaşdırılmasıdır.

Müasir informasiya cəmiyyətində sivilizasiyanın inkişafının əsasını informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunduğu informasiya prosesləri təşkil edir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi qlobal informasiyalaşdırılma prosesinin yaranmasına və inkişafına kömək etmişdir. Öz növbəsində, bu proses yerli təhsil sistemində islahatların aparılması və müasirləşdirilməsinin ən vacib şərtlərindən biri olan təhsilin informasiyalaşdırılmasının inkişafına təkan verdi.

Hazırda qlobal xarakter alan cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesi dünya birliyinin bütün inkişaf etmiş ölkələrini deyil, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrini də əhatə etmişdir. Sözün geniş mənasında cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, müasir kompüter texnologiyaları və informasiya mübadiləsi əsasında həyata keçirilən informasiyaların toplanması, emalı, saxlanması, ötürülməsi və istifadəsi vasitələri infrastrukturunun formalaşması ilə əlaqəli, hər hansı bir ölkənin elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsinin ən vacib göstəricisi kimi cəmiyyət həyatının yenidən qurulması prosesi kimi qəbul edilə bilər.

İnformasiya cəmiyyətində informasiya mənbələri və elmi biliklər məşğul əhalinin böyük əksəriyyətinin əməyinin obyektləri və nəticələrinə çevrilir.

Müasir cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində: iqtisadi, siyasi, mədəni, təhsil sahəsində əsas və qarşılıqlı əlaqəli dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu sahələrdəki köklü dəyişikliklərin təsiri ilə təhsil sahəsi də dəyişir. Ancaq təhsilin özü, təhsil prosesi, onun nəticələri iqtisadiyyatın inkişafına, siyasətin formalaşmasına və həyata keçirilməsinə, mədəniyyətin inkişafı və ya deqradasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir dünyanın qloballaşması şəraitində baş verən təhsil sahəsindəki ən əhəmiyyətli dəyişikliklər təhsilin hədəfinin çevrilməsi, onun idrak imkanlarının yenidən düşünülməsi, idrakın mahiyyəti ilə yanaşı, cəmiyyətdə təhsilin yeri və rolunun dəyişməsi ilə əlaqədardır.

1. Cəmiyyətin və təhsilin informasiyalaşdırılması konsepsiyasının mahiyyəti və məqsədi

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması əhalinin kompüter təhsil proqramının təşkilini, kadrların - kompüter mütəxəssisləri və qeyri-mütəxəssislərin, yəni istifadəçilərin hazırlanması və yenidən hazırlanmasını, ibtidai məktəbdən universitetə və ali məktəbdən sonrakı təhsil sisteminə qədər bütün təhsil səviyyələrinin kompüterləşdirilməsini, işçilərin yenidən hazırlanması üçün bir şəbəkə yaratmaq, gəncliyi formalaşdırmaq, yeni informasiya mədəniyyəti, fərdi kompüterdəki maneələri aşmaq və s. nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, ictimai istehsal sahəsindəki dominant fəaliyyət növü informasiyaların toplanması, işlənməsi, saxlanması, ötürülməsi, istifadəsi, istehsalı olmaqla müasir mikroprosessor və kompüter texnologiyalarının qarşılıqlı əlaqə və mübadilə vasitələrinin əsasını təşkil edir [6].

Eyni zamanda, informasiya cəmiyyətin ən

vacib strateji mənbəyinə çevrilir və iqtisadiyyatda, təhsildə, mədəniyyətdə əsas yerlərdən birini tutur. Bu, insan həyatının bütün sahələrində ictimai tərəqqinin obyektiv mərhələsidir. İnformasiyalaşdırılma barədə danışarkən qeyd etmək olar ki, bu, yalnız vahid texniki bazanın yaradılması, inkişafı deyil, müxtəlif sosial sistemlərin işinin informasiya bazasında dəyişiklik, məqbul hədlər daxilində "kağız"ın - "insanmaşın" elektron sistemlərinə dəyişdirilməsi, informasiya mübadiləsi, insan fəaliyyətinin yeni, daha səmərəli modellərinin yaradılmasından ibarətdir.

Beləliklə informasiyalaşdırma - informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, təqdim edilməsi, istifadə olunması əsasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların informasiya tələbatlarının və bu sahədəki hüquqlarının təmin edilməsinin optimal şəraitinin yaradılması üçün təşkilati, sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesdir [1].

Təhsil daxil olmaqla insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin informasiyalaşdırılmasının əsas səbəbləri bunlardır:

- qlobal miqyasda informasiyaların istifadəsinə yönəlmiş intellektual işin artan rolu;
- biliklərin daim yenilənməsinə ehtiyac;
- sivilizasiya tarixində ilk dəfə olaraq insan fəaliyyətinin məhsulları bir-birini daha sürətli əvəz etməsidir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar baş verən proseslər yalnız elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, insan fəaliyyətinin bütün növlərinin intellektuallaşmasına deyil, həm də cəmiyyətin inkişafını təmin edən keyfiyyətcə yeni bir informasiya mühitinin yaradılmasına kömək edir. Əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətini artırmaq və tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafıdır.

Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi probleminin həlli istiqamətində ən önəmli innovativ yanaşmalardan biri də təhsilin informasiyalaşdırılmasıdır.

Təhsilin informasiyalaşdırılmasını təhsil sistemindəki bütün fəaliyyət növlərində ənənəvi informasiya texnologiyalarını daha təsirli ilə əvəz etməklə təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə yönəlmiş bir proses kimi başa düşülür.

Təhsilin informasiyalaşdırılması, təhsil və tərbiyə məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və optimal istifadəsi təhsil sektorunda metodika və təcrübə ilə təmin edilmə prosesidir.

Təhsilin informasiyalaşdırılması aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- maddi-texniki bazanın, informasiya və şəbəkə infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;
- yüksək keyfiyyətli proqram və metodiki dəstəyin hazırlanması və istifadəsi;
- informasiya texnologiyalarına əsaslanan müasir tədris metodlarının inkişafı;
- informasiya və pedaqoji mədəniyyətə malik təhsil sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması.

Təhsilin informasiyalaşdırılması yalnız tədrisdə kompüterlərin və digər elektron vasitələrin istifadəsi kimi deyil, pedaqoji elmdə bir istiqamət kimi təhsilin təşkilinə yeni yanaşma kimi qəbul edilməlidir. İnformasiya texnologiyalarının tədris prosesində istifadəsi müəllimin sinifdəki funksiyasını informasiyadan idarəetməyə dəyişir. Dərsdə kompüterdən istifadənin əsas məqsədi dəyişkən didaktik cəhətdən aktiv öyrənmə mühiti yaratmaqdır. Təhsilin bütövlükdə informasiyalaşdırılmasının məqsədi-tələbələrin informasiya cəmiyyətində gündəlik, sosial və peşə həyat sahələrində tam və effektiv iştiraka hazırlanmasıdır.

İnformasiyalaşdırılma prosesi bir-biri ilə əlaqəli üç komponentdən ibarətdir:

- kompüterləşdirmə (informasiyanın alınması və işlənməsi vasitələrinin təkmilləşdirilməsi prosesi);
- mediatizasiya (vasitəçilik) (məlumatların toplanması, saxlanması və yayılması vasitələrinin təkmilləşdirilməsi prosesi);
- intellektuallaşma (insanların məlumatları qavramaq və yaratmaq üçün bilik və bacarıqlarının inkişafı prosesi).

Təhsilin informasiyalaşdırılması - təhsil prosesinə, eləcə də təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqidir [4,s.12]. Təhsilin informasiyalaşdırılmasının mahiyyəti həm müəllimlər, həm də öyrənənlər üçün mədəni, təhsil və elmi informasiyaları əldə etmək üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

Təhsilin informasiyalaşdırılması cəmiyyətə nə verir?

1. Hər bir insana öz öyrənmə yolunu, yaşından

asılı olmayaraq fərqli profilli bir neçə ali təhsil almaq imkanı verən açıq davamlı təhsil sistemi inkişaf edir.

2. İdrak prosesi dəyişir: biliklərin toplanmasından xüsusi təşkil olunmuş öyrənmə mühitində fəaliyyətə keçir. Nəticədə öyrənənlərin idrak fəaliyyətinin effektivliyi artır və nailiyyət motivasiyası yaranır.

3. Təlimin fərqləndirilməsi və fərdiləşdirilməsi reallığa çevrilir.

4. Öyrənənlərin müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadəsi müstəqil düşüncəni və təhsilə yaradıcı yanaşmanı inkişaf etdirir.

5.Qlobal miqyasda vahid təhsil informasiya məkanı yaranır.

2. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının vəzifəsi və səriştələri:

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının ən vacib vəzifəsi bütün səviyyələrdə mütəxəssislər arasında informasiya səriştəsinin formalaşdırılmasıdır. İnformasiya səriştəsi, insanın təhsil, məişət, peşə vəzifələrini informasiya texnologiyalarından istifadə edərək həll etmə qabiliyyətidir [3,s.393].

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması bəşəriyyətin inkişaf yolunun seçilməsindən və həyata keçirilməsindən asılı olan bütün problemlər kompleksini doğurur. Eyni zamanda, informasiyalaşdırmanın ilkin mərhələsində əsas rolu elmi, texniki və texnoloji problemlər oynayırsa, sonrakı mərhələlərdə həlli ilə informasiyalaşdırmanın nəticəsini müəyyən edəcək sosial problemlər əsas rol oynamağa başlayır.

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının vəzifələri:

1. təhsil prosesində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə mütəxəssis hazırlığı keyfiyyətinin artırılması;

2. təhsil fəaliyyətinin yaradıcı və intellektual komponentlərini artıraraq aktiv tədris metodlarından istifadə;

3. müxtəlif növ təhsil fəaliyyətlərinin inteqrasiyası (təhsil, tədqiqat və s.);

4. tədrisin informasiya texnologiyalarının tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması;

5. təlimdə davamlılığın və ardıcıllığın təmin edilməsi;

6. məsafədən təhsil üçün informasiya texnologiyalarının inkişafı;

7. təhsil prosesinin proqram təminatı və metodiki təminatının yaxşılaşdırılması;

8. müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərin xüsusi peşə hazırlığı prosesində təhsilin informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması problemi təkcə kompüter texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi bütün texniki şəraitin yaradılmasıd deyil, həm də müəllimlərin səriştəlilik səviyyələrini artırmağa hazır olduqlarını təmin etməkdən ibarətdir [5].

Əsas təhsil proqramlarına yiyələnmə nəticələri üçün ixtisas hazırlığına verilən tələblərə əsasən, məzun informasiya sahəsində aşağıdakı səriştələrə sahib olmalıdır:

Ümumi mədəni səriştələr:

- informasiyanın alınması, saxlanması, işlənməsi üçün əsas metodlardan, üsullardan və vasitələrdən istifadə etməyə hazır, informasiya idarəetmə vasitəsi kimi kompüterlə işləyə bilir;
- qlobal kompüter şəbəkələrində informasiya ilə işləyə bilir;
- müasir informasiya cəmiyyətinin inkişafında məlumatın mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk edə, bu müddətdə yaranan təhlükə və təhdidlərdən xəbərdar olmağı, dövlət sirrinin qorunması da daxil olmaqla informasiya təhlükəsizliyinin əsas tələblərini yerinə yetirməyi bacarır.

Ümumi peşəkar səriştələr:

- peşəkar və sosial baxımdan əhəmiyyətli, məzmunlu mətnlər hazırlamaq, redaktə etmək qabiliyyətinə malik olmaq;

Peşəkar səriştələr:

- təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin keyfiyyətini təmin etmək üçün müasir metod və texnologiyaları tətbiq etməyə hazır olmaq;
- öyrənənlərin nailiyyətlərinin diaqnostikasının müasir metodlarını tətbiq edə, tələbələrin peşə müqəddəratını təyinetmə proseslərinə pedaqoji dəstək verə bilər;
- təhsil prosesinin keyfiyyətini təmin etmək üçün informasiya daxil olmaqla təhsil mühitinin imkanlarından istifadə edə bilir;
- müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, əhalinin müxtəlif kateqoriyaları mədəni proqramlar hazırlaya və həyata keçirə bilir.

Müəllimin İKT səriştəsinin bir sıra komponentlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- internet resurslarından istifadə edərək təlim üçün əlavə məlumatlar axtarmaq;

- müxtəlif kompüter alətlərindən istifadə edərək informasiyaları təqdim etmək;

- müəllimlərin şəbəkə birliklərinin işində, peşəkar səviyyələrini yüksəltmək üçün İnternet (onlayn) konfranslarında iştirak etmək;

- standart tətbiq etmələr və xüsusi proqramlar əsasında tələbələrin biliklərini qiymətləndirmək üçün kompüter testləri, reytinq sistemləri hazırlamaq;

- təhsil məqsədləri üçün İnternet resursları yaratmaq;

- hazır multimedia inkişaflarından təhsil məqsədləri üçün istifadə etmək;

- didaktik kompüter materiallarından istfadə etmək;

- standart tətbiq etmələrdən və xüsusi kompüter proqramlarından istifadə edərək tədris prosesini idarə etmək.

Bu səriştələr, informasiyaların toplanması, işlənməsi və təqdim olunması üçün müasir texnologiyaların əsaslarını, peşəkar problemləri həll etmək, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (tətbiq proqram paketləri, yerli və qlobal kompüter şəbəkələri daxil olmaqla) istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

Təhsilin informasiyalaşdırılması aşağıdakı pedaqoji proseslərlə başlayır:

- tələbə şəxsiyyətinin inkişafına uyğun olaraq təlimin, təhsilin məzmunu, metodları və təşkilati formalarının təkmilləşdirilməsi;

- tələbənin intellektual potensialının inkişafına, müstəqil olaraq bilik əldə etmə, eksperimental tədqiqat və digər informasiya fəaliyyət növlərini həyata keçirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmiş metodiki təlim sistemlərinin yaradılması;

- elmi-pedaqoji informasiyaların, metodiki materialların və rabitə şəbəkələrinin avtomatlaşdırılmış informasiya banklarından istifadə etməklə təhsil sisteminin idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

- informasiya texnologiyalarının təsiri ilə qeyri-formal (qeyri-institusional) təhsilin inkişafı (məsələn, özünütəhsil, korporativ təlim, məktəb seminarları və s.).

- hər bir fərdi şəxsin imkanlarını və ehtiyaclarını nəzərə almağa imkan verən təhsilin fərdi xarakterinin gücləndirilməsi.

- özünütəhsil mühüm bir təhsil forması kimi təsdiqlənməsi.

- təhsilə yönəlmə, bilik yaratmaq (layihələr, təhsil araşdırmaları, tezislər və s.).

- davamlı təhsil sisteminin formalaşması, yəni,ömür boyu təhsil.

Tələbəyönümlü təlimin həyata keçirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsasdır:

- tələbəni fəal idrak subyekti kimi müəyyənləşdirmək prinsipi - təlim prosesində pedaqoji təsir və konkret İKT alətinin seçilməsinin hər bir tələbənin öz fəaliyyəti, öyrənmə məqsədi və trayektoriyası üçün müstəqil seçimi ilə müəyyən edilməsi deməkdir;

- dinləyicinin subyektiv təcrübəsinə arxalanma prinsipi - müəyyən bir şəxs üçün zəruri olan pedaqoji təsirləri və İKT vasitələrini seçərək təhsili maksimum dərəcədə fərdiləşdirməyə və fərqləndirməyə imkan verir;

- tələbənin fərdi psixofizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə alma prinsipi - tələbənin qabiliyyətlərini, istəklərini, motivlərini, maraqlarını və üstünlüklərini hərtərəfli hesablamağa yönəlmişdir. İKT alətlərinin tətbiqi temperament və iradi keyfiyyətlər, düşüncə xüsusiyyətləri, qavrayış, yaddaş, diqqət, motivasiya, özünə hörmət, istəklər səviyyəsinin maksimum nəzərə alınmasına əsaslanır;

- fərdin ünsiyyət qabiliyyətinin inkişaf prinsipi - başqalarına dəyər vermək və hörmət etmək, digər insanlara insani münasibət bəsləmək bacarıqlarının formalaşmasını, ünsiyyət qurmaq, tərəfdaşların fikirlərini nəzərə alaraq mövqelərini müdafiə etmək bacarıqlarını nəzərdə tutur.

Təhsilin informasiyalaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi ümumiyyətlə yaxşı qurulmuş hesab edilə bilən müəyyən bir konseptual aparatın istifadəsini əhatə edir. Təhsilin informasiyalaşdırılmasının bir sıra ümumi qəbul edilmiş vasitələrini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Təhsilin informasiyalaşdırılması vasitələrinə - tədris, metodiki, normativ-texniki, təşkilati-konstruktiv materiallarla birlikdə istifadə olunan, optimal texnologiyanın tətbiq edilməsini və pedaqoji cəhətdən istifadəsini təmin edən yeni informasiya texnologiyaları aiddir. Təhsilin informasiyalaşdırılması vasitələri informasiya texnologiyaları, texniki, kommunikasiya vasitələri, proqram təminatı, psixoloji, pedaqoji və metodiki dəstəkdir.

Tədris texnologiyasının quraşdırılmış elementləri olan informasiya mühiti - müəllim və öyrənənlər arasında müxtəlif fəaliyyətlərin (informasiya və təhsil, təcrübə və tədqiqat) həyata keçirilməsinə yönəlmiş informasiya və tədris texnologiyalarının qarşılıqlı təsirini təmin edən şərtdir. Tədris texnologiyasının yerləşmiş elementləri olan informasiya mühitinə məlumatlarının toplanması, saxlanması, işlənməsi, ötürülməsi vasitələri, biliklərin təqdim edilməsi vasitələri, onların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi və pedaqoji təsirlərin təşkilati strukturlarının işləməsi daxildir.

İnformasiya və təhsil fəaliyyətləri - öyrənənlərin və müəllimin yeni informasiya texnologiyaları vasitələri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan, təhsil məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu vəziyyətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir: tədqiq olunan obyektlər, hadisələr, proseslər haqqında informasiyaların qeydiyyatı, toplanması, saxlanması, işlənməsi; interaktiv dialoq; real obyektlərin, hadisələrin nümayişinə nəzarət; avtomatlaşdırılmış idarəetmə (özününəzarət) və s.-nin nəticələrinə əsasən təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin düzəldilməsi və s. informasiya idarəetmə sistemləri təhsil prosesinin bütün iştirakçıları arasında informasiya mübadiləsini təmin edir.

Deməli, təhsilin informasiyalaşdırılmasının ən vacib vəzifəsi insan fəaliyyətinin digər sahələrinin informasiyalaşdırılmasını qabaqlamaq olmalıdır, çünki təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar insan fəaliyyətinin bütün növlərinin əsasını təşkil edir.

Nəticə

Təhsilin informasiyalaşdırılması son onilliklərin geniş miqyaslı yeniliklərindən biridir. Müasir informasiya texnologiyalarının təhsil sahəsinə daxil olması müəllimlərə təhsilin məzmunu, metodları və təşkilati formalarını keyfiyyətcə dəyişdirməyə imkan verir. Bu texnologiyaların təhsildə məqsədi informasiya cəmiyyətində tələbələrin intellektual bacarıqlarını artırmaq, təhsil sisteminin bütün səviyyələrində humanistləşdirmək, fərdiləşdirmək, təlim prosesini intensivləşdirmək və təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bundan əlavə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təhsil sahəsində idarəetmə prosesini optimallaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və bununla əlaqədar kompüter texnologiyalarının geniş tətbiqi təhsilin məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, tədris prosesinin iştirakçılarını yeni texniki tədris vasitələri ilə təmin edir və təhsilin həlli üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılmasına təkan verir.

Açar sözlər: təhsil, cəmiyyət, mədəniyyət, informasiyalaşdırma, informasiya cəmiyyəti, informasiya səriştəsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasinin "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi" haqqında qanunu. E-qanun.gov.az.framework/3525

2. Nəzərov M.H, Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 256s

3. Nəzərov M.H, Quliyev N.Z, Nəzərova X.M. Pedaqoji Texnologiyalar. Dərs vəsaiti Bakı: ADPU, 2020. 467s

Rus dilində

4. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Информатизация образования. учебное пособие М .: МГПУ, 2005. - 241 с.

5. https://cinref.ru/razdel/04900sociologia/15/293127.htm .

6. http://www.vsavm.by/kniga3/70.html

M.H.Nazarov, N.Z.Guliyev

The role of informatization of education in the development of society

The article examines the theoretical issues of informatization in the field of education, reflects the problems of providing the education sector with methodology and experience for the optimal use of new information technologies. The positive effects of informatization are noted: consistency, flexibility, access to continuing education, extensive access to electronic resources and data visualization. The main tasks and activities aimed at informatization of education were given. Along with the areas of informatization of education, an analysis of existing problems is presented and possible ways to solve them are considered. The principles, means, general cultural and professional skills of the implementation of student-oriented education, the main factors in the development of information culture in modern society are indicated.

Keywords: *education, society, culture, informatization, information society, information competence.*

М. Г. Назаров, Н.З. Кулиев

Роль информатизации образования в развитии общества

В статье исследуются теоретические вопросы информатизации в сфере образования, отражены проблемы обеспечения сектора образования методологией и опытом для оптимального использования новых информационных технологий. Отмечены положительные эффекты информатизации: последовательность, гибкость, доступ к непрерывному образованию, широкий доступ к электронным ресурсам и визуализация данных. Даны основные задачи и мероприятия, направленные на информатизацию образования. Наряду с направлениями информатизации образования представлен анализ существующих проблем и рассмотрены возможные пути их решения. Указаны принципы, средства, общекультурные и профессиональные навыки реализации студенческого обучения, основные факторы развития информационной культуры в современном обществе.

Ключевые слова: *образование, общество, культура, информатизация, информационное общество, информационная компетентность.*

UOT 1

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA FƏLSƏFƏ MƏDƏNİ DƏYƏR KİMİ

SABİR BEHBUDOV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı

Azərbaycan maarifçiliyinin dəyərlər paradiqması yeni ictimai-siyasi, mədəni proseslər, ideoloji təmayüllər şəraitində formalaşır. Maarifçilik cəmiyyətdə müxtəlif təmayüllərin qarşıdurmasının tarixi yekunu kimi çıxış edir. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin ictimai-sosial, mədəni ziddiyyətlərinə baxmayaraq, yeni dəyərlər cəmiyyətdə tədricən bərqərar olur. Cəmiyyətdə yeni dini-mədəni dəyərlərin formalaşdırılması maarifçiliyin aktual problemlərindən biri olur. Məhz yeni mədəni dəyərlər Şərqin, sosial inkişafını müəyyənləşdirə bilərdi. Belə gərəkli mədəni dəyərlərdən – aksioloji diskurslardan biri də fəlsəfə idi, məhz Avropa fəlsəfəsi idi.

Azərbaycan maarifçiləri demokratik dünyagörüşünün, milli özünüdərkin formalaşmasında fəlsəfənin əhəmiyyətini yaxşı anlayırdılar. Onlar cəmiyyətdə elmi-təfəkkürün təşəkkülünü və inkişafını fəlsəfə elminin inkişafı ilə əlaqələndirirdilər. “Bircə şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün Avropada aşkar şəkildə etiraf olunsa da, olunmasa da, onların qazandığı nailiyyətlərdə fəlsəfi düşüncə tərzinin rolu böyük olmuşdur... Bütövlükdə sivilizasiya fəlsəfi düşüncə üzərində qərar tutmuşdur.

Avropanın ikinci inkişaf dövrü Renessansda fəlsəfi düşüncəyə qayıdışdan başlayır. Yeni dövrün bütün siyasi-hüquqi və mədəni-mənəvi dəyərlər sistemi də, demokratiya, insan haqları, beynəlxalq hüquq normaları da fransız maarifçi filosoflarından, Con Lokkdan, Kantdan qidalanır” [1, s.325].

Azərbaycan Maarifçiliyinin əsas ideya istiqamətlərindən müasirləşmək, daha doğrusu, Avropanın inkişaf-tərəqqi yolunu örnək götürmək idi. Müasirləşmə konsepsiyası əslində Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığı əsasında, ilk rüşeymlər səviyyəsində formalaşırdı. “Mirzə Fətəlinin böyüklüyü orasında idi ki, o bu problemi sadəcə ortaya atıb diqqəti ona yönəltməklə kifayətlənmir, bədii və elmi əsərlərində mədəniləşməyə, müasirləşməyə aparan yolların konturlarını cızırdı. Bir sözlə, M.F.Axundzadə Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi məsələsinə həm bədii, həm də elmi-fəlsəfi rakursdan yanaşmış, düşüncələrini sistemləşdirərək bitkin bir konsepsiya halına gətirmişdir” [2, s.127].

Mirzə Fətəlinin “Avropa mifi” Şərq kontekstində fərqli məna kəsb edirdi. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayevlə razılaşırıq ki, “M.F.Axundovun Avropa mədəniyyətinə və Avropa ictimai həyat tərzinə böyük rəğbətini inkar etmək nəinki bu tarixi həqiqətin, həm də Axundovun bir maarifçi kimi tarixi xidmətini hərtərəfli meydana çıxara bilməyin xeyrinə deyil. Nəinki Axundovun Qərbə rəğbəti, hətta onun şərqliliyi də, klassik Şərq ədəbi-fəlsəfi ənənəsi ilə bağlılığı da ən çox məhz onun maarifçiliyi ilə ifadə olunur. O, məhz Şərqin maarifçi ideallarını ən müasir maarifçilik səviyyəsinə qaldırmışdır” [3, s.136].

Əlbəttə, heç də bütün maarifçilər Mirzə Fətəlinin bu “Avropa sevdası”nı – “tərəqqi konsepsiyasını” birmənalı qəbul etmirdi. A.Bakıxanov, C.Əfqani kimi mütəfəkkirlər cəmiyyətin və fərdin təkamülünü klassik islam dəyərlərinə qayıdışda, hətta təsəvvüf ənənələrinin dirçəlişində görürdülər. Y.Rüstəmov A.Bakıxanovun fəlsəfi dünyagörüşünü belə səciyyələndirir ki, “mütəfəkkir fəlsəfə məsələlərində sufi konsepsiyası olan vəhdəti-vücud tərəfdarı idi. Sufizmə uyğun olaraq A.A.Bakıxanov təsdiq edir ki, ilahi məhəbbət dünya qaydalarının daxili məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir. Dünyanın nizamı və ahəngdarlığı ilahi məhəbbət əsasında qurulur, məhəbbətsiz heç bir şey yaşaya bilməz, heç nə baş verə bilməz” [4, s.145].

Azərbaycan maarifçiləri arasında Mirzə Fətəlini fəlsəfə (xüsusən Qərb fəlsəfəsi) bir yaradıcılıq sahəsi kimi daha çox maraqlandırırdı. O, müsəlman cəmiyyətinin problemlərinin həllini fəlsəfə diskursunda gerçəkləşməsində görürdü.

Filosof istənilən problemlə necə işləyir? Əlbəttə, ilk növbədə problemin səbəbini çözməyə, problemin yarandığı situasiyanı anlamağa çalışır. Yalnız fəlsəfə diskursu problemi refleksiv

təfəkkür vasitəsi kimi istifadə edə bilir. Refleksiv düşünmə qabiliyyətinin inkişafı fərdi və toplumu dəyişdirməyə qadirdir. Maarifçi-mütəfəkkirin "Con Stüart milli azadlıq haqqında" adlı məqaləsindən bir parçaya diqqət yetirək: "Bu gün bizim kürəmizdə Hindistan brəhmənlərinin və Musa dininin peyğəmbərləri və Çin dövləti qanunlarına bağlı olanlar haman dəyirman atları kimidirlər ki, dinlərin və qanunların meydana çıxdığı tarixdən bu günə qədər onların halında heç bir dəyişiklik üz verməmişdir. Bəlkə, demək olar ki, onlar daima geri gedəcəklər, çünki insan növünün tərəqqisi ağıl iləddir, bu biçarələrin ağlı üçün isə hərəkət yolu bağlanmışdır" [5, s.355].

Mirzə Fətəli Axundzadə də rus dili vasitəsilə Qərb filosoflarının əsərləri ilə yaxından və daha ciddi surətdə tanış idi və toplumun inkişafı üçün fəlsəfə elminin vacibliyini vurğulayırdı. Qərb (Avropa) cəmiyyətinin tərəqqi etməsinin səbəbini onlar da filosofların olması ilə izah edirdi. O, fəlsəfəyə, yaxud fəlsəfi əsərlər cəmiyyət üçün "faydalılıq əmsalına" görə qiymətləndirirdi. "Belə isə, həqiqət bu ali rütbəli həzrətlərin əsərlərində işlətdikləri üslubda deyildir. Onlar filosofluğun mənasını çox yaxşı anlamışlar. Lakin qorxaqlıq və cəsarətsizlik üzündən fəlsəfənin mənasını bütün xalqa və bütün bəşəriyyətə söyləyə bilməmişlər. Bunun nəticəsidir ki, onların əsl məqsədləri bu günə qədər kəşf edilməmiş qalmışdır. Onların əsərlərindən heç kəs fayda görə bilməmişdir. Halbuki ingilis Bakl, fransız Valter və başqa Avropa filosofları da həmin fəlsəfəni o cənablar kimi anlamışlar. Lakin cəsarətlə, qorxusuz, pərdəsiz və açıqdan-açığa onun mənasını özlərinin dərk etdikləri, bütün insanlara, bütün xalqa başa salmışlar və bunun nəticəsində, bütün dünyada ad qazanmışlar və Avropanın bu günkü mədəniyyətinə bais olmuşlar" [6, s.221].

Mirzə Fətəli inanırdı ki, dini xurafata və fanatizmə, zalımların zülmünə qarşı mübarizə, xalqın maariflənməsi fəlsəfə elmi ilə ciddi məşğul olmasından keçir və fikrinin təsdiqi üçün Volteri, Münteskyönü, Russonu və başqa "söhban təbiətli filosofların" [7, s.119] adlarını və fəaliyyətini örnək gətirirdi. Onun fikrincə, Şərq (müsəlman) cəmiyyətinin gerclikdən, barbarlıqdan, vəhşiyyət və cəhalətdən qurtulma yolu Avropa filisoflarının sözünə qulaq asmaqdır [7, s.295-299]. Mirzə Yusif xana 29 mart 1871-ci il tarixli məktubunda bu zərurəti qeyd edir: ..."bu ölkələrin Bakl və Renan kimi başqa filosofların yazılarından xəbərdar olmalısınız ki, bu sözün həqiqət olması sizə sübut olsun və siz mənim dediklərimə inanasınız ki, moizə və nəsihətin insan təbiətində, onun uşaqlıq və ilk gənclik dövrü keçdikdən sonra heç bir faydası və təsiri ola bilməz" [7, s.253-254].

Araşdırmalar göstərir ki, böyük ədib fəlsəfənin (Qərb fəlsəfəsinin) anlayışlar sistemini anlamağa, mühüm fəlsəfi kateqoriyaları izah etməyə çalışır. Məsələn, "səbəb-nəticə" kateqoriyasının izahı üçün XVIII əsr ingilis filosofu D.Yuma müraciət edir: "Miladi 1768 tarixində Yum adlı bir ingilis həkimi Hind və Bombey müsəlman alimlərindən bir fəlsəfi məsələni soruşmuş və onlardan cavab istəmişdir. Lakin bu vaxta qədər islam alimləri tərəfindən bu məsələyə aid qaneedici bir cavab verilməmişdir. Məsələ budur: hər varlığa bir səbəb lazımdır, çünki hər bir varlıq öz-özünə vücuda gələ bilməz. O halda bir varlıq olan bu kainat da var ola bilmək üçün bir səbəbə möhtacdır ki, bu səbəb onun yaradanıdır. Bu bir əqidədir ki, hər millətin şəriətçiləri, filosoflara qarşı ülühiyyətin isbatı üçün dəlil gətirirlər. Bu əqidənin rəddinə filosoflar cavab verirlər: Bu halda səbəb də özü-özlüyündə bir varlıqdır, buna da başqa bir səbəb lazım gəlməlidir; o başqa səbəb də eyni surətdə nəticədə nihayətsizdir. Bu keyfiyyət isə ağlabatan deyildir. Çünki ağlın hökmünə görə səbəblərin silsiləsi bir yerdə dayanmalıdır, yoxsa silsilələnmə lazım gəlir. O halda ağlın hökmünə görə varlığa bir səbəb olması xüsusda şəriətçilərin gətirdikləri dəlillər yanlışdır" [8, s.167].

Azərbaycan ictimai fikrində fəlsəfi refleksiyanın ən mübahisəli və ziddiyyətli nümunəsi olan "Kəmalüddövlə məktubları"nda XVIII əsr fransız maarifçilərinin ehtiraslı düşüncə üslubu və ruhu, xüsusən XVIII əsr fransız ateist məktəbinin ideyalarının əks-sədası duyulmaqdadır. Axundovşünasların qənaətinə görə, "Kəmalüddövlə məktubları"nda Volter ironiyasının və sarkazmının izləri aydın görünür. Dinə, dini sxolastikaya qarşı bu qədər kəskin, barışmaz münasibət XIX əsr müsəlman cəmiyyətində təhlükəli hadisə idi. Hardasa ateizm düşüncəsi ilə barışma fransız maarifçilik mühitindən fərqli olaraq, Şərq (Azərbaycan) mühiti üçün qutsal obrazlara və kitablara qarşı belə açıq müxalifət qorxulu idi. Y.Qarayev bu haqda yazır: "Dini risalələrdə Peyğəmbərin həyatındakı ayrı-ayrı epizodlara verilən şərhlərə Kəmalüd-dövlənin təfsirləri realist parodiyalar

təsiri bağışlayır və islam müqəddəslərinin Volter tərəfindən dramaturgiyada yaradılan satirik surətini (Volterin "Mə-həmməd" əsəri) M.F.Axundov bədii publisistikada, pamfletdə yaradır" [9, s.140]. Digər görkəmli ədəbiyyatşünasımız Ə.Mirəhmədov yazır ki, "fransız filosofunun (Volneyin – S.B.) dinə və feodal monarxizminə qarşə çevrilmiş "Xərabələr" əsərini oxuyarkən bu əsərdə "Kəmalüddövlə məktubları arasında gah aşkar, qüvvətli, gah da epizodik yaxınlıq hiss olunur" [10, s.16]. Axundovşünasların artıq yekdil fikri belədir ki, Mirzə Fətəli fransız mənbələrini ya orijinalda öyrənmiş, ya da dolayısı ilə Qafqaza sürgün edilmiş rus demokratlarının əsərlərindən bəhrələnmişdir.

Belə güman etmək olar ki, Mirzə Fətəlinin XVIII əsr fransız ictimai-fəlsəfi fikri ilə tanışlığı rus və ya türk tərcümələri ilə tanışlığı əsasındada baş tuta bilərdi. "Bu tanışlığın Axundov zamanındakı türk mətbuatı, bəlkə də Volneydən türkcəyə tərcümələr sayəsində mümkün olduğunu ehtimal etmək olar". Lakin Volneyin bu yaxınlarda əlimizə keçmiş başqa bir əsəri göstərir ki, M.F.Axundov kimi o da, şərqşünaslıq fəaliyyətində ərəb əlifbasının izahı məsələlərinə ciddi əhəmiyyət vermişdir. Deməli, Volneyin elmi irsində Axundovu maraqlandıran yalnız ateizm və feodal istibdadı əleyhinə mübarizə motivləri deyil" [10, s.293-294].

Mirzə Fətəlinin əsərlərində Volney, Holbax kimi filosofların adlarının yer alması, bir tərəfdən, Azərbaycan maarifçiliyinin ideya axtarışlarının səviyyəsini göstərirdisə, digər tərəfdən, fəlsəfi fikrimizin antroponimlərin assosiativ zonasında mif – obrazlar kimi mövcud olurdu. "Sən özün insaf elə, heç rəvadır ki, Volter, Monteskye, Russo, Düma, Humbolt, Luvrie, Uatt, Fenelon, Bakl, Şekspir, Volney, Bayron və Avropadakı bu kimi tanınmış folosofları, yazıçıları, şairləri, tarixçiləri və ixtisasçıları həşərat qismindən bayılsın, amma Süruş adlı faydasız, müzürr bir şəxs və onun kimilər insanlar arasına alınsınlar" [11, s.242].

Mirzə Fətəlinin "fəlsəfi onomastikon"unda (belə demək mümkünsə)Böyük fransız inqilabının məşhur imzalarından olan, mütləqiyyəti kəskin ifşaları ilə tarixə düşən qraf Mirabonun adı keçir. Mirzə Fətəlinin Miraboya tənqidi mövqeyini M.Rəfili haqlı sayırdı və hesab edirdi ki, onun "Feo-dal-patriarxal quruluşu şəraitində belə mövqe kifayət qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi" [12, s. 348-350].

Amma bir məqamı da unutmamalıyıq ki, Qafqaz canişinliyinin məmuru olan M.F.Axundzadə 1848-ci il fransız inqilabına təəssübkeşlik münasibətini açıq bildirə bilməzdi. Ona görə də ictimai-siyasi fikirlərində son dərəcə ehtiyatlı davranırdı, "şübhə oyatmamaq və iz itirmək üçün əsərin ("Hekayəti – müsye Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadügünü məşhur" – S.B.) heç bir yerində 1848-ci il inqilabının adını çəkmir və qəsdən hadisənin tari-xini iki il dala, yəni 1846-cı ilə atır" [13, s.150].

Şübhəsiz, maarifçilik ideyalarının Azərbaycanda geniş ilk növbədə fransız fəlsəfəsinin Avropaya, Rusiyaya yayılması ilə bağlı idi. Bu təsir, məsələn, XVIII əsr Rusiya siyasi, mədəni elitasında daha çox fransız hadisəsi idisə, intellektual dairələrdə fransız dəbi idi. Mirzə Fətəlinin adlarını sadaladığı, müraciət etdiyi filosoflar içərisində fransızların üstünlüyübu səbəbdəndir.

Mirzə Fətəli Axundzadə fəlsəfəsinin XVIII əsr fransız maarifçiliyinə fokuslanmasının bir səbəbi düşüncə üslubunun yaxınlığı idisə, digər səbəbi fransız müəlliflərinin Rusiyada, Türkiyədə müəyyən qədər dəbdə olması ilə bağlı idi. "M.F.Axundov ədəbi-fəlsəfi fəaliyyət üçün bir nümunə axtarırkən Balzak XIX əsrini yox, müasir olan Qoqol tənqidi realizmini yox, XVIII əsrin fransız maarifçiliyini, Volteri, Monteskyonu seçdi. Çünki Axundovun XIX əsrinə fransız Avropasının XVIII əsri daha uyğun gəlirdi. Hələ XVIII əsrdə Volterin işini görmək lazım idi ki, Balzak və Qoqol işinə ehtiyac əmələ gəlsin. (Qoqol hələ sonra lazım olacaqdı, Mirzə Cəlilə, Sabirə lazım olacaqdı" [14, s.68].

Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Məhəmməd ağa Şahtaxtinski böyük mütəfəkkirin əsərlərində fransız maarifçilərinin adlarını çəkməsini, onların fəlsəfi irsinə müraciət etməsini "geniş diapozonlu fəaliyyəti ilə əlaqələndirmişdir", "ədibin müsbət keyfiyyəti kimi göstərmiş, dar yaradıcılıq çərçivəsində qalmamasını alqışlamışdır" [15, s.142].

Mirzə Fətəli Axundzadə fəlsəfəni dinin antitezi kimi qəbul edir. O, "din-elm", "din-fəlsəfə" semio-tik qarşıdurmasında fəlsəfənin, elmintərəfindəçıxış edir. Mütəfəkkirin inamına görə, "Avropanın başqa millətləri, xüsusən İngiltərə, Fransa və Amerika millətləri dini etiqadların qeydindən azad olaraq, əql və fəlsəfəyə tabe olduqlarından elm və sənayedə günbəgün, saatbasaat tərəqqi etməkdədirlər" [5, s.288].

Məlumdur ki, XVIII əsr Avropa maarifçi fəlsəfəsinin əsas janrı kimi roman janrı çıxış edirdi. Məhz maarifçi roman fəlsəfəni sxolastikadan

uzaqlaşdırmağa cəhd edir. Maarifçi romanlarda filosofpersonajların iştirakı da bu üzdəndir, onlar gah Volterin Panqlosu kimi gülməli, markiz de Sadın romanlarında libertinlər kimi ciddi, qadın (Didronun qəhrəmanı Mirzoza kimi) və kişi (Prevonun "Klivlend" romanında Klivlend kimi) ola bilirdilər. Həmin roman personajları fəlsəfi məsələlər üzərində çox düşünürlər və həmin düşüncələr roman süjetlərinin inteqral hissəsini təşkil edirdi.

Avropa maarifçilərinin bədii əsərlərinin fəlsəfi məndəricəsi və ideyası həmin dövrün oxucularına estetik zövq verirdi. Nə qədər qəribə səslənsə də, fəlsəfi ideyalar bədii təhkiyəni quru, süjeti cansıxıcı etmirdi, əksinə, bir az da canlı edirdi. Hətta J.-J. Russonun "Yeni Eloiza" əsərinin qəhrəmanları özlərini daha çox ideyalar vasitəsi ilə ifadə edirdilər. Teatrda da fəlsəfə vacib rol oynayırdı. Baxmayaraq ki, bəzi pyeslər satirik xarakterli idi, ensiklopedistlər gülüş hədəfi olurdu (məsələn, Palissonun "Filosoflar" komediyası, 1760), amma Maarifçilik tərəfdarlarından filosofluq estafetini personajlar (Bomarşenin "Fiqaronun evlənməsi" dramında Fiqaro) qəbul etdilər, onlar filosof olmasalar da, dərin və müstəqil düşünməyi sevirdilər.

Avropa maarifçiliyində fəlsəfi düşüncələr epistolyar üslübda yazılmış əsərlərə, epistolyar romanlara da yansıyır və əsasən eksperiment forması olub, müəlliflərin intensiv intellektual və reflektiv fəaliyyətinin ifadəsi idi. Monteskyonun "Fars məktubları", Didronun "Rahibə", Russonun "Yeni Eloiza" əsərləri bu qəbildəndir. Maraqlıdır ki, XX yüzildə məhz totalitarizm və nasizm dövründə T.Adorno və M.Xorkxaymerin yazdıqları "İdrakın dialektikası"əsərində maarifçilik bu yöndən tənqid obyektinə çevrilir. Əlbəttə, maarifçiliyin rasionalizmini pozitivizm və texnisizm kimi yeni vəhşilik formasına çevrilməsində günahlandırmaq ədalətsizlikdir.

M.F.Axundzadə üçün xurafat və mövhümata qarşı yeganə kəsərli silah fəlsəfə idi. Ortodoks dinə, molla xurafatına, orta əsrlər cəhalətinə qarşı ən səmərəli ideoloji mübarizə üsulu kimi Qərb fəlsəfəsinin epistolyar janrına üstünlük verir, "Kəmalüddövlə"nin güclü ifşa ritorikasının insanların tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayacağına inanırdı. "...Əgər inşallah, "Kəmalüddövlənin məktubları" nəşr edilərsə, mənim xalqım da tərbiyə və mərifət meydanına qədər qoyar" [16, s.15].

Məhz "Avropa filosoflarının gözü ilə" baxış Azərbaycan maarifçiliyini iki yerə - inqlabi-demokratik maarifçiliyə və islam maarifçiliyinə ayırır. Maarifçilikdə müasirlərə bizim tarixi varlığımızı və kimliyimizi daim tənqidi yanaşmağa dəvət edən fəlsəfi etosu təklif olunur.

Açar sözlər: *M.F.Axundzadə, fəlsəfə, maarifçilik, mədəni proseslər, dini-mədəni dəyərlər, cəmiyyət, milli özünüdərk*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Xəlilov S. Həyatın özü və görünən üzü. Fəlsəfi və ədəbi-bədii publisistika. Bakı: "Nurlan" NPM, 2013, 448 s.

2. Şamıoğlu (Musayev) Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi biblioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). – Bakı: "Elm və təhsil", 2016. 184 s.

3. Qarayev Y. Klassik nəsr və maarifçilik problemi // Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild. Bakı: Elm, 2015, s.131-170.

4. Rüstəmov İ. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problem-ləri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Diplomat, 2001, 483 s.

5. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1987, 368 s.

6. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, Azərnəşr, 1962.

7. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1988. 388 s.

8. Atayeva Ş.Y. Mirzə Fətəli Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda. Fil.elm. nam.diss. Bakı, 2005.

9. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət // Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. III cild. Bakı: Elm, 2015, s.5-370.

10. Mirəhmədov Ə. M.F.Axundov və K.Volney // Azərbaycan-Avropa ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqəsi. Bakı: Elm, 1986.

11. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 355 s.

12. Rəfili M. M.F.Axundov. Bakı: Azərnəşr, 1957.

13. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Maarif", 1974, 488 s.

14. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il). –

Bakı: Elm, 2002, 740 s.

15. Əliyev Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri (Məhəmməd ağa Şahtaxtinski yaradıcılığında). Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1998.

16. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat. Bakı: "Tural-Ə" NPM, 2002.

Сабир Бехбудов

ФИЛОСОФИЯ КАК КУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ ФАТАЛИ АХУНДЗАДЕ

Резюме

Статья посвящена философским взглядам великого азербайджанского мыслителя, представителя просвещения, реалиста Мирзы Фатали Ахундзаде. Философские взгляды М.Ф. Ахундзаде сравниваются и анализируются с западной философией. Было отмечено, что Мирза Фатали не приемлет возможность просвещения людей с помощью проповедей, советов и дидактики, и решительно заявляет о необходимости критики. У Мирзы Фатали философия была формой самосознания. Он попытался реализовать свои размышления о культуре и истории в философском стиле. Мирза Фатали рассматривал философию как часть реального литературного и культурного процесса, как важный элемент научного, духовного, правящего мышления. Он применил философию к высшим эшелонам культуры.

Ключевые слова: *М.Ф.Ахундзаде, философия, просвещение, культурные процессы, религиозные и культурные ценности, общество, национальное самосознание.*

Sabir Behbudov

PHILOSOPHY AS A CULTURAL VALUE IN THE CREATIVITY OF MIRZA FATALI AKHUNDZADE

Summary

The article analyzes the philosophical views of the great Azerbaijani thinker, representative of the enlightenment, realist Mirza Fatali Akhundzade. Philosophical views of M.F. Akhundzade are compared and analyzed with Western philosophy. It was noted that Mirza Fatali does not accept the possibility of educating people through sermons, advice and didactics, and strongly declares the need for criticism. For Mirza Fatali, philosophy was a form of self-awareness. He tried to implement his reflections on culture and history in a philosophical style. Mirza Fatali considered philosophy as part of a real literary and cultural process, as an important element of scientific, spiritual, ruling thinking. He applied philosophy to the highest echelons of culture.

Keywords: *M.F.Akhundzade, philosophy, enlightenment, cultural processes, religious and cultural values, society, national self-consciousness*

УДК 821(091)

НОВАТОРСТВО Г.Р. ДЕРЖАВИНА В ЖАНРЕ ОДЫ

ШАХЛА АЛИЕВА
Магистрант II-ого курса кафедры истории русской литературы Бакинского Государственного Университета

Гавриил Романович Державин был одним из самых ярких и значительных имён русской литературы 18 века. Являясь представителем русского классицизма, он продвинул русскую оду во второй половине 18 века. Раскрывая новые возможности направления, он одновременно разрушал его, тем самым прокладывая путь к реалистической и романтической поэзии.

Свои мысли о жанре оды он изложил в стихотворении «Рассуждение о лирической поэзии, или об оде». Эту работу сам Державин издать полностью не успел. Она была впервые напечатана в «Чтении в Беседе любителей русского слова». Первая часть была опубликована в 1811-ом году во второй книге, а вторая – в 1812-ом году в шестой книге. Лишь в четырнадцатой книге, изданной в 1815-ом году появились отрывки из очередной части «Рассуждения», предваренные заметкой автора.

Вначале Г.Р. Державин создавал свои произведения по всем правилам классицизма. В его первых произведениях можно найти все черты, которые были присуще одам – «высокий слог», использование множества метафор, гипербол, сравнений. Но написанные поэтом позже стихотворения в этом жанре отличаются от классической оды. Произведения по-прежнему посвящались правителям, значимым событиям истории, но язык уже был иным.

Державин продолжает писать на темы патриотизма, на религиозно-философские темы, но смешивает поэзию с жизнью. Белинский отмечал, что поэзия Державина «была первым шагом к переходу русской поэзии от риторики к жизни». В его одах присутствует лирический герой, в котором читатель может найти самого писателя [1, с. 367].

Оды Г.Р. Державина отчётливо отличались от од Ломоносова. Ломоносов писал оды не нарушая правилу «трех штилей» и соответствуя «высокому слогу». Его произведения, созданные в жанре оды были образцовыми для русской литературы. Своими одами Ломоносов хотел внушить читателю определённую идею. Они больше поучительные. А у Державина наблюдаются пейзажные и портретные описания. Также, Ломоносов описывает общие свойства человеческой натуры, в то время как Державин дает портрет, обращаясь к определённым людям.

Темы од обоих писателей оставались прежними. Но Державин смешивал «высокий слог» с разговорной речью. Художественный прием, где писатель соединял несоединимое был его особым и отличительным видением этого жанра. В итоге, Державин не просто нарушал правила жанра оды, а разрушал их.

В конечном счёте, в одах Державина присутствуют приёмы, характерные высокому стилю, но в то же время в них имеются слова и выражения, присущие низкому стилю. Таким образом, высокий и низкий «штиль» в его одах объединены.

Державин сблизил поэзию с жизнью, смотрел на мир глазами простого человека. Вместе с героическим началом в ней присутствует обычное, повседневное, что было категорически недопустимо во времена М.В. Ломоносова.

Как отмечал В. А. Западов, «использование «высокого слога» у Державина связано с риторическими местами в оде. Там, где риторика заканчивается и начинается описание обычной жизни, употребляются слова низкого «штиля», диалекты и простонародные слова» [3, с. 214].

Еще одной отличительной чертой произведений Державина является юмор. Он создается из соединения бытового русского просторечия времён Державина с архаической лексикой. Примером является ода «На счастье».

Несмотря на такое резкое отличие от традиционных правил этого жанра, Державин,

с точки зрения художественной формы далеко не отходил и следовал традициям высокой оды. В его творчестве сохраняется десятистишная строфа, четырёхстопный ямб, способы рифмовки. А строение его од выглядел следующим образом: вступление, основная часть и заключение. Если сравнить композицию од Ломоносова и Державина, можем наблюдать сложность ломоносовской оды.

Философское ода «На смерть князя Мещеркого» была написана в 1779-ом году. Поводом для написания произведения стала смерть приятеля Державина, близкого к придворным кругам наследника Павла, князя Мещерского.

Важно то, что в высоком жанре оды Державин писал не об историческом лице, как это требовалось в классицизме, а писал о простом смертном, о своём знакомом. Через судьбу обычного человека он хотел объяснить, как же всевластны законы вселенной.

Поначалу кажется, что стихотворение посвящено всевластию смерти. Но в конце Державин призывает изменить своё отношение к жизни и принять её как дар небес, который даровано человеку лишь на миг.

Державин и здесь проявил новаторство: снизив великий космический образ, он включил в его контуры сатирическую и заметную деталь. Смерть глядит на царей, богачей и умников «и точит лезвие косы». Таким образом, главная мысль оды – для смерти все равны.

Державин был в поэзии спорщиком и бунтарём. Он и знаменит своими «гневными одами». Он считал, что величие императрицы не нужно воспевать заваливая одну метафору на другую, как громоздят одну гору на другую. Можно дать по-новому ломоносовский высокий стиль. Эту мысль он выразил в «Оде Екатерине II» 1767-ого года:

На что ж на горы горы ставить
И верх ступать как исполин?
Я солнцу свет могу ль прибавить,
Умножу ли хоть луч один?
Твои, монархиня, доброты,
Любовь, суд, милость и щедроты
Без украшения сияют!
Поди ты прочь, витийский гром!
А я, что Россы ощущают,
Лишь то пою моим стихом. [8]

В этой строфе содержится намёк на художественную задачу, которую спустя несколько десятилетий Державин разрешил в оде «К Фелице». Этой задачей было описание правления монахини без излишних украшений. Он опирался не на предписанное «высоким слогом», а на то, что чувствует автор и его читатели.

Державин писал гражданские («Фелица», «Властителям и судьям»), философские («Водопад», «Бог»), победно-патриотические («На взятие Измаила», «Осень во время осады Очакова»), анакреонтические («Купидон», «Венерин суд», переводы Анакреона и подражание ему) оды.

Настоящая слава пришла к Державину после выхода в 1783-ем году в свет оды «Фелица». Эта ода посвящена императрице Екатерине II. Образ мудрой и добродетельной киргизской царевны Фелицы взят им из «Сказки о царевиче Хлоре», написанной Екатериной II. «Фелица» продолжает традицию похвальных од Ломоносова, но отличается от нее описанием образа просвещённого монарха.

В этой оде Державин соединил несоединимое – похвалу с сатирой, что было нарушением правил классицизма. Он воспевает Екатерину II и даёт сатирическое изображение её окружения, т.е. придворных вельмож. Образ императрицы не просто условный портрет «монарха», а портрет реального человека с его образом жизни, с её привычками. В этой оде Державин пытался показать духовный мир человека и создать индивидуализированные черты характеров. Также в них чётко проявляется мнение автора.

В оде «Фелица» Державина строится диалог, в отличии от Ломоносова, оды которого построены на монологах. В этой оде поэт показывает, что для поэзии нет низких для изображения предметов. Прозаическая лексика, находившаяся рядом с высокой, элементы автобиографизма и другие факторы, присутствующие в одах Державина трансформировали классицистический жанр оды.

Ода «Фелица» привела Екатерину II в восторг. Она была умной и понимала,

что временами следует ставить на место придворных, и ода Державина был прекрасным для этого поводом. Стихотворение получила всеобщее призвание. Екатерина II поэта щедро наградила: подарила в подарок золотую табуретку, осыпанную бриллиантами, и 500 червонцев.

Перейдя к победно-патриотическим одам Державина необходимо отметить оду «На взятие Измаила», написанную в 1790-ом году. В ней даётся героический образ русского народа – «Росса», который сумел взять непреступную турецкую крепость. Сила русского воина приравнивается таким природным явлениям, как землетрясение, раскаты гром, извержение вулкана. Все эти описания подчеркивают природную силу русских воинов. Сила воинов проявляется волей царя и полководцев, вдохновляется чувством любви к Родине.

В одах Ломоносова образ России даётся как продолжение образа монарха и связан с идеей необъятности монаршей власти. В отличии от него, этот же образ у Державина близок к образу былинного богатыря, который выражает силу русского народа и является реальным героем истории.

Державинская ода «Водопад» первоначально была зарисовкой с натуры. Когда поэт узнал о смерти Потёмкина, он вернулся к своей зарисовке и продолжил её. Таким образом, пейзажное стихотворение превратился в философский символ, который показывает временность человеческой жизни, славы и земного величия.

В стихотворении даётся описание реально существующего водопада Кивач в Карелии. Ода Державина богата яркими красками, точными деталями: серебро кипит, капли жемчужины летят вверх и т.д.

Водопад символизирует не только богатства, которыми обладает человек, но также неизбежность падения, конца, который ожидает каждого.

В конце стихотворения, поэт устает от шумного, блестящего водопада и начинает описать спокойную, красивую реку Суну. В образе водопада и реки, противопоставляются друг другу Потёмкин и Румянцев, олицетворяя ложную и истинную славу. Картина глубины и ясности речной воды, не замутнённый чуждыми течениями, даёт нам образ прекрасного человеческого существования.

Ода «Памятник» имеет огромное значение для творчества Державина. Здесь автор задумывается над собственной жизнью, подводит её итоги, и описывает роль, которую он играл в жизни других людей. Он говорит также о влиянии поэзии на общество, так как именно литература воспитывает в человеке желание духовно развиваться, любить прекрасное и т.д.

Он понимает, что смерть неизбежна, но в то же время осознаёт, что своим творчеством он воздвиг себе «чудесный, вечный» памятник. Как человек он умрет, но его имя будет не забудется, благодаря созданным им произведениям. В стихотворении звучит уверенность поэта в том, что будет известен:

Слух пройдёт обо мне от Белых вод до Чёрных,

Где Волга, Дон, Нева, с Рифея льёт Урал [7]

В стихотворении Державин употребляет слова высокого стиля: «тлен», «возгордились»; эпитеты: «вечный», «быстротечный»; метафоры: «времени полёт» (сравнивает время с птицей), «я памятник себе воздвиг» (т.е. оставил память о себе).

Белинский писал о «Памятнике» Державина: «Это одно из самых могучих проявлений его богатырской силы» [1, с. 432].

ЛИТЕАТУРА

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: В 13-и тт. Москва: АН СССР, 1954, т. 5, с. 863 с.

2. Державин Г. Р. Стихотворения. Ленинград: Советский писатель, 1957, 469 с.

3. Западов В.А. Проблема литературного сервилизма и дилетантизма и поэтическая позиция Г.Р. Державина // XVIII век, сб. 16, Итоги и проблемы изучения русской литературы XVIII века. Ленинград: Наука, 1989, с. 56-75.

4. Ломоносов и русская литература. Москва: Наука, 1987, 389 с.

5. Макогоненко Г. П. Анакреонтика Державина и ее место в поэзии начала XIX в. // Анакреонтические песни. Москва: Наследие,

1986, с. 251-295.

6. Пумпянский М. Собрание трудов по истории русской литературы. Москва: Языки Русской Культуры, 2000, 864 с.

7. https://www.culture.ru/poems/23837/pamyatnik. 24.05.2021.

8. ОДА ЕКАТЕРИНЕ II. Державин. Читать стихотворение https://онлайн-читать.рф › державин-ода-екатерине. 24.05.2021.

РЕЗЮМЕ

Шахла Алиева

НОВАТОРСТВО Г.Р. ДЕРЖАВИНА В ЖАНРЕ ОДЕ

Данная работа посвящена изучению новаторства Державина в жанре оды. В статье уделяется особое внимание содержанию, форме, размеру и стилю его од, которые отличались новизной языковых факторов и содержанию. Державин внес большой вклад в развитие и трансформацию жанра. Он создавал оды разного характера и содержания, творил прекрасные образцы од, которые затрагивают важные темы и трансформируют этот жанр.

Ключевые слова: *Державин; жанр оды; смешение жанров; русский классицизм; русская литература*

XÜLASƏ

Şəhla Əliyeva

Q.R.DERJAVİNİN ODA JANRINDA NOVATORLUĞU

Bu təqdimat işi Derjavinin oda janrında etdiyi yeniliklərin öyrənilməsinə həsr edilib. Məqalədə dil amilləri və məzmununun yeniliyi ilə seçilən odaların forması, ölçüsü, üslubuna xüsusi diqqət yetirilir. Derjavin bu janrın inkişafına və tranformasiyaya uğramasına böyük töhfə verib. O, müxtəlif xarakterli və məzmunlu, vacib mövzuları əhatə edən və bu janrı dəyişdirən mükəmməl oda nümunaləri yaratdıb.

Açar sözlər: *Derjavin; oda janrı; janrların dəyişməsi; rus klassisizmi; rus ədəbiyyatı*

SUMMARY

Shahla Aliyeva

G.R.DERZHAVIN'S INNOVATION IN THE GENRE OF ODE

This work is devoted to the study of Derzhavin's innovation in the genre of ode. The article pays special attencion to the content, form, size and style of his odes. Which differed in the novelty of linguistic factors and content. Derzhavin made a great contribution to the development and transformation of the genre. He created odes of different nature and content. Created excellent examples of odes that touch on important topics and transform this genre.

Keywords: *Derzhavin; ode genre; mixing genres; Russian classicizm; Russian literature*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

ELDAR ƏMİROV: "VİLAYƏTİ-FƏQİH" NƏZƏRİYYƏSİNƏ ƏSASƏN İRANIN ALİ DİNİ LİDERİNİN XARİCİ SİYASƏT MƏSƏLƏLƏRİNDƏKİ VƏZİFƏLƏRİNƏ DAİR............................ 5

TƏHMİNƏ MƏSİMOVA: ALTERNATİV VƏ BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU.. 10

EMİL KAZIMOV: DÖVLƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRDƏ DİPLOMATİYANIN ROLU.............. 17

XƏTAİ SALMANOV: PANDEMİYA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÖVLƏT NƏZARƏT MEXANİZMİ... 22

TARİX

RAMİL AĞAYEV: FARSDİLLİ MƏNBƏLƏR AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ HAQQINDA (XIII – XVII ƏSRLƏR).. 27

RƏŞAD MUSTAFA: TİFLİS VƏ ƏTRAFI VIII-XVIII ƏSRLƏRDƏ.. 34

ELÇİN NECİYEV, MƏHƏRRƏM ƏHMƏDOV: XƏZƏR XAQANLIĞINDA DİNLƏR... 39

NƏRGİZ ƏLİYEVA: "YEDDİİLLİK" MÜHARİBƏNİN KANADA ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ............... 45

SONA BABAZADƏ: QUBALI FƏTƏLİ XANIN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINI BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ.. 50

İQTİSADİYYAT

AYGÜN QULİYEVA: MÜASİR DÖVRDƏ REGİONLARIN İNKİŞAFININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ TƏMİNATI MEXANİZMLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ.. 56

TURAL ABDURƏHİMOV: QLOBAL İSTİLƏŞMƏNİN QLOBAL ÜDM-Ə TƏSİRİ..................... 62

SƏKİNƏ BABAYEVA: AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ-KREDİT SİYASƏTİNİN ROLU... 72

ELDANIZ ISMAYILOV: IMPLEMENTATION OF ERP FOR ACCOUNTING AND AUDIT IN PRODUCTION INDUSTRY.. 78

ƏSƏDLİ ZƏRQƏLƏM: BANK SİSTEMİNDƏ RİSK QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ FƏALİYYƏTLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ.. 83

GÜLARƏ ZEYNALOVA: AUDİT NƏZARƏTİNİN İNKİŞAFİNİN AKTUAL İSTİQAMƏTLƏRİ.. 88

GÜNAY FƏRZƏLİYEVA: ÖLKƏMİZDƏ PUL-KREDİT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BAŞLICA AMİLLƏRİ... 93

ALİYƏ HƏSƏNLİ: İŞÇİLƏRİN DAVRANIŞI VƏ GÖRÜNÜŞÜNÜN QƏBUL EDİLƏN XİDMƏT KEYFİYYƏTİ VƏ MƏMNUNİYYƏTƏ TƏSİRİNDƏ CİNS AMİLİ (RESTORAN SEKTORU TIMSALINDA).. 97

HİKMƏT MÜRSƏLİYEV: UÇOT SİYASƏTİ ANLAYIŞI VƏ İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA ONUN ASPEKTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ........ 106

JALƏ HÜSEYNOVA: KONSOLİDƏ EDİLMİŞ MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞDIRILMA MƏRHƏLƏLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ........ 110

KƏNAN CƏFƏRLİ: QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ........ 115

SƏMA KAZIMOVA: AQRAR SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL VƏ SATIŞIN İDARƏ OLUNMASINDA LOGİSTİK YANAŞMA........ 120

MÖHÜBƏLİ ƏLİYEV: YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ........ 126

TOĞRUL QAFARLI: SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞƏXSLƏRİN İŞ PROSESİNDƏ MƏHDUDİYYƏTLƏRİ........ 132

XƏYAL VƏTƏNİ: ÖLKƏMİZİN BİZNES TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ........ 136

XIDIR CƏFƏROV: MÜƏSSİSƏDƏ İNVESTİSİYA PROSESİNİN VƏ ONUN UÇOTUNUN TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQİQİ........ 142

HƏSƏN RƏHİMLİ: MÜASİR UNİVERSİTET MODELİNİN FORMALAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ ELM, TƏHSİL VƏ İSTEHSALIN VƏHDƏTİ........ 149

ЗАУР АЗИЗОВ: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ........ 155

ELGİZ SEYİDOV: MÜTƏRƏQQİ VERGİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA İNNOVATİV İDARƏETMƏ ÜSULLARININ TƏTBİQİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ...... 161

RAMİL ƏLİYEV: MARKETİNQ VƏ AYIRMALAR ÜÇÜN DÜZGÜN İNVESTOR SEÇİMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ........ 167

САМИР-АНАР БЕХБУДЗАДЕ: ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ В БАНКАХ........ 171

ДЖАВАНШИР ОРУДЖОВ: ВАЖНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ........ 176

CƏLAL ƏHMƏDZADƏ: QLOBAL ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MÖVCUD REALLIQLARI VƏ MEYLLƏRİ........ 181

FƏLSƏFƏ

MÜSLÜM NƏZƏROV, NİZAMİ QULİYEV: CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA TƏHSİLİN İNFORMASİYALAŞDIRILMASININ ROLU........ 187

SABİR BEHBUDOV: MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA FƏLSƏFƏ MƏDƏNİ DƏYƏR KİMİ........ 193

ШАХЛА АЛИЕВА: НОВАТОРСТВО Г.Р. ДЕРЖАВИНА В ЖАНРЕ ОДЫ........ 198

Təsisiçi:	**Founder:**
“Kaspi MY” MMC	**“Kaspi PD” MMC**
Korrektor:	**Corrector:**
Leyla Binyatova	**Leyla Binyatova**
Dizayner:	**Designer:**
İman Hüseynov	**Iman Huseynov**
Redaksiyanın ünvanı:	**Address of the editorial office:**
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzi	**Matbuat ave. 23M. International Press Centre**
Tel: (+994 12) 537 16 05	**Tel: (+994 12) 537 16 05**
Faks: (+994 12) 537 16 05	**Fax: (+994 12) 537 16 05**
E-poçt: strategiya.az@mail.ru	**E-mail: strategiya.az@mail.ru**
Tiraj: 300	**Number of copies printed: 300**
Sifariş № 264	**Order № 264**
“Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunub	**Published by “Science and Education” publishing house**